

На основі опублікованих матеріалів й архівних джерел висвітлено деякі питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

On the basis of publications and archives a number of issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф.Колесник, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	М.В.Гримич, канд. філол. наук, доц.; Б.М.Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д.Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; О.Ю.Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П.Коцур, д-р іст. наук, проф.; О.П.Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.М.Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; С.Ф.Пивовар, канд. іст. наук, доц.; А.Г.Слюсаренко, д-р іст. наук, акад. АПН України, проф.; Р.В.Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г.Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І.Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, 234 1057
Затверджено	Вченою історичного факультету 21.10.04 (протокол № 3)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01030, Київ-30, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 234 3128

ВИПУСК 80

Евенко І.П. Квінт Серторій та Острови Блаженних: до проблеми оцінки відомого пасажа в біографії полководця за Плутархом.	4
Горбань Т.Ю. Етнополітичні вектори української суспільно-політичної думки (початок ХХ століття)	6
Городня Н.Д. Олександр Шульгін (1889–1960) як представник нової генерації української національної еліти першої половини ХХ століття	10
Гриценко В.П. Микола Аркас як громадський діяч і представник української національної еліти	13
Каленюк В.Г. До питання про фактор Росії у формуванні політики США щодо України за роки адміністрації У.Клінтона (1993–1996)	16
Кіктенко В.О. Суспільно-політичні погляди даосів у дослідницькому проєкті Дж.Нідема "Наука і цивілізація в Китаї"	19
Купрій Т.Г. Ідейно-політичні витоки та історичні традиції Християнсько-демократичного союзу Німеччини	22
Лакішик Д.М. Особливості американських підходів до ФРН	25
Легун Ю.В. Генеалогічне значення джерел церковного походження (Подільська губернія 1795–1917 років)	29
Магурчак А.М. Національне питання в теоретичній та практичній діяльності Миколи Порша	32
Максимова М.В. Педагогічна діяльність П.В.Голубовського	35
Машевський О.П. Політика Османської імперії щодо скасування "нейтралізації" Чорного моря (1870–1871)	38
Папенко Н.С. До питання про розвиток Австрійської монархії та створення Австро-Угорщини (40–60-і роки ХІХ століття)	41
Парахіна М.Б. Аспекти історії міжнародних відносин в Україні	47
Петренко А.А. Дмитро Бібіков та його зібрання рідкісних російських книг у колекції Університету св. Володимира	51
Шевченко Н.І. "Шотландський фактор" в англійській історії першої половини ХVІІ століття	53
Стромилюк Л.В. Історіографія боротьби таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1914)	56
Силка О.М. Політична співпраця між Україною та Болгарією в 90-х роках ХХ століття	60

ВИПУСК 81

Бабік Н.С. Роль особистих каналів зв'язку Дж.Кеннеді – М.Хрущов у врегулюванні Карибської кризи 1962 року	63
Баженова Ю.Г. Життя і наукова діяльність А.О.Введенського	66
Довгань К.Г. Наукове студентське товариство у відновленому Київському університеті (1933–1941)	68
Гончар Б.М., Орлик В.В. Еволюція позиції РФ стосовно залучення країн центральної та східної Європи до НАТО	71
Горбач Ю.С. До питання німецько-польських економічних відносин у 1990-і роки	74
Грищенко Т.А. З.Бжезінський і Дж.Картер у 1973–1977 роках: джерела нової зовнішньополітичної стратегії США	77
Іваньков І.О. Етнічні німці України у збройних силах Третього рейху	83
Кісіль І.М. Правове становище міщан Гетьманщини середини ХVІІІ століття	86
Козій Є.В. Морально-психологічна і бойова підготовка військових кадрів Червоної армії на території України напередодні та під час Великої Вітчизняної війни	90
Легун Ю.В. Викупні документи аграрної реформи як джерело з генеалогії та історії селянських родин (за матеріалами Подільської губернії)	93
Лоха В.А. Переяславський колегіум	96
Малюх В.Г. До питання про місце і роль України у планах Німеччини в 1918 році	101
Михалко О.А. Винокуріння та шинкування в Гетьманщині (друга половина ХVІІ – ХVІІІ століття). Історіографія проблеми	104
Палієнко М.Г. Науково-інформаційний потенціал матеріалів Празького українського архіву як документальної основи історичних досліджень	113
Павленко В.М. НАТО і європейська безпека	110
Салата О.О. Розробка засобів оборони та військової техніки науковцями України у період 30–40-х років ХХ століття	113
Тимчик Н.П. В.Л.Беренштам (до 100-річчя з дня смерті)	118
Тіщенко І.І. Керівники бібліотеки Університету св. Володимира (1834–1919)	120
Каран В.В. Основні напрями налагодження міжнародних зв'язків української кооперації у 20-х роках ХХ століття	122

CONTENTS

ISSUE 81

Evenko I.P. Quintus Sertorius and the islands of blessed: to a problem of estimation known passage in the biography of the commander by Plutarch	4
Gorban' T.Yu. The ethno-political vectors of the ukrainian social-political thought (the beginning of the XX century.)	6
Gorodnya N.D. Oleksandr Shulgin (1889–1960) as a representative of new generation of ukrainian national elite of the first half of XX th century	10
Gritsenko V.P. Mykola Arkas as a public figure and representative of ukrainian national elite	13
Kalenyuk V.G. To the question about the factor of Russia in the making of the USA's policy towards Ukraine during the administration of the W.Clinton (1993–1996)	16
Kiktenko V.O. The taoism social and political ideas in J. Needham's project research "science and civilisation in China"	19
Kupriy T.G. Ideologic – politikal follows and chistorical traditions of German christian – democratic union confederacy	22
Lakishik D.M. Specific features of the american approaches to FRG	25
Legun Yu.V. Genealogical significance of clerical resources (Podillya Gubernia, 1793–1917)	29
Magurchak A.M. The national problem in theoretical and practical activity of Mykola Porsh	32
Maksymova M.V. The pedagogical activity of P.V.Golubovskiy	35
Mashevskiy O.P. Ottoman empire's policy towards the elimination of "neutral status" of the Black sea in 1870–1871	38
Papenko N.S. To the question of the evolution of the Austrian monarchy and the circumstances of making of Austro-Hungery in 40-60s of the XIXc.	41
Parakhina M.B. Aspects of a history of the interethnic relations in Ukraine	47
Petrenko A.A. Dmitro Bibikov and his collection of rare russian books in the library of saint Volodymyr university	51
Shevchenko N.I. "Scotland's troubles" as a factor in english history of the first half of the XVI lth century	53
Stromyliuk L.V. Historiography of struggle of the russian empire secret police against ukrainian political parties (1900–1914)	56
Sylka O.M. Politikal cooperation of Ukraine and Bulgari in 90 th. of the XX century	60

ISSUE 81

Babik N.S. The role of the private channels of personal exchanges between the president of the USA and soviet leader N. Khrushchev in the settlement of the Cuban missile crisis of 1962	63
Bagenova Yu.G. Life and scientific activity of Andrew Wedensky	66
Dovgan K.G. Student's scientific society in the restored kiev university (1933–1941)	68
Gonchar B.M., Orlyk V.V. Evolution of the Russian federation's position concerning the membership of the countries central and eastern Europe in the NATO	71
Gorbach Yu.S. To the question of the german-polish economic relations in the 1990-s	74
Gryshenko T.A. Z. Brzezinski and J.Carter in 1973–1977: the sources of the new U. S. foreign policy strategy	77
Ivan'kov I.O. Ethnic germans of Ukraine in the military forces of third reich	83
Kisil' I.M. The legal status of the Get'manshchyna's philistines at the mid. of XVIII cen.	86
Kozyr E.V. Moral-psychological and battle training soldiery personnel of the red army on territory of Ukraine in the great home war-time	90
Legun Yu.V. Documentation that proves buying-selling of agricultural areas as a main resource of history and genealogy of the farmers` families (according to the records of podillya county)	93
Lokha V.A. Pereyaslav college	96
Malukh V.G. Concerning the question about the place and role of Ukraine in the plans of Germany in 1918	101
Mihalko O.A. The manufacturing and sale of alcohol in Ukraine during region of getman XVII – XVIII s. historiography	104
Paliyenko M.G. Scientific and informational potential of the prague ukrainian archives collection as a documentary basis for historical research	107
Pavlenko V.M. NATO and the european security	110
Salata O.O. The elaboration of the defense's means and military equipment by the ukrainian scientists through 30–40-th years of XX century	113
Timchik N.P. V.L. Berenshtam (to centeury from his death)	118
Tishenko I.I. The manadement of st. Volodymyr university's library (1834–1919)	120
Kharan V.V. The main direkctions of the establishment of international relations of the Ukrainian cooperation in 20-th years of the XX century	122

КВІНТ СЕРТОРІЙ ТА ОСТРОВИ БЛАЖЕННИХ: ДО ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ ВІДОМОГО ПАСАЖУ В БІОГРАФІЇ ПОЛКОВОДЦЯ ЗА ПЛУТАРХОМ

Присвячено проблемі інтерпретації відомого пасажу про Острови Блажених у біографії Квінта Серторія у Плутарха. Наголос ставиться на можливих мотивах полководця здійснити подорож на Острова Блажених, причинам відмови зробити це та, виходячи з цього, на реконструкції подій.

Article is devoted to a problem interpretation known passage about Islands of Blessed in the biography of Quintus Sertorius by Plutarch. The accent is done on possible motives of the commander to carry out travel on Islands Blessed, to the reasons of refusal to make it and reconstruction of events.

Пасаж Плутарха про Острови Блажених у біографії Квінта Серторія завжди привертав увагу дослідників діяльності полководця. Причинами такого жвавого інтересу, були, по-перше, яскраво змальована автором тонка романтична натура героя, не властива типовому римлянину – загартованому в боях воїну і політичному діячу, по-друге, незвичні з тієї ж причини мотиви Серторія оселитися в цьому "раю", закинувши природну для римлянина військову й політичну діяльність, і, по-третє, питання, чому він усе ж відмовився від цього задуму. Інакше кажучи, істориків цікавив один серед багатьох незвичайних вивертів у поведінці полководця, які, головним чином, поряд із його діяльністю, багато в чому незвичної для римської практики та трагічною долею, зумовлювали науковий інтерес до цієї персони¹.

Щодо питання натури Серторія, то тут, мабуть, ми ніколи не будемо мати цілісної картини, головним чином через недостатню кількість джерел, які б доповнювали одні одних. Плутарх ставив собі за мету у своїх "Паралельних життєписях", окрім усього іншого, зобразити позитивні та негативні риси характерів своїх героїв. У даному випадку це породило наукові дискусії, особливо щодо питання приписування Серторію цим античним автором видатних душевних якостей, які робили його унікальною фігурою в римській історії², і які зумовлювали подібні "романтичні" виверти поведінки. Однак ця його "романтичність" останнім часом серйозно поставлена під сумнів, головним чином І.Г.Гурінін і А.В.Короленковим, які розглянули відомі пасажі Плутарха про Острови Блажених та звістку про смерть матері Серторія Реї у зв'язку з подальшими практичними діями полководця³.

Єдине, на нашу думку, на що можна сподіватися в цьому плані, то це на перевірений часом критичний аналіз безпосередніх дій, як реакції на умови середовища у співставленні із позитивними або, навпаки, негативними характеристиками, даними Плутархом своєму герою. І від цього будувати припущення про характер та мотиви поведінки конкретного історичного діяча. У такому класичному ключі будемо діяти й ми.

Наша робота присвячена аналізу цього відомого пасажу, а саме, мотивам полководця здійснити подорож на Острови Блажених, причинами відмови зробити це та, виходячи з цього, реконструкції подій.

Квінт Серторій, як відомо, виступив на боці маріанців під час політичної кризи 87 р.⁴. У 82 р. за наказом консулів Марія (сина семикратного консула Гая Марія) та Карбона⁵ Серторій відбув у добре знану ним Близню Іспанію як проконсул⁶. Невдовзі він був вибитий з Іспанії сулланцем Аннієм⁷. Переслідуваний ним, Серторій з трьома тисячами воїнів відступив у Новий Карфаген, звідки переправився в Африку. Там він зазнав нападу мавританців і з незрозумілих причин відплив до Іспанії, де знову зазнав поразки⁸. У цей час він об'єднався з кілікійськими піратами, які, вірогідно, допомогли йому захопити о. Пітіус (Ібіца)⁹. Однак флот сулланця Аннія Луска та містраль, що зненацька налетів із суходолу,

відніс його кораблі у відкрите море, поховавши надії проконсула закріпитися біля берегів Дальньої Іспанії.

Урешті-решт він висадився знову на берег на півдні півострову, де р. Бетіс досягає Атлантичного океану. Там і сталася знаменна подія його життя. Він зустрів мореплавців, які йому розповіли про острови, що називалися Блаженими (Канари або Мадейра). За описом моряків ці острови уособлювали собою земний рай, де "рідко випадають дощі, постійно віють м'які та вологі вітри; [...] народ там... у достатку збирає солодкі плоди, які ростуть самі собою. Повітря на островах животворне завдяки м'якому клімату й відсутності різкої різниці між порами року... Недаремно серед варварів закріпилося тверде переконання, що там – Єлисейські поля та оселі блажених, оспівані Гомером.

Коли Серторій почув про цю розповідь, у нього народилося бажання оселитися на Островах Блажених і жити там безпечно, не знаючи ні тиранії, ні нескінченних війн. Проте кілікійці, дізнавшись про його намір, відпливли в Африку, маючи намір повернути Аскаліду, сину Іфти, мавританський престол... Однак Серторій не впав у відчай, навпаки, він вирішив допомогти тим, хто бився проти Аскаліда¹⁰.

Раніше в дослідників, як це не дивно, не виникало сумнівів щодо щирості намірів Серторія відбутися на Острови Блажених. Тільки П.Треверс вважав цю історію вигадкою Саллюстія – джерела Плутарха, мотивуючи тим, що вся боротьба полководця за повернення до Риму свідчила про відсутність намірів оселитися на островах. Однак він не аналізував власне самі причини, які викликали подібні чутки¹¹. А.Шультен та Х.Берве оцінювали цей намір Серторія з позицій його душевних якостей. Усе ж, якщо А.Шультен йшов слідом за Плутархом, приписуючи полководцю бажання відректися від братовбивчої війни¹², то Х.Берве розглядав це як акт прояву малодушності¹³. Ю.Г.Чернишов навіть допускав, що Серторій хотів заснувати "новий Рим" або "щасливу державу". В останньому випадку дослідник відштовхувався від розповсюдженості в Античності географічних утопій, з якими, напевно, бунтівний проконсул був знайомий, і на той момент, можливо, ними овіяний, та від даного Плутархом романтичного і благородного образу Серторія, схильного до нестандартних рішень¹⁴.

І.Г.Гурін та А.В.Короленков поставили під сумнів бажання Серторія здійснити подорож на "землі блажених". Так, І.Гурін вважає, що Серторій навмисно розпускав чутки про свій намір відійти від справ з метою дезінформації лузітан, з якими, на думку вченого, він вів переговори про його запрошення як головнокомандуючого. Оскільки він поки що не зарекомендував себе як успішний полководець, до того ж був неавансним лузітанам як римлянин, то переговори не мали успіху, тому він і вдався до цього блефу, який, щоправда, теж не мав успіху. Невдовзі почата ним мавританська кампанія остаточно, на думку автора, показала, що вся задумана ним експедиція на Острови Блажених не що інше як дезінформація, причому така, від якої серторія-

нці сподівалися отримати велику вигоду, навіть якщо треба було піти на розрив із піратами¹⁵.

А.В.Короленков, у цілому, поділяючи ідею І.Г.Гуріна, зазначає й інший об'єкт дезінформації – сулланську адміністрацію Дальньої Іспанії. Свідчень про переговори з лузітанами в той момент нема, тому Серторій, ймовірно, водив за ніс намісника. А швидке десантування полководця в Мавританії могло бути для останнього повною несподіванкою – загін з Іспанії для боротьби з ним був присланий не відразу, до того ж це був загін не легіонерів, а нашвидкуруч зібраних іспанців¹⁶. Отже, останнім часом, виходячи з логіки подій, дослідники відмовляють Серторію в щирості його бажання та наміру здійснити подорож на Острови Блаженних й оселитися там. Так чи інакше резюмуємо – історіографія розглядала проблему, таким чином:

- це реальне бажання та намір;
- це вигадка інформатора Плутарха – Саллюстія;
- це дезінформація (антипод пункту а).

Одразу зауважимо, що другий напрям не знайшов підтримки в історіографії, але дав поштовх І.Г.Гуріну та А.В.Короленкову переглянути розповсюджену до цього традицію першого напрямку. Як справедливо наголошує той же І.Г.Гурін, якби не було серйозних дій (підготовки до експедиції, хоча б і показової), то цей намір не відбився так яскраво в джерелах – цей пасаж фігурує навіть у досить віддаленій у часі праці Флора (Flor. 3. 22. 2)¹⁷.

Ми цілком поділяємо скепсис авторів третього напрямку, щодо необґрунтованості та некритичності по відношенню до головного джерела у дослідників першого. Тут ми дозволимо собі висунути власні припущення, що мав місце намір здійснити подорож на Острови Блажених не так Серторія, як його супутників.

Спочатку виділимо низку факторів, які могли сприяти прийняттю рішення плисти на Острови:

По-перше, Серторій опинився у дійсно тяжких обставинах, на роздоріжжі. Він був витіснений з Іспанії, останнього форпосту, де міг би продовжити війну із Суллою, зазнав втрат у Мавританії (не відомо скільки в нього залишилося воїнів – до Мавританії він мав тільки три тисячі особового складу), закріпитися на Ібіці йому теж не вдалося, навіть за допомогою кілікійців. Іншими словами, становище Серторія поки що було безперспективним. Усюди переслідуваний, він був відомий в Іберії скоріше невдачми та поразками, ніж успіхами. Серторій міг цілком серйозно розглядати Острови Блаженних як пункт наступної дислокації, якщо припустити, що він у той момент був сам дуже пригнічений таким станом речей.

По-друге, не помітно було, щоб Серторій був ідейним борцем із сенатською олігархією, уособлену сулланським режимом. Його політичну позицію скоріше визначала особиста ненависть до Сулли¹⁸, а межею бажань, як будь-якого *homo novus*, – вдала політична кар'єра в Римі. Скоріше навпаки, за інших обставин, він робив би свою кар'єру під заступництвом знатного нобіля, пов'язаного із родами олігархічної кліки сената, на що вказує факт, що він став квестором¹⁹ (або в 91 або в 90 р.) явно за допомогою свого вірогідного патрона Тіта Дідія²⁰, який був у тісних відносинах із Цепіонами²¹ (раніше допускають, що він був клієнтом Квінта Сервілія Цепіона, консула у 106 р.²², розбитого кімврами та тевтонами при Араузіоні 6 жовтня 105 р.). Його кар'єра непогано реалізовувалася за маріанців – навряд чи б Серторій отримав повноваження проконсула²³ в Іспанію, як би не був претором²⁴. У цих умовах мова йшла вже не про кар'єру, а про виживання особисто його та його супутників, заради чого за вочевидь несприятливих обставин Серторій здатен був на досить неординарні дії. Одним із прикладів цього є добре відомий факт

листування полководця із Метеллом та Помпеем про амністію, з правом повернутися до дому як звичайна цивільна особа²⁵, очевидно, у 75 р.²⁶, коли стан серторіанців було ще далеко не найгіршим.

По-третє, на нашу думку, досить значна частина воїнів, якщо не більшість, розчарована і втомлена поразками та поневіряннями, могла вимагати від свого полководця вести їх на острови. Плутарх добре змальовує морально-психологічний клімат у стані Серторія перед мавританською кампанією, як тотальну зневіру та загрозу дезертирства: "він розраховував, що його соратники, підбадьорившись новими успіхами, побачать у них запоруку подальших звитяг і тому не розсіються, охоплені зневірою"²⁷. Щоправда, автор пише про "його соратників", але у Плутарха, увага якого прикута насамперед до свого героя, це може означати, що "соратниками" можуть бути як офіцери та люди його "партії", які прибули із Серторієм в Іспанію, так і звичайні воїни. П.Спанн припускав, що його супутники виступали проти цієї експедиції, хоча він зробив застереження, що прямих свідчень цьому немає²⁸. Цілком можливо, що якщо і були ті, які виступали проти, а вони повинні бути, враховуючи важкий моральний клімат серторіанців, близький до розколу, то це явно частина командирів та "свита" проконсула. Прості ж воїни, римсько-італійські колоністи, яких теж удома не чекав теплий прийом, дійсно могли запалитися ідеєю оселитися в "раю". Тим більше, утопії скоріше оволодівають тими людьми, які являють собою масу, натовп, де швидше втрачається соціальна самоідентифікація та, коли має місце масове розчарування та відчай від жорстокої реальності. Ймовірніше, що основна маса воїнів має набагато більше шансів опинитися в такому стані, ніж невеликий командний склад. Тим більше, Серторій, мабуть, добре усвідомлював, що в недалекому майбутньому, якщо він не піде на поступки легіонерам, його непопулярність²⁹ може досягти крайньої межі – фізичної розправи над ним. Свідчень цьому ми не знаходимо, але так могло статися за логікою подій, як це часто траплялося в бурні роки громадянських воєн з неуспішними командирами.

Так чи інакше, але серторіанці явно почали дієві приготування до експедиції на острови, якщо кілікійці так швидко їх залишили. Однак, як відомо, подорож так і не відбулася.

Серторіанці зробили зовсім інший вибір – військову експедицію в Мавританію. Треба думати, що сам Серторій, попри навіть його важкий моральний стан, усе ж продовжував шукати альтернативи цієї подорожі. Цією альтернативою якраз і стала Мавританська кампанія. Чому ж так сталося?

По-перше, проконсул, попри всі життєві удари, усвідомлював себе римлянином, до того ж достатньо честолюбним. Якщо він і міг відмовитися від честолюбства політика в складних умовах, то від Батьківщини – у жодному разі (листування із сулланськими полководцями). Перспектива серйозно і надовго оселитися на Островах його аж ніяк не могла влаштовувати. Думається, він був не самотнім у таких міркуваннях.

По-друге, Мавританія обіцяла гідну римського *"vir militaris"* діяльність, замість, у кращому випадку, бездіяльності на берегах "блаженної землі" і могла дати дарунок швидкої перемоги, що тільки сприяло гартуванню, підняттю бойового духу армії і зростанню популярності полководця серед легіонерів.

По-третє, у разі успішної кампанії в перспективі могли дати необхідні ресурси і союзників, чим не міг не скористатися Серторій, як "запорукою подальших звитяг", під якими явно малосся на увазі вторгнення в Іспанію³⁰. Хоча, найімовірніше, на той час, він прагнув не

допустити страшної катастрофи – повної зневіри в нього і бунту воїнів, за що міг втратити життя.

Отже, події, ймовірно, розвивалися таким чином. Кілікійці запропонували Серторію великого хабаря за допомогу Аскаліду повернути трон. Однак наштотувалося, вірогідно, на відсутність у його таборі будь-якого бажання продовжувати воювати, та повну апатію. Не допомогли навіть обіцянки великої здобичі, яку міг обіцяти похід. У цей час, мабуть, відбулася зустріч із мореплавцями, які розповіли про Острови Блаженних. Думається, що Серторію, якому конче необхідно було утримати своє невелике військо від дезертирства і морального розкладу, залишалося тільки тимчасово піти на поступки солдатам та імітувати намір здійснити похід у "рай". Почалися серйозні приготування, що і призвело до розриву з кілікійцями. Адакже конфлікт між Серторієм та піратами був наявний, і причиною тому, ймовірно, були Острови Блаженних. Вірогідно, кілікійці поставилися до наміру серторіанців недоброзичливо, можливо, з презирством, мала місце суперечка (у Плутарха прямий свідчень про це нема, але на користь цього свідчить факт, що Серторій повів свою армію на поміч ворогам Аскаліда, якого підтримували пірати). Урешті-решт вони відбули, залишивши неперспективного партнера, "бажаючи багатства та здобичі, а не миру та спокою"³¹. Цим і скористався Серторій після їхнього відплиття, коли, напевно, виступивши на солдатському зібранні і продемонструвавши своє видатне вміння переконувати³² (мабуть, дипломатично натякнув на слабкість і малодушність римлян, за що їх засуджували навіть варвари, пообіцяв при цьому легку перемогу кампанію, адже тепер у Мавританії їх зустрінуть як союзників-кондотьєрів). Інакше було б дуже підозріло, що армію, мораль якої обіцяла бажати кращого, так швидко вдалося повести в Мавританію, де, до речі, вона раніше зазнала невдачі³³. Так чи інакше, але Серторій досяг свого і замість "миру та спокою" на "Еллісейських полях" серторіанці відплили в Мавританію.

¹ Schulten A. Sertorius. – Leipzig, 1926; Berve H. Sertorius // Hermes. – 1929. – Bd. 64. – S. 199–227; Trevers P. Sertorio // Athenaeum. N.S.V.10. – 1932. – P. 127–147; Чернышов Ю.Г. Социально-утопические идеи и миф о "золотом веке" в древнем Риме. – Новосибирск, 1994. – Ч. 1. – С.

76; Гурин И.Г. Серторианское движение в Испании (82–71 гг. до н. э.). Дисс. ... канд. ист. наук. – Куйбышев, 1986. – С. 93–95; Гурин И.Г. К вопросу о трактовке образа Сертория в "Параллельных жизнеописаниях" Плутарха. – Куйбышев, 1987. – С. 8–9; Короленков А.В. Квинт Серторий. Политическая биография. – СПб., 2003. – С. 118–119. ² Моммзен Т. История Рима. – Ростов-на-Дону; М., 1997. – Т. 3. – С. 49–64; Schulten A. Sertorius...; Berve H. Sertorius... – S. 199–227; Gelzer M. Hat Sertorius in sienem vertrag mit Mithridates die Provinz Asia abgetreten? // Philologische Wochenschrift. – 1932. – № 35/38. – S. 185–192; Hardner K. Sertorius und der Sertorian war // Cambridge Ancient History. – 1932. – V. 8. – P. 318–326; Trevers P. Sertorio... – P. 127–147; Gillis D. Quintus Sertorius // Rendiconti dell'Istituto Lombardo. – 1969. – V. 103. – P. 711–727; Гурин И.Г. К вопросу о трактовке образа Сертория... ³ Гурин И.Г. К вопросу о трактовке образа Сертория... – С. 8–9; Гурин И.Г. Серторий во главе Серторианского движения // История и историография зарубежного мира в лицах. – Самара, 1998. – Вып. III. – С. 20–21; Короленков А.В. Знач. пр. – С. 118–119, 152–153. ⁴ Тут і далі: до н. е. ⁵ Версія Експерантія здається більш переконливою ніж Плутарха, за якою Серторій добровільно поїхав з Італії напередодні поразки маріанців (Sert., 6). ⁶ Ехур., 8; App. B.C. I, 86. ⁷ Plut. Sert., 6. ⁸ А.В.Короленков вважає, що це можливо була "або жага реваншу будь-якою ціною або він дійсно ввів в усіх" (Короленков А.В. Знач. пр. – С. 114). ⁹ Плутарх пише, що пірати "приєдналися" (Ibid., 7, 2–3), але цілком можливо, що вони прийшли полководцю на допомогу, якщо допустити, що, вірогідно, він уклав союз із ними ще до вигнання із провінції (Короленков А.В. Знач. пр. – С. 115). ¹⁰ Ibid, 8; Sall. Hist., I, 100–103; Flor., III, 22, 2. ¹¹ Trevers P. Op. cit. – P. 133. ¹² Schulten A. Op. cit. – S. 48–51. ¹³ Berve H. Op. cit. – S. 217. ¹⁴ Чернышов Ю.Г. Знач. пр. – С. 76. ¹⁵ Гурин И.Г. Серторианское движение... – С. 93–95; Гурин И.Г. Серторианская война (82–71). Испанские провинции Римской Республики в начальный период Гражданских войн. – Самара, 2001. – С. 48–49. ¹⁶ Короленков А.В. Квинт Серторий... – С. 119. ¹⁷ Гурин И. Г. Серторианская война (82–71)... – С. 49. ¹⁸ Plut. Sert., 4. ¹⁹ Ibid. ²⁰ Короленков А.В. Знач. пр. – С. 51. ²¹ Там само. – С. 51. ²² Katz B.R. Notes on Sertorius // Rheinisches Museum für Philologie. – 1983. – Bd. 126. – P. 45. – N. 5; Spann Ph.O. Quintus Sertorius and the Legacy of Sulla. Fay-eteville. – 1987. – P. 6, 11. ²³ Sert., 6. ²⁴ Spann Ph.O. Quintus Sertorius... – P. 164; Короленков А.В. Знач. пр. – С. 73 та ін. ²⁵ Plut. Ibid., 22. ²⁶ Короленков А.В. Знач. пр. – С. 217–218. ²⁷ Sert., 9. ²⁸ Spann Ph.O. Op. cit. – P. 50. ²⁹ Про його непопулярність свідчить низка фактів: по-перше, в очах його, набраного в Іспанії війська він, поки що зазнавав невдачі – жодної значної перемоги за час війни із сулланцями в Іспанії (іншою причиною, можливо, була відміна практики розміщення воїнів по містах, а щедрої винагороди вони не отримували (Короленков А.В. Знач. пр. – С. 112); по-друге, йому не вдалося організувати значний опір Гаю Аннію Луску – його, найімовірніше, не підтримали ні місцеві іспанці (Гурин И.Г. Серторий – политик // История и историография зарубежного мира в лицах. – Самара, 1996. – Вып. I. – С. 7), ні римсько-італійські колоністи, яким, напевно, не хотілося зв'язуватися із Суллою. ³⁰ Короленков А.В. Знач. пр. – С. 119. ³¹ Plut. Sert., 9. ³² Див., наприклад, пасажи про двох воїнів та кіські хвости (Sert., 16), про білу лань (Sert., 11; 20). ³³ Sert., 7.

Надійшло до редколегії 01.09.04

Т.Ю.Горбань, канд. іст. наук

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ВЕКТОРИ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

На основі аналізу програмних документів українських політичних партій початку ХХ ст. зроблено узагальнюючі висновки щодо етнополітичних орієнтацій в українській суспільно-політичній думці зазначеного періоду, показано їхній різновекторний характер.

Basing on the analysis of the official papers of the Ukrainian political parties active in the beginning of the XX-Th century the comprehensive conclusions concerning ethno-political trends in socio-political conceptions of the dedicated period are drawn. Their multilateral core is revealed.

Процеси, пов'язані з формуванням у пострадянській Україні сучасної політичної нації, обумовлюють необхідність теоретичного узагальнення надбань української суспільно-політичної думки щодо шляхів розв'язання етнополітичних проблем на різних етапах вітчизняної історії. Якщо виходити із визначення етнополітики як сфери суспільного життя в багатонаціональній державі, конкретніше – як політичних стосунків між державою титульної нації й іноетнічним населенням, що проживає в складі цієї держави, а також окремих етносів між собою, то стає очевидним, що проблеми етнополітики завжди були і залишаються актуальними в життєдіяльності українського суспільства. Початок століття, яке щойно закінчилося, у цьому плані не був виключенням.

У зазначений період етнонаціональні проблеми в Російській імперії, які завжди були далекі від демократичного ідеалу, ще більше загострилися. Якщо раніше поняття "іногородці" стосовно України вживалося лише щодо євреїв, то на початку ХХ ст. П.Столипін фактично вніс до цієї категорії й етнічних українців. Відтак принизливе "етнополітичне" поняття "іногородці" стало використовуватися відносно всього неросійського населення, тоді як росіяни (русские) офіційно були віднесені до категорії "державна нація". Тим самим була проведена чітка розмежувальна лінія між суб'єктом етнополітики – владою державної нації і її об'єктом – всіма іншими народами й етнічними групами, що проживали у складі імперії.

Щоправда, поняття "інородці" щодо українців суперечило іншій великодержавницькій концепції, згідно з якою "як беззаперечний факт науки і життя" визнавалася "племінна єдність великорусів, малорусів і білорусів"¹. Як беззаперечний факт стверджувалося, що росіяни й українці – дві гілки єдиного російського (руського) народу. Проте попри взаємовиключеність зазначених категорій – "інородці" чи "гілка єдиного російського народу", в обох випадках в етнонаціональній політиці російського самодержавства українці (етнічні) розглядалися як об'єкт насильницької асиміляції.

Антитезою такої етнополітиці в українській суспільно-політичній думці початку ХХ ст. все переконливіше звучали аргументи на користь того, що українці – автохтонний, корінний народ на своїй території, один з найстаріших європейських народів. Таке сприйняття українців бере свій початок з "Історії русів", пронизує праці М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича, але найбільш предметно аргументоване М.Грушевським і М.Драгомановим.

Антиукраїнська політика самодержавства викликала дедалі більший спротив з боку українського національного руху, обумовлювала його політизацію, а, відповідно, і появу перших українських політичних партій. Саме вони, політичні партії, були найбільш репрезентативними суб'єктами української суспільно-політичної думки. І це незаперечно, адже їхні програмні документи акумулювали в собі як прагнення національно свідомої частини українського суспільства, так і концептуальні положення його наукової та політичної еліти.

Залежно від теоретичних постулатів визначалися і шляхи практичного розв'язання етнополітичних проблем. Йшлося, передусім, про те, хто є українці у складі Російської імперії: окремим автохтонним народом – нацією, яка має право на свою територію і власне політичне життя з усіма наслідками аж до права утворення самостійної держави або ж етносом на власній території, який з причин історичної обумовленості ще "не доріс" до державно незалежного існування, і тоді його права розглядалися через призму забезпечення національно-культурної автономії та рівноправності в структурах суспільства, складовою частиною якого вони є. З етнополітичного погляду українська правосуб'єктність у такому випадку визнавалася як національно-територіальна (крайова) автономія у складі федеративної держави.

Отже, у першому випадку головна увага зосереджувалася на політичних правах українського народу, на його природному і юридичному праві на самовизначення аж до відокремлення. В українській суспільно-політичній думці початку ХХ ст. цей напрям репрезентувала Українська народна партія (УНП) та її організатор і головний ідеолог М.Міхновський. Радикалізм його етнополітичних поглядів не був спонтанним, свого правосуб'єктного обґрунтування він набував по мірі заглиблення автора в історію українсько-російських стосунків, зокрема післяперейславського періоду.

У програмних засадах "Братства тарасівців" (кінець ХІХ ст.), одним із провідних ідеологів якого був Міхновський, радикальний націоналізм ще не був превалюючою ідеологією. Забезпечення "вільного і цілковитого задоволення усіх моральних, просвітніх, соціальних і політичних потреб українського народу" бачилося на шляхах децентралізації й автономії України як етнічного краю у складі федеративної держави. "Ми маємо бути цілковитими прихильниками до федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля"². Досягнення такого "задоволення" мало відбуватися поступово-еволюційними методами, радикалізм і насильство засуджувалися як "гріх і злочин проти власної совісті".

Проте на початку ХХ ст. етнонаціональні орієнтації М.Міхновського набувають яскраво вираженого радикалізму, суть якого – державна самостійність України, досягнута будь-якими засобами. Стосовно іноетнічного населення, що віками проживало на території України, його позиція була однозначно ксенофобською. Причому, якщо вимоги державної самостійності України в його поглядах і в програмі створеної ним партії (УНР) знаходять належне обґрунтування, то позиція щодо "чужинців" має вигляд маловмотивованих, емоційно висловлюваних гасел.

За відправну точку вимог державної незалежності України беруться Переяславські статті, чи, як називає їх автор "Самостійної України", "Переяславська конституція". Подію (підписання статей) та її наслідки М.Міхновський розглядає з політико-правового погляду, більше того, під кутом зору міжнародного права. "Переяславську конституцію" він доказово трактує як таку, що апіорі визначала статус входження "української республіки" до складу Московської держави "як рівний з рівним і як вільний з вільним", тобто, "дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей"³. Посилаючись на міжнародне право, М.Міхновський кваліфікує таку унію як спілку держав, при якій наявність певних спільних інституцій не тільки не виключає внутрішньої і зовнішньої самостійності "злучених держав", а навпаки, оберігання такої самостійності стає їхньою спільною метою.

Спростовує М.Міхновський і закиди на кшталт того, що українці ніколи не мали держави і тому не мають історичної підстави претендувати на утворення самостійної і незалежної держави. Такі "аргументи" він вважає "наслідком неумцтва й незнання ані історії, ані права"⁴. Рівні права обох суб'єктів договору він обґрунтовує і тим фактом, що українська держава "не була завойована московською монархією, або придбана дипломатичним шляхом як Польща, а злучаючись з московською монархією, не поступилася ані одним зі своїх державних або республіканських прав"⁵.

"Вивід прав" України на державну незалежність вмотивовується і тим, що московські царі, а потім імператори не виконували своїх зобов'язань щодо переяславсько-московського договору 1654 р., діяли щодо українців з позиції сили, а не права. З усього цього робився однозначний висновок: оскільки колишній протектор української республіки перетворився на тирана, якому належить необмежене право над життям і смертю кожного українця, то головною найближчою метою стає повернення прав, визначених Переяславською конституцією 1654 р. з розширенням її впливу на всю територію українського народу в Росії⁶. Як завдання максимум – одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських до гір Кавказьких.

Засоби досягнення мети не менш категоричні: ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але відняте у нас теж силою. Що це мало означати на практиці, Міхновський конкретизує у листі на ім'я міністра внутрішніх справ Росії Сипягіна: "Українська нація мусить скинути панування чужинців... Мусить добути собі свободу, хоч би захиталася ціла Росія! Мусить добути своє визволення з рабства національного та політичного, хоч би пролилися ріки крові!"⁷. Отже, усі засоби виправдані, якщо вони ведуть до здійснення національного ідеалу – самостійної України.

Вважаємо неправомірним твердження, що М.Міхновський був речником демократичного націоналізму, ідеалом якого була українська демократична республіка⁸. По-перше, засоби досягнення такого "ідеалу", як

бачимо, були далекі від демократичних. По-друге, національна ідея Міхновським фактично доводиться до рівня вимог націократії, тобто політичного панування однієї нації-етносу – української. По-третє, його етнополітичні постулати, як і програмні положення створеної ним партії (УНП) пронизує відверта ксенофобія. Образ українського народу на російський уряд Міхновський трансформує в образ на російський пролетаріат, на російську націю загалом. Відтак, боротьба за національну державу означає і боротьбу *проти* російської нації.

Далека від демократичного ідеалу і його теза, характерна, до речі, для всіх тоталітарних ідеологій, а саме: "хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. І доки хоч один ворог-чужинець лишисться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя"⁹. Щоправда, у програмі УНП дещо конкретизується поняття "чужинець": не тому вони чужинці, що належать до іншого етносу, а тому, що експлуататори. Однак така підміна соціальної термінології національною не тільки не коректна, а й політично безвідповідальна, суспільно небезпечна.

Особливою ксенофобською спрямованістю, неприкритим націонал-шовінізмом вирізняються "Десять заповідей УНР", оприлюднені М.Міхновським у 1903 р. Зокрема: "Усі люди твої брати. Але москалі, ляхи, мадяри й жиди – це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас"¹⁰. Відтак, виганяй з України усіх ворогів-зайд. "Україна для українців!". Така спрямованість "Заповідей" давала небезпідставний привід розглядати всю громадсько-політичну діяльність М.Міхновського через їхню призму. У суспільно-політичному спектрі лівоцентристського спрямування він опинився в атмосфері відчуження. Його не зрозуміли, а то й засуджували М.Грушевський, В.Винниченко, Є.Чикаленко, С.Петлюра. С.Петлюра в самостійницькому радикалізмі М.Міхновського бачив сприятливий ґрунт "для зростання серед українського населення таких несимпатичних явищ як антисемітизм, русофобія і навіть людожерство до інших національних елементів на Україні"¹¹.

Відлуння цих "заповідей" було довготривалим і резонансним. Пройдуть роки і М.Грушевський, уже як Голова Центральної Ради, змушений буде від імені української влади відповідати на "тривожні запитання": "Чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються по різних містах такі слова, що Україна тільки для українців, а "кацапам" звідси треба вибиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям робити тут нічого". Відповідь була однозначною: "Ні я, ні мої товариші, організовані українці, не згоджувались з такими поглядами, навпаки – завсіди проти них виступали і виступатимуть, бо вони незгідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України. Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх хто живе на Україні"¹².

На хвилі національної ейфорії автори низки публікацій, що побачили світ на початку 90-х рр. минулого століття, намагалися дещо "згладити гострі кути" в ідейно-теоретичній спадщині М.Міхновського. Проте немає підстав вважати вмотивованим, наприклад, намагання перенести сучасне розуміння суті поняття "політична нація" в понятійний апарат початку ХХ ст. Так, один з авторів переконує, що під поняттям "українець" М.Міхновський розумів не носіїв етнічної належності (як схильні ми вважати на побутовому рівні), а жителів певної країни, громадян держави Україна. "Не провинною, а бідною Міхновського було те, що не встиг він пояснити, що українець – то, насамперед, громадянин України (будь-якої національності), що живе в Україні"¹³.

Недоречність таких припущень бачимо в тому, що, по-перше, і в програмі УНП, і в програмних документах

інших українських політичних партій початку ХХ ст., передусім соціал-демократичного спрямування, проводиться чітка розмежувальна лінія між поняттями "український народ" й "іноетнічне населення України". По-друге, ідеологічні адепти Міхновського і сьогодні в поняття "український народ" вкладають суто етнічний зміст, ратуючи за "українську Україну".

Представник плеяди мислителів епохи європейського Відродження Н.Макіавеллі знав, що не тільки як проповідник принципу "мета виправдовує засоби". Його ідейним послідовникам мало бути відомим і застереження відносно того, що боротьба за незалежність і єдність держави повинна бути справою самого поневоленого народу. Союзники, як вважав Макіавеллі, можуть зрадити, і тоді неминуча поразка, у разі ж перемоги, реальною є небезпека потрапити в нову залежність. Невідомо, чи був М.Міхновський безпосередньо знайомий з цими принципами, але його ідейні погляди і політичне кредо багато в чому кореспондуються з ними. І не тільки щодо мети і засобів її досягнення. Гіркий досвід української історії – кликати то одного, то іншого сусіда прийти і завести у нас порядок.

В.Липинський переконував, що самостійну Україну треба виборювати самостійними силами. Цей принцип у програмних документах УНП доводиться до абсолютизації. З погляду стратегічних завдань така позиція була безперспективною. Одна річ, коли йдеться про союзника-"сусіда", інша – компроміси з політичними силами всередині країни, які прагнуть до перетворень загальнодемократичного характеру. Проте безкомпромісність радикального крила в українській суспільно-політичній думці, орієнтація лише на власні сили в досягненні стратегічної мети – української незалежності, апіорі заперечувала можливість будь-яких союзів. Відтак – повна ізоляція українського національного руху не тільки від загальноросійських партій, а й від українських політичних партій, якщо вони стояли на інших позиціях і їхні тактичні установки щодо досягнення спільної мети відрізнялися від самостійницького кредо УНП і її провідника. Наприклад, та ж РУП, з надр якої і вийшла УНП, ставила "своєю найближчою задачею цілковите знищення царату в спілці з революційними партіями всіх народів російської держави"¹⁴.

Була й інша, відмінна від НУП позиція в самостійницькій течії української суспільно-політичної думки, яку репрезентував створений на самому початку першої світової війни представниками політичної еміграції з Наддніпрянщини на теренах Австро-Угорської імперії Союз визволення України (СВУ). Спільним залишалось те, що Росія розглядалася як історичний ворог українського народу і боротьба проти неї будь-якими засобами мала увінчатися незалежністю України. Проте "вільним і незалежним краєм" Союз бачив Україну лише "у злуці з Австрією". У зверненні "До українського народу Росії!" говорилося: "Не лякатися, а вітати нам треба Австрію!"¹⁵.

Сумнівними щодо справжнього суверенітету є, на нашу думку, і наміри СВУ відвести Україні роль буфера між "цивілізованою Європою і варварською Росією". На думку "самостійників" нової хвилі це було необхідно для "утримання європейської рівноваги". Європа доти не буде почуватися в безпеці, "доки на широких степах України не постане *забороло проти Росії*". Тож "нехай світ допоможе нашій слушній справі!"¹⁶. Отже, знову "пошук сусіда", охочого поборотися за українську незалежність, хіба що з новою мотивацією, яка враховувала європейські реалії початку ХХ ст.

На початку 1905 р. в Україні нараховувалося близько 30 політичних партій, з них 7 – українських. Протягом 1905–1906 рр. з'явилося ще 35 партій, майже половина

з яких представляла український національний рух. І лише одна з них, уже згадувана Українська народна партія, стояла на чітко визначених самостійницьких позиціях, сповідуючи при цьому ідеологію радикального націоналізму. Тоді як програмні документи абсолютної більшості інших партій, переважно соціал-демократичного спрямування, орієнтували український національний рух на те, щоб домогтися для України правосуб'єктного статусу широкої національно-територіальної автономії у складі федеративної демократичної держави, якою їм бачилася майбутня Росія.

Такою була, зокрема, позиція першої в Наддніпрянській Україні політичної партії сучасного типу – Революційної української партії (РУП). Так, в одному з варіантів її програми говорилося: "...Практично пункт автономії України зараз для українського пролетаріату геть важливіше й істотніше, ніж пункт Самостійної України". Автономія розглядалася як "етапний пункт" на шляху до самостійної України. "Самостійна соціалістична Україна мусить лишитися лише ідеалом (який визнається), у програмі ж мінімум сей вимог цілком позбавлений рації і значення"¹⁷.

Мало чим, хіба що більшою конкретизацією, відрізнялася від позиції РУП і програмна вимога її фактичної правонаступниці – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Партія, говорилося в її програмі, "домогається автономії України з окремим представничим зібранням (соймом), котрому належить право законодавства у внутрішніх справах, що торкаються території України"¹⁸. Аналогічними були етнополітичні орієнтації й інших українських політичних партій. Так, Платформа Української демократичної партії (УДП) визначала для України "особливе і самостійне представницьке правління" із законодавчою владою і виконавчим органом при ній у межах автономної території. При цьому "основою державного порядку в Росії" визнавалися федеративні засади державного устрою, органічно побудованого на етнічно-територіальному принципі, з повним проведенням у всіх галузях управління децентралізації"¹⁹.

Якщо програмні вимоги зазначених, як і низки інших партій мали дещо декларативний характер, то Платформа Української радикальної партії (УРП) була більш конкретною й обґрунтованою. У ній органічно поєднувалися програма-максимум – "повна політична самостійність українського народу" з його необмеженим правом самому вирішувати всі справи, які його стосуються, і програма-мінімум, яка на даному етапі (1905) ставила завдання боротися за автономію на своїй території з окремою крайовою репрезентативною радою, який належати право видавати закони й "порядкувати" у всіх справах у межах цієї території"²⁰. Реформована держава (Росія) мала бути федерацією національних одиниць, які входять до її складу.

У зазначеній платформі поняття "своя територія" не мала певних окреслених меж. Тоді як Декларація Української селянської партії вирізнялася конкретикою щодо просторових меж України: "Автономія України в межах етнографічних. Щоб по всій Україні "від Кавказу по Сян" усюди, де лунає українська мова, усіма нашими справами порядкували наші виборні люди і самі для нас вони закони писали"²¹.

Різновекторність етнополітичних орієнтацій щодо правосуб'єктного статусу України урізноманітнювала позиція Української трудової громади в II Державній Думі Росії. У її програмній заяві, з одного боку, засуджувалася політика уряду, який намагання "оберегти національні особистості" трактував як політичний сепаратизм. З іншого – визнавалося "за неможливе і небажане" політичне відокремлення від Росії будь-якого з її безправ-

них народів, в тому числі й України"²². Парламентарії від України вважали, що відокремлення порушить загальну політичну рівновагу в Європі, може викликати чужоземне втручання і закінчиться новим поневоленням. До того ж, на їхню думку, забезпечення дійсної незалежності і сили нової держави вимагатиме такого напруження економічних сил, якого ця держава не змогла б витримати. А відтак, потрапила б під економічну і політичну залежність від дужчих сусідів"²³.

З наведених аргументів робився висновок: "Ми не признаємо ні можливим, ні бажаним порушення цілісності і єдності Російської держави, а навпаки, бачимо в тій цілісності і єдності конечну умову сили для забезпечення будуччини всіх народів Росії". Отже, "не витворювати нові держави за старими зразками повинні тепер поневолені народи Росії; вони повинні йти до такого вдосконалення російської держави, щоб кожному народові була забезпечена свобода самостійного розвитку і життя на своїй землі"²⁴.

Не обійдена увагою в програмних документах українських політичних партій і така етнонаціональна проблема, як стосунки з іноетнічним населенням. Вище вже зазначалося, яким було ставлення до неї М.Міхновського і створеної ним партії – УНП. Діаметрально протилежним бачили розв'язання цієї проблеми інші політичні партії. Так, саме з причин відвертої ксенофобії і радикального націоналізму брошура М.Міхновського "Самостійна Україна" не була прийнята Революційною українською партією як її програма. Щоправда, окремі автори розглядають зазначену брошуру саме як програму РУП"²⁵.

На противагу ксенофобському гаслу "Україна для українців!" програма Української демократично-радикальної партії (створена на основі УДП й УРП) проголошувала: "Інші народності, що живуть на території України, мають рівне з українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби і в урядових установах вживати своєї рідної мови"²⁶. Забезпечення у межах Російської держави прав національних меншостей вимагали партія українських есерів, Українська демократична партія та ін. Партія соціалістів-федералістів не тільки проголошувала права "неукраїнської людності", а й визначала обов'язки держави щодо їхнього гарантування: пропорційне представництво іноетнічного населення в законодавчому органі влади; право засновувати культурні товариства й об'єднуватися в національно-культурні спілки; право неукраїнської людності в районах, де вона складає не менше як одну п'яту частину всього населення, звертатися до урядових осіб і властей та одержувати від них відповідь своєю рідною мовою"²⁷.

Отже, етнополітичний спектр в українській суспільно-політичній думці початку ХХ ст. був досить помітним і різнобарвним. Аналіз програмних документів політичних партій дає підстави стверджувати, що поряд з найгострішими соціальними проблемами питання правосуб'єктного статусу України було в числі найбільш пріоритетних. Бачення конкретних шляхів його вирішення суттєво різнилося, як щодо стратегічних завдань, так і у визначенні тактики їхньої реалізації. Спільним для всіх течій української етнополітичної думки було прагнення до національної емансипації – чи то були радикальні вимоги державної самостійності, крайова автономія як умова еволюційного просування до національного самовизначення, чи скромні вимоги національно-культурної автономії.

¹ Отчет о деятельности клуба русских националистов в г. Киеве // Национальні процеси в Україні. Історія і сучасність. Док. і мат. : У 2 ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 382, 387. ² З програмових засад "Братства тарасів-

цій" // Національні процеси... – С. 281. ³ Міхновський М. Самостійна Україна // Національні процеси... – С. 313. ⁴ Там само. – С. 315. ⁵ Там само. ⁶ Там само. – С. 317. ⁷ Міхновський М. З відкритого листа до російського міністра внутрішніх справ Сипягіна // Національні процеси... – С. 323. ⁸ Вільчинський Ю. Політична філософія М.Міхновського // Слово і час. – 1995. – № 1. – С. 9. ⁹ Міхновський М. Самостійна Україна // Національні процеси в Україні... – С. 322. ¹⁰ Міхновський М. Самостійна Україна. – К., 2003. – С. 9. ¹¹ Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І.Міхновський. Постать на тлі епохи // УІЖ. – 1992. – № 9. – С. 84. ¹² Грушевський М. Чи Україна тільки для українців // Національні процеси в Україні... – С. 494. ¹³ Лінецький С. М.Міхновський: міфи історіографії та правда історії // Молода нація. – 1996. – № 1. – С. 222. ¹⁴ Нарис програми Революційної української партії (пропонований Київським комітетом – Вільною Громадою РУП для 2-го партійного з'їзду // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 114. ¹⁵ До українського народу в Росії. Звернення Союзу визволення України // Національні процеси в Україні... – С. 373. ¹⁶ До громадської

думки Європи. Звернення СВУ // Національні процеси... – С. 375. ¹⁷ Нарис програми Української революційної партії // Українська суспільно-політична думка... – С. 121. ¹⁸ Програма Української соціал-демократичної робітничої партії // Самостійна Україна. 36. програм українських політичних партій початку ХХ століття. – Тернопіль, 1991. – С. 72. ¹⁹ Платформа Української демократичної партії // Самостійна Україна... – С. 54. ²⁰ Платформа Української радикальної партії // Самостійна Україна... – С. 57. ²¹ Декларація Української селянської партії // Самостійна Україна... – С. 76. ²² Програма Української трудової громади в ІІ Державній Думі // Українська суспільно-політична думка... – С. 160. ²³ Там само. ²⁴ Там само. – С. 161. ²⁵ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – К., 1997. – Т. 1. – С. 312. ²⁶ Програма Української демократично-радикальної партії // Самостійна Україна... – С. 64. ²⁷ Програма Української партії соціалістів-федералістів // Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. – К., 1992. – С. 35.

Надійшло до редколегії 03.09.04

Н.Д.Городня, канд. іст. наук

ОЛЕКСАНДР ШУЛЬГІН (1889–1960) ЯК ПРЕДСТАВНИК НОВОЇ ГЕНЕРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Присвячено аналізу політичної діяльності О.Шульгіна та його місця серед вітчизняної еліти на тлі еволюції українського національного руху.

The article deals with analysis of political activity of O.Shulgin and his place among national elite against the background of Ukrainian national movement.

Особистість Олександра Шульгіна – політика, дипломата, історика, соціолога, першого міністра закордонних справ Української Народної Республіки – в історіографії української революції 1917–1920 рр. відходить на другий план на тлі постатей М.Грушевського, В.Винниченка чи С.Петлюри. Однак, будучи видатними істориками, письменниками, борцями за свої ідеали, вони поступалися як реальні політики О.Шульгіну, якого сучасники називали людиною "одинокую ... на властивому місці"¹.

З проголошенням незалежності України та активізацією досліджень української революції 1917–1920 рр. увага істориків до О.Шульгіна, передусім як до першого міністра закордонних справ УНР, посилювалася. З'явилася низка публікацій, присвячених життю та діяльності цього видатного діяча². Однак усі вони ґрунтувалися на інформації, зібраній у виданні, присвяченому пам'яті О.Шульгіна³ і цим самим не змогли уникнути певної комплікативності. Основу цієї публікації складають матеріали, опрацьовані під час роботи автора над дисертаційним дослідженням "Політика країн Антанти та США щодо державності України в 1917–1919 рр.", у т. ч. матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління в Києві – фонди Генерального секретарства міжнародних справ, особистий архів О.Шульгіна, протоколи засідань делегації УНР на Паризькій мирній конференції, матеріали зовнішньої політики Директорії УНР⁴ тощо, а також історико-публіцистичні роботи О.Шульгіна⁵. Не можна було обійти увагою і згадувану вже збірку, яка містить не лише споми́ни про О.Шульгіна його колег та сучасників, але й уривки з його опублікованої та неопублікованої спадщини.

Особистість О.Шульгіна цікава для сучасників з багатьох причин. Одна з них, пов'язана з питаннями про його місце серед української національної еліти та про її еволюцію впродовж вітчизняної історії. Аналізу цих питань і присвячено нашу статтю.

Як відомо, українці довго залишалися бездержавною нацією, оскільки не мали власної політичної еліти, здатної сформувати державницькі вимоги й реалізувати їх. Так, у складі Речі Посполитої з її широкими правами та привілеями для шляхти представники української родової знаті швидко колонізувалися, а в складі Російської держави швидко русифікувалися, для чого було досить Грамоти Катерини ІІ, що зрівнювала у правах

колишню козацьку старшину з російським дворянством. Бути росіянами, як колись поляками, було вигідно, тож знову спостерігаємо ситуацію, коли українцями залишаються лише в масі своїй безграмотні селяни.

Якщо звернутися до питання, які соціальні верстви впродовж усієї історії України захищали її національні інтереси, побачимо, що в польсько-литовський період це представники православної церкви; з кінця ХVІ – початку ХVІІ ст. – козацтво; з ХІХ ст. – світська інтелігенція. Із середини ХІХ ст. з програми, сформульованої Кирило-Мефодіївським братством, бере початок український націоналізм (явище, характерне для усього ХІХ ст.) – рух, спрямований на здобуття державності для української нації. Наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. він відроджується у формі громадського культурницько-просвітницького руху, відкидаючи поставлені кирило-мефодіївцями політичні завдання. Нове покоління української національної еліти формується в останній третині ХІХ ст. під впливом ідей М.Драгоманова про необхідність переходу від культурницько-просвітницького етапу українського національного руху до політичного, до боротьби за автономію України в складі федеративної Російської держави.

До цього покоління належав батько О.Шульгіна – Яків Шульгін, якого М.Драгоманов називав "євангеліським юношею" завдяки його ідеалізму та відданості справі. Через активну участь в українському національно-визвольному русі Я.Шульгін зазнав арештів та заслання, був позбавлений академічної та професорської кар'єри, а майже всі гроші, одержані у спадщину від матері, віддав на фінансування драгоманівської "Громади". Ідейні переконання Я.Шульгіна стали причиною сімейної драми, коли він розійшовся зі своїм дядьком й опікуном Віталієм Шульгіним – професором загальної історії Київського університету, переконаним русофілом і монархістом – у будинку якого жив і виховувався після смерті батьків. Ідейну безкомпромісність успадкував від батька й Олександр, який ігнорував сина Віталія, Василя Шульгіна – відомого діяча, депутата Державної Думи, називаючи його "україножером".

Першою вчителькою О.Шульгіна була мати, Любов Устимович, яка, за його словами, "жила Україною і для України", і це дозволило йому уникнути русифікації, яку прищеплювала школа. Усі четверо дітей із сім'ї Шульгінських стали українськими патріотами, а молодший син Во-

лодимир, організатор і керівник Української студентської громади, загинув у бою під Крутами в січні 1918 р. Отже, О.Шульгін є представником нової генерації української еліти – національно свідомої української інтелігенції, яка не протиставляла себе народу, відчувала себе його частиною і чітко заявляла про його національні права, не лише культурні, але й політичні. Уже під час навчання та викладання в Петербурзькому університеті О.Шульгін став активним членом гуртка Товариства Українських Поступовців та пов'язав себе з Демократично-радикальною партією (із червня 1917 р. – Українська партія соціалістів-федералістів). Після створення Петроградської Ради Олександр Якович працював у ній упродовж двох з половиною місяців, очолював українську фракцію Петроградської Ради, ставив на її засіданнях питання про автономію України.

Загалом О.Шульгін – один з небагатьох свідомих українців в українській революції. Відчуваючи себе представником свого народу, він, водночас, добре усвідомлював роль національної еліти й обстоював думку, що "не можна погоджуватися з усім, що хочуть маси, бо це шкодить державній, національній ідеї", тож відкрито заявляв про свою незгоду з популістською лінією партії соціалістів-революціонерів та з позицією М.Грушевського, який поступово зазнавав впливу УПСР⁶.

Однією з характерних рис української національної еліти є те, що кожного разу, коли виникали умови для національного самовизначення України, у її середовищі виникали численні суперечності, які врешті переростали у внутрішню боротьбу за владу та "руїну". Так було під час української національної революції середини XVII ст., особливо після смерті Б.Хмельницького. Аналогічну ситуацію спостерігаємо під час української революції 1917–1920 рр., учасником якої був О.Шульгін. Осмислюючи в подальшому внутрішню боротьбу серед діячів українського національного руху, він відзначав існування конструктивної та руйнівної традиції в українській історії (при цьому деструктивні сили – "гайдамачину" – він пов'язував з діяльністю есерів та націоналістів). Як конструктивну лінію він розглядав пошуки практичних політичних шляхів у будь-яких, навіть найгірших обставинах; спокійний рух до певної, цілком реальної національної мети⁷, а також необхідність порозуміння, досягнення компромісу, що означало "не тільки щось здобути, а й від чогось відступити"⁸. Такий компроміс спостерігаємо впродовж усієї його політичної діяльності.

Так, будучи федералістом за своїми політичними переконаннями, він присвятив своє життя боротьбі за незалежну Україну, коли реалізація ідеї федерації виявилася неможливою. Все ж був змушений відступитися від вимоги соборності українських земель і підтримав С.Петлюру, коли той погодився на приєднання Галичини до Польщі. При цьому О.Шульгін був упевнений у тому, що С.Петлюра не зрікався жодних українських земель, лише був змушений визнати те, що на той момент було фактом – польські кордони в Галичині, встановлені нею силою зброї. "Історія поставила перед українським проводом запит: Захід чи Схід? – Петлюра обрав Захід і мав повну рацію", вважав О.Шульгін⁹. Водночас він був переконаний, що політика має бути високоморальною і прагнути до людського добра, натомість "політика, якій бракує елементу моральності, веде тільки до загибелі руїни, до катастрофи"¹⁰.

Орієнтація на зовнішню допомогу тієї чи іншої зарубіжної держави також характерна для українського національного руху. Вражає вже діапазон зовнішньополітичних орієнтацій Б.Хмельницького, які були реалізовані в роки "руїни" різними претендентами на владу в Україні. Спостерігаємо суперечності серед діячів українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.

що орієнтації на Росію чи Австро-Угорщину, а в умовах першої світової війни – на Антанту чи Центральні держави. До цієї боротьби був залучений і О.Шульгін, як один з небагатьох українських діячів, хто чітко вибрав орієнтацію на Антанту й намагався реалізувати її в інтересах України. О.Шульгін не міг передбачити перемоги Англії, Франції та США у світовій війні, однак він реально оцінював їхні демократичні політичні системи – з парламентським устроєм, відповідальним урядом, широкими політичними свободами та гарантіями прав особистості. Усі ці ідеї було покладено в основу Конституції УНР.

Пізніше, вже після поразки української революції, О.Шульгін продовжував працювати на користь української національної справи доступними йому засобами – на дипломатичній службі, представляючи Україну в Лізі Націй, на повоєнних міжнародних конференціях, очолюючи Українське Товариство прихильників Ліги Націй; будучи головою та міністром закордонних справ уряду УНР в еміграції; на науковій ниві (очолюючи Українське Академічне Товариство в Парижі та Міжнародну вільну академію); на службі у Міністерстві закордонних справ Франції. При цьому він жодного разу не зрадив ні боротьби за державність України, ні своїй відданості Франції. Це дало йому можливість у листі до міністра закордонних справ Франції М.Шумана писати: "У моїй довгій політичній кар'єрі я завжди сполучав інтереси моєї країни із інтересами Франції, і з цієї причини я мусив перенести ув'язнення з боку гестапо у 1940 і 1941 рр."¹¹.

Найбільше відомий О.Шульгін як один із засновників та керівників Української Центральної Ради, перший міністр закордонних справ УНР та провідний український дипломат. Його діяльність відбувалася на тлі розгортання української революції, зміни її різних етапів. Тож вивчення революції дає можливість простежити ту внутрішню боротьбу, яка точилася серед українських діячів з питань майбутнього України та способів реалізації ідеї її державності як під час революції, так і після її поразки.

О.Шульгін – представник реформістського крила українських соціалістів, що діяли в революції; представник тієї течії, що виступала проти революційних методів по відношенню до Тимчасового уряду, обстоюючи думку про легальний шлях боротьби за автономію, необхідність порозуміння з російською демократією, у той час як М.Грушевський пропонував не очікувати рішення Тимчасового уряду щодо організації української автономії, а негайно скликати українські Установчі збори та створити український уряд. Незважаючи на молодість О.Шульгіна та авторитет М.Грушевського, з'їзд ТУП в березні 1917 р. пішов за О.Шульгіном та його поміркованою лінією, яку він аргументував станом війни, близькістю фронту, діяльністю на Україні національних меншин, у зв'язку з чим опір українців міг би знищити революцію і повернути старий режим. "Коли ми підемо "навпростець", то можемо і на Україні ... створити повну анархію", передбачав тоді О.Шульгін¹². Однак врешті було реалізовано лінію М.Грушевського: проголошення І Універсалу, конфлікт з Тимчасовим урядом, його липнева криза, підготовка до проведення Всеукраїнських Установчих Зборів – усе це послабило Тимчасовий Уряд і полегшило більшовикам прихід до влади.

У Генеральному Секретаріаті, створеному після проголошення І Універсалу, бачимо О.Шульгіна на посаді секретаря з міжнародних справ. З огляду на вимоги автономії, далі яких Центральна Рада не йшла, секретаріат займався справами міжнародними, тобто справами національних меншин, а не міжнародними. Паралельно здійснювалися підготовчі заходи

щодо перетворення Російської держави на федерацію. Це відповідало федералістським поглядам О.Шульгіна. Водночас він усіляко намагався не допустити до розриву відносин з Тимчасовим урядом, що могло статися, наприклад, після видання Інструкції від 17 серпня, що значно обмежувала права українських автономних органів і викликала в українських політичних колах прагнення перейти до революційних методів боротьби з Тимчасовим урядом. О.Шульгін був серед організаторів з'їзду представників народів Росії, що відбувся в Києві 23 вересня 1917 р. з метою обговорення питання про створення федеративної Російської держави.

На посаді секретаря з міжнародних справ О.Шульгін замінив першого керівника секретаріату – С.Єфремова, лідера партії соціалістів-федералістів. Той був ще обережнішим ніж Шульгін, вважаючи, що логіка розвитку подій урешті призведе до відходу від федерації. Дійсно, сталося так, що невдовзі О.Шульгіну довелося займатися не лише міжнародними, але й міжнародними справами, оскільки союзники Росії по Антанті – Франція та Англія – почали цікавитися Україною з метою утримати Східний фронт будь-якою ціною, залучивши для цього всі можливі сили – у т. ч. Румунію, Україну, Дон, Північний Кавказ, польські й чеські полки. Увага до України була обумовлена процесом українізації армії та виділенням Румунського та Південно-Західного фронту в Український, який Центральна Рада обіцяла захищати усіма силами. Тож уже з літа 1917 р. О.Шульгін неофіційно налагодив відносини з представниками різних держав та народів, що перебували у Києві – французами, англійцями, румунами тощо.

Діяльність на посаді секретаря з міжнародних справ не була для О.Шульгіна простою. Як пише А.Жуковський¹³, йому доводилося працювати серед політичних противників (есерів), і внутрішні відносини доходили до того, що після 20 листопада 1917 р. (коли III Універсалом Центральна Рада проголосила, що виступає за початок мирних переговорів) він хотів піти у відставку, але на прохання М.Грушевського залишився. Сам О.Шульгін неодноразово заявляв про незгоду з діями В.Винниченка та М.Грушевського, коли вони виходили за межі його федералістських та помірковано-реформаторських принципів. А в питанні про мир керівники УНР проводили відверто суперечливу політику. Ведучи переговори із союзниками про підтримку ними УНР у її захисті Українського фронту, воно водночас заявляло про прагнення до миру, як тоді казали, миру загального, а не сепаратного. Однак було очевидно, що це неможливо, і якщо Центральна Рада проголошувала про початок мирних переговорів, вони могли привести лише до миру сепаратного. О.Шульгін розумів це, і цим, очевидно, пояснювалося його прохання про відставку.

Виступаючи наприкінці грудня 1917 р. на VIII сесії Центральної Ради, яка мала прийняти рішення про участь УНР у Брест-Литовських переговорах, О.Шульгін наполягав на тому, що "українська демократія не може бажати миру, який призведе до розбиття західної демократії... Коли нам потрібні союзники, які б дали нам фактичну силу, ми повинні спиратися на далекі західні держави... Тим же державам ми повинні сказати, що коли вони дійсно хочуть допомогти Україні ... нехай дадуть своїх офіційних послів і тим зміцнять наше політичне становище, як у процесі будівництва федеративного ладу, так і в нашій міжнародній політиці в справі миру"¹⁴.

Внаслідок цього на початку січня 1918 р. відбулося призначення французького генерала Ж.Табуй та англійського консула в Одесі П.Багге представниками Франції та Великобританії при уряді УНР. Призначення було здійснено телеграфом – єдиним можливим на той час

шляхом – і виходило не від французького чи англійського урядів, а від головнокомандувача союзними військами на Румунському фронті генералом Бертело¹⁵. Українські діячі розглядали таке призначення як факт визнання УНР з боку Франції та Великобританії. У цьому був переконаний і О.Шульгін. Однак очевидно, що ці призначення означали лише спостережницьку політику, кваліфіковане вивчення ситуації на Україні, яке обумовлювалося виключно військовими інтересами і могло призвести до угоди з новим урядом, якби він виявив ознаки стабільності. Тим більше, що після підписання Україною сепаратного миру з Німеччиною представники Антанти рішуче відмовилися від факту визнання ними УНР¹⁶.

Період Центральної Ради був найбільш плідним у житті О.Шульгіна. Він, фактично, стояв біля витоків зовнішньої політики України та її зовнішньополітичного відомства. Саме О.Шульгін стоїть у центрі всіх переговорів з представниками Антанти, вбачаючи в них шанс шляхом підтримки Франції й Англії зміцнити автономію України та досягти створення демократичної федерації з Росією. Коли досягти цього не вдалося й УНР підписала сепаратний Брест-Литовський мир, О.Шульгін пішов у відставку, щоб не пов'язувати себе з політикою, яку вважав хибною.

Будучи демократом та соціалістом за переконаннями, він негативно сприйняв консервативний гетьманський переворот і відхилив пропозицію голови гетьманського уряду Ф.Лизогуба очолити міністерство закордонних справ. З погляду сьогодення ми можемо стверджувати, що такі дії були згубними для Української держави, оскільки відсутність підтримки провідних українських партій послаблювала гетьманський режим, який багато зробив для України саме з погляду наведення порядку, ліквідації анархії, спричиненої діяльністю Центральної Ради. З іншого боку, відсутність підтримки українських соціалістичних партій штовхала гетьмана до співпраці з російськими консервативними силами – кадетами та октябристами. Хоча, можливо, консерватизм гетьмана та революційний демократизм соціалістів були несумісними, що й визначило їхню позицію.

Однак О.Шульгін скоро зрозумів цю помилку, тож із травня 1918 р. він був серед членів української мирної делегації на переговорах з Радянською Росією, а з червня 1918 р. – у складі Міністерства закордонних справ, очолюваного Д.Дорошенком. На цій посаді він залишався до липня, до призначення послом Української держави в Болгарії. Перебуваючи в Софії, він з літа 1918 р. знову за дорученням уряду, вступає в контакти з представниками Антанти, оскільки поразка Центральної держав у світовій війні стала очевидною. О.Шульгін звертається з телеграмою до держсекретаря США Р.Лансінга з приводу представництва України на повноєнній мирній конференції; до урядів Антанти з приводу залишення німецьких військ в Україні до сформування української армії; до міністра закордонних справ Франції С.Пісона з нотою, у якій переконує, що гетьманський уряд має справу з німцями лише з необхідності і щиро прагне відновити стосунки із союзниками. Відбуваються також переговори О.Шульгіна з американським послом в Софії Мерфі, з військовим командуванням та дипломатичними агентами Антанти у Салоніках¹⁷.

За часів Директорії УНР дипломатична діяльність О.Шульгіна набуває нової сили. На початку 1919 р. він їде до Швейцарії, а звідти – до Парижу на повноєнну мирну конференцію, на яку направляють своїх представників усі поневолені народи, що прагнуть самовизначення. Знаючи з переговорів із союзниками їхнє прагнення відновити цілісність Росії у формі демократичної федерації, О.Шульгін знову повертається до обстою-

вання федеративних ідей. Він інтенсивно працює над упровадженням цієї ідеї влітку 1919 р. з метою створення спільного антибільшовицького фронту за підтримки "великих держав" Заходу. Разом з А.Марголіним О.Шульгін розробляє план переговорів з представниками усіх держав, що утворилися на території Російської імперії, включаючи Великоросію. Мова йде про їхнє об'єднання з метою спільної боротьби проти більшовиків на основі ідеї створення рівноправної федерації цих держав, що стала б результатом їхнього вільного договору. До того часу, поки виникне можливість скликати Установчі збори, Паризька мирна конференція мала визнати ці держави де-факто і надати їм технічну та матеріальну підтримку¹⁸.

Така пропозиція відповідала поглядам лідерів конференції на можливе вирішення російської проблеми і, можливо, була для України єдиним шансом здобути підтримку союзників. Однак такі ідеї не мали впливу на керівництво УНР та української місії в Парижі, які займали послідовну позицію відстоювання незалежності України і вважали будь-які розмови про федерацію шкідливими для української справи. Через незгоду з такою політикою у вересні 1919 р. О.Шульгін вийшов зі складу місії.

Після невдачі дипломатичної місії УНР у Парижі він продовжив свою діяльність у Женеві, де восени 1920 р. розпочала свої наради перша Асамблея Ліги Націй. Завдання делегації УНР на чолі з О.Шульгіним полягало в тому, щоб здобути для України членство в Лізі Націй. На відміну від Паризької мирної конференції, де українську дипломатичну місію не було офіційно визнано, у Женеві О.Шульгін розглядався як офіційний представник УНР, а його ноті і заяви публікувалися секретарем Ліги Націй як документи Асамблеї. Однак наприкінці листопада 1920 р., саме тоді, коли вирішувалося питання про прийом України до Ліги націй, прийшло повідомлення, що уряд УНР залишив Україну. З огляду на це справу членства України було відкладено, а пізніше, коли в Україні всюди було встановлено радянську владу, поновити своє подання УНР вже не могла.

У 1921 р. знову бачимо О.Шульгіна на чолі дипломатичної місії до Парижа, яка робить спробу здобути підтримку Франції, що здавалася можливою після поразки військ Денікіна і Врангеля. Однак відповідь, яку отримав О.Шульгін, була такою: "жодного солдата, жодного сантима, аж доки ви самі не опануєте знову хоч частиною своєї території"¹⁹. Така сама невдача чекала

українських представників О.Шульгіна і Р.Смаль-Стоцького на Генуезькій конференції.

З 1920-х по 1960 р. спостерігаємо різнобічну й напружену працю О.Шульгіна в еміграції. Це дипломатична, партійна, державницька, наукова робота. Основне завдання уряду УНР в еміграції Олександр Якович бачив у боротьбі за визволення України від Радянського Союзу. У політичному житті він незмінно орієнтувався на Захід – як на підтримку в боротьбі з Радянським Союзом, так і на західні політичні й правові цінності. Недарма його вважали затятим "антисовєтчиком", його ім'я було невідоме на батьківщині, яку він так любив, а його праці витягли із спецхранів лише після проголошення незалежності України. Водночас федералістські ідеї О.Шульгіна також не є досить привабливими в сучасних умовах, коли історична наука знову служить ідеології й обґрунтовує думку про споконвічне прагнення українців до незалежності. Чергові ідеологічні штампи перешкоджають об'єктивній оцінці діяльності найбільш видатних представників української національної еліти, одним з яких був О.Шульгін.

¹ Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889–1960). Праці історично-філософської секції / За ред. В.Яніва. – Париж; Мюнхен, 1969.
² Стрельський Г. "І прийде час..." Про першого міністра закордонних справ України О.Шульгіна // Політика і час. – 1994. – № 1. – С. 67–72;
Гошуляк І. Перемагає в історії той народ, що має тверду волю // Історичний календар'99. – К., 1998. – С. 213–215; Рошнятовська О. Піонер новітньої української дипломатії: До 110-річчя від дня народження О.Я.Шульгіна // Календар знаменних і пам'ятних дат' 99. – К., 1999. – III кв. – С. 28–37.
³ Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889–1960)...
⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 100, 101, 105; Оп. 4, спр. 2; Ф. 1429, оп. 5, спр. 14; Ф. 3696, оп. 1, спр. 6, 38 та ін.
⁵ Шульгін О. Політика: державне будівництво і міжнародні справи. – К., 1918; Шульгін О. Державність чи гайдамачина. – Париж, 1931; Шульгін О. Без території... – Париж, 1934.
⁶ Шульгін О. М.С.Грушевський – як політик і людина // Збірник на пошану О.Шульгіна... – С. 149.
⁷ Шульгін О. Державність чи гайдамачина... – С. 6.
⁸ Там само. – С. 12.
⁹ Шульгін О. Без території... – С. 19–21.
¹⁰ Шульгін О. Державність чи гайдамачина... – С. 1.
¹¹ Перрен О. Останні дні Олександра Шульгіна у Франції // Збірник на пошану Олександра Шульгіна... – С. 195.
¹² Шульгін О. М.С.Грушевський – як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгіна... – С. 148.
¹³ Жуковський А. Політична і громадська діяльність Олександра Шульгіна // Збірник на пошану Олександра Шульгіна... – С. 31.
¹⁴ Шульгін О. Політика... – С. 79, 81.
¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2592, оп. 3, спр. 3, арк. 9.
¹⁶ Докладніше див.: Гончар Ю., Городня Н., Павленко В. Україна часів Центральної Ради в політиці Франції, Великобританії і США (березень 1917 – квітень 1918). – К., 2000; Городня Н. Становлення української державності в роки першої світової війни: пошук союзників // Людина і політика. – 2001. – № 3. – С. 13–32.
¹⁷ Киевская мысль. – 1918. – № 202. – 1 ноября (19 октября); The Ukraine, 1917–1921: A Study of Nationalism. – Cambridge, 1977. – Р. 334.
¹⁸ Марголін А. Украина и политика Антанты. – Берлин, 1934. – С. 139, 386.
¹⁹ Шульгін О. Без території... – С. 77.

Надійшла до редколегії 02.09.04

В.П.Гриценко, асп.

МИКОЛА АРКАС ЯК ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ І ПРЕДСТАВНИК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ

Висвітлено постать Миколи Аркаса як культурно-просвітнього, громадського діяча, яскравого представника української національної еліти, інтелігенції та популяризатора історії і культури України. Розгляд діяльності цієї особистості саме в такому руслі примушує подивитися на постать М.Аркаса під іншим кутом зору.

This article describes Mykola Arkas as a public figure, cultural and educational worker, who was a brilliant representative of Ukrainian national elite intelligentsia, popularizer of history and cultural of Ukraine. Examination of these activities of the public man makes us to look at M.Arkas from a new point of view.

Актуальність теми обумовлена тим, що публікації, які до цього часу були присвячені особі Миколи Аркаса, здебільшого розповідали нам про нього як про автора опери "Катерина", популярної "Історії України-Русі" і як засновника товариства "Просвіта" в м. Миколаєві. На нашу думку, це дещо неповна картина діяльності досліджуваної нами постаті. Адже робота М.Аркаса цим не обмежувалася. Він своє життя присвятив українському питанню й українській справі, будучи помітним

представником патріотично налаштованої української національної еліти.

На даний момент досліджувана проблема вивчена далеко не повністю. За часів радянської влади маємо лише монографію Л.С.Кауфмана, яка розповідає нам про М.Аркаса як композитора і відзначається своєю заангажованістю. За часів суверенної України слід виділити досить детальну розповідь В.Сарбея в передмові до перевидання "Історії України-Русі" – "Микола Ар-

кас і його "Історія України-Русі". Найбільш об'єктивно вважаємо статтю В.Ульяновського в історичному збірнику "Історія. Історіософія. Джерелознавство" – "Микола Аркас, "Історія України-Русі" і Михайло Грушевський".

Мета нашої роботи – з'ясувати внесок М.Аркаса в українську національну справу, довести, що життя цієї людини може бути взірцем для наслідування сучасними українськими інтелігентами та громадськими діячами. Цій меті слугують наступні завдання: висвітлити суть діяльності М.Аркаса як культурно-просвітнього та громадського діяча, розкрити її напрями та форми.

У когорті видатних українців другої половини XIX – початку XX ст., чий життєвий і творчий шлях тісно пов'язаний з культурно-просвітницьким рухом, чільне місце посідає і Микола Миколайович Аркас. Незважаючи на своє грецьке коріння і належність до однієї з найбагатших родин тодішньої царської Росії, Микола Миколайович повністю віддав себе розвитку українського національно-культурного життя.

Народився М.Аркас 26 грудня 1852 р. (за новим стилем 7 січня 1853 р.) в заможній інтелігентній родині адмірала Чорноморського флоту. Батько – військовослужбовець високого рангу. Рідний дядько мав чин генерал-лейтенанта. Здавалося б, у Миколи Миколайовича немає перешкод, щоб зробити блискучу військову кар'єру на флоті, як його рідні

Однак так не сталося. Основи світогляду М.Аркаса були вже досить міцні і державна служба у канцелярії військово-морського відомства, куди відразу після закінчення Новоросійського університету влаштував його батько, а потім на флоті, не захопила майбутнього культурно-просвітнього діяча.

Уперше ім'я Аркаса стало відоме серед українства після прем'єрної постановки трупі М.Л.Кропивницького 12 лютого 1899 р. у Москві опери "Катерина", автором якої, власне, і був Микола Аркас. А ще жвавіше і неоднозначно про нього заговорили після виходу у світ його праці "Історія України-Русі" – популярної книги з історії.

По-перше, потрібно зазначити: М.Аркас не мав музичної освіти. Створюючи оперу, він покладався на свій досвід театрального актора-аматора у трупі М.Кропивницького. Там він служив, навчаючись у Новоросійському університеті в Одесі. Однак попри все, він створив (хоч і не без сторонньої допомоги), на думку Л.С.Кауфмана, досить вдалий музичний твір. Відгуки на "Катерину" можна знайти у пресі тих років. "Не смотря на то, что произведение это принадлежит перу дилетанта, подъ нимъ могъ бы подписаться и серьезный музыкант, специально посвятившій себя композиції"¹.

Зауважимо, що відгук у газеті було поміщено після постановки деяких частин музичного твору у Миколаєві за декілька років до прем'єри "Катерини" у Москві. Думку київської преси, після постановки 1899 р., повністю відображають декілька абзаців у журналі "Київська Старовина": "Новинкой сезона явилась только трехактная опера г. Ар-са "Катерина" на сюжетъ поэмы Шевченка. ...разработана композиторомъ самостоятельно и не представляет, подобно большинству прежних малорусских оперъ, одного только попури изъ народныхъ песенъ. Наиболее намъ понравился второй актъ производящий сильное впечатление"².

Говорячи про громадську діяльність М.Аркаса, потрібно звернути увагу на інший бік опери "Катерина". Її цінність полягає не тільки в тому, що це перша інтерпретація поеми Т.Шевченка. Опера не менш вагома і в культурно-просвітньому значенні. По-перше, музика до "Катерини" написана на український текст. На це у свій час звернув увагу і видатний український композитор

М.Лисенко. В одному з листів до М.Аркаса він пише, що коли ознайомився з оперою, клавир якої йому ще до постановки приніс М.Кропивницький, то зацікавився автором і був досить здивований, що Аркас написав музику саме на український текст.

По-друге, у самій музиці опери простежується вплив української народної творчості, на що у своїй монографії "М.М.Аркас" звертає увагу, вже згадуваний нами музикознавець Л.Кауфман: "Говорячи про сольні номери, слід відзначити, що навіть у тих із них, які написані під впливом міського романсу, цілком виразно відчуються українські інтонаційні звороти. До найскравіших зразків цього роду слід віднести колискову пісню Катерини з третьої дії опери... колискова Катерини написана на оригінальну тему, близька до кращих аналогічних зразків української народної творчості...у двох антрактах і особливо в "Козачку" роль оркестру значно підвищується. Зокрема "Козачок", близький до українського народного "Гопака", – це завершений симфонічний номер, який має самостійну художню цінність"³.

По-третє, сам факт появи цього музичного твору відіграв свою певну роль як в історії оперної музики, так і в культурно-просвітньому житті українського народу.

М.Аркас, написавши музику до поеми, не мав за мету самоствердити своє ім'я, він був далекий від переслідувань власних амбіцій. Про це говорить навіть те, що, випускаючи у світ клавир "Катерини", М.Аркас вважав за непотрібне повністю зазначати своє прізвище на титульному аркуші. Ми вважаємо, що цим він показав, що не керується жодними честолюбними намірами: "Може вона не справить того сподівання, якого хотілося б, бо до твору великого нашого Тараса не моїй слабкій музиці брянчити, але осмілюсь і я свого додати, щоб пісня його ширилась між іншим людом, щоб бачили вони те, що тяжко й болісно накопало, накопало на його серці і вилилось у стиху могутнім"⁴.

До цього хотілося б додати оцінку Л.Кауфмана, яку він дає опері: "Катерина" – це відгук справжнього патріота на потребу створення національної опери для народної сцени. В українському музичному репертуарі на той час були вже опери С.Гулака-Артемовського і М.Лисенка. До п'єси Т.Шевченка "Назар Стодоля" написав свої "Вечорниці" П.Ніщинський. Це був, по суті, вставний номер до драматичної вистави. Першу оперу на Шевченківський сюжет створив М.М.Аркас⁵.

Таким чином, опера "Катерина" є не лише музичним твором, а й культурно-просвітнім явищем, яке пробуджує національну свідомість, що так було необхідно на час виходу музичного творіння М.Аркаса у світ.

Така ж картина у громадському і культурно-просвітньому житті простежується у зв'язку з появою популярної праці М.Аркаса з історії – "Історія України-Русі". Слід відразу наголосити, що "Історія України-Русі" не виступала науковою працею. Про це говорив і сам автор. Ось що він пише в передмові до своєї книги: "Розпочинаючи "Історію України", я не мав на мислі написати науковий твір, – я хотів ясно розповісти землякам моїм те, що робилося у нас на Україні од найдавніших часів до останніх. Зі свого боку, я доклав усього старання, щоб праця ця з'явилась на світ божий такою, якою повинна бути популярна, доступна для кожного, історія свого народу"⁶.

Розглядаючи особистість М.Аркаса в громадському, культурно-просвітньому руслі, хотілося б звернути увагу на деякі моменти, що стосуються його роботи над "Історією України-Русі". Книга видавалася з великими труднощами. Спочатку у Києві в українському видавництві "Бік" і видавництві журналу "Киевская старина". Однак, зрештою, повагавшись близько року, рукопис був переда-

ний автором до Петербургу, де його видавали у друкарні товариства "Общественная польза"

Слід звернути увагу на суттєву деталь. Рецензентом "Історії України-Русі" автор обрав Василя Доманицького, незважаючи на те, що той перебував у полі зору царської охоранки. "У наступному році було встановлено, що якийсь І.П.Деваковський, студент університету, розсилає з Києва друковані відозви. Пізніше з'ясувалося, що Деваковський взагалі не існує, а під цим прізвищем маскується В.Доманицький. 30 січня 1899 р. Департамент поліції виніс рішення про встановлення над ним гласного нагляду терміном на два роки"⁷.

Потрібно зауважити, що авторів "Історії України-Русі" порадили кандидатуру В.Доманицького як фахівця з історії і відомого літературного діяча. "На його можна цілком покластися, бо він знає історію не менш Грушевського"⁸. І це не дивно, тому що вже у віці 23 років В.Доманицький стає помітною особистістю серед українства "Доманицький бере активну участь у журналі "Киевская старина" і видавництві "Вік". Його глибокий інтерес до історії, етнографії і наполеглива праця підсумовуються цілим рядом розвідок, повідомлень, заміток, статей, які не лишилися непоміченими. До молодого вченого приходять визнання: 29 січня 1900 р. його обирають дійсним членом Київського товариства грамотності, а 27 жовтня того ж року – дійсним членом історичного товариства ім. Нестора-літописця"⁹.

Отже, зрозуміло, чому М.Аркас надав перевагу саме В.Доманицькому, а не комусь іншому – той був не тільки істориком, а й літературознавцем. І, відповідно, редакторська робота саме літературознавця-історика, могла б зробити книгу доступнішою і популярнішою серед неосвічених верств українського населення.

На нашу думку, слід наголосити ще й на тому, що історія М.Аркаса була написана простою українською мовою. 1908 р., рік виходу з друку "Історії України-Русі", позначився новими утисками щодо української мови в освітніх закладах і видавничій діяльності. У цьому році уряд відхилив законопроект, запропонований 37 думськими депутатами, про викладання рідною мовою у початкових школах місцевостей з українським населенням. І вже у 1909 р. було заборонено читання курсів з української літератури й історії в університетах.

Підсумувавши попередній матеріал, напрошується висновок: М.Аркас так само як з оперою "Катерина", випускаючи свою книгу у світ, керувався лише загальною потребою історії для свого народу. Його не лякало ні те, що праця написана українською мовою, ані його вибір редактором своєї книги В.Доманицького, який переховувався в Петербурзі і перебував поза законом. На першому місці стояла "Історія України-Русі". Слід також додати, що на той час і сам М.Аркас перебував у полі зору царської поліції (у зв'язку з його безпосередньою участю і діяльністю у відкритті і роботі товариства "Просвіта" у Миколаєві в 1907 р.).

Після того, як "Історія України-Русі" побачила світ, стало зрозуміло, що задум написання популярної книги з історії України був вдалим. Семитисячний тираж розійшовся за декілька місяців. Автор отримав велику кількість схвальних листів. Хоча без критики, на нашу думку, справедливої і не зовсім, не обійшлося.

Найбільш повно М.Аркаса характеризують його листи. На жаль, на цей час ми не маємо окремої книги, у якій би містилося його листування. Ті ж листи, що опубліковані, становлять значний інтерес для дослідників з історії української інтелігенції й історії України в цілому. Уся його діяльність була присвячена розвитку української справи. Ще під час навчання в Новоросійському університеті М.Аркас починає досліджувати українську

народну творчість, записуючи народні пісні в окремий збірник, який налічував близько 400 пісень. Починаючи з кінця XIX ст., він фінансово підтримує всіх тих, хто цікавився українським питанням. Ось що він писав до відомого всім Михайла Грушевського: "Але прошу Вас, високошановний Добродію, няти віри, що і ця невеличка лепта моя від щірого серця, прийміть її ласкаво і хочь не багато помочи додасть вона Вам у великому і святому ділі, яке Ви розпочали..... таких діячів як Ви високо несе свій стяг і повинен певне на довгі роки стати могутнім вогнищем нашого національного руху..."

P.S. До цього прикладаю 500 крб. Миколаїв. Херсонська губ. 29 січня 1903 р."¹⁰.

М.Аркас також листувався із видатною поетесою Лесею Українкою. Про це пише працівник Миколаївського обласного, краєзнавчого музею Ф.Камінський, який, за словами Л.Кауфмана, був особисто знайомий з М.Аркасом. "У 1905 р. Леся Українка їздила до Петербурга відвідати дуже хвору на той час сестру, яка там вчилася. Побачивши, у якій страшній нужді жили курсистки, Л.Українка як тільки повернулася з Петербурга, відразу ж звернулася до М.Аркаса з проханням подати допомогу біднішим курсисткам. М.М.Аркас, який перед тим надіслав 500 крб на організацію гуртожитку для студентів Львівського університету, стільки ж негайно надіслав до Петербурга"¹¹.

Потрібно сказати, що М.Аркас допомагав не лише відомим українським діячам. Допомога від автора "Катерини" надходила і рядовим громадянам, досить часто інкогніто. "На початку 1908 р. до М.Аркаса звернувся молодий письменник С. з проханням допомогти видати першу написану ним п'єсу. М.Аркас підбадьорив молодого письменника, допоміг грошми. Твір його був виданий".

"Дійшла звістка до М.Аркаса, що тяжко захворів проф. В.М. До-м-ий і впав у таку нужду, що не мав за що запрошувати до себе лікаря. М.Аркас послав йому гроші сторонньою людиною, заборонивши називати своє ім'я"¹².

З початку XX ст. і до самої смерті М.Аркаса, коли той займався своєю "Історією України-Русі", припадає найбільш плідне його листування з представниками української національної інтелігенції. Він листується з Є.Чикаленком (редактором україномовної газети "Рада"), Б.Грінченком, В.Степаненком, Г.Хоткевичем, В.Доманицьким. У листах до цих діячів можна простежити позицію їхнього автора як до українського питання, так і до своєї діяльності на цьому ґрунті. Ось що він пише у листі до В.Степаненка: "Страшенно вразила мене звістка, яку подав мені Євгеній Харлампович за те, буцім д. Грушевський не хоче вже видавати своєї популярної історії. Невже це можливо?! Це таке невимовне лихо, що й подумати страшно! Я прямо не можу одігнати цієї страшної думки"¹³. Теж саме з приводу "Історії" М.Грушевського він писав до Є.Чикаленка. "Сподіваюсь що д. Грушевський відкоснеця свого рішення і зробить добре діло не для себе, а задля усього громадянства для великої нашої Неньки-України"¹⁴.

Ці уривки з листа свідчать, що М.Аркас глибоко вболівав за українську справу. Однак головне те, що він не обмежувався лише словами. В одному з листів до того ж таки Є.Чикаленка Микола Миколайович, як справжній патріот, пропонує тому 1500 найкращих примірників своєї "Історії України-Русі" як премій до газети "Рада". Потрібно додати: перед цим він надав 2500 крб на видавництво вищезазначеного видання¹⁵.

У 1907 р. М.Аркас добився дозволу на відкриття чотирирічної сільської школи в с. Богданівці, де він, власне, і проживав. На її фінансування Микола Миколайович виділив відповідні кошти. Слід зазначити, що навчання в цій школі велося українською мовою.

Своє ставлення до українського питання, до української культури і, зокрема, мови він досить недвозначно висловив у прилюдній промові в Миколаєві, на відкритті товариства "Просвіта", головою якого потім став. "Усі народи більш-менш мали спроможність здобувати собі освіту своєю рідною мовою, клопотатися за розвиток своєї національної культури. Над нами ж, українцями, важким гнітом на протязі більш століття лежала заборона рідного слова. За те, що з'являємо з себе самостійний народ, що ми маємо свою історію, що ми переживали свої окремі важкі історичні часи, ми не мали права на те, щоб прилюдно балакати, а навіть мислити, а як траплялись такі люди, яким не сила була ховати в собі національні почуття і вони виривалися в них на поверх правдивим словом, то їх, як, наприклад Шевченка... і інших, скоро приборкували і усе знову замовкало на довгий час"¹⁶.

Слід зазначити, що сам факт утворення "Просвіти" в Миколаєві був знаменний для цього міста. Миколаїв поруч із Одесою став виступати духовним осередком відродження української культури на півдні України. Завдяки створенню товариства, місто стало в один ряд з такими культурними осередками як Львів та Київ. І головну роль в цьому відіграв М.Аркас. Саме завдяки йому миколаївська "Просвіта" з'явилася на світ і плідно функціонувала. На наш погляд, керуючи цією культурно-просвітньою організацією, Микола Миколайович сприяв збереженню самобутності українського народу,

доводив його самодостатність на тлі світової історії та культури.

Зуважимо, що М.Аркас не мав якихось конкретних планів щодо розбудови української державності, чи України взагалі. Він намагався робити ті конкретні справи, яких, на його думку, потребував український народ. Микола Миколайович був людиною дії, а на той час, на наш погляд, були як ніколи потрібні саме такі діячі. Вони своєю самовідданою працею давали чудовий приклад для наслідування, тому що інколи одних слів, які б високі і патріотичні ідеї вони не несли, замало, а реальні й конкретні приклади завжди говорять самі за себе.

¹ Театр и музыка // Южанин. — 1897. — № 69. — 25 берез. ² Текущая известия. Спектакли малорусской труппы М.Л.Кропивницкого въ Кіеве // Киевская старина. — 1899. — Т. LXVI. — С. 63–64. ³ Кауфман Л.С. М.М.Аркас. Нарис про життя і творчість. — К. — 1958. — С. 42. ⁴ Там само. — С. 32. ⁵ Там само. ⁶ Аркас М.М. Історія України-Русі. — Спб., 1908. ⁷ Лобач-Жученко Б.Б. З нових матеріалів про Василя Доманицького // Радянське літературознавство. — 1970. — № 8. — С. 30. ⁸ Лист В.Степаненка до М.Аркаса від 27.05.1906 р. // Сарбей В. Микола Аркас і його "Історія України-Русі". М.М.Аркас "Історія України-Русі". — К., 1991. ⁹ Радянське літературознавство... — С. 31. ¹⁰ ЦДІА України у м. Києві. — Ф.1235, оп. 1, од. 327, арк. 1–5. ¹¹ Листування Лесі Українки з М.М.Аркасом // Науково інформативний бюлетень Архівного управління УРСР. — К., 1963. — № 4. — С. 44. ¹² Там само. — С. 45. ¹³ НБУ ім. В.І.Вернадського. — Ф. 205, од. 4, арк. 6–7 зв. ¹⁴ Там само. — Ф. 44, од. 273, арк. 21–22. ¹⁵ Чикаленко Є.Х. Спогади (1861–1907) — К., 2003. — С. 323. ¹⁶ Річне справоздання з діяльності Українського товариства "Просвіта" у Миколаєві за 1907 рік. — Миколаїв, 1908. — С. 2.

Надійшла до редколегії 06.09.04

В.Г.Каленюк, асп.

ДО ПИТАННЯ ПРО ФАКТОР РОСІЇ У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИКИ США ЩОДО УКРАЇНИ ЗА РОКИ АДМІНІСТРАЦІЇ У.КЛІНТОНА (1993–1996)

Досліджено деякі аспекти розвитку україно-американських відносин на початковому періоді та вплив російського фактору на ці відносини.

The article deals with some aspects the development of the Ukraine-American relations on its first stage and the studying of the influence of the Russian factor in these relations.

Історіографія проблеми впливу Росії на формування політики США щодо України за роки першої Адміністрації У.Клінтона є досить багатою. Проте на сьогоднішній день існує лише одна комплексна праця, яку хоч і не повністю, але можна віднести до зазначеної проблематики. Це праця Є.Камінського й А.Дашкевича "Політика США щодо України" та чисельні публікації цих авторів, які відзначаються неупередженим аналізом, новими поглядами та багатою історіографією. Для нашого дослідження їхні праці дали можливість отримати уявлення про витоки американської поведінки на світовій арені, що, безумовно, дає змогу краще зрозуміти політику США щодо нашої держави і, зокрема, порівняно з політикою відносно до Росії. Варто назвати також роботи Ю.Кулика, О.Дубини, у яких основну увагу приділено взаємовідносинам в україно-американо-російському трикутнику. Дослідження В.Кременюка, С.Самойлова дають змогу поглянути на проблему взаємовідносин з російського боку, але їхні праці здебільшого відзначаються упередженим ставленням до України, або ж скаргами на адресу США в недостатній увазі щодо РФ¹. Проте фактичні дані вищезазначених наукових розвідок цілком придатні для використання. Не заперечуючи важливості цих праць, ми, все ж, хотіли б наголосити на таких моментах, які, на нашу думку, урахувуючи мінімальну кількість комплексних досліджень, ще не здобули достатньо повного висвітлення, а саме: еволюція підходів США до України пройшла за означений період стадії від невизначеності до певного похваллення; збереження пріоритетності Російської Федерації у відноси-

нах зі Сполученими Штатами на пострадянському просторі; відсутність реального стратегічного партнерства між Україною та США, попри оптимістичні заяви офіційних осіб та ЗМІ.

США були і продовжують залишатися державою, вплив якої на міжнародні відносини є вирішальним. Для української держави, зважаючи на її особливе геополітичне становище, важливо здобути підтримку Сполучених Штатів для становлення на міжнародній арені і для подолання перепон до нормалізації та стабілізації у внутрішньому житті.

Від самого початку своєї діяльності Адміністрація У.Клінтона ще не мала чіткої концепції щодо розвитку взаємин з новими державами, що постали на теренах колишнього СРСР, і з Україною зокрема². До 1993 р. політику Сполучених Штатів до нашої держави можна охарактеризувати як невизначену. Адміністрація Клінтона не йшла на загострення відносин з Росією, яка для неї була партнером номер один у регіоні. Водночас поступово Україну переставали розглядати виключно під кутом зору ядерного роззброєння і вбачати в ній лише потенційний чинник нестабільності в Європі. Відбувалося усвідомлення тої стабілізуючої ролі, яку може грати Україна на європейському континенті. Обережність Вашингтону можна зрозуміти — політика Києва в той час була далекою від послідовності та розумної виваженості³.

Певні позитивні зрушення відбулися із середини 1993 р. Такі політичні діячі як С.Телботт та У.Крістофер дещо змістили акценти у бік економічної, військово-політичної і науково-технічної співпраці⁴. Увага США до

Україні мала особливо важливе значення саме тоді, оскільки впродовж кількох попередніх років у Києві побувала думка, що "США проявляють дедалі менше турбот про український народ і дедалі більше – про власні інтереси"⁵.

Отже, Адміністрація США вдалася до низки заходів, аби послабити занепокоєння Києва з приводу власної безпеки. У травні 1993 р. урядом США була створена група з урядових осіб, яку очолив тоді ще посол з особливих доручень і спеціальний радник держсекретаря США з нових незалежних держав – С.Телботт. Відвідуючи країни колишнього Радянського Союзу, посол мав запевнити керівників СНД у підтримці Америкою їхнього суверенітету. Під час своєї поїздки він прибув з візитом спочатку до України, чим підкреслив її значимість, а вже потім відвідав Росію. У своїх виступах С.Телботт підкреслював, яке значення Вашингтон надає Україні у східноєвропейській політиці⁶.

Упродовж 1993 р. відбулася і низка інших офіційних зустрічей. Вживалися деякі заходи для того, щоб Україна відчувала на собі увагу з американського боку. Тут слід навести, на нашу думку, деякі приклади співпраці двох держав на початковому етапі. Якщо в червні 1992 р. в Києві працювало 40 представництв американських компаній, то в 1993 їх нараховувалося вже 90. Саме у нас був відкритий в січні 1993 р. Американський дім, який став культурним центром для сприяння взаєморозумінню між двома суспільствами. Більше того, Америка долучила Україну серед перших держав до своїх різноманітних програм (такі як "Відродження"), спрямованих на культурний та академічний обмін. Було засновано представництво Американської торгової палати в Україні з метою розширення і заохочення американо-українських стосунків⁷. Проте незважаючи на вищенаведені фактори, сфера співпраці, як бачимо, була досить обмеженою.

Важливо зазначити також зміни, які відбулися на той час у ставленні Адміністрації до проблеми посередництва в україно-російських відносинах. Якщо раніше США відмовлялися брати на себе роль арбітра в україно-російських відносинах, то тепер Сполучені Штати неодноразово самі пропонували посередницькі послуги, зокрема у питаннях ядерного роззброєння⁸, реструктуризації боргів за енергоносіями. Та всі їхні спроби нашоувалися на протидію Москви, яка вважала Східну Європу сферою своїх життєво важливих інтересів. Так, за свідченням впливового американського сенатора Д. де Консіні, міністр оборони Росії П.Грачов відкинув пропозицію міністра оборони США Л.Еспіна встановити над ядерними боеголовками України міжнародний контроль⁹.

Небажання РФ погодитися на американську посередницьку роль пояснювалося відомими політологами Г.Кіссінджером та З.Бжезинським авторитарністю цієї держави за своєю природою й експансіоністською за звичками. Критикуючи Адміністрацію Клінтона за посилену увагу до Росії на шкоду іншим державам СНГ і особливо Україні, З.Бжезинський головним чином аргументував це тим, що Росія може бути або демократією або імперією, а не водночас і тим і тим¹⁰.

З такими висновками погоджуються і наукові співробітники впливової школи управління ім. Дж.Кеннеді при Гарвардському університеті Ф.Хілл та П.Хиветт. У підготовленій ними доповіді, що мала назву "Назад в РСРП", зокрема говорилося: "В минулому – від Петра Великого до Сталіна – Росія віддавала перевагу анексії територій чи створенню держав-сателітів. Російські геостратегічні цілі лишилися, по суті, незмінними і в новій історії, незалежно від типу режиму і осіб тих, хто стоїть при владі"¹¹.

Не виступаючи відкрито проти російських великодержавницьких претензій, Вашингтон займав очікувальну позицію. І як відмічалось в одній зі статей Нью-Йорк Таймс: "Адміністрація прийшла до висновку, що у неї немає особливого вибору, як підтримувати Президента Ельцина і його реформи"¹².

Проте через деякий час у Росії відбулися події, які багатьма в політичних колах США сприймалися як загроза молодій демократії в цій країні. Мається на увазі, у першу чергу, парламентсько-президентська боротьба, перша війна в Чечні та інші фактори. Це, у свою чергу, стало поштовхом для розвитку американо-українських відносин. Певне переосмислення попередніх результатів "східної політики" призвело до повороту США в бік України. Хоч із запізненням, в Адміністрації почали розуміти стратегічну стабілізуючу роль України в непевній ситуації, що склалася після закінчення "холодної війни" на східноєвропейському просторі. Більше того, за ініціативи тодішнього віце-президента США Альберта Гора, 1994 р. було навіть оголошено роком України в США¹³.

Аналізуючи, чим же був викликаний цей історичний поворот, слід, перш за все, на наш погляд, зазначити видатну роль, яку відіграли у цьому процесі такі впливові і далекоглядні діячі як колишній радник Президента США з питань національної безпеки демократ Збігнєв Бжезинський та колишній Держсекретар США республіканець Генрі Кіссінджер. Адже не випадково вони погодились стати членами україно-американського комітету – недержавної дорадчої організації, яка об'єднала відомих державних політичних діячів України і США. Діяльність цього комітету сприяла підвищенню рейтингу нашої країни за кордоном і, перш за все, у самих Сполучених Штатах.

Також було взято до уваги такі позитивні зміни в молодій українській державі як законодавчий захист прав людини і меншин, реальне функціонування політичного, культурного й релігійного плюралізму, початок економічних реформ, досягнення певної стабільності, намагання вирішувати проблеми не силовим, а політичним шляхом, зокрема, у "кримському питанні". Та, понад усе, на думку таких вітчизняних політиків як экс-міністра закордонних справ А.Зленка, посла в США Ю.Щербака та інших, яку поділяємо і ми, – позиція України щодо ядерної зброї, твердий намір нашої держави бути без'ядерною, приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), що було позитивно оцінено за кордоном.

Не останню роль, на нашу думку, відіграли також і такі фактори як проімперські настрої серед певних політичних кіл Росії; позиція РФ у боснійському питанні і питанні щодо участі у програмі "Партнерство заради миру" та розширенні НАТО – усе це спонукало керівництво США до певної міри переглянути установку "Росія – насамперед", внести до "східної" політики відповідні корективи. І як констатувала 5 лютого 1994 р. газета "Вашингтон Пост": "Адміністрація Клінтона переносить увагу з непередбачуваних внутрішніх справ Росії на її не зовсім мирні стосунки із сусідами, зокрема, з Україною"¹⁴.

Однією з віх на шляху до встановлення україно-американських відносин був офіційний (що за дипломатичною ієрархією стоїть нижче державного) візит Президента Л.Кравчука до США в березні 1994 р. Та попри очевидну необхідність візиту, по суті він показав нерозвиненість взаємин між двома державами. Якщо судити з огляду на висвітлення візиту в американській пресі, результати цієї зустрічі виглядали досить невдалими. Достатньо сказати, наприклад, що впливова газета "Вашингтон пост" 4 березня, тобто в перший день візиту Президента України, красномовно вмістила довгу

статтю з великим фото І.Рибкіна – тодішнього голови Російської Державної Думи, який мав приїхати до Вашингтону лише через тиждень¹⁵.

Однак на думку директора Інституту демократії ім. П.Орлика американського політолога М.Білінського, з якою ми також згодні, це не було результатом якоїсь навмисної антиукраїнської злочинної недбалості ЗМІ. Справа тут, швидше, у недостатньому представництві молодією державою своїх інтересів перед світом. Це знайшло свій негативний відбиток у тому, що інші держави, і США не виняток, розглядали свої відносини з Україною крізь призму Росії¹⁶.

М.Білінський також наголосив, що контакти Президента під час візиту з американським Конгресом теж слід вважати незадовільними, оскільки саме Конгрес є "одним з найголовніших внутрішніх чинників, що стоять за нещодавною переоцінкою зосередженості адміністрації У.Клінтона виключно на російській політиці щодо колишнього СРСР". Він також зауважив, що прихильність до України є більшою мірою виявом недовіри до політики Росії, ніж справжнім сприйняттям нашої держави самої по собі¹⁷.

Під час самого візиту Президент США сказав, що "твердо заявляє про американську підтримку незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України"¹⁸. Не залишилося поза увагою спостерігачів і те, що Президенти двох держав, обговорюючи шляхи розширення співпраці між ними, прагнули робити це з урахуванням розвитку ситуації в Росії¹⁹.

Оцінюючи результат візиту, згаданий вже нами політолог З.Бжезинський чітко заявив, що в ході візиту мова йшла і про сприяння стабілізації стосунків між Україною та Росією. Він також виступив за "ослаблення економічного тиску на Україну", наголосив, що у випадку підкорення собі України "Росія знов стане імперією"²⁰.

Наприкінці 1994 р. в Україні відбулися зміни в політичному житті (обрання нового складу Верховної Ради, обрання Л.Д.Кучми Президентом). Новий Президент вже в листопаді того ж року був запрошений до Вашингтону. Важливо те, що цей візит, на відміну від попереднього, носив статус державного. Під час візиту було укладено 14 двосторонніх угод, що передбачали розширення співпраці в політичній, економічній, космічній та інших сферах. Однак, безумовно, найважливішим було підписання "Хартії україно-американського партнерства". Захоплено вітаючи підписання цього безперечно важливого документа, політики забували згадати, що Американсько-російська хартія була підписана ще 1992 р.²¹

Оцінки візиту в ЗМІ Росії та Америки були кардинально протилежними. У деяких російських виданнях візит глави нашої держави, який представляє країну з "похмурих сьогодні і тривожних завтра, яка, однак, все швидше висувається на перший план у списку американських пріоритетів", подається з певним підтекстом, мовляв, міркуйте самі. Для прикладу можна навести такий заголовок: "Америка пропонує Кучмі дружбу, но не чекуючу книжку"²².

Американська ж преса, навпаки, зазначала, що Україна виходить на той рівень міжнародних відносин у світі, якого вона заслуговує, а в її відношеннях із США за основу тепер беруться гарантії безпеки, територіальної цілісності і недоторканості кордонів²³.

Наступним важливим кроком до становлення України на міжнародній арені був довгоочікуваний візит глави Білого Дому до Києва у 1995 р. Варто принагідно зазначити, що Росію У.Клінтон відвідав уже через три місяці перебування при владі.

Головним підсумком візиту мала стати демонстрація політичної підтримки економічних перетворень в Україні

та підтримка нашої держави на світовій арені. Л.Кучмі ця демонстрація була потрібна для зміцнення свого внутрішньополітичного становища і для того, щоб нарешті зрушити з місця справу широкомасштабних західних інвестицій в українську економіку²⁴. Це було б неможливо, якби Верховна Рада не ратифікувала договори СНО-1 (про скорочення та обмеження стратегічних ядерних озброєнь) і ДНЯЗ (Договір про нерозповсюдження ядерної зброї). У той же час офіційному Києву важливо було переконатися, наскільки зустріч з Б.Єльциним, яка відбулася напередодні, змінила уявлення У.Клінтона про важливість України, наскільки американський лідер готовий і далі надавати Україні економічну й, навіть, політичну підтримку з огляду на російський чинник²⁵.

У свою чергу, Білий Дім, на нашу думку, такої демонстрації також потребував. Адже успішний візит до Києва дав би змогу подати прогрес в американсько-українських відносинах, позитивні зрушення в економіці України та розв'язання проблеми ядерної зброї як наслідок мудрої політики Адміністрації США, що могло б стати додатковим балом у наступній передвиборній боротьбі.

Хоча, за словами тоді вже першого заступника держсекретаря США С.Телботта, візит У.Клінтона до Києва був викликаний трьома причинами. По-перше – необхідністю підтримки США "процесу побудови стабільної, безпечної незалежної України, що відповідає не тільки американським національним інтересам, але й глобальним інтересам безпеки в Європі. По-друге – Сполучені Штати вважають для себе важливим допомогти Україні зберегти курс реформ, як найкращий шлях інтеграції в Європу. І по-третє – одним із спонукальних мотивів для У.Клінтона стало його особисте бажання розширити відносини двох країн, зокрема в області торгівлі й інвестицій"²⁶. Однак з утіленням у життя таких важливих намірів голова Білого Дому, на наше глибоке переконання, дуже довго барився.

У промові поблизу Маріїнського палацу, що її українські газети назвали "програмою для нових американсько-українських відносин", Клінтон наголосив: "Майбутнє України надзвичайно важливе для США. А безпечна, стабільна, благополучна Україна може стати центром демократії та стабільності в центральній Європі, а також важливим політичним й економічним партнером для США"²⁷.

В інтерв'ю "Демократичній Україні" Президент У.Клінтон сказав, що після приєднання Києва до ДНЯЗ "світ став набагато безпечнішим, і ви можете пишатися внеском України в цю справу". Адже, по-перше, погодившись знищити ядерну зброю, ... Україна подала яскравий приклад нерозповсюдження... По-друге, паралельно з приєднанням України до ДНЯЗ набув чинності договір СНО-1. Це також відкрило "можливості для США і Росії ратифікувати договір СНО-2"²⁸.

У Спільній заяві Президент У.Клінтон також зазначив: "Історичний внесок, який Україна продовжує робити в загальний мир і безпеку, виконуючи свої зобов'язання щодо знищення стратегічних ядерних озброєнь"²⁹. Він знову підкреслив, що продовження підтримки США допоможе досягти мети знищення її ядерної зброї в інтересах світового співтовариства³⁰.

Звичайно, У.Клінтон та його колеги не забували підкреслювати, що неабияку роль в успіхах України відігравала розумна й послідовна політика Адміністрації США. У прес-релізі Білого Дому, а згодом у "Спільній заяві" Президентів Л.Кучми та У.Клінтона згадано американську допомогу на вирівнювання платіжного балансу, підтримку приватизації та малого підприємництва, тиск на Росію та Туркменію, аби вони погодились реструктурувати українські борги, сприяння в успіху перего-

ворів із міжнародним валютним фондом про надання кредитів стейнд-бай³¹.

Хоча, в цілому, підписання Спільної заяви фахівцями оцінюється позитивно, вона містить і певні моменти, які можна назвати негативними для вітчизняної зовнішньої та внутрішньої політики. Так, до тексту заяви не було включено положення, яке б зазначало однозначну підтримку Американо запрошення України на саміт "Великої Сімки" у Галіфаксі. Також не потрапив до тексту офіційний осуд Америкою таких явищ як "сепаратизм" і спроба повернення втраченої території³². Це лише зайвий раз підтверджувало важливість для США безконфліктності стосунків з Росією.

Найцікавіше, що успіх української політики У.Клінтона визнали навіть його опоненти. На відміну від негативних оцінок візиту до Москви близька до республіканців "Вашингтон таймс" писала 19 травня, що "в Києві Президент Клінтон одержав цілком заслужені оплески за американську політику, яка допомогла Україні стати на шлях мирного співіснування з Росією, сприяла демократії та економічним реформам у країні"³³, а "Нью-Йорк таймс" зазначала 12 травня: "Адміністрація Клінтона вважає Україну чи не найбільшим своїм успіхом"³⁴.

Щодо реакції російських ЗМІ, то слід сказати, що деякі з них, зокрема "Російська газета", стверджували, що в Україні роль Клінтона була скоріш представницькою³⁵. Однак більшість впливових газет, таких як "Известия", "Коммерсант-дейлі", "Независимая газета" та інші, вважали, що підписання Спільної заяви Президентів України і США "відкрило нові реалії економічної та політичної співпраці двох держав"³⁶.

Щодо подальшого розвитку україно-американських відносин, то слід зазначити, що в 1996 р. відбувся робочий візит Л.Кучми до США, який пройшов під знаком економічної тематики³⁷. Тривав подальший обмін візитами посадових осіб різного рівня. На думку політичних діячів (А.Зленка, В.Литвина), яку ми не до кінця поділяємо, відносини між двома державами як ніколи наблизилися (а подекуди і декларувалися) до стратегічного партнерства. Це, у свою чергу, викликало занепокоєння в Москві, яке вилилося у звинувачення та погрози на адресу України. Л.Кучму звинуватили у відході від східного (російського) вектору. Проте, як покаже історія, хвилювання були передчасними і подальша доля україно-американських відносин склалася не так оптимістично як могла б, з огляду на їхній потенціал.

Події протягом 1993–1996 рр. в україно-американських відносинах сприяли, на нашу думку, виникненню швидше тематичної співпраці, ніж реально-го рівноправного партнерства. У той же час є підстави

констатувати, що по відношенню до РФ Сполучені Штати зберігали стабільний інтерес та готовність (попри тематичні розходження) підтримати та піти на поступки³⁸, на відміну від України, якій повсякчас висувалися додаткові умови для дружби і співпраці.

Аналіз історичних фактів дає нам змогу зробити наступні висновки: не існувало підстав говорити про "стратегічне партнерство" між двома державами, як це поспішно зазначалося в українській періодиці та декларувалося на офіційному рівні; взаємини між Україною та США з геополітичного погляду не перейшли за зазначений термін на якісно новий рівень, залишаючи це завдання на майбутнє.

¹ Кременюк В. Внешняя политика администрации Клинтона: на новый срок со старым багажом // США: ЭПК – 1997. – № 5. – С. 20–32; Самоилов С. О некоторых американских стереотипах в отношении Украины // США: ЭПК – 1997. – № 3. – С. 84–96. ² Телботт С. Борис и Билл. – М., 2003. – С. 160. ³ Каминский Е., Дашкевич А. Политика США щодо України. – К., 1997. – С. 526. ⁴ Зленко А. Дипломатія і політика. – Х., 2003. – С. 263. ⁵ Мак-Карді Д. Еволюція американської політики стосовно України // Спостерігач. – 1994. – № 3. – С. 28. ⁶ Телботт С. Борис и Билл. – М., 2003. – С. 95–96. ⁷ Дейчаківський О. Блага вість. Деякі міркування щодо американо-українських стосунків // Політика і час – 1994. – № 3. – С. 18. ⁸ Телботт С. Борис и Билл. – М., 2003. – С. 97. ⁹ Дубина О. США–Україна: від тиску до "нового партнерства" // Політика і час – 1993. – № 12. – С. 22. ¹⁰ Brzezinski Z. The Premature Partnership // Foreign Affairs. – 1994. – March-April. – P. 69. ¹¹ Strengthening Democratic Institution Projects. "Back in the USSR". – Harvard, 1994. – P. 2–3. ¹² Дубина О. Вашингтон–Київ: кроки до зближення // Політика і час. – 1994. – № 5. – С. 62. ¹³ Щербак Ю. Позначені безпрецедентним динамізмом // Політика і час – 1996. – № 11. – С. 8. ¹⁴ Дубина О. Вашингтон–Київ: кроки до зближення // Політика і час. – 1994. – № 5. – С. 62. ¹⁵ Washington Post. – 1994. – March 4. ¹⁶ Білинський М. Чи будуть зміни? // Політика і час. – 1994. – № 4. – С. 35. ¹⁷ Там само. ¹⁸ Спільна заява Президентів США і України // Урядовий кур'єр. – 1994. – 12 берез. ¹⁹ Каминський Е. Дашкевич А. Україна–США: прорив неминучий? // Політика і час. – 1994. – № 10. – С. 26. ²⁰ Там само. ²¹ Табачник Д. Інтерв'ю // Независимость. – 1994. – 30 листоп. ²² Аналітичний огляд преси. Інститут П. Орлика // Політика і час. – 1995. – № 5. – С. 60. ²³ Кулеба В. Из Вашингтона з любов'ю // Дело. – 1994. – № 48. ²⁴ Кулик Ю. Київ виходить із тіні Москви // Політика і час. – 1995. – № 6. – С. 19. ²⁵ Портников В., Скачко В. Киев надеется на поддержку Вашингтона // Независимая газета. – 1995. – 12 трав. ²⁶ Телботт С. Інтерв'ю. Украина может изменить экономический и политический ландшафт Европы // Киевские ведомости. – 1995. – 12 апреля. ²⁷ <http://www.whitehouse.org/us/> (accessed Juni 10, 1995). ²⁸ Клінтон Б. США рішуче підтримують незалежну, демократичну й процвітаючу Україну. Ексклюзивне інтерв'ю // Демократична Україна. – 1995. – 11 трав. ²⁹ Спільна заява президентів США та України під час зустрічі 11–12 травня // Голос України. – 1995. – 16 трав. ³⁰ Там само. ³¹ Мостовая Ю.Б. Клінтон: "Слава Украине!" или официальный Киев в двухсторонней тени // Зеркало недели. – 1995. – № 19. ³² Там само. ³³ Кулик Ю. Київ виходить із тіні Москви // Політика і час. – 1995. – № 6. – С. 21. ³⁴ Erlanger S. Clinton & Yeltsin find way to ease strains at least a bit // New-York Times. – 1995. – May 12. ³⁵ Соколовская Я.Б. Клинтона не зря одели в казацкую шапку // Известия. – 1995. – 13 трав. ³⁶ Портников В., Скачко В. Киев надеется на поддержку Вашингтона // Независимая газета. – 1995. – 12 трав. ³⁷ Зленко А. Дипломатія і політика. – Х., 2003. – С. 299. ³⁸ Телботт С. Борис и Билл. – М., 2003. – С. 508.

Надійшла до редколегії 02.09.04

В.О.Кіктенко, канд. іст. наук

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ДАОСІВ У ДОСЛІДНИЦЬКОМУ ПРОЕКТІ ДЖ.НІДЕМА "НАУКА І ЦИВІЛІЗАЦІЯ В КИТАЇ"

Розглянуто аналіз концепції Джозефа Нідема соціально-політичних ідей даосизму та їхнього впливу на розвиток держави в традиційному Китаї, що зроблено на основі значного числа історичних даних і джерел.

In the article the author presents the analysis of J. Needham's conception of Taoism social and political ideas. The influence of above-mentioned ideas on state development in traditional China. The author's analysis of this conception is based on different historical data and sources.

В історичній науці приділяється велика увага вивченню традиційних суспільно-політичних учень Сходу, до яких відносяться й відповідні проекти представників даосизму (школа дао-цзя), які значним чином вплинули на формування державності імператорського Китаю протягом багатьох століть. Проте суто політичний аспект дао-

сизму залишається маловивченим, що визначає актуальність нашого дослідження. Особливе місце в історіографії цього питання займає наукознавча концепція Джозефа Нідема¹ (1900–1995). На сьогоднішній день немає спеціальних історичних праць, що присвячені опису нідемівської інтерпретації суспільно-політичної доктрини

даосизму в його проєкті "Наука і цивілізація в Китаї". У загальному вигляді цього питання торкаються роботи Грегори Блу², Моріс Коулінг³, Є.М.Федіної⁴, А.І.Кобзева⁵, С.В.Зініна⁶. Акад. Сігеру Накаяма у своїй програмній промові на святкуванні 100-річчя Джозефа Нідема⁷ відзначив, що нідемівська інтерпретація даоської філософії хоча є найбільш відомою й викликала величезний інтерес з боку вчених, проте дотепер залишається недостатньо вивченою⁸.

Взагалі слід нагадати, що філософські й суспільно-політичні вчення Китаю мали дуже важливу особливість, що полягала в зосередженні уваги саме на питаннях влади. Так би мовити, загальне питання для китайських мислителів формулювалося так: "Як керувати Піднебесною?". Дж.Нідем також говорить про те, що в Китаї навіть слово "філософія" не означало того, що під ним розумілося в Європі, воно виступало більш етичним і соціальним ученням, ніж метафізичним⁹. Суспільно-політичні погляди даосів розглядаються Дж.Нідемом у розділі "Дао цзя (даоси) і даосизм" другого тому "Історії наукової думки"¹⁰ проєкту "Наука і цивілізація в Китаї"¹¹. Джерелознавча база дослідження ґрунтується на основі головних пам'яток цього філософського напрямку. "Дао де цзін"¹², "Чжуан-цзи"¹³, "Ле-цзи"¹⁴ й еkleктичних текстів "Люйши чуньцю"¹⁵, "Гуань-цзи"¹⁶, "Хуайнань-цзи"¹⁷. Недоліком підходу вченого є недостатньо критичний підхід до історичних джерел при аргументації тих або інших теоретичних положень. Це можна охарактеризувати як традиційне сприйняття корпусу філософських текстів, що ототожнюється з *каноном*. Дж.Нідем приймає легендарне датування й відповідно ідеологічну ідентифікацію філософської пам'ятки. При оцінці визначень Дж.Нідемом суспільно-політичних поглядів даосів необхідно враховувати досягнення сучасного китаєзнавства.

Важливим питанням є визначення соціальних джерел формування даосизму: 1) філософи періоду Чжаньго (475–256 рр. до н. е.), які досліджували *дао природи* на відміну від конфуціанців, які пізнавали *дао людського суспільства* (така установка приводить до того, що даоси зосереджуються на спостереженні незлічимої проявів *природи*); 2) древні шамани й маги (*у* і *фан-ши*), представники північної й південної субтрадиції китайської ойкумени, які увійшли в китайську культуру на дуже ранній історичній стадії і пізніше сконцентрувалися в північно-східних прибережних регіонах, особливо в царствах Ци і Янь¹⁸. Вони були опозиційно налаштовані по відношенню до нових феодальних інститутів влади й відповідно підтримували давні (народні) вірування¹⁹.

Категоріально суспільно-політичні погляди співвідносяться з одним із центральних понять даосизму – *дао*, якому підпорядковано все у світі. Отже, даоси виступають проти всякої влади, що претендує зайняти керівне місце *дао*. Безпосередньо це знайшло відображення в створенні політичного концепту влади, де народ та уряд повинні знаходитися на значній дистанції невтручання в справи один одного та не застосовування будь-яких методів боротьби, що суперечить природному порядку *дао*.

Дж.Нідем визначає даоський метод спостереження природи й говорить, що він є протилежним керуванню суспільством, "тому що вимагає сприйнятливої пасивності, на відміну від управлінської діяльності й волі, від усіх упереджених теорій у відношенні до набору соціальних переконань"²⁰. У даосів це знайшло вираження в символах *води* й *жіночості*. Дж.Нідем вважає, що це фундаментальне положення ранньодаоської думки пізніше не було сприйнято китайськими філософами, тому пізні китайські коментатори вважали уривки із цими символами неясними, що визначило й невірне розуміння їх захід-

ними вченими, які орієнтувалися на ці коментарі²¹. Для вченого, навпаки, це одне із ключових понять для реконструкції філософського і суспільно-політичного аспектів даосизму. Так, він пише: "Символи води й жіночості мають не тільки філософське, але також і важливе соціальне значення. Замість конфуціанської або легистської концепції лідерства зверху, ми одержуємо даоський принцип лідерства зсередини"²². Намагаючись знайти пояснення цьому явищу, учений не задовольняється поясненнями, пов'язаними з міфологічними уявленнями давніх китайців, тому що вони не допомагають у вирішенні цього питання. Дж.Нідем вважає, що даоси інтуїтивно звернулися однаково до джерел науки й демократії, що привело їх до формулювання принципу сприйнятливості (*жіночості*). Це дозволяло, на відміну від агресивного конфуціанства, спостерігати й розуміти природні явища. Дж.Нідем стверджує, що суспільно-політичним ідеалом даосів було *примітивне кооперативне суспільство*, опозиційне ієрархічній та строго структурованій феодальній державі. При цьому вчений відзначає, що в житті ці ідеали не мали безпосереднього втілення в інститутах влади²³. Проте сам даоський принцип визначається ученим як "концепція *ян* (поступливого)" за походженням, імовірно, пов'язаний із традицією *патлача*²⁴. Із цією ж концепцією дослідник зв'язує неприйняття даосами державної служби, чому є паралелі в інших культурах, наприклад, "відкинута висока посада" в єврейсько-арабській традиції²⁵. З цим положенням також корелюється даоський тип дії – *дія всупереч природі (вей)* і *дія згідно з природою (у вей)*. Автор ґрунтується на поглядах даоських філософів, чому знаходиться безліч підтверджень у текстах ("Дао де цзін", "Хуайнань-цзи", "Гуань-цзи") та, що співвідноситься з анархічним характером примітивного життя селянина²⁶.

Отже, суспільно-політичний ідеал даосів визначається Дж.Нідемом як повернення до *кооперативної примітивності*²⁷, "...даоси були представниками якогось примітивного аграрного колективізму й були опозиційно налаштовані до феодальної знаті та торговців"²⁸. Протест, або як говорить учений, *атака на феодалізм*, здійснюється даоськими філософами. При цьому соціальний аспект розуміється як характеристика розвитку наукової думки: "...вигнання схоластичної феодальної етики з науки, що розвивається, союз із примітивною демократією й твердження релятивістського погляду на всесвіт"²⁹. Дж.Нідем бачить у даоській філософії виступ проти таких понять як *високе* й *низьке* не тільки стосовно *природи*, але й до *людини*, що затверджувало науку й демократію. Взаємини ж між людьми повинні будуватися на основі взаємоповаги. Даоський суспільний ідеал протиставляється феодальному суспільству, що виражається в поверненні до протофеодальних форм (недиференційований *природний* стан життя до появи приватної власності), тому Дж.Нідем говорить, що даоси не були революціонерами. При цьому вчений висуває цікаве припущення щодо джерел такого даоського світогляду, стверджуючи, що крім історичної пам'яті про недиференційоване суспільство, на його формування могли впливати т. зв. *варварські племена*, що жили на окраїнах китайського культурного ареалу та перебували саме в такому стані суспільних відносин і вели боротьбу з феодальними правителями³⁰. У роботі показані риси суспільства, багато з яких справедливо співвідносяться із традицією *патлача*. Цікаво зазначити, що й до сьогодні в провінції Південно-Західного Китаю Юньнань існує народність *насі*, яке знаходиться на стадії матриархату (*жіночість*, *дуально-родові* оціночні орієнтири).

Дж.Нідем висловлює наступні припущення щодо *примітивного колективізму*. У цьому типі суспільства,

по-перше, перебувають коріння даоської концепції у *вей і вей*, по-друге, – це найстаріше значення даоського жіночого символу, тому що суспільство було матріархальним³¹. Найдавніші факти протесту проти феодального суспільства й повернення до примітивізму учений наводить із "Ши цзін" ("Книга пісень"), а саме ствердження цього ідеалу на прикладах різних раннедаоських текстів³². Даоський ідеал суспільної облаштованості розуміється через принцип соціальної гомогенності й пов'язаний з ним важливі поняття даоської політичної думки. Першим наводиться *фень*, що порівнюється із грецької *moira* (*μοῖρα*), тому що обидва терміни означають общинний розподіл, пов'язаний із *природою*. Далі йде інше найважливіше поняття *хунь-дунь* (*хаос*) – аморфна, абсолютно проста й недиференційована першооснова³³. Дж.Нідем інтерпретує це поняття в соціальних межах, тому "містичний" *хунь-дунь* визначається як родова недиференційована гомогенність, що визначає стан примітивного дофеодального колективізму. Розмірковування над ідеєю соціальної гомогенності приводять ученого до припущення, що даоські мислителі в ранній період прагнули до політичного відновлення примітивної держави. Так, у значенні поняття *лу*³⁴, що частіше розуміється містично, Дж.Нідем знаходить споконвічно сильний політичний елемент (повернення до солідарності, однорідності й простоти примітивного колективізму)³⁵.

Підтвердження своєї ідеї гомогенного суспільства дослідник також знаходить в образах легендарних заколотників, що зафіксовано в даоських текстах, символи, за якими він пропонує бачити опір феодальному суспільству недиференційованого укладу життя. Як підтвердження такого розуміння суспільно-політичного ідеалу учений наводить судження близьких до даосів філософів зі *школи аграріїв* (*нун-цзя*) Сюй Сіна³⁶ й Чжень Сяна, тому що в їхніх висловленнях проявляється близькість до народу. Виходячи з подальшого історичного розвитку, також обґрунтовується цей тип *колективного примітивізму*, тому що матеріальне виробництво й ручна праця продовжували бути важливою рисою даоських громад³⁷. Крім того, підтвердження орієнтації на ручну працю Дж.Нідем знаходить у прикладах "*хунтрошіє*" (*'knack-passages*'), які дуже часто зустрічаються в даоських текстах (розповіді про музикантів, м'ясників, ловців чикад, човнярах, плавцях, виготовлювачах мечів, різьбярх дзвонів, виготовлювачах стріл, виготовлювачах коліс і так далі), що розумілося як близькість із *природою*, і протиставлялося теоретичному й аналітично-синтетичному підходу давньогрецьких мислителів. Оволодіння технологією згідно з *природою* – це даоський принцип керування, що ставить даоса-ремісника вище феодального правителя в розумінні мистецтва (спритності) влади³⁸.

Після викладу основних аспектів даоської думки Дж.Нідем застосовує порівняльний аналіз із метою знаходження європейських еквівалентів, виходячи з відношення даосів до знання, до суспільства й ретроспективної віри в примітивний колективізм, що був опозиційним феодальним інститутам влади. Даоському примітивізму, на думку ученого, відповідають три форми в історії європейської думки: 1) відмова від цивілізованого життя у циніків і стоїків (стоїки поєднують сократичний ідеал самостійності із принципом відповідності природі); 2) християнська доктрина гріхопадіння людини; 3) замилювання "шляхетним дикуном" в XVIII ст., чому було покладено початок у стародавності уявленнями про "Острови удачі" (Гомер, Пінклар, Горацій, Пліній, Луціан та інші), гіперборейців, скіфів, мешканців Аркадії і одержало розвиток у середньовіччі в уявленнях про наявність раю на землі десь на Сході³⁹. Гомогенне суспільство

даосів зіставляється Дж.Нідемом із *золотим століттям* (період Сатурна або Хроноса), із шумерськими уявленнями про древнє кооперативне суспільство, з давньоіндійськими уявленнями про зміну епох (перехід від Юги до Каліюги) як соціальне виродження, і, відповідно, наявність доктринальної ретроспективної спрямованості в цих уявленнях, з концепцією іудейсько-християнського вчення про гріхопадіння, із греко-римським примітивізмом; у XVIII ст. це один з головних компонентів романтичної реакції на класичну традицію⁴⁰. Загалом, учений вважає, що ці факти більшою мірою зазначають необхідність розвитку досліджень *примітивізму* в області китайської культури. Характерними рисами даоського типу є більша організованість та їхнє сполучення з політичним антифеодальним рухом, чого не було в історії західної думки⁴¹. Дж.Нідем так завершує свій аналіз: "...даоси нападали на "знання" настільки, наскільки це було соціально значимим, і, звичайно, залишали місце для вивчення природних явищ, у той час як циніки і стоїки визнавали тільки етичну й персональну філософію. Антиінтелектуалізм циніка перетворився в середньовічну християнську доктрину (або тенденцію, оскільки це ніколи не було ортодоксальним явищем) *cultus ignorantiae*, "марнославство всіх мистецтв і наук", які можуть бути простежені від Тертулліана⁴² до кульмінаційного моменту в Бернарді з Клерво. Із цим даоси мало мали загального або зовсім нічого"⁴³.

З часом даосизм ставав усе більш протилежним владі. Уже в середньовіччі шаманські методи починають переслідуватися з боку держави, що визначає опозиційність шаманістичного аспекту даосизму владі та його соціальний перехід у стан таємних суспільств, які в історії Китаю часто ставали революційною силою, спрямованою на зміну існуючої династії (наприклад, повстання "Червонобрових", "Жовтих пов'язок", "Червоних пов'язок" та ін.). На момент даного дослідження історія таємних суспільств були маловивченими, на що наголошує вчений. Що стосується шаманських (у) методів і практик, то вони непомітно поєдналися із численними псевдонауками (пророкування, астрологія, обчислення долі, геомантия, гадання по снах і т. д.). Цікаво зазначити, що, на думку Дж.Нідема, у середньовіччі й у сучасний період для позначення шаманського елементу в даосизмі використовуються такі терміни в китайській мові, які визначають їх як "чарівні" або "зіпсовані", що відображає конфуціанську ортодоксальність і раціоналізм⁴⁴.

Таким чином, у наукознавчій концепції Дж.Нідема суспільно-політичний ідеал, у цілому, пов'язується з давніми егалітарними родовими уявленнями, до якого ретроспективно спрямовується *примітивний колективізм*, що слід співвідносити з первіснообщинним суспільством. Згідно із сучасними даними палеоантропології, археології й етнографії ми не можемо точно судити про характер суспільних відносин, тому залишається дискусійним питання щодо джерел й еволюції соціально-політичних поглядів даосів. Так як даосизм виникає у середині I тис. до н. е., а класове суспільство в Китаї формується в III–II тис. до н. е., то зрозуміло, що існує дуже значна хронологічна відстань між егалітарно-родовими поглядами та диференційовано-державними. І, навіть, якщо суспільно-політичні даосів погляди походять від первіснообщинних уявлень, то зберігається питання про механізми ретрансляції та трансформації цих концептів. Подальше вивчення суспільно-політичних поглядів даосів повинно здійснюватися в історичному та ідеологічному зіставленні з іншими головними школами традиційного Китаю (конфуціанство, легізм, моїзм, натурфілософи, школа аграріїв та ін.) з

метою подальшого визначення феномену влади цього цивілізаційного типу.

¹ Кіттенко В. О. Наукова біографія Джозефа Нідема: шлях від біохімії до синології // *Сходознавство*. – 2003. – № 21–22. – С. 51–66. ² Blue Gregory. Joseph Needham's contribution to the history of science and technology in China / <http://www.unu.edu/unupress/unupbooks/uu01se/gregory%20blue>. ³ Cowling Maurice. Joseph Needham & The History Of Chinese Science. The New Criterion Vol. 11, No. 6, February 1993. <http://www.newcriterion.com/archive/11/feb93/cowling.htm#back1>. ⁴ Федина Е.М. Нидэм Дж. Наука и цивилизация в Китае // Актуальные проблемы истории китайской философии. – М., 1983. – С. 61–74. ⁵ Кобзев А.И. Концепция Дж.Нидэма и ее критика (обзор) // Современные историко-научные исследования: наука в традиционном Китае. – М., 1987. ⁶ Зинин С.В. Концепция Сивина // Современные историко-научные исследования: наука в традиционном Китае. – М., 1987; *Зинин С.В.* Джозеф Нидэм и китайская культура // Мир Будды и китайская цивилизация. Восточный альманах / Под ред. Т.П.Григорьевой. – М., 1996. – № 2. – С. 172–190; *Зинин С.В.* Между универсализмом и релятивизмом: Натан Сивин в поисках китайской науки // Мир Будды и китайская цивилизация. Восточный альманах / Под ред. Т.П.Григорьевой. – М., 1996. – № 2. – С. 191–211; *Зинин С.В.* Китайская традиционная наука и Джозеф Нидэм // Восток. – 1997. – № 1. – С. 113–123. ⁷ 8.12.2000, Гао Сюнь (Тайвань). ⁸ Nakayama S. Joseph Needham and his Rivals: Japanese Yabuuti School and others December 8, 2000, 15.00–15.40 Keynote Speech at Joseph Needham's 100th Birthday, Kao Hshung in Taiwan Nakayama Shigeru / <http://homepage3.nifty.com/shigeru-histsci/needham.html>. ⁹ Needham J. et al. Science and Civilisation in China. Volume 2. History of Scientific Thought. – Cambridge, 1956. – P. 1. ¹⁰ Needham J. et al. Science and Civilisation in China. Volume 2. History of Scientific Thought. – Cambridge, 1956. ¹¹ Загальну характеристику наукознавчої концепції Дж. Нідема див.: Кіттенко В.О. Філософська і наукова думка традиційного Китаю в дослідженні Дж.Нідема // Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія: Зб. ст. – К., 2004. – С. 123–138. ¹² "Дао де цзін" – "Канонічна книга про дао і де", "Канон дао і де", або "Лао-цзи" – пам'ятка давньокитайської філософської думки, автором за традиційним поглядом вважається напівлегендарний філософ Лао-цзи, основний даоський трактат. ¹³ "Чжуан-цзи" – філософський трактат, був названий за ім'ям автора (Чжуан Чжоу, IV–III

ст. до н.е.), одного із засновників філософії даосизму. ¹⁴ "Ле-цзи" – даоський трактат, за традицією автором вважається Ле-цзи (*Ле Юйкоу*, IV ст. до н.е. – ?). ¹⁵ "Люйши Чуньцзо" ("Весни та осені пана Люя") – філософська збірка середини III ст. до н.е. ¹⁶ "Гуань-цзи" – один з найбільших давньокитайських філософських трактатів, що вміщує у собі твори різних авторів, в основному IV – III ст. до н.е. ¹⁷ "Хуайнань-цзи" ("Філософ з Хуайнані") – пам'ятник II ст. до н.е., складений при дворі Хуайнаньського князя Лю Аня. ¹⁸ У період Чжаньго стався остаточний розпад чжоуської державності (династія Чжоу, XI ст. – 256 р. до н.е.), внаслідок чого виникла певна кількість самостійних царств. Серед них виділялися сім найбільш могутніх царств-гегемонів, до яких відносилися й царства Ци та Янь. Слід також зазначити, що протодаоська релігійно-магічна культура шаманського типу формувалася ще й у *варварських царствах*, що не входили до Серединних держав, наприклад, у царстві Чу. ¹⁹ Needham J. et al. Science and Civilisation in China. Volume 2. History of Scientific Thought. – Cambridge, 1956. – P. 33–34. ²⁰ Ibid. – P. 57. ²¹ Ibid. – P. 57. ²² Ibid. – P. 58. ²³ Ibid. – P. 61. ²⁴ Патлач, (на мові нутка – дар), свято індіанців північної частини Тихоокеанського узбережжя Північної Америки, що супроводжується бенкетом та роздачею подарунків запрошеним. Відображав майнове розшарування на стадії розпаду родового строю. Подібні звичаї відомі у інших народів світу. ²⁵ Needham J. et al. Science and Civilisation in China. Volume 2. History of Scientific Thought. – Cambridge, 1956. – P. 61–62. ²⁶ Ibid. – P. 68–71. ²⁷ Ibid. – P. 99. ²⁸ Ibid. – P. 100. ²⁹ Ibid. – P. 103. ³⁰ Ibid. – P. 104. ³¹ Ibid. – P. 104–105. ³² Ibid. – P. 104–106. ³³ Хунь-дунь ("Хаос"). Поняття традиційної китайської філософії, особливо характерне для даосизму. Спочатку, ймовірно, означало первісний образ чогось смутного та невизначеного. ³⁴ Пу (буквально – "простота необробленого дерева"). Синоніми хунь-дунь. ³⁵ Ibid. – P. 107–115. ³⁶ Сюй Сін. V ст. до н.е. Філософ з царства Чу, провідний представник школи нун цзя. ³⁷ Needham J. et al. Science and Civilisation in China. Volume 2. History of Scientific Thought. – Cambridge, 1956. – P. 115–120. ³⁸ Ibid. – P. 122–126. ³⁹ Ibid. – P. 128. ⁴⁰ Ibid. – P. 128–129. ⁴¹ Ibid. – P. 129. ⁴² Тертуліан (Tertullianus) Квінт Сентимій Флоренс (прибл. 160 – після 200), християнський теолог й письменник. ⁴³ Needham J. et al. Science and Civilisation in China. Volume 2. History of Scientific Thought. – Cambridge, 1956. – P. 130. ⁴⁴ Ibid. – P. 137–139.

Надійшла до редколегії 07.09.04

Т.Г.Купрій, асп.

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ВИТОКИ ТА ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ХРИСТІАНСЬКО-ДЕМОКРАТИЧНОГО СОЮЗУ НІМЕЧЧИНИ

На основі аналізу джерел і спираючись на праці німецьких, російських й українських дослідників висвітлено малодосліджене питання історичних традицій Християнсько-демократичного союзу Німеччини. На концептуальному рівні розглянуто ідейно-політичні основи партії і політичні традиції християнської демократії, політичного католицизму і християнського соціалізму в Німеччині. Значну увагу приділено розробці генези Християнсько-демократичного союзу в історичній ретроспективі.

In the article, on the principles of analysis of German historiography, there described bad-researched facts about historical traditions of the Christian-democratic union in Germany. On the conceptual level there observed ideologically-political basis of the party and political traditions of Christian democracy, political Catholicism and Christian socialism in Germany. Great attention is given to the development of genesis of the Christian-democratic union from the retrospective point of view.

Роль політичних партій у демократичному суспільстві загальноновизнана: вони вирішують найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики, підбирають керівні кадри, формують уряд, тому інтерес до вивчення історії Християнсько-демократичного союзу (ХДС), однієї з найвпливовіших сучасних політичних партій Німеччини, цілком очевидний.

Метою нашої статті є дослідження в історичному плані політичних традицій, на підґрунті яких у 1945 р. почався процес формування ХДС. У зв'язку з цим ставиться кілька завдань: виявити ідейно-політичну орієнтацію засновників ХДС і їхній зв'язок з організаціями Веймарської республіки; дослідити роль католицької церкви у заснуванні союзу.

Виникнення ХДС пов'язане з переломним етапом німецької історії, коли внаслідок розгрому фашизму перед німецьким народом відкрилися можливості для побудови нової демократичної держави. Уперше в історії Німеччини була започаткована політична співпраця католиків і євангелістів в одній партії. Біконфесіоналізм, як нове явище, базувався на використанні християнської релігії в політичних цілях. Комплексне дослідження історії утворення ХДС і розкриття його ролі в механізмі

становлення державної влади неможливе без вивчення політичних традицій союзу. Отже, предметом дослідження нашої статті є формування основ ХДС до виходу на політичну арену Німеччини.

До 1989 р. у вітчизняній історичній науці переважав заідеологізований підхід. Аналіз історичних процесів, політичних інститутів і відносин у країнах Заходу в основному підводили до "викорінення пороків капіталістичного устрою". Разом з тим, не можна заперечувати той факт, що радянським германістам вдалося досягнути певних результатів. З'явилися монографії¹, у яких проведено розгорнутий аналіз економічного, політичного і соціального розвитку післявоєнної Німеччини і становлення Християнсько-демократичного союзу.

У 1989–1990 рр. з'являються роботи, у яких прослідковується відхід від догматичних позицій. У вітчизняній германістиці недостатньо розроблена тема генези політичних партій західноєвропейських держав. Дисертації з цієї проблеми майже відсутні в українській науці. Роботи російських дослідників охоплюють окремі аспекти й обмежений період².

Із зарубіжних публікацій, перекладених російською мовою, потрібно назвати, перш за все, монографію

Г.Берча³, яка висвітлює ранню історію ХДС. Також потрібно згадати працю західнонімецького історика Г.Адамо⁴, де показано діяльність союзу на політичній арені Німеччини в 50–60-х рр. XX ст.

Значну частину історіографії дослідження складають праці німецьких дослідників⁵, які подають аналіз різних етапів політичної діяльності ХДС. Серед них можна виділити ті документи і матеріали, що стосуються католицької церкви⁶. Широко використані в роботі статті⁷, присвячені історії дослідження політичних партій. У статті використані роботи сучасних російських дослідників⁸ політичного життя Німеччини.

На жаль, незважаючи на достатню джерельну базу, проблема витоків й історичних традицій ХДС у вітчизняній науці не розроблялася. Завданням нашої статті є розкриття деяких аспектів дослідження.

Історичні традиції ХДС сягають своїм корінням середини XIX ст., коли почали створюватися католицькі об'єднання підмайстрів. Пізніше, при активній участі церкви, виникли католицькі робітничі об'єднання і християнські профспілки. Християнські демократи, як і учасники Католицької партії центру, орієнтувалися на міжкласовість. Партію центру, яка була попередницею ХДС, можна було назвати народною, католицькою. Червоною стрічкою в програмах Партії центру проходить теорія суспільного договору і народного суверенітету. Центр не був а ні прихильником корінної зміни державного устрою, на відміну від соціал-демократів, а ні прихильником кайзерівської імперії, яку підтримували консерватори і націонал-ліберали. Члени Партії центру виступали за будь-яку форму державної влади, якщо її сутність і мета не суперечили принципам справедливості, права і порядку, які є основою законності. Дещо з проголошеного запозичили засновники ХДС, але в основному ХДС виступала прихильником республіканської системи правління. Обидві партії погоджувалися, що новостворена держава має бути демократичною, правовою і федеративною.

Спадковість традицій Центру виявилася і в соціальній політиці ХДС. Ставлення німецьких католиків до соціального питання визначалося в XIX ст., перш за все, негативним поглядом на лібералізм. Наслідки індустріалізації показали, що повернення до старих умов життя неможливо, і тому вже треба боротися із соціальними наслідками промислової революції. Економіка повинна підпорядковуватися етиці і моралі. Лише природне право встановлює етичні межі економічної діяльності. Теорія "християнського солідаризму" поклала початок прийняттю соціальних законів, у яких регулювалися відносини між промисловцями і робітниками. Велика заслуга в цьому належала Партії центру.

Партія центру також підтримала соціальне законодавство О. фон Бісмарка і сприяла співпраці уряду з робочими союзами. Цю позицію зайняла і євангелічна церква. У Веймарській республіці при активній участі Партії центру були вироблені 151–165 статей Конституції, які виходили з ідей субсидіарності, загального блага і рівноправ'я праці і капіталу⁹.

У кінці XIX ст. були зроблені спроби перетворити "чисту" католицьку Партію центру в загальнохристиянську, не обмежену лише одним віросповіданням. Навіть єпископ Кеттелер, який грав значну роль у партії, говорив про протиріччя, які виступають на перший план у всіх політичних і національних питаннях. Різниця між католиками і протестантами в таких суперечках відходить на інший план. За його закликком усі віруючі люди мусили виступати і діяти разом¹⁰. При вивченні історії Партії центру чітко видно тенденції часів Веймарської республіки і знову відроджені в ХДС/ХСС

при боннському уряді. Таким чином, аналіз Партії центру дає ключ до розуміння сутності ХДС¹¹.

Одне з питань, що найбільш широко обговорювалося в процесі політичних дискусій після 1945 р. – чи є нащадком Веймару Бонн? Післявоєнна ситуація показала всю політичну слабкість і крихку конструкцію системи новоствореної німецької держави. Республіка 1919 р. виявилася нашвидку зробленим режимом, державою, де більшість посад залишалися в руках людей, вірних минулим цінностям. А після другої світової війни – перш ніж німцям дозволили відновити політичну діяльність на державному і регіональному рівні – старі структури й еліта були усунуті від влади так ґрунтовно, що створити нову систему на їхньому фундаменті вже стало неможливим¹².

Поширення впливу церкви мало свої причини. Насамперед, треба зазначити, що церква в Німеччині завжди жваво цікавилася політикою і була тісно пов'язана з державними справами. Церква була єдиним вітчизняним авторитетом, який залишався незворушним навіть в умовах окупаційної влади, тому підтримка церкви значно полегшила перші кроки партії нового типу¹³.

Якщо протестантська церква знаходилася в нормальному стані під час нацистського режиму, то католицькій церкві милості від Гітлера не довелося побачити. А.Гітлер не хотів бачити поряд із собою суперника у вигляді політичного католицизму й усіляко намагався усунути його. Ще у своїй книзі¹⁴ "Моя боротьба" він писав: "Релігійний елемент ніколи не повинен втручатися в боротьбу партій. А політичні лідери ніколи не повинні втручатися в життя релігійних установ свого народу". Релігійний фактор приналежності того чи іншого громадянина не обговорювався першочергово, але і не відкидався¹⁵.

Вплив церкви на населення Німеччини був беззаперечний й Адольф Гітлер це досить добре усвідомив ще на початку своєї політичної кар'єри. Силу церкви він бачив у здатності до відстоювання своїх інтересів, незважаючи на досягнення науки, а також у знанні і використанні природних людських слабкостей¹⁶.

У післявоєнні роки церква була популярною ще тому, що організувала благодійну роботу. На той час церкві і її політичним структурам, в основному ХДС, був гарантований особливий вплив в області культури і виховання. Подібні ідеї висвітлювалися в програмних документах Католицької партії центру¹⁷.

У нацизмі засновники ХДС бачили єдиного закладного ворога. Цьому сприяло гоніння католицьких священиків під час другої світової війни. У Любеку 1942 р. відбувся процес, на якому було засуджено до різних термінів 3 католицьких священиків (Грассека, Мюлера і Ланге) і 16 духовних осіб. Активну участь у процесі брало гестапо¹⁸. Під час нацистського режиму були позбавлені роботи і заарештовані Штегервальд, Хіртзі-фер та інші колишні члени Партії центру. Брюнінг, Хайм, Херберт емігрували за кордон¹⁹.

Після розгрому нацизму в Західній Німеччині утворився своєрідний політичний вакуум. Республіканські партії Веймарської республіки припинили своє існування ще з приходом до влади А.Гітлера, а створення нових партій вимагало часу. Єдиним організованим соціальним інститутом, який зберіг свої кадри, були католицька і євангелічна церкви. Обидві відіграли важливу роль у створенні ХДС/ХСС. Хоча ініціатором організації біконфесіональної партії виступила євангелічна церква, керівництво католицької церкви її підтримало. Надалі саме вона і її діячі стали головною організуючою силою цієї партії. Церква володіла сильною централізованою організацією, а головне – великим політичним досвідом. Її дітищем була

Католицька партія центру²⁰. Відомий політик Конрад Аденауер також позитивно оцінював союз двох церков: "Раніше ми знаходилися далеко від некатоліків. Цим ми не сприяли підтримці і розвитку загальнохристиянських ідеалів. Треба використати будь-яку можливість, щоб іти пліч-о-пліч з однодумцями з євангелічного табору і намагатися підтримувати один одного"²¹.

Ідея біконфесійної партії мала давні традиції. Католицький єпископ В.-Є. фон Кеттелер демонстративно передав свій мандат у рейхстазі протестанту. У 1906 р. була надрукована стаття відомого католицького публіциста Ю.Бахема "Ми повинні вийти з башти", у якій він закликав вийти з "католицької в'язниці" й об'єднатися з протестантами в одній партії. За часів Веймару до злуки закликав лідер християнських профспілок А.Штервальд, канцлери Й.Вірт і Г.Брюнінг. Усе ж євангелічна церква не йшла на співпрацю. Протестанти не сприйняли Веймарську республіку й усіляко допомагали нацистам у приході до влади. У 1937 р., коли було занадто пізно щось змінювати, утворилася група з лютеран, уніатів і реформістів у Сповідальній церкві, які виступали проти А.Гітлера. Ситуація змінилася лише після другої світової війни, коли ідеї християнства обох церков витіснялися ідеями соціалізму. Це створило умови для зближення, а пізніше – для політичного союзу двох конфесій християнства²².

Як надконфесіональна, громадянська народна партія, ХДС оформився в 1946 р. В основу було покладено не тільки традиції політичного католицизму, а й традиції консервативних течій правих партій Веймарської республіки. Тут були представлені різні прошарки і групи населення: центристи, консерватори, протестанти, ліберали, функціонери з християнських профспілок²³, тому партія отримала назву союзу²⁴.

Нащадки центрів прийняли від своїх попередників намагання до об'єднання політики з етичними цінностями, потяг до гуманізації суспільних відносин в умовах посилення тенденцій до збереження порядку і стабільності в житті, ясний прагматизм й уміння розпізнавати нове віяння часу, спираючись на підтримку значної частини населення. Християнським демократам був уже не властивий лише теологічний підхід до розв'язання політичних проблем, хоча ще в перших програмах післявоєнних років деякі аспекти висвітлюються. Ідеї християнства повинні складати етичну основу політики. При цьому демократи мають на увазі ні механічне перенесення ідей християнства в політичну сферу, ні створення на християнській основі держави і суспільства²⁵.

Політичний католицизм і християнська демократія тісно пов'язані один з одним. Вони хотіли реформувати суспільство, але з дещо іншими підходами. Демократи вимагали свободу, яка торкалася основ християнства і була реалізована в умовах політичної демократії, не сподівалися, як католики, на перетворення суспільства шляхом державної соціальної політики, а чекали, що оновлена церква сама стане двигуном відновленого суспільства²⁶.

Християнські демократи вирізнялися властивістю до адаптації, на відміну від представників християнського соціалізму і традиційного конфесійного консерватизму. Вони мали проводити гнучку, обґрунтовану, обережну політику²⁷.

Політичний католицизм виявився єдиною силою, яка могла очолити процес будівництва демократичної державності. Конрад Аденауер говорив, що німці можуть управляти собою і допомоги не потребують²⁸.

Військова поразка гітлерівської Німеччини створила сприятливі умови для корінної перебудови життя у всій країні на демократичних і мирних засадах²⁹.

Після ліквідації тоталітарного режиму, коли в країні були сильні антифашистські настрої, вимоги глибоких

демократичних перетворень висувалися не тільки в програмах суспільно-політичних організацій, але і в міжнародно-правових актах, підписаних західними державами. Потрібна була політична партія, яка б висвітлювала інтереси всіх прошарків населення. Такою організацією стала ХДС/ХСС³⁰.

Ще в ході другої світової війни німецькі політики, які зійшли зі сцени в 1933 р., а частина з них у 1944 р. стали прибічниками антигітлерівської "змови 20 липня", усвідомили необхідність радикальної реорганізації політичних партій у післявоєнній Німеччині. Під час обговорення було вирішено не відроджувати колишні партії, а створити замість цього одну партію, яка б стала основною політичною силою в Німеччині³¹.

Було вирішено створити партію, яка базувалася б на християнській ідеології і мала антифашистський, демократичний характер. 26 червня 1945 р. у Берліні опублікували маніфест про створення ХДС. Його підписали 35 чоловік – вихідців з різних частин Німеччини, колишні учасники Католицької партії центру і Німецької демократичної партії.

Процес об'єднання в земельну партію був завершений на початку вересня 1945 р. На базі рейнсько-вестфальської організації у лютому 1946 р. оформилася ХДС британської зони – основа майбутньої партії³².

Вищі католицькі органи і рейнсько-вестфальські монополії висунули наприкінці 1946 р. на роль провідного діяча ХДС Конрада Аденауера, колишнього діяча Партії центру, а в минулому – президента Пруської державної ради і бургомістра Кельна. У березні 1946 р. К.Аденауер був обраний головою ХДС англійської зони окупації³³.

Чотири німецькі міста – Люфт, Кельн, Франкфурт і Берлін, вважають себе місцем виникнення Народної християнської партії. У Берліні вперше було проголошено про існування організації християнських демократів, але в Кельні сформувався основне ядро учасників ХДС, а в подальшому активних політичних діячів. Внаслідок цього між двома містами точилася гостра боротьба за вирішення питання, у якій перемогу отримав Кельн³⁴.

З офіційним проголошенням у липні 1945 р. Християнсько-демократичного союзу відкривається нова сторінка в історії не тільки цієї політичної організації, а й післявоєнної Німеччини і ФРН. Вступивши на політичну арену, як на першу сходинку своєї кар'єри, ХДС уже через лічені роки здобуває собі славу й авторитет і залишається на довгі літа однією з провідних партій німецького бундестагу.

Отже, Християнсько-демократичний союз був створений у Німеччині в післявоєнний час після дозволу окупаційної влади відновити політичне життя в країні. Будучи новою партією, але з глибоким історичним корінням, союз увібрав у себе найкращі здобутки своїх попередників – республіканських партій Веймарської республіки, і вклав свій внесок у розбудову післявоєнної Німеччини.

¹ Гуревич В.Н. Класи і політичні партії ФРН. – К., 1975; Сокольський С.Л. Християнсько-демократичний союз ФРГ: соціологія і політика. – М., 1983. ² Пономарева І.О. Людвіг Ерхард і общественные реформы в послевоенной Германии. – М., 1998; Аксенова Г.Ф. Конрад Аденауер и процесс примирения ФРГ с Францией. – М., 2002. ³ Берг Г. Християнсько-демократичний союз без маски. – М., 1964. ⁴ Адамо Г. ХДС/ХСС. Суцільність і політика. – М., 1979. ⁵ Bertsch H. CDU/CSU demaskiert. – Berlin, 1961; Wieck H. Die Entstehung der CDU und die Wiedergründung des Zentrums im Jahre 1945. – Düsseldorf, 1953; Becker W. CDU und 1945–1950. – Mainz, 1987. ⁶ Buchstab G, Kaff B. Verfolgung und Widerstand 1933–1945. Quelle und Dokumente. – Düsseldorf, 1985. ⁷ Диманис М. Християнсько-демократична концепція государства // Актуальные проблемы Европы. – М., 1995; Амплеева А.А. От христианской идеи к христианско-демократическим партиям // Политические партии и движения. – М., 1994. ⁸ Сокольський С.Л. Християнсько-демократичний союз ФРГ: ідейні істини програми і політики //

Политические партии и движения. Христианско-демократическое движение в Европе. – М., 1994. – С. 123.⁹ Там само. – С. 136.¹⁰ Bertsch H. CDU/CSU demaskiert. – Berlin, 1961. – С. 31.¹¹ Ibid. – С. 35.¹² Крейга Г. Немцы. – М., 1999. – С. 33.¹³ Bertsch H. Зазнач. праця. – С. 42.¹⁴ Гутлер А. Моя борьба. – Ашхабад, 1992. – С. 46.¹⁵ Гаврилов А.В. Католическая церковь в идеологии национал-социализма // Проблемы новой и новейшей истории. – Ярославль, 2001. – Вып. 2. – С. 81.¹⁶ Там само. – С. 86.¹⁷ Адамо Г. ХДС/ХСС. Сущность и политика. – М., 1979. – С. 29.¹⁸ Becker W. CDU und CSU 1945–1950. – Mainz, 1987. – С. 23.¹⁹ Buchstab G, Kaff B. Verfolgung und Widerstand 1933–1945. Quelle und Dokumente. – Düsseldorf, 1985. – С. 65.²⁰ Михайлова Л.В. Католическая церковь и рабочий класс ФРГ. – М., 1980. – С. 27.²¹ Аденауер К. Воспоминания. – М., 1966. – С. 39.²² Сокольский С.П. Христианско-демократический союз ФРГ: социология и политика. – М., 1983. – С. 19.

²³ Диманис М. Христианско-демократическая концепция государства // Актуальные проблемы Европы. – М., 1995. – С. 9.²⁴ Копиленко М.Л. Політичні партії Німеччини. – К., 1997. – С. 7.²⁵ Амплеева А.А. Субсидиарность и демократия. – М., 1996. – С. 8.²⁶ Диманис М. Зазнач. праця. – С. 83.²⁷ Гергей Е. История папства. – М., 1996. – С. 370.²⁸ Амплеева А.А. От христианской идеи к христианско-демократическим партиям // Политические партии и движения. – М., 1994. – С. 9.²⁹ Партии в системе диктатуры монополий. – М., 1964. – С. 328.³⁰ Там само. – С. 330.³¹ Bertsch H. Зазнач. праця. – С. 42.³² Германская история в новое и новейшее время : В 2 т. – М., 1970. – Т. 2. – С. 339.³³ Салехов Н.И., Немчинов В.И. Аденауеровский рейх – возрождение гитлеризма. – М., 1963. – С. 27.³⁴ Wieck H. Die Entstehung der CDU und die Wiedergründung des Zentrums im Jahre 1945. – Düsseldorf, 1953. – С. 44.

Надійшла до редколегії 08.09.04

Д.М.Лакішик, канд. іст. наук

ОСОБЛИВОСТІ АМЕРИКАНСЬКИХ ПІДХОДІВ ДО ФРН

Досліджено еволюцію американської політики стосовно Західної Німеччини після другої світової війни. Проаналізовано внутрішні та зовнішні чинники, що обумовили трансформацію політики США щодо ФРН.

The article examines evolution of American policy towards West Germany after the Second World War. There is the analysis of internal and external factors, which have led to the transformation of the U.S. policy toward FRG.

Після безумовної капітуляції німецьких військ 8–9 травня 1945 р. на території рейху верховну владу взяли на себе держави-переможниці: США, Великобританія, СРСР і Франція. Їхньою головною метою, відповідно до Лондонського протоколу (12 вересня 1944) і подальшими переговорами, які на ньому базувалися, було встановлення повних розпорядчих повноважень над Німеччиною. Основу цієї політики утворював поділ країни на чотири окупаційні частини і спільною контрольною радою чотирьох верховних головнокомандуючих. Поділ на окупаційні зони повинен був назавжди перешкодити Німеччині після 1914 і 1939 рр. ще раз взятися за світове панування.

На початковому етапі США виступали за збереження життєздатності Німеччини без права на самостійне державне існування. Проте це було викликано не жадобою до репарацій (на відміну від радянського уряду, який вимагав 20 млрд дол. та 80 % усіх німецьких промислових підприємств) а тим, що приблизно з осені 1944 р. президент США Т.Рузвельт у межах глобальної системи рівноваги прагнув до стабільної Центральної Європи. Для цього економічна стабільність Німеччини мала істотне значення, тобто "план Моргентау", як можливий варіант розвитку країни, остаточно відкидався¹.

Протиборство між пануючими системами на Сході і Заході, а також дуже різне проведення політики репарацій в окремих зонах призвели до блокування спільної німецької фінансової, податкової, сировинної і виробничої політики, що спричинило глибокі відмінності у розвитку регіонів. З обох боків зміцнювалися фронти ведення холодної війни. Взаємні докори щодо відповідальності за розкол Німеччини не могли приховати, що обидва блоки займалися розбудовою власних бастионів.

Політична нестабільність, економічний хаос, навіть масовий голод у західних окупаційних зонах вимагав від уряду США вжити дієвих заходів, щоб запобігти можливій катастрофі. Американські урядовці визнали, що їхні національні інтереси відверто потребують економічного відродження Німеччини в європейському контексті. Так, Дж.Бірнс у своїй промові у Штутгарті у вересні 1946 р. сповістив про зміни в американській політиці: "Якщо повне об'єднання не може бути досягнуто, ми повинні зробити все, що від нас залежить, щоб забезпечити максимум можливого об'єднання... американський уряд вважає, що німецькому народу в усій Німеччині, при належному контролі, потрібно надати певну відповідальність за ведення своїх власних справ"².

Таким чином, неможливість досягнути політичного об'єднання чотирьох окупаційних зон примушувало до

економічного об'єднання, створення Бізонії (із серпня 1948 р. – Тризонія), як єдиного західного економічного регіону. Економічна єдність вважалася необхідною не тільки для того, щоб зробити Німеччину самостійною, а й щоб допомогти відродженню Європи, що буде вимагати повноцінної німецької економіки.

Україн тяжке становище в Європі після війни вимагало від уряду США фінансової допомоги в економічному відродженні країн. Дуже важливе значення у цьому зв'язку мав "план Маршалла". 5 червня 1947 р. державний секретар США Джордж Маршалл запропонував у своїй Гарвардській промові американську допомогу для тих європейських країн, які готові координувати свої зусилля для економічного відродження. Колишній політичний діяч Пол Нітце у своїх мемуарах стверджував: "Це була його (Маршалла. – Д.Л.) ідея, що наші ініціативи не будуть спрямовані проти будь-якої країни. ... Нашою метою було відродити Європу економічно і духовно, зробити її процвітаючою знову"³.

Реакція СРСР та всіх комуністичних партій Східної Європи на план Маршалла, від якого вони добровільно відмовилися, була вкрай негативною і різкою. План Маршалла в їхньому тлумаченні був виявом американського імперіалізму, націленого на встановлення економічного та політичного диктату в Європі⁴.

Після провалу "конференції останнього шансу", що відбувалася в Лондоні у листопаді–грудні 1947 р. за участю чотирьох міністрів закордонних справ, та невдачі у створенні спільної економічної зони стало зрозумілим, що в найближчому майбутньому жодні угоди з СРСР не будуть можливі. У січні 1948 р. було вирішено питання про скликання конференції трьох західних держав для розгляду німецького питання (створення західнонімецького уряду). Конференція відкрилася у Лондоні 23 лютого, незважаючи на протести з боку Радянського Союзу⁵.

Однак після переговорів у Лондоні радянський уряд здійснив низку заходів, спрямованих проти політики західних держав, що фактично означало відмову від вирішення німецької проблеми. Сталін використав упровадження німецької марки на Заході під час грошової реформи 23 червня 1948 р. як привід для блокади Західного Берліна з метою приєднання його до радянської окупаційної зони. У ніч із 23 на 24 червня 1948 р. будь-яке сухопутне сполучення між західними зонами і Західним Берліном було заблоковане, що тривало майже рік.

Урядові особи Сполучених Штатів вважали, що рішення прийняти "правила гри", нав'язані СРСР, буде мати негативні наслідки не тільки для мешканців міста,

© Д.М.Лакішик, 2005

а й поставити під сумнів американський намір залишитися в Європі.

Американці вирішили провести пробу сили і відкрили "повітряний міст", який у технічному плані мав повний успіх і зумів повністю забезпечити постачання Західного Берліна⁶. Повітряний міст був наріжним каменем не тільки в "холодній війні", а й в американсько-німецьких відносинах. Героїчна поведінка берлінців в умовах труднощів і радянських погроз змінила в очах американців уявлення про німців. Іншим наслідком берлінської кризи було те, що вона змусила американський уряд переглянути на вищому рівні місце Німеччини в її політиці.

Розрахунки радянського керівництва, що його дії примусять союзників відмовитися від продовження Лондонської програми не виправдалися. Так, 8 травня 1949 р. установчі збори (Парламентська рада) разом з головнокомандувачами прийняли Конституцію, основний закон Німеччини. 14 серпня в Німеччині пройшли вибори. 12 вересня Теодор Гойсс був обраний президентом Федеративної Республіки Німеччини, а 15 вересня Конрад Аденауер був обраний канцлером. Отже, наприкінці 1949 р. Західна Німеччина почала існувати як самостійна політична сила. У цьому зв'язку радянський дослідник Ю.М.Мельников зазначив, що "зі створенням ФРН був покладений край існуванню Німеччини як єдиної держави не тільки фактично, а і юридично"⁷.

Утворивши західнонімецький уряд, американські лідери запропонували подальший крок – прийняття ФРН до західних організацій безпеки, тим самим ще міцніше орієнтуючи Німеччину на Захід. Ідея переозброєння ФРН – хоча б для того, щоб створити протизвагу сильному поліцейському режиму, що формувався в НДР, – була дуже непопулярна у Франції, проте схвально зустрінута деякими колами Сполучених Штатів⁸.

Не в змозі протидіяти переозброєнню Німеччини, Франція запропонувала т. зв. "план Плевена". 24 жовтня 1950 р. прем'єр-міністр Франції Рене Плевен запропонував план створення Європейського оборонного співтовариства (ЄОС) з єдиним командуванням і європейською армією, створеною зі змішаних контингентів, що включатиме німецькі сили. Пропозиція французів була схвально зустрінута американцями. Так, держсекретар Д.Ачесон у розмові з президентом Г.Труменом погодився, що "переозброєння Німеччини було неможливим без створення європейських оборонних сил"⁹.

Прихід до влади демократичної адміністрації Д.Ейзенхауера надав новий імпульс ЄОС. Уряд Едгара Форда, а згодом Антуана Піне у Франції, прискорили разом з європейськими союзниками підготовку договору про ЄОС. Підготовча конференція відбулася у Парижі 15 лютого 1951 р. за участю делегатів країн, які невдовзі підписали "план Шумана". Після тривалих переговорів договір було підписано 27 травня 1952 р. у Парижі¹⁰.

Однак французи не дуже хотіли бачити Німеччину повністю переозброєною і не бажали жертвувати своєю національною обороноздатністю заради інтегрованої оборонної системи Заходу, що включала в себе ФРН. Саме тому плани створення ЄОС наткнулися на опір Франції. "ЄОС саме по собі, початкова французька ідея, швидко ставало об'єктом зростаючих антиамериканських настроїв у Франції", – констатує асистент професора історії Вандербілтського університету, штат Теннессі, Томас Шварц¹¹. На засіданні Національних зборів 30 серпня, фактично без попереднього обговорення, ратифікацію ЄОС було відхилено в процедурному порядку більшістю голосів – 319 проти 264.

Поразка ЄОС була ударом по європейській політиці Америки. Вакуум, що виник через американсько-французьку безвихідь, прем'єр-міністр Великобританії

Ентоні Іден запропонував заповнити розширенням Атлантичного пакту за рахунок Німеччини. На Лондонській конференції в кінці вересня 1954 р. було ухвалено, що Німеччина має увійти до НАТО і Брюссельського пакту, що перетворювався на Західноєвропейський союз (ЗЄС). У травні 1955 р. Західна Німеччина була прийнята повноправним членом НАТО, отримала суверенітет, а також був скасований окупаційний режим.

Сподівання американських політиків виправдалися, політичний успіх Німеччини був тісно пов'язаний із західноєвропейським процвітанням. Провал ЄОС виявився перешкодою для військової інтеграції, але слугував поштовхом для економічної єдності, основою якої було Європейське співтовариство вугілля і сталі (ЄСВС), запропоноване міністром закордонних справ Франції Робертом Шуманом ("план Шумана") у травні 1950 р. Отже, склалися сприятливі умови для "нового європейського піднесення". У березні 1957 р. міністрами закордонних справ шести країн ЄСВС були підписані т. зв. Римські договори про заснування "Спільного ринку" і "ЄВРОАТОМ". Ці пропозиції з ентузіазмом зустріли в Сполучених Штатах і різко розкритикували в СРСР.

Друга половина 1950-х рр. ознаменувалася значним погіршенням відносин між США і СРСР, що пояснювалося низкою причин, однією з яких була Берлінська криза 1958–1961 рр. За умовами Потсдамської угоди передбачався поділ німецької столиці на три західні окупаційні зони й одну радянську. Західний Берлін становив собою капіталістичний осередок у самому центрі НДР, наслідком чого була постійна демонстрація контрасту між високим рівнем життя країн вільної економіки і злиднями в комуністичних країнах.

10 листопада 1958 р. під час візиту до Польщі М.Хрущов наголосив, що "настав час, щоб держави, які підписали Потсдамську угоду відмовилися від залишків окупаційного режиму в Берліні і тим самим надали можливість створити нормальну обстановку в столиці НДР. Радянський Союз, зі свого боку, передасть ті функції в Берліні, які ще зберігаються за радянськими органами, суверенній Німецькій Демократичній Республіці"¹². Відтоді США, Великобританія і Франція мусили б вести переговори безпосередньо з НДР, але західні держави не визнавали НДР.

Західні держави, зокрема США, Великобританія, Франція і Західна Німеччина поставилися до цієї кризи дуже серйозно. Усе ж підходи щодо її розв'язання серед цих держав розподілилися на дві діаметрально протилежні лінії. Уряд Великобританії вважав за можливе зробити низку дрібних поступок, які привели б до пом'якшення ультиматуму М.Хрущова. Генерал де Голль і канцлер К.Аденауер, навпаки, вважали, що треба відмовитися від будь-яких компромісів щодо Західного Берліна. Сполучені Штати, роль яких була вирішальною, вагалися між м'яким британським підходом і жорстким франко-німецьким.

Оскільки перед США постало питання атомної війни, то ця проблема виникала і перед СРСР. Якщо США залишаться на своїх твердих позиціях, то СРСР змушений буде наступати, розв'язуючи війну, або відступити. Жодна із сторін не бажала цього.

Візит М.Хрущова до США у вересні 1959 р. привів до значного покращання політичної атмосфери, т. зв. "дух Кемп-Девіда". Однак 13 серпня 1961 р. уряд США був, незважаючи на різноманітні натяки таємних служб, захоплений знезацька будівництвом Берлінської стіни, яку уряд НДР спорудив як ефективний контроль, "...щоб перекрити шлях підіривній діяльності, яка ведеться із Західного Берліна проти НДР та інших країн соціалістичної співдружності..."¹³. Хоча на початку сер-

пня в американському керівництві припускали, що щось подібне може відбутися. "Хрущов втрачає Східну Німеччину. Він не може дозволити, щоб це трапилося. Якщо вийде Східна Німеччина, наступною буде Польща й уся Східна Європа. Він повинен буде щось зробити, щоб зупинити потік біженців, можливо спорудити стіну і ми не зможемо перешкодити цьому", – констатував представник Ради національної безпеки Уолт Ростоу¹⁴.

Берлінська криза була початком погіршення відносин між Бонном і Вашингтоном. Встановлення тісніших франко-німецьких відносин було іншою ознакою того, що німецько-американські відносини вступили до нової ери. Тимчасове віддалення Німеччини по відношенню до Сполучених Штатів компенсувалося "літом французької дружби". Підписанням Єлісейського договору у січні 1963 р. К.Аденауер і Шарль де Голль надали німецько-французькій дружбі особливої ваги. Реакція Вашингтона була неадекватна, висувалися припущення про наміри Бонна провести переговори з Москвою щодо врегулювання німецького питання. У відповідь на американський тиск бундестаг "пом'якшив" угоду преамбулою, у якій підкреслювалася необхідність атлантичної співпраці.

Відносини між двома країнами у 1960-і рр. знаходилися на перехідній стадії. Прихід до влади 1963 р. нових лідерів у Сполучених Штатах – Ліндона Джонсона і Людвіга Ерхарда в Німеччині – не сприяло покращанню відносин. Політика "подвійного стримування" проголошена в 1950-і рр. означала, що німецьке питання і конфронтація з СРСР були взаємопов'язані і, отже, ці проблеми потрібно вирішувати одночасно. "Відновлення німецько-американської гармонії і подальший прогрес у німецькому питанні вимагали, щоб політика "подвійного стримування" була замінена політикою "подвійної розрядки", – вважає американський дослідник Стівен Сабо¹⁵. Очевидно, що німці все ще притримувалися старих стереотипів і не пристосувалися до нових реалій життя.

Частково це пояснювалось тим, що внутрішня політика у Федеративній Республіці знаходилася на перехідній стадії. Тенденції до міжнародних змін почали відчуватися восени 1966 р., після приходу до влади т. зв. "Великої коаліції" двох головних партій: Християнсько-демократичного союзу з Куртом-Георгом Кізінгером, як канцлера, і лідера Соціал-демократів Віллі Брандта, як міністра закордонних справ¹⁶.

Уряд "Великої коаліції" прийняв гнучкішу політику щодо країн Східної Європи. Офіційно не відмовляючись від доктрини Хальштейна, політики розриву дипломатичних відносин з будь-якою державою, що визнає уряд НДР, К.Кізінгер будував свою політику на суворих реаліях у Центральній Європі. Заснування німецьких торговельних місій у Бухаресті, Будапешті, Софії і Празі вважалося багатообіцяючим початком.

Німецькі вибори в жовтні 1969 р. викликали крутий поворот у зовнішній політиці Німеччини. Хоча блок ХДС/ХСС переміг СДПН на виборах, В.Брандт зміг зміцнити правлячу коаліцію з вільними демократами, значною мірою на основі їхнього спільного бажання нового напрямку східної політики. "Ми в Німеччині знаємо, що болючий поділ нашої країни може бути припинений, якщо розкол Європи буде усунено, – підкреслив В.Брандт. – У наших зусиллях ми повинні виходити з існуючої ситуації, тобто з реальностей, щоб досягти більш нормальних відносин з нашими східними сусідами"¹⁷.

Нові прагнення німецького уряду до покращання відносин з країнами комуністичного блоку збіглися з паралельним процесом у США. Раніше у тому ж році республіканський президент Річард Ніксон прийшов до влади з

відвертим наміром розпочати "еру переговорів", що сприятиме послабленню напруженості у "холодній війні".

Хоча новий стиль американської політики був сприятливим для проведення нової східної політики, це зовсім не означало, що серед американського уряду не було противників цієї політиці. Так, радник Р.Ніксона з питань національної безпеки Генрі Кіссінджер спочатку досить скептично ставився до намірів В.Брандта. Він побоювався, що "нова східна політика В.Брандта, яка для багатьох виглядала як прогресивна політика пошуку розрядки, могла в менш сумлінних руках перетворитися в нову форму класичного німецького націоналізму"¹⁸. Більше того, Г.Кіссінджер корінним чином розходився з В.Брандтом стосовно можливого результату східної політики, вірячи в те, що вона скоріш закрипить поділ Німеччини, ніж призведе до його знищення.

Під час президентства Дж.Картера Сполучені Штати почали все більше і більше розчаровуватися у розрядці, оголосивши про її кінець після радянського вторгнення до Афганістану. Однак для ФРН її складова розрядки, східна політика, була більше ніж чергова дипломатична примха. Східна політика була швидше довготерміновим національним зобов'язанням, ніж тактичним маневром у "холодній війні". Президент ФРН Вальтер Шеєль у цьому зв'язку зазначив: "Модним словом нашого часу є "розрядка". Це – основна мета нашої зовнішньої політики. Це – велика надія нашої нації. Але мирне співіснування пліч-о-пліч Сходу і Заходу не знає лінії припинення вогню на ідеологічному фронті. І фронти в цій ідеологічній битві проходять через німецьку націю, яка була розділена протягом десятиліть"¹⁹.

Кінець 1970-х – початок 1980-х рр. ознаменувався значним погіршенням взаємовідносин між США і СРСР. Протягом цього періоду Радянський Союз почав розміщення балістичних ракет середнього радіусу дії "СС-20" у країнах Східної Європи. Саме канцлер Г.Шмідт відіграв головну роль у рішенні НАТО розмістити нові американські балістичні ядерні ракети "Першинг II" на західнонімецькій території. Однак внутрішня полеміка відносно рішення розмістити ракети сприяла початку антиядерного руху в Німеччині. Масовий антиракетний рух проти розміщення ядерних сил створив реальну загрозу "нейтралізму" ФРН, проти чого постійно виступали американці.

Правочентристська коаліція, очолювана християнським демократом Гельмутом Колем, прийшла до влади з безперечною американською і натовською орієнтацією. Той факт, що лідер вільних демократів Ганс-Дітріх Геншер залишився міністром закордонних справ у новій коаліції, означав надійне продовження попереднього курсу в зовнішній політиці Бонна. Продовження попереднього курсу включало зобов'язання східної політики Бонна і її німецької політики, спрямованої на розширення контактів між двома Німеччинами. Тактично активна східна політика допомагала послабити внутрішніх критиків, які були проти розміщення американських ядерних сил короткого радіуса дії, оскільки це не суперечило східній політиці.

Прихід до влади республіканської адміністрації на чолі з Рональдом Рейганом був абсолютною протилежністю адміністрації Дж.Картера. Так, у листопаді 1981 р. Р.Рейган запропонував т. зв. "нульовий відлік". "Я вирішив виступити з пропозицією подвійного нульового варіанту... Я сказав росіянам, якщо вони ліквідують свої ракети "СС-20" і "СС-5", нацелені на Західну Європу, тоді ми відмовимося від плану розгортання "Першингів II" і крилатих ракет", – згадує президент у своїх мемуарах²⁰. Радянські керівники погодилися б на певне скорочення, але ніяк не на нуль. Керівництво СРСР не було зацікавлене у продовженні переговорів, оскільки вважало, що

підбурена європейська громадськість не допустить розгортання ракет. Радянська тактика не спрацювала, у 1983 р. розпочалося розгортання. Р.Рейган вирішив розмістити перші ракети у ФРН. Незважаючи на масові протести Руху прихильників миру, частини СДП і "Зелених" у листопаді 1983 р. німецьким бундестагом було схвалено розміщення ракет середнього радіусу дії. Ще у листопаді 1982 р. в спільній заяві Р.Рейган і Г.Коль зазначили, що "рішення розмістити системи в Європі базується на одностайному переконанні членів Атлантичного союзу, розміщення ракет СС-20 загрожує безпеці Західної Європи, а також усьому Альянсу"²¹.

Проголошення "перебудови" і "гласності", тобто нового політичного курсу країни Михайлом Горбачовим, обраного генеральним секретарем КПРС у березні 1985 р., допомогло відновити переговори з контролю над озброєнням й оживити стосунки Схід–Захід у цілому.

Поліпшення геополітичної ситуації в Європі було невід'ємно пов'язано з внутрішньополітичними і зовнішньополітичними перетвореннями М.Горбачова. Лібералізація відносин Радянського Союзу з членами Ради економічної взаємодопомоги і Варшавського пакту привела до початку демократичних перетворень і подальшого падіння комуністичних режимів у країнах Східної Європи кінця 1980-х рр. Радянська "перебудова" і "гласність" також сприяла поліпшенню міжнародної ситуації і подоланню розколу Європи, одним з видимих проявів якого був Берлін і Німеччина.

Отже, німецьке питання, що постало перед союзниками під час другої світової війни та у повоєнні роки, зазнавало трансформації підходів щодо його вирішення і викликало бурхливі дискусії серед представників зовнішньополітичного істеблішменту Сполучених Штатів.

Американська політика стосовно Німеччини була в центрі її більш широкої європейської політики. Президент Г.Трумен і Д.Ейзенхауер віддавали перевагу сильній і єдиній Західній Європі в середині поділеного континенту, ніж об'єднаній, але слабкій усій Європі, у якій панує Радянський Союз.

Однак у зв'язку з розгортанням "холодної війни", внаслідок Корейської війни американський уряд почав надавати особливого значення військовим, а також економічним методам стримування Радянського Союзу і комунізму. У Європі це привело до створення НАТО і переозброєння Західної Німеччини, а також сприяння економічному об'єднанню завдяки "плану Маршалла" і Європейському економічному співтовариству.

Перше погіршення взаємовідносин між США і ФРН припало на початок 1960-х рр., коли адміністрація Дж.Кеннеді пасивно відреагувала на спорудження Берлінської стіни 1961 р. Зведенням стіни супердержави визначили межі своїх претензій. Німецьке питання не було розв'язане, але здавалося врегульованим. Навіть після Кубинської кризи 1962 р. продовжувався вимушений процес порозуміння між двома супердержавами. Внаслідок цього К.Аденауер був змушений активніше шукати власних шляхів і тимчасове віддалення відносно Вашингтона дійсно компенсувалося покращанням німецько-французьких відносин.

Послаблення "холодної війни" і початок процесу розрядки в період правління адміністрацій Л.Джонсона і Р.Ніксона покращили американсько-німецькі відносини. Менш ідеологічний, реалістичний підхід Р.Ніксона до глобальної політики, проявився майже одночасно з проголошенням В.Брандтом східної політики. Саме одним із великих успіхів американської зовнішньої політики з 1969 р. була її спроможність правильно проаналізувати початковий внутрішній консенсус, створений В.Брандтом для підтримки східної політики Бонна.

Однак початок нової конфронтації, що розпочалася в кінці В'єтнамської війни і досягла своєї кульмінації після радянського вторгнення до Афганістану кінця 1979 р., призвів до певних протиріч в американсько-німецьких відносинах. На цей раз Р.Рейган ставився ворожіше до СРСР ніж Дж.Кеннеді, тоді як Г.Шмідт і Г.Коль були менш ворожі, ніж К.Аденауер. У цей час американці протистояли росіянам, а німці мали намір підтримувати розрядку.

Необхідність розрядки стала основним принципом західнонімецької зовнішньої політики 1980-х рр. Західні німці зробили конкретну ставку на послаблення напруженості в Європі. Перспективи війни на німецькій території значно знизилися. В основному тісніші відносини між Західною і Східною Німеччиною зробили поділ терпимішим і давали перспективи навіть на контакти у майбутньому.

Американські перспективи розрядки, навпаки, дуже змінилися, починаючи з другої половини правління адміністрації Дж.Картера. Радянська активність в Африці, Анголі, вторгнення до Афганістану, розміщення балістичних ракет середнього радіусу дії "СС-20" в Європі, а також зростаючі американські розчарування в процесі контролю над стратегічними озброєннями слугували переконанням для адміністрації Р.Рейгана, що розрядка була формою примирення, яка послабила світові позиції нації. Безпосередньою відповіддю республіканської адміністрації було розгортання балістичних ракет "Першинг II", проголошення програми космічного захисту (Стратегічна оборонна ініціатива).

Нове американсько-німецьке напруження було стабілізоване відновленням американсько-радянської розрядки у другій половині 1980-х рр. Розрядка в американсько-радянських відносинах характеризувалася послабленням протистояння між двома блоками і поліпшенням міжнародної ситуації, що невдовзі призвело до розвалу СРСР а також краху тоталітарних режимів у країнах Східної Європи й об'єднання Німеччини. Це означало настання нової ери в міжнародних відносинах.

¹ Gillingham J. From Morgenthau Plan to Schuman Plan: America and the Organization of Europe // American Policy and the Reconstruction of West Germany, 1945–1955 / Ed. by J.M.Diefendorf, A. Frohn, H.-J.Rupieper. – Washington, 1993. – P. 111–133. ² Address by Secretary Byrnes, Stuttgart, September 6 1946 // Documents on Germany, 1944–1985. – 4th ed. – Washington, 1986. – P. 94–96. ³ Nitze P.H., Smith A.M., Rearden S.L. From Hiroshima to Glasnost: At the center of Decision, a Memoir. – N.-Y., 1989. – P. 53. ⁴ Заявление маршала Соколовского в Контрольном совете (21 ноября) // Внешняя политика Советского Союза. 1947 год. Док. и мат. : В 2 ч. – М., 1952. – Ч. 2. – С. 438. ⁵ Нота советского правительства правительству Великобритании от 6 марта 1948 года // Советский Союз и Берлинский вопрос. Док. – М., 1948. – С. 7. ⁶ Trevorton G.F. America, Germany, and Future of Europe. – Princeton, 1992. – P. 49–50. ⁷ Мельников Ю.М. От Потсдама к Гуаму. Очерки американской дипломатии. – М., 1974. – С. 114. ⁸ Hanrieder W.F. Germany, America, Europe. Forty Years of German Policy. – New Haven, 1989. – P. 37–39. ⁹ Acheson D. Sketches from life of men I have known. – N.-Y., 1959. – P. 42. ¹⁰ Договор учреждающий Европейское оборонительное сообщество // Франция и "европейская армия". – М., 1954. – С. 205–262. ¹¹ Schwartz T.A. America's Germany: John J. McCloy and the Federal Republic of Germany. – Cambridge, 1991. – P. 233. ¹² Речь товарища Н.С.Хрущева // Правда. – 1958. – 11 ноября. ¹³ Нота правительства СССР правительству США (18 августа) // Внешняя политика Советского Союза и международные отношения: Сб. док. 1961 год. – М., 1962. – С. 284. ¹⁴ Rostow W.W. The Diffusion of Power: an essay in recent history. – N.-Y., 1972. – P. 231. ¹⁵ Szabo S.F. The diplomacy of German unification. – N.-Y., 1992. – P. 7. ¹⁶ Кудряченко А.И., Грабарчук Г.О. Відносини ФРН – НДР: від визнання до єднання. – К., 1994. – С. 9–18. ¹⁷ Remarks by Chancellor Brandt April 10, 1970, at a dinner given by President Nixon // Common values, Common cause: German Statement in the United States, American Statement in Germany 1953–1983. Statements and Speeches. – N.-Y., 1983. – P. 93–93. ¹⁸ Kissinger H.A. White House Years. – Boston, 1979. – P. 408–409. ¹⁹ President Sheel's Address before Congress, June 17, 1975 // Common values, Common cause... – P. 117. ²⁰ Рейган Р. Жизнь по-американски. – М., 1992. – С. 297. ²¹ Joint Statement by President Reagan and Chancellor Kohl, November 16, 1982 // Common values, Common cause... – P. 174.

Ю.В.Легун, канд. іст. наук

ГЕНЕАЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ ЦЕРКОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ (ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕРНІЯ 1795–1917 РОКІВ)

Проаналізовано специфіку укладання, зміст і формуляр, стан збереження архівних матеріалів церковного походження, які містять генеалогічну інформацію про селян Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Поділено ці документи на масові та індивідуального походження, зазначено характерні особливості кожного з них. Зроблено висновки про те, що сьогодні джерела церковного походження набули значення основних у справі реконструкції родоводів нащадків селянських родин.

The article regards the analysis of specifics content, formular and composing as well as condition of saving and perseverance archive materials which render genealogic information of the farmers Podillya Gubernia (county) in the end of XVII- at the beginning of XX centuries. The author of the article sorts these documents into two groups – mass character and individual, and gives detailed analyses and peculiarities of each group. The article concludes that nowadays church archives and resources became very important concerning genealogic reconstructions of ancestors of farmer clans in Podillya.

Церква відігравала важливу ідеологічну роль у традиційному аграрному суспільстві. Її розмаїті функції знайшли своє відображення у широкому колі документів, що залишили по собі численні клерикальні інституції. Ці справи є цінним джерелом для вивчення філософії, історії церкви, суспільної думки, соціально-економічних відносин. Ми звертаємося до джерел церковного походження як носіїв генеалогічної інформації, зокрема, про селян Поділля.

Коло таких документів є досить широким. Відштовхуючись від мети, з якою вони укладалися, можемо поділити клірові матеріали на три групи: акти реєстрації цивільного стану; документи церковного обліку населення; інша церковна документація. До першої групи поруч з метричними входять книги передшлюбних оголошень, метричні виписки, акти (свідцтва) про всиновлення, рішення (протоколи) духовного суду про розірвання шлюбу. Стан вивчення цих джерел неоднорідний. Найчастіше свою увагу дослідники звертали на метричні книги.

Одним із перших в українській історіографії їх згадав Іван Франко¹. Видатний мислитель у праці про львівського єпископа Й.Шумлянського (1667–1708) торкнувся питання запровадження ієрархом у львівській єпархії нового етапу метричних реформ. Побіжно про метрики XVIII ст. згадав Б.Барвінський². У невеликому повідомленні дослідник зазначив цінність вивчення таких документів для студій юридичного статусу населення, їхнього територіального походження, сімейного стану, родинних зв'язків.

У радянський час метричні книги у демографічних пошуках застосовували А.Перковський та М.Крикун³.

Утім предметно цей напрям вивчень почав розроблятися лише у 90-х рр. XX ст. У 1995 р. В.Любченко надрукував матеріали про метричні книги Поділля XVIII ст., у яких характеризує ці документи, зіставляє їх із однотипними XIX ст., аналізує міру їхнього поширення, врешті, відзначає джерельну значущість таких пам'яток⁴. У статті із селянської генеалогії Поділля дослідник, подаючи перелік архівних документів з цієї теми, згадає метричні книги як винятково важливе родознавче джерело⁵.

Огляд історії впровадження метричних книг в Україні, зокрема на Київщині, Галичині, їхній ґрунтовний аналіз виконав Ігор Скочилиш⁶.

Розгляд стану збереження документів християнських церков у зібранні Вінницького обласного держархіву здійснив у своїй розвідці О.Петренко⁷. Зокрема, він говорить про їхнє знаходження у фондах 9 духовних правлінь, окремих фондах 65 церков та в об'єднаній збірці "Метричні книги церков, костелів і

рабинатів Подільської та Київської губерній (1772–1924)".

Ця проблема повноцінно висвітлена й у європейській історіографії, зокрема російській, польській, німецькій, чеській⁸.

Увага дослідників до цього виду документів зумовлена широтою охоплення населення метричним обліком та об'ємом родознавчої інформації. Записи метричних книг дозволяють нам встановити дати народжень, одружень і смертей осіб; родинні зв'язки: батьки – діти, брати – сестри, хресні батьки – похресники, свати, куми; визначити вік особи; виявити причини смерті. Разом з тим, ми не зможемо реконструювати повний склад родини, базуючись лише на матеріалах метричного обліку, оскільки збереженість книжок фрагментарна, інколи зі значними хронологічними прогалинами.

Сьогодні ще існує ймовірність розшуку поодиноких екземплярів книг у приватних колекціях, у церквах або у священиків. Окремі примірники зберігаються у збірках музеїв та бібліотек⁹. Усе ж переважна більшість метричних книг Подільського регіону належить до зібрань архівних установ. Йдеться про колекцію метрик XVIII – початку XIX ст., яка знаходиться у ЦДІАК України у Києві й налічує 1753 одиниці зберігання¹⁰ (до території Брацлавського воєводства та Подільського воєводства і губернії відносяться 1722 справи); збірку фонду "Подільська духовна консисторія", що зберігалася у Кам'янець-Подільському міському держархіві, а нині перевезена до Хмельницького¹¹ (понад 1750 одиниць під титулом "метричні книги"); фонд № 18 цього ж архіву "Церкви Подільської губернії від А-Я" (563 од.); та досить чисельні, але розсіянні, справи з Вінницького обласного Державного архіву. По тій частині колишніх Брацлавського воєводства та намісництва, яка у 1797 р. відійшла до Київської губернії, метрики зберігаються, крім Вінниці, також у ЦДІАК, – у фонді Київської консисторії. Не виключена можливість знаходження окремих метричних книг регіону й в інших архівах України, Росії та Польщі.

У всіх цих збірках поруч з власне метричними книгами зустрічаємо тісно пов'язані з ними книги "брачных обысков". Оригінальну назву, виходячи зі змісту процедури, що у них фіксувалася, на наш погляд доречно перекласти українською як книги "передшлюбних оголошень", адже у них письмово фіксувалися акти потрібного оголошення у церкві про майбутній шлюб, які здійснювалися кліром з метою з'ясування відсутності кровного зв'язку у молодят та інших перешкод до союзу.

У кінці XIX – на початку XX ст. у "брачных обысков" з'явилася інша назва – передшлюбні свідцтва. У цих

документах відбивалися наступні свідчення про молодих: прізвища, імена, по-батькові, вік, верства, сімейний стан. Шлюбні оголошення заносилися до прошнурованих (*обыскных*) книг, які затверджувалися печатками духовних консисторій.

Крім передшлюбних свідоцтв норми церковного права вимагали подавати до вінчання й інші папери (прохання про дозвіл вінчатися, свідоцтва про народження, призовлення одружитися тощо)¹². Вони збиралися у справах парафіяльних церков під назвою *шлюбні документи*. Щоправда, у практиці сільських храмів їхні оригінали або копії переважно нотувалися в "обыскных" книгах. Лише у великих міських приходах книги шлюбних свідоцтв та документів велися окремо.

Упродовж XIX ст. відбувалася зміна не лише назви передшлюбного свідоцтва, а й також його формуляру і змісту. В указі Синоду від 17 травня 1802 р. зазначалося: "Велеть как ныне, так и впредь давать из Консисторий и Духовных Правлений на каждую церковь и для ведения обысков белых прошнурованный за скрепою Присутствующаго книги, ... сделав на первом листе каждой книги известную для единообразия форму...". Однак ця форма Синодом тоді ще не була розроблена. Відповідно, парафіяльні священники укладали записи на свій розсуд. Лише у 1837 р. на місця був спрямований формуляр "обыска брачного"¹³, у якому зазначалися 10 пунктів, які мали записуватися до книги. Серед них, зокрема, фіксувалися: повні імена наречених, їхній вік, імена батьків або опікунів, перший чи інший за порядком шлюб, імена "поручителів", серед яких, як правило, були родичі подружжя.

Спочатку свідоцтва записувалися по формі від руки, а з 1850–1860-х рр. почали використовуватися друковані формуляри, до яких пером заносилися індивідуальні свідчення. З незначними змінами у такому вигляді цей документ проіснував до 1917 р. Продовжували його укладати парохі і на початку 1920-х рр. Відсутність нових друкованих бланків примушувала їх повертатися до старої практики повністю рукописних книг передшлюбних свідоцтв¹⁴.

Ще одним масовим джерелом, у якому зберігається генеалогічна інформація про вірних церков є *сповідальні відомості*. Однак на відміну від двох попередніх документів вони фіксували не акти цивільного стану. Формальною метою створення відомостей, які випливає з їхньої назви, було виявлення осіб, які не брали причастя і не сповідалися. На практиці ці документи стали повними списками парафіян того чи іншого приходу. Сприяло цьому те, що серед православного сільського населення Поділля, особливо дореформених часів, майже не існувало такого явища, як релігійний абсентеїзм.

До причастя і сповіді приходили, як правило, цілою родиною, що знайшло своє відображення в структурі розписів сповідальних книг. У них зазначалося місце проживання (номер двору), ім'я господаря – глави роду, перераховувалися члени родини та зазначався їхній вік. Формуляр відомості залишався незмінним протягом усього XIX – початку XX ст. Із середини XIX ст. у сільських приходах Поділля почали використовуватися друковані аркуші, до яких кліровими служителями заносилися імена парафіян.

В умовах Російської імперії церковні сповіді стали для контрольних та поліцейських органів важливим джерелом отримання інформації про населення. Відповідно, держава уважно слідувала за максимальною "явкою" парафіян до церкви. Усе це слугувало додатковим стимулом для вивчення цього виду документів дослідниками радянського періоду¹⁵.

Однак жодне ідеологічне забарвлення не в змозі переписати цінне генеалогічне значення сповідальних відомостей. Зберігаються ці документи у вищезазначених фондах церковних установ. У збірці Подільської духовної консисторії значна частина їх зібрана за роками окремими повітовими зшитками у кілька сот аркушів¹⁶, але чимало і виокремлених відомостей по церквах.

Доречно згадати ще одне масове архівне джерело, яке походить з православної документації. Йдеться про *клірову відомість* – документ про службу осіб духовного звання. Інколи його називали списком особам духовного відомства, послужним списком духовенства. Форма клірових відомостей встановлена у 1829 р., а у 1876 р. доповнена графою про майно духовної особи, а також її батьків та дружини. Документ складався з трьох частин: до першої заносилися свідчення про церкву, про майно та доходи, про школу; у другій частині нотувалися послужні списки кліру. Вони містили прізвище, ім'я, по-батькові, дату народження, записи про сімейний стан, належність до соціальної верстви, освіту, місце служби, посаду, нагороди, особисту власність, судові позови. Занотовувалися тут усі члени родини. Третя частина містила статистичні відомості про парафію і прихожан. Клірові відомості є цінним джерелом до родознавчої роботи із сім'ями священико- та церковнослужителів. Згадки про селян у них є епізодичними й опосередкованими: "Паламар передмістя Вінниці Старих Хуторів Св.-Георгіївської церкви Дементій Михайлов Крамарський селянський син, народився Київської губернії в м. Липовці..."¹⁷. Переважно ж клірові служителі ревно зберігали своєрідну кастовість своєї професії: священиками, дячками та паламарями у XIX ст. ставали вихідці з таких-же родин.

Клірові відомості зберігаються у вищезазначених архівних збірках у містах Хмельницькому та Вінниці.

Участь прихожан у справі забезпечення функціонування церкви знаходила певне відображення у парафіяльній і консисторській документації. Насамперед, знаходимо різноманітні згадки про церковних старост, які завдяки своїй виборній посаді отримували вищий статус у громаді. Уже від початку XIX ст. зустрічаємо цілі архівні справи під титулом "Про звільнення церковних старост від селянських повинностей"¹⁸. Переважну більшість у них складають рапорти благочинних до Консисторії зі згадками імен голів громад. Зустрічаються листи, протоколи, "прошення" та інші документи про обрання тієї чи іншої особи на цю посаду. Ці папери підписувалися інколи іменами усіх парафіян – чоловіків, інколи лише уповноваженими. У вищезазначеній справі з Вінницького архіву є копія документа з промовистою назвою "Выборъ", завірена іменами і хрестами-підписами 23 членів "братства и прихожанъ" Покровської церкви с. Демидівки Ольгопільського повіту. У тексті, укладеному 1811 р., зафіксовано факт обрання замість померлого Івана Непари на посаду церковного старости Косми Слободяника¹⁹.

Масові джерела надають нам інформацію про факт існування особи, її ім'я, дати життя, віровизнання, найближчих родичів. Це важливі свідчення, які дозволяють здійснювати реконструкцію родоводу. Однак після опрацювання цього первинного кола документів постає питання про поглиблення дослідження, виявлення інших подій життя об'єкта, деталей його поведінки, світогляду, характеру, врешті, зовнішніх рис. У разі залучення до наукового обігу джерела з такими фактами живлять не лише генеалогію, але й інші

спеціальні історичні дисципліни, зокрема біографістику, історію сімей тощо.

Існує чимало церковних документів індивідуального характеру, які дозволяють нам створити особний життєпис. Щоправда виявлення детальних свідчень про окрему особу є справою незрівнянно важчою та копіткішою, аніж з'ясування загальної генеалогічної інформації. Та й вірогідність успіху такої роботи незрівнянно нижча.

Найпотаємніші сторінки життя наших предків можуть бути висвітлені у документації, пов'язаній з процесом розірвання шлюбу. Однак кількість таких справ не могла бути великою в умовах традиційного суспільства, за активної церковної протидії шлюбному лібералізму. Матеріали першого загального перепису населення 1897 р. показують, що у Подільській губернії кінця XIX ст. кількість розлучених чоловіків становила 0,1 %, а жінок – 0,2 % від усього дорослого (понад 14 років) населення²⁰. Оскільки ці цифри є одномоментною фіксацією шлюбного становища, ймовірно, кількість осіб, які в інші періоди свого життя проходили через розірвання шлюбу, а на момент перепису вже були одружені вдруге, є дещо вищою. У будь-якому випадку, вірогідність знахідки таких документів щодо історії конкретної селянської родини XIX ст. є мінімальною.

Правові підстави до розірвання шлюбу викладалися у Синодських Указах, а пізніше – в Уставі Духовних Консistorій (перша редакція – 27.III.1841, друга – 09.IV.1883). Ще Указом Олександра I від 1 січня 1805 р. рішення єпархіального керівництва щодо таких справ підлягали остаточному затвердженню Синодом²¹. Саме тому у фонді Канцелярії Синоду в РДІА зберігається значна кількість справ про розірвання шлюбу селян Подільської губернії.

Підставою для здійснення такого акту були: 1) порушення сімейної вірності перелюбством; 2) фізіологічна нездатність чоловіка до сімейного співжиття; 3) безвісна відсутність чоловіка або дружини (понад 5 років); 4) засудження одного з подружжя на покарання, що передбачає позбавлення усіх прав ("прав состояния")²². Наприклад, у 1885 р. по всій країні було здійснено розлучень: 23 – внаслідок нездатності, 167 – за зраду, 68 – через відсутність і 292 – внаслідок судового рішення про позбавлення прав²³.

Власне документом, що засвідчував розрив шлюбу, було рішення духовного суду (або протокол). У ньому містилися наступні свідчення: повні імена подружжя, станова належність, посада, інформація про дітей (стать, вік), місце проживання²⁴. Крім такого рішення у справах про розлучення знаходимо: заяву (прошення), метричні свідоцтва про шлюб та про народження дітей, слідчі матеріали (свідчення, рапорти).

Відповідно до церковних законів, перелюб позбавляв винного права на повторне одруження. В інших випадках така можливість залишалася, але також вимагала дозволу вищих церковних інституцій. Зразків таких справ у фонді Подільської Консistorії є чимало. Окремі приклади зустрічаємо й у фондах духовних управлінь. Наприклад, справа про дозвіл селянці с. Козинець Вінницького повіту Марфі Христинівні одружитися вдруге²⁵. Не утруднюючи себе формальним розривом шлюбу з першим чоловіком, невідомо де відсутнім понад 15 років, Консistorія, на прохання діда, дозволяє здійснити такий акт. Тут же міститься клятва ("клятвенное обещание") 6 односельців з інформацією по суті. Є і детальніше опитування цих свідків (арк. 6–11). У протоколі слухання справи міститься інформація про коло найближчих родичів суб'єктів розслідування.

Подібні за своєю формою і досьє про накладання епитимії на селян за їхні релігійні злочини чи погані вчинки. У першу чергу, церковному суду підлягали справи, пов'язані з порушеннями суспільної моралі та норм шлюбно-сімейного законодавства: за "блудодєяние", "умерщвление младенца". Зустрічаємо і приклади церковного покарання вбивць "в драке" та "неумышленно"²⁶. У подібних документах згадуються не лише порушники але й коло свідків, інколи досить широко, викладаються деталі події, дається характеристика окремим особам та їхнім вчинкам.

Інституції та служителі православної церкви протягом кількох століть були найбільш наближеною до інтересів простих селян суспільною структурою. У їхніх відносинах не були такими відчутними відстороненість державного чиновника й економічний визиск панської економії. Священик знаходився біля селянина у визначальні моменти людського життя – при хрещенні, одруженні, похованні. Великою мірою саме цими обставинами обумовлений той факт, що архівні матеріали церковного походження є сьогодні одним з основних джерел, з якого черпаємо важливі біографічні відомості: імена, родинні зв'язки, риси характеру наших предків-хліборобів.

Стосовно селян-подолян роль церковних документів, як генеалогічного джерела, ще більше зросла після втрати у пожежі 2003 р. в Кам'янець-Подільському архіві більшої частини ревізьких та посімейних списків Подільської губернії XVIII–XIX ст.

¹ Мирон (Франко И.) Иосиф Шумлянський, последний православный епископ львовский и его "Метрика" // Киевская старина. – 1891. – Т. 33. – С. 337–362; Т. 34. – С. 1–21. ² Барвинський Б. Метрики в сільській практиці XVIII століття // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. 56. – С. 23–25. ³ Перковський А.Л. Народонаселение Украины в XVIII веке. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1968; Крикун Н.Г. Документальные источники по демографии Правобережной Украины XVIII в. Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1983. – С. 81–83. ⁴ Любченко В. Коллекция Подольских метрических книг XVIII ст. як джерело історико-краєзнавчих досліджень // Мат. IX Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 170–173. ⁵ Любченко В. До селянської генеалогії Поділля: можливість дослідження, джерела та їх інтерпретація // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. – К., 1996. – С. 150–154. ⁶ Скочиляс І. Метричні книги в Галичині I пол. XVIII століття // Знак. – 1997. – Ч. 14. – С. 4–5; Скочиляс І. "Метрика церковна" Антонія Винницького 1675 р. та її поширення в Україні // Знак. – 2001. – Ч. 24. – С. 2–4; Скочиляс І. Метрична реформа у Львівській єпархії 1680 р. // Знак. – 2002. – Ч. 25. – С. 2–3; Скочиляс І. Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії в другій половині XVII століття // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2001. – С. 77–87. ⁷ Петренко О. Документи традиційних християнських церков у фондах Державного архіву Вінницької області дорадянського періоду // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2001. – Т. 7. – С. 52–56. ⁸ Антонова І.И. Метрические книги XVIII – начала XX веков в России: источниковедческое исследование. Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1997; Антонов Д.Н. Реконструкция крестьянских родов: практический опыт на материалах села Ясная Поляна Крапивенского уезда Тульской губернии // Вспомогательные исторические дисциплины: высшая школа, исследовательская деятельность, общественные организации. Сб. тез. – М., 1994. – С. 25–26; Księgi metrykalne i stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce. Informator / Opr. A. Laszuk. – Warszawa, 1998. – S. 4. 302, 328; Barsting H. Geschichte der Matrikeln von der Frühkirche bis zur Gegenwart. – Freiburg, 1959; Sarmanyova J. Cirkevne matriky na Slovensku zo 16–19. storočia. – Bratislava, 1991. ⁹ Институт рукописи НБУВ. Метрична книга с. Раковца (оч. суч. Раковица або Райківці) Проскурівського повіту Св. Михайлівської церкви. 1747–1800 pp. – Ф. 160, спр. 949. ¹⁰ Центральный державный исторический архив Украины в Киеве (далі – ЦДІАК України). – Ф. 224, оп. 1, 2. ¹¹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. 315, оп. 1, т. 1, 2; Оп. 2, 3. ¹² Романова С.Н. Генеалогическая информация о браке и разводе в архивных документах XVIII в. // Архивоведение и источниковедение отечественной истории: проблемы взаимодействия на современном этапе. – М., 1997. – С. 310. ¹³ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 160, оп. 1, спр. 2, арк. 1–3. ¹⁴ Там же. – Ф. 154, оп. 1, спр. 19 ("Обыкновенная" книга церкви Різдва Богородиці с. П'ятничан Вінницького повіту за 1914–1921 pp. 3 травня 1920 р. – акти рукописні). ¹⁵ Литвак Б.Г. Крестьянское движение в России в 1775–1904 гг. История и методика изучения источников. – М., 1989. – С. 199–200; Миронов Б.Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. // Вспомогательные исторические дисциплины.

– Л., 1998. – Т. XX. – С. 102–117. ¹⁶ ДАХО. – Ф. 315, оп. 1, т. 2, спр. 837 ("Сповідальні відомості Літинського повіту за 1872 р." – 1078 арк.). ¹⁷ ДАВО. – Ф. 473, оп. 1, спр. 131, арк. 60. ¹⁸ ДАВО. – Ф. 606, оп. 1, спр. 36; Російський Державний історичний архів (далі РДІА). – Ф. 797, оп. 3, спр. 12246 ("По жалобе Подольской губ. помещика Северина Орловского за освобождение в имени его старост и сторожей церковных от господских повинностей"); ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 131, спр. 247 ("По отношению митрополита Евгения об увольнении церковных старост от господских повинностей"). ¹⁹ ДАВО. – Ф. 606, оп. 1, спр. 36, арк. 189–189 зв. ²⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской

империи в 1897 г. – СПб., 1904. – Т. XXX. – С. VII. ²¹ Сборник правил и узаконений о порядке производства дел о расторжении браков. – Петербург., 1916. – С. 6. ²² Григоровский Сергей. О браке и разводе, о детях внебрачных, узаконении и усыновлении и о метрических документах. Сб. церковных и гражданских законов. – СПб., 1910. – С. 190–265. ²³ Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – СПб., Т. XXVI. – С. 135. ²⁴ Романова С.Н. Зазнач. праця. – С. 311. ²⁵ ДАВО. – Ф. 506, оп. 1, спр. 8. ²⁶ РДІА. – Ф. 797, оп. 76, спр. 818, 820, 821, 874, 880 (Всі за 1797 р. з Подільської губернії).

Надійшла до редколегії 10.09.04

А.М.Магурчак, асп.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ТЕОРЕТИЧНІЙ ТА ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛИ ПОРША

Описано погляди лідера українських соціал-демократів Миколи Порша на національне питання. Показано різні погляди опонентів М.Порша щодо національного питання.

The Ukrainian social democrat leader Mykola Porsh opinion on national problem is discussed. Porsh opponents different points of view on the same problem are presented as well.

На початку XX ст. національне питання в Україні було поставлено у площину практичного вирішення. Різноманітні політичні партії, які виникли в цей час на політичній арені України, по-різному підходили до розв'язання національного питання. Маятник вирішення цієї проблеми хитався від автономістсько-федералістської концепції до ідеї самостійництва. Важливу роль у його розв'язанні відіграв М.Порш, діяльність якого була спрямована як на теоретичне, так і на практичне вирішення національного питання.

Ми ставимо за мету показати погляди М.Порша на національне питання. Історіографія цієї проблеми не є чисельною. Разом з тим, окремі аспекти питання знайшли відображення в роботах О.Тимошенко, С.Телешуна, В.Головченка, О.Шишка¹, які більше уваги приділяли дискусіям між М.Поршем та його опонентами, детально зупиняючись, при цьому, на окремих працях М.Порша.

Свою політичну діяльність М.Порш розпочинає в Лубнах, працюючи над теоретичними студіями з національного питання. Очолюючи РУП в 1904 р., він виробляє національну програму для неї. Варто зазначити, що в цей час у середині РУП відбувалися складні процеси внутрішньополітичної боротьби, внаслідок цього існували різні підходи стосовно вирішення національного питання. Це яскраво проілюстрував з'їзд партій у Львові в 1904 р., на якому особливо гостро стояли два питання: по-перше, взаємовідносини між РУП і РСДРП, а по-друге, національне питання. Полярність думок з цих основних проблем, урешті-решт, призвела до розколу РУП.

Позиція М.Порша щодо національного питання була принциповою, тому викликала серед деяких членів партії невдоволення, особливо серед тієї частини РУП, яка тяжіла до об'єднання з РСДРП. Ці суперечності яскраво проілюстрував партійний часопис "Праця", на сторінках якого розгорнулася дискусія між М.Поршем та Д.Антоновичем. Приводом для її початку стали статті Д.Антоновича "Неіснуюче питання" та "Ще про неіснуюче питання". Посилаючись на те, що РУП після програми "Самостійна Україна" в жодному документі більше не згадувала про національне питання, Д.Антонович прийшов до висновку, що "Центральний Комітет, очевидно пильнуючи за внутрішнім життям партії, раптом вважає за потрібне доручити редакції "Праці" відкрити дискусію ... у справі "національного питання". Чи не значить се, що в партії завівся "внутрішній ворог" – націоналістична ересь"². Національне питання автор порівнював зі схоластичними диспутами середньовічних монахів. "Коли ми говоримо про класове питання, – писав

Антонович, – то ми дуже добре і докладно знаємо, що таке є класи. Та чи знаємо ми, що таке нація? Чи дає наука на се точну відповідь? А яке може бути обговорення національного питання, коли ми не знаємо точно, що таке нація? Що це питання видумане буржуазією для того, щоб затемнити класову свідомість пролетаріату"³. Іншим "аргументом" автора було те, що "вік національностей, торжествуючої буржуазії одійшов у вічність і наступає вік торжества пролетаріату, а ми раптом опиняємося перед примарою, сим неіснуючим для нас національним питанням"⁴.

В іншій своїй статті "Ще про неіснуюче питання" Д.Антонович наголошував: "Нехай би хтось довів, що край, що більше або менше збігається у своїх межах з територією українського народу, стоїть до центру Росії в становищі колонії до метрополії. Та, на жаль, маленька зупинка за тим, що ніде наука не довела, щоби прилучення України потягло за собою розвал продуктивних сил, або перенесення ваги державних обов'язків із центру на Україну"⁵. Отже, вищезазначене свідчить, що Д.Антонович показав свою необізнаність з національним питанням.

Д.Антонович, заперечуючи колоніальне становище України, вважав, що національне питання не що інше, як "вигадка буржуазії", тому автор цієї тези дійшов до парадоксального твердження, яке по великому рахунку заперечувало існування всієї української нації: "для новітнього розуміння нації такою ознакою є конечність, щоби нація мала принаймні головніші складові частини суспільства капіталістичного ладу, а саме: класу прокурентів і класу капіталістів – обшарників. Відсутність якого-небудь із цих класів уже не допускає, щоб те суспільство могло бути назване нацією. Неперечно, що для тої самої причини української нації зараз не існує..."⁶. Пізніше до подібного погляду пристало чимало дослідників, які, бажаючи пояснити невдачі українського національного руху, писали про "неповність", або "нерозвиненість" української нації. Дійсно, соціальна структура України мала дещо деформований стан, порівняно з іншими європейськими націями, які в цей же час виборювали собі право на осібне від імперій існування. Однак незважаючи на це, подібні процеси в Україні не були настільки катастрофічними та незворотними, як це намагався довести Д.Антонович, навпаки, детальний аналіз результатів Всеросійського перепису населення 1897 р. показував, що соціальна структура України була представлена всіма верствами населення, хоча і з деякими особливостями.

Відповідаючи Д.Антоновичу, М.Порш спростував його тези стосовно національного питання та подав власне бачення цього питання у статті "З приводу

неіснуючого питання". Для підтвердження своїх думок М.Порш надрукував у партійному часописі "Праця" статтю К.Кавського – "Національне питання в Росії", який користувався авторитетом серед соціал-демократичного загалу. Автор вважав, що національне питання для Д.Антоновича – цілковита "terra incognita". Запропоновані Д.Антоновичем тези, на думку М.Порша, були космополітичними і такими, що вели у "болото анархічної теорії". Він також спростовував тезу Д.Антоновича про те, що національна справа байдужа пролетаріату. "Національний гніт, – наголошував М.Порш, – котрий однаковим тягарем лягає на пролетаріат і буржуазію пригніченої нації, в основі своїй є зупинення розвитку продуктивних сил нації, гальмування її культурного розвитку та позбавлення тих політичних прав, які мають нації непригнічені"⁷. М.Порш доводив, що "нікчемні думки" його опонента про байдужість національного питання для пролетаріату розходяться із суттю соціал-демократичної науки, яка відстоює боротьбу пролетаріату з денаціоналізацією: "у тій державі, котра складається із декількох націй, іде боротьба між національними групами буржуазії за рішучий вплив на економічну політику. Внаслідок цього неминуча в капіталістичній державі денаціоналізація обов'язково веде до гальмування розвитку продуктивних сил, до культурної деградації, до позбавлення політичних прав пригніченої нації. Пролетаріат мусить подумати над здобуттям собі таких політичних форм, котрі гарантували б йому відсутність національного гніту і широку класову свідомість"⁸. На його думку, послаблення національного гніту може відбутися за рахунок передачі деяких повноважень від центру до окраїн. Висуваючи гасло національно-територіальної автономії, М.Порш був переконаний, що вона зможе "розв'язати національне питання, коли в основі його не лежать конфлікти економічного характеру. Коли ці конфлікти виявляються, тоді пролетаріат мусить прийняти у свою програму тезу політичної самостійності"⁹.

Отже, на відміну від Д.Антоновича, М.Порш не мав сумнівів щодо колоніального становища України і запропонував власну концепцію виходу із цієї ситуації, що склалася.

За ініціативою М.Порша на II з'їзді УСДРП була прийнята резолюція з національного питання. У ній зазначалося: "вважаючи, що національний гніт – один із проявів панування капіталу в сучасному буржуазному суспільстві, веде до культурної, економічної і політичної відсталості пригнічених націй і тим шкодить розвитку класової самосвідомості і класової боротьби пролетаріату цих націй. II черговий з'їзд УСДРП в інтересах розвитку класової боротьби і продуктивних сил на Україні приймає у свою програму постулат автономії України з окремим сеймом, законодавчим у тих справах, котрі торкаються лише народу, що мешкає на території України"¹⁰. Однак у цій програмі ще не було зафіксовано чіткого розмежування повноважень федеративних органів влади з одного боку і на рівні автономії України – з іншого, тому її слід розглядати як ще один крок у пошуках оптимального варіанту майбутнього державного ладу України. Надалі М.Порш у своїх працях детальніше розмежує функції центру й автономних утворень.

Беручи участь у виборчих кампаніях до II Державної думи, М.Порш пропонував українським партіям у виборчій агітації пропагувати гасло автономії України, щоб "здобути таким чином реальну політичну силу, що виведе Україну на новий вільний шлях"¹¹. Самим політичним партіям М.Порш відводив роль каталізатора

цього процесу. Найголовніше завдання під час агітації, на думку М.Порша – "зв'язати автономію України з демократичним розв'язанням земельного питання на Україні"¹². При цьому зазначаючи, що "ми повинні дбати і про те, щоб не були пригнічені і ті нації, що живуть на території України. Лише тоді буде розв'язане не тільки українське національне питання, але і національне питання на Україні"¹³.

Слід зазначити, що відстоювання автономії України М.Поршем викликало в деяких діячів негативне ставлення. Із критикою такого підходу до національного питання виступив П.Тучапський (Лукашевич). Зокрема, він визнав існування національного гніту, але на його думку, він має зникнути, коли всі громадяни, незалежно від релігії, раси, національності, отримають рівні права. А також доводив шкідливість вимог автономії України для економічного розвитку і безпосередніх інтересів пролетаріату України¹⁴. Відповіддю на виступ П.Тучапського стала стаття М.Порша "Автономія України в світлі соціал-демократичної критики", у якій автор зазначив, що національне питання – "питання про рівну політичну волю для всіх націй даної держави"¹⁵. У державі, де панує національний гніт у різних сферах суспільного життя, слід шляхом правових гарантій усунути ці перешкоди. Критикуючи позицію П.Тучапського, автор зазначав, що "ми виходимо із політичних й економічних умов об'єктивного характеру, ми визнаємо автономію лише тому, що вона допомагає розвитку продуктивних сил і класової боротьби"¹⁶.

М.Порш обґрунтовував необхідність національно-територіальної автономії України, виходячи із соціально-економічних чинників. Найбільш чітко це викладено в праці М.Порша "Про автономію України", що вперше побачила світ у 1913 р., а потім в 1917 р. була перевидана під назвою "Автономія України і соціал-демократія". Головною тезою автора в цій роботі було те, що централізаторська політика Росії заважала соціально-економічному розвитку України. Для підтвердження своїх думок він наводив статистичні дані, які свідчили, що "становище нашого краю в бюджеті російської держави стало ще несприятливішим з погляду місцевих культурних та господарських інтересів"¹⁷. Продовжуючи питання про фінансову політику центральної влади, він, зокрема, зазначав: "фінансова централізація позбавляла людину значного грошового доходу, послаблювала купівельні сили населення, звужувала внутрішній ринок, перешкоджала утворенню місцевих грошових капіталів, відтягувала вже утворені капітали в промисловість та грошовий оборот центральних та великоруських і, перш за все, столичних губерній"¹⁸. Однак економічну експлуатацію він не зводив лише до фінансового тиску. Небезпеку національно-економічного гніту він вбачав у викривленні економічної інфраструктури в Україні. М.Порш зазначав, що промисловий розвиток держави може відбуватися лише за наявності розвинутої мережі залізниць і стабільної фінансово-кредитної системи. Він також показував структурний економічний дисбаланс між провінціями і центром. На основі статистичних даних М.Порш показував, що уряд своєю податковою системою збирав дуже велику частину народного доходу людині нашого краю, і при тому, до речі буде додати, далеко більшу, ніж по інших краях держави, більш за Україну розвинених з економічного погляду¹⁹. Єдиний шлях виходу із цієї ситуації, на його думку, був у проголошенні автономії України, головне завдання якої полягало б у тому, що основну частину коштів автономні одиниці залишали би собі, тим самим задовольняючи потреби місцевого населення. "А чим

більше витрачатиме автономний край на потреби свого населення, – твердив М.Порш, – тим більше держава зможе збирати грошей на потреби державні, бо з багатих автономних країв можна більше зібрати всяких податків, аніж з бідних неавтономних”²⁰.

М.Порш вважав, що головними чинниками, які мають бути покладені в основу впровадження автономії України – розмежування функцій центральної та автономної влади, парламентський спосіб творення влади, забезпечення демократичних свобод, місцеве самоврядування. Розмежування функцій влади, на думку автора, має відбуватися в культурній, господарській та громадській сферах. До компетенції автономної влади входять загальна народна, вища і професійна освіта. У господарському житті під українську юрисдикцію переходять сільські справи, господарство, фінансові справи – “право вільно складати свій розклад доходів і витрат (бюджет), накласти на людність краю, позичати гроші”²¹. До компетенції центральної влади М.Порш відносив захист загальнодемократичних свобод та прав людини, а також видання законів для захисту робітників усієї держави, військові справи, видання цивільних, торгових, карних законів, введення митницями і їхніми доходами, поштою. Головне завдання центральної влади вважав М.Порш є вирішення “непорозумінь та незгод між окремими краями держави, коли вони самі не зможуть порозумітися”²².

Він розробив власну систему формування органів влади в автономній Україні. Так, найвища законодавча влада повинна була б належати Сейму, до якого мали обиратися громадяни, вік яких досяг 18 років. Автор пропонував запровадити пропорційне представництво партій і націй у Сеймі²³. Вибори до Сейму проводяться через кожні 2 роки, а сейм, у свою чергу, має збиратися щороку для вироблення законів. Він також пропонував поділити Україну на виборчі округи по 100 тис. чол. кожний²⁴, а в селах, містах, волостях, повітах запровадити місцеве самоврядування. Така увага до широкого місцевого самоврядування обумовлювалася багатонаціональним складом населення України. Органам місцевого самоврядування пропонував відати законодавчу ініціативу від Сейму²⁵.

Найвища виконавча влада – Рада Міністрів, яка складається із декількох послів. Її повноваження тривають 2 роки. Передбачалося право референдуму та законодавчої ініціативи. Опоненти М.Порша закидали йому, буцімто автономія підриває цілісність Російської держави. Відповідаючи на ці закиди, М.Порш зазначав: “тільки автономія ставить державу, у якій живе декілька різних народів, на новий міцний фундамент. На місце сили, яка примушувала народи жити в гурті, автономія ставить волю народів, вигоду для них у великій людській громаді, у великому державному союзі народів. Держава, яка дає широку автономію своїм народам, далеко міцніша, ніж та, яка протриває їхній автономії”²⁶. Яким чином такий лад можна встановити в Україні, зокрема, і в Росії загалом? М.Порш відповідає: “такий лад, вироблений Всеукраїнськими Установчими Зборами, повинен затвердити Всеросійський парламент, Всеросійські Установчі збори для нашого краю, як і для всіх інших країв Росії, а змінити його вже держава не повинна без згоди крайового сейму України”²⁷. Отже, М.Порш обґрунтував соціально-економічні засади та показав необхідність політичної автономії.

Беручи участь у творенні української держави в 1917–1918 рр. він і надалі відстоює принцип федеративності. Так, на IV з’їзді УСДРП, який відбувся у жовтні 1917 р., була прийнята резолюція, запропонована М.Поршем “Про сучасний момент”, у

якій серед інших важливих пунктів зазначалося: “... д) перетворення російської держави у федеративну російську республіку; е) широку децентралізацію і демократизацію влади в державних утвореннях, перш за все, краєва національна автономія органів революції з широкою компетенцією в усіх галузях краєвого життя”²⁸.

17 листопада 1917 р. М.Порш у розмові з представником РНК Й.Сталіним та представником обласної організації РСДРП (б) С.Бакинським М.Порш зазначав: “Наша партія, як і вся Центральна Рада, вважає, що центральна влада повинна бути створена всією організованою демократією держави, і що центральний уряд повинен бути соціалістичним. У відношенні України вищою краєвою владою є Центральна Рада, а формою правління на Україні – УНР, яка знаходиться у федеративних стосунках у загальноросійському організмі Росії”²⁹. Політичний устрій і взаємовідносини з центром він трактував наступним чином: “Для встановлення конституції української республіки скликаються Українські Установчі Збори, крайній термін виборів в Установчі Збори призначений на 27 грудня, а початок роботи Установчих Зборів – 9 січня. Наша партія вважає, що в утворенні центрального органа демократії, на який буде спиратися у своїй діяльності новий центральний уряд, повинні будуть приймати участь і обласні, республіканські уряди, на загальній платформі діяльності влади. Крім питання про мир, землю та інше, у платформу повинно бути включено визначення утворених республік і їх урядів щодо центральної державної влади”³⁰.

Беручи участь у діяльності Генерального Секретаріату (міністр військових справ і праці), він з обережністю ставився до планів запровадження самостійності України. На засіданнях Генерального Секретаріату 20 і 26 грудня 1917 р. обговорювалися проблеми самостійності і військового стану на фронті і в тилу, а також зачіпалося питання про окрему українську делегацію на мирних переговорах у Бресті. По цих питаннях М.Порш висловився так: “Коли Установчі Збори одмовлять Україні послати свою мирну делегацію, коли вони не признають федерацію, тоді настане час проголошення незалежності”³¹. “Мінати зараз курс політики не можна, армії у нас немає. Проголошення самостійності – політична помилка, бо пройде для нас і для фронту цілком без якого сліду, не маючи ніякого організуючого значіння. З огляду міжнародного становища Україна після проголошення своєї самостійності не стане ще юридично самостійною, приклад Фінляндія. Проголошення незалежності може бути потрібним тільки тоді, коли справа миру прийде до торгових договорів, бо в цій справі нам прийдеться захищати свої інтереси” – зазначав М.Порш на засіданні Генерального Секретаріату³².

Однак події, які привели до проголошення IV Універсалу Центральної Ради і розчарування в ідеї федерації, змусили М.Порша прийняти постулат незалежності. Так, виступаючи на засіданні до річниці Центральної Ради, він зазначав: “Переглядаючи з цього погляду історію пережитого року і разом з тим історію Центральної Ради, мусимо сказати, що провідною її думкою була боротьба за ідею суверенітету української нації, у якій формі вона не виявилася”.

Отже, М.Порш зробив значний теоретичний та практичний внесок до вирішення національного питання. Відштовхуючись від соціально-економічних чинників, він обґрунтовував необхідність проголошення автономії України. Його концепція з роками зазнала певної еволюції і в 1917 р., на нашу думку, за певних умов, могла б стати міцним підґрунтям для проголошення незалежності України.

¹ С. В. Неіснуюче питання // Праця. – 1905. – Ч. 11. – С. 3. ² Там само.
³ Там само. – С. 4. ⁴ С. В. Ще про неіснуюче питання // Праця. – 1905. – Ч. 12. – С. 5. ⁵ Там само. ⁶ [Порш М.] З приводу неіснуючого питання // Праця. – 1905. – Ч. 13–14. – С. 5. ⁷ Там само. ⁸ Там само. – С. 6.
⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ). – Ф. 4660, оп. 1, спр. 1, арк. 1. ¹⁰ Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні // Літературно-Науковий Вісник. – 1907. – Кн. 1. – С. 135. ¹¹ Там само. – С. 137. ¹² Там само. – С. 139.
¹³ Порш М. Автономія України в світлі соціал-демократичної критики // Вільна Україна. – 1906. – № 3. – С. 36. ¹⁴ Там само. – С. 24. ¹⁵ Там само. – С. 42. ¹⁶ Гордієнко М. Україна в державному бюджеті Росії // Літературно-Науковий Вісник. – 1912. – № 7–8. – С. 147. ¹⁷ Там само. – С. 151. ¹⁸ Там само. – С. 144. ¹⁹ Порш М. Про автономію України. – К., 1913. – С. 17.
²⁰ Там само. ²¹ Там само. – С. 18. ²² Порш М. Автономія України і соціал-демократія. – К., 1917. – С. 64. ²³ Там само. – С. 65. ²⁴ Порш М. Про автономію... – С. 29. ²⁵ Порш М. Автономія України і соціал-демократії. – К., 1917. – С. 66. ²⁶ Там само. ²⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 3286, оп. 1, спр. 1, арк. 121.
²⁸ Робітничая газета. – 1917. – 19 ноября. ²⁹ Там само. ³⁰ ЦДАВОВУ. – Ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 133. ³¹ Там само. – Арк. 108–109 об. ³² ЦДАВОВУ. – Ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 109.

Надійшла до редколегії 14.09.04

М.В.Максимова, асп.

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ П.В.ГОЛУБОВСЬКОГО

На основі архівних документів висвітлено основні етапи педагогічної діяльності професора Київського університету П.В.Голубовського.

This article deals with main stages of pedagogical activity revealed on the basis of archival documents of P.V.Golubovskiy, professor of Kyiv University.

Вагома і багатогранна науково-педагогічна спадщина Петра Васильовича Голубовського – історика, джерелознавця та історіографа, професора Київського університету св. Володимира – становить значний інтерес як для дослідників, так і широкого читачького загалу.

Народився майбутній учений у сім'ї Василя Григоровича та Анфіси Василівни Голубовських 16 червня 1857 р. у м. Мінусінську Тобольської губернії¹. Родина Голубовських походила із спадкових дворян Чернігівської губернії, які вели свій родовід з 1802 р. від лікаря Антонова та були затверджені в "...дворянском достоинстве Правительствующим сенатом 31 мая 1862 г. со внесением в шестую часть родословной книги дворян по Минской губернии"². Батько Петра Васильовича – Василь Григорович Голубовський, закінчив у 1850 р. Єлисаветградське повітове училище і працював на різних посадах у канцелярії Харківської губернської будівельної шляхової компанії, де здобув чин титулярного радника. Останні роки життя був становим приставом у Білгородському повіті. Після його смерті у 1870 р. мати – Анфіса Василівна, залишилася без годувальника з двома малолітніми дітьми – старшим Петром та молодшим Василем.

Освіту Петро Голубовський здобув у Чернігівській класичній гімназії та Київському університеті св. Володимира, де навчався з 1877 по 1881 рр. на історико-філологічному факультеті. Саме там під керівництвом проф. В.Б.Антоновича вперше проявилися його здібності до наукової праці. У 1880 р. талановитий студент отримав золоту медаль за твір "История Северной земли до половины XIV в." і був залишений професорським стипендіатом на кафедрі історії Росії. Наступні три роки він присвятив написанню магістерської роботи "Печенеги, торки и половцы до нашествия татар: История южно-русских степей IX–XIII вв.", яку успішно захистив 31 травня 1884 р.

У 1884–1885 рр. молодий учений працює вчителем жіночої гімназії у Нижньому Новгороді, у 1885–1886 рр. – у Роменському реальному училищі, а з 1886 по 1896 рр. – у Київській першій гімназії. Паралельно Петро Васильович читає лекційні курси з російської історії, джерелознавства та історіографії на історико-філологічному факультеті університету, перебуваючи на посаді приват-доцента кафедри історії Росії. Після захисту докторської дисертації "История Смоленской земли до начала XV в.", у 1895 р., П.В.Голубовський обіймає посаду екстраординарного, а з 1898 р. й ординарного професора кафедри історії Росії Київського університету Св. Володимира. З цього часу вчений повністю присвятив себе викладацькій діяльності в університеті, де працював до останнього дня свого життя.

Петро Васильович мав різнобічні інтереси, які не обмежувалися лише регіональною історією. До кола його зацікавлень входили такі галузі історичної науки як археологія, археографія, історична географія, джерелознавство, історіографія та історія церкви. Окрім наукової та педагогічної діяльності, він займався і просвітницькою справою. Зокрема, читав публічні лекції

та намагався усіма існуючими засобами донести здобутки історичної науки до широкого загалу інтелігенції. Однак одним з головних напрямів діяльності вченого була педагогічна праця, якій після захисту докторської дисертації він присвятив усе своє життя.

Перші педагогічні спроби П.В.Голубовського припадають ще на роки його навчання у Київському університеті св. Володимира як вчительського стипендіата. Юнак був зобов'язаний за кожен рік користування стипендією прослужити півтора роки в одному з навчальних закладів м. Києва. Крім того, він, як професорський стипендіат, проходив педагогічну практику в університеті. Отже, із самого початку здобуття освіти Петро Васильович готувався до педагогічної роботи. Навчання в Київському університеті св. Володимира дало йому не лише фундаментальне знання свого предмету, але й педагогічний досвід, який він, після закінчення університету, з успіхом використовував у своїй подальшій викладацькій практиці у гімназії Нижнього Новгорода (1884–1885) та в Роменському реальному училищі (1885–1886), де він працював на посаді вчителя історії і географії.

Будучи високоосвіченою людиною, П.В.Голубовський, наслідуючи приклад своїх учителів, намагався передати знання і своїм учням, вважаючи, що молодь після закінчення навчального закладу повинна мати ґрунтовні знання. Поділяючи концептуальні та методологічні засади школи В.Б.Антоновича, він розробляв методичні курси з історії та географії, креслив карти і схеми, запроваджував різні педагогічні підходи до роботи з учнями. Так, при проведенні занять Петро Васильович використовував такі прийоми як захоплююча розповідь, бесіда та читання з коментуванням, ставив запитання проблемного характеру і завжди домагався від аудиторії належної відповіді. Отже, широко застосовувалися елементи сучасного словесного, діалогічного та наочного методів навчання. Своїм студентам він дозволяв користуватися науковою літературою не лише з університетської бібліотеки але й із своєї власної, у якій завжди можна було знайти новітні видання. В одному із своїх листів до Є.О.Кивлицького вчений писав "Не знаю знаете ли вы, бывших у меня в Киеве студентов (кончивших в прошлом мае) Максимова и Борисенко. Последний взял на мое имя из библиотеки университета книги и до сих пор туда не возвратил... Помнится у него есть еще и мои книги"³. П.В.Голубовський був неприємно вражений низьким рівнем підготовки викладацького складу Роменського училища, який був за його словами "...крайне несимпатичен. Это только чиновники, но ничуть не педагоги: ничего их не интересует, за развитием своего предмета совсем не следят, а главная мысль у них – как-бы отбыть свои уроки, да после обеда в клуб закатиться за карты или к знакомым за тем же делом"⁴.

З 1886 по 1896 рр. він займав посаду вчителя історії у Київській першій гімназії, де продовжував застосовувати свою систему роботи з учнями на уроці,

яка мала на меті не покарати а зацікавити їх вивченням матеріалу. За спогадами його учнів, на початку заняття педагог "... обращался обычно къ классу съ вопросомъ: "Господа, кто желаетъ сегодня занять должокъ?" это значило: кто не приготовил на сегодня урока и не желает поэтому отвечать?... П.В.Голубовский былъ снисходителенъ къ такимъ честнымъ и откровеннымъ ученикамъ, записывалъ ихъ фамилии въ своей записной книжке и "должки", т. е. неприготовленные уроки, требуя при этомъ, чтобы подгулявшие ученики выучили и ответили бы, когда онъ вызоветъ ихъ"⁵. Завдяки цій системі йому вдалося досягти високого рівня знань у більшості учнів. Окрім того, за словами його вихованців, вона вигідно вирізнялася від існуючої відсутністю формалізму та заохоченням, а не примусом до навчання⁶.

П.В.Голубовський дуже відповідально ставився до справи навчання молоді, цікавився усіма змінами, які відбувалися у системі освіти Російської імперії. Це видно хоча б із його листа до організатора нового навчального закладу А.І.Степовича, у якому він цікавиться характером новоствореної гімназії "...будет ли это классическая гимназия или "никакая" (другого термина для теперешней преобразованной гимназии не подберу)"⁷.

Основна педагогічна діяльність Петра Васильовича припадає на час його праці в Київському університеті св. Володимира у 1886–1907 рр. на історико-філологічному факультеті, де навчання велося за десятьма спеціальностями, на п'яти з яких викладав П.В.Голубовський. Зокрема, він читав лекції з філософії, російської філології, російської історії, загальної історії та історії мистецтва⁸.

Петро Васильович викладав лекційний матеріал глибоко науково, надзвичайно відповідально ставився до підготовки лекційних курсів, постійно їх переробляючи і вдосконалюючи, про що свідчить аналіз цих текстів. Переорієнтація на студентську аудиторію допомогла вченому переосмислити набутий ним під час праці в гімназіях педагогічний досвід та перебудувати методи своєї викладацької діяльності. Вони були висвітлені у вступній лекції "Очерк истории постепенного появления главнейших вопросов по разработке летописей" прочитаній 6 вересня 1886 р. У ній учений сформулював свій підхід до висвітлення історії Росії, в основі якого лежала концепція "Київської історичної школи", що традиційно головну увагу приділяла вивченню джерел, зокрема літописів. П.В.Голубовський також високо оцінював значення літопису у викладацькій практиці "... летопись, летопись и летопись, – вот куда должен обращаться историк..."⁹. Він прагнув навчити студентів вирішувати усі суперечливі питання, які виникали у процесі вивчення тієї чи іншої історичної теми на основі літописних свідчень. Головну мету своєї викладацької діяльності вчений вбачав не тільки "въ томъ, чтобы передать въ курсе все то, что сделано в науке", а, перш за все, у тому, щоб "указать путь критического исследования, показать, ... какъ нужно разрабатывать летописи, исследуя тотъ или иной ... вопросъ"¹⁰. Щоб досягти поставленої мети Петро Васильович переносить викладання історіографії у заключну частину курсу, коли студенти вже набули достатню кількість знань для свідомого сприйняття тієї чи іншої досліджуваної проблеми в історичній науці, досягаючи при цьому неупередженого ставлення своїх вихованців до суперечливих питань.

Учений будував свій лекційний курс і навчав студентів керуючись науковим та педагогічним кредом

"Cherchez, cherchez, toujours cherchez" ("Шукати, шукати, завжди шукати"), якого він дотримувався все життя. Яскравим підтвердженням цього може слугувати не лише ґрунтовний науковий доробок, а й чисельні лекційні курси, які він розробив і прочитав у стінах Київського університету св. Володимира: "Історія південної та західної Росії з IV ст. до 1569 р."; "Історія Сіверської землі у VIII–XVI ст."; "Слов'янська колонізація Східної Європи"; "Давньоруська історія"; "Російська історія (давній період)"; "Історія Росії (давній період)"; "Історико-археологічний огляд монументальних пам'яток давньої Русі"; "Російські монументальні старожитності"; "Про російські літописи"; "Руська історія (про літописи)"; "Географічний і етнографічний нарис Східної Європи до XIII ст."; "Етнографія Східної Європи до XIII ст."; "Історико-етнографічний нарис урало-алтайських народів Східної Європи"; "Історія ільменських слов'ян"; "Географічно-етнографічний огляд руської землі до XIV ст."; "Історія створення Русько-Литовської держави"; "Історія Русько-Литовської держави до XVI ст."; "Історія Південно-Західної Русі до XVI ст."; "Історія північно-східних руських князівств до XIV ст."; "Історія Північно-Східної Росії XIV–XV століть"; "Руська історія до половини XV століття"; "Історія Московської держави"; "Руська історія (московський період)"; "Джерела російської історії і московського періоду"; "Історія смутного часу"; "Про спірні питання в Російській історії"; "Російська історіографія"; "Руська історія XVII ст."; "Історія Поволжя"; "Історія Східного Поволжя до кінця XVIII ст."; "Російська історія, новітній період (XV–XVIII)"; "Історія Росії наприкінці XVIII ст."; "Нова російська історія"; "Російська історична географія"; "Джерелознавство російської історії"; "Російські монументальні пам'ятки"¹¹.

Плідна робота в Київському університеті св. Володимира не пройшла не поміченою, і за рекомендацією В.Б.Антоновича, історичний факультет прийняв рішення "... заботясь о полноте преподавания поручить один из важнейших общих курсов, а именно: "Обзор русской историографии" приват-доценту П.В.Голубовскому"¹². При вирішенні цього питання було прийнято до уваги, що "...он в достаточной степени проявил себя как прекрасным знанием предмета, так и умелым преподаванием и что онъ в марте сего года приобрел степень доктора русской истории..."¹³.

Отже, з 1896 р. розпочався вагомий етап педагогічної діяльності Петра Васильовича у Київському університеті св. Володимира як професора на кафедрі історії Росії. Тепер історик приділяв викладанню лекційних курсів та веденню практичних занять по шість годин на тиждень, дві з яких він присвячував читанню обов'язкового курсу із джерелознавства. Петро Голубовський започаткував цей курс 6 вересня 1896 р. вступною лекцією "О начале русской письменности", у якій, зокрема, проаналізував великий обсяг археологічних, лінгвістичних та літописних джерел, обґрунтував датування початку писемності ще до хрещення Русі. Крім того, з 1896 р. П.В.Голубовський постійно читав лекційні курси з історії Росії від найдавнішого часу до кінця XVIII ст. та вів позалекційну роботу зі студентами, яка складалася із "совещательного часа" і практичних занять. Практичні заняття мали традиційну для історико-філологічного факультету форму і складалися з читання та пояснення літописів, пам'яток права та давньоруських грамот. Для студентів старших курсів практичні заняття зі спеціальних предметів згідно з обраним ними відділом, "состояли в разборке памятников, составлении и обсуждении рефератов..."¹⁴. Ці прийоми поступово

трансформувалися у такі сучасні форми навчання як семінарські заняття, співбесіди, реферування та заліки.

Основна частина лекцій проф. П.В.Голубовського про найдавніший період історії Русі з I ст. до XIII ст. дійшла до нас у літографічному виданні "Лекции по древнейшей русской истории", що нараховує 546 сторінок¹⁵. Розпочинається рукопис традиційною характеристикою джерел, серед яких особлива увага приділяється літописам, легендам і переказам. Після об'ємного географічного та етнографічного нарисів народів, що мешкали на території Східно-Європейської рівнини, подано виклад історії Київської Русі, у якому він аналізує теорії виникнення держави, висловлює припущення про недостовірність свідчень Нестора стосовно її норманського походження і висуває гіпотезу щодо заснування Русі місцевим полянським племенем. Опис окремих князівств удільно-вічового періоду займає більшу половину лекційного курсу, чільне місце у якому, згідно з концепцією В.Б.Антоновича, посідає боротьба трьох гілок влади – віча, князя та дружини. Початком удільно-вічового періоду вчений вважає смерть Ярослава Мудрого, хоча не вбачає у ньому його творця, на думку вченого, це був лише вияв споконвічного прагнення слов'янського суспільства мати свого князя та віче.

Період історії Росії XIII–XV ст. П.В.Голубовський зробив спробу розкрити у лекції під назвою "Период выработки новых начал", яка дійшла до нас у літографічному виданні обсягом двадцять чотири сторінки. У ньому автор розглядає удільно-вічовий період, як процес пошуку нової форми політичної організації земель "который бы на основе существовавшего принципа разнообразия в единстве ... мог бы быть признаным всеми автономными единицами" та виокремлює два головні напрями цього процесу¹⁶. Перший був репрезентований Ольговичами, які претендували на спадкове закріплення великокняжого столу за представниками своєї династії на основі удільно-вічового принципу. Наприкінці XII – початку XIII ст. їм вдалося об'єднати під своїм началом Чернігівське, Київське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівство, тобто землі Південно-Західної Русі. Яскравими представниками другого напрямку були суздальські князі – Андрій Боголюбський та Всеволод Велике Гніздо, які намагалися заснувати нове політичне об'єднання на основі поступового знищення автономії удільних князівств Північно-Східної Русі.

Отже, історик у своїх наукових поглядах, а відтак і лекційному курсі, не відходить від традиційної концепції В.Б.Антоновича про споконвічний демократизм українського народу. Учений виділяє дві головні причини, через які цей процес не знайшов подальшого розвитку. Це, по-перше, через неможливість участі у ньому всіх руських земель, по-друге, завдяки тиску зовнішніх обставин, які змушували шукати радикальнішого виходу. Історик доходить до висновку, що перетворення, які відбувалися у суспільно-політичному житті Русі першої половини XIV ст., призвели до подальшої зміни історичної моделі її розвитку.

Педагогічна діяльність П.В.Голубовського не обмежувалася працею лише в Київському університеті св. Володимира. Він добре усвідомлював необхідність просвітницької роботи серед широкого загалу. Виходячи зі свого багаторічного педагогічного досвіду, вчений констатував, що історичні знання переважної більшості інтелігенції досить слабкі і потребують

поглиблення. Так, на його думку, "Очерки по истории русской культуры" П.Н.Мілюкова "весьма полезны, но для небольшой группы русского общества, а для массы нашей интеллигенции, знающих свою историю только по гимназическим учебникам, необходимо дать научно-популярное знание своего прошлого, но... чтобы дело стояло в уровень с современными положениями русской исторической науки"¹⁷. Отже, метою просвітницької роботи вченого було ознайомлення інтелігенції із сучасними науковими історичними знаннями. До вирішення цього завдання П.В.Голубовський ставився з усією притаманною йому ґрунтовністю та відповідальністю, дійшовши до висновку, що лише публічні курси та публікація лекцій можуть задовольнити ці вимоги. З осені 1898 р. він читає російську історію на публічних курсах та готує лекційний матеріал до видання окремою книгою.

Самовіддана викладацька праця принесла Петру Васильовичу заслужене визнання. Ще будучи професорським стипендіатом, він у 1881 р. за рекомендацією В.Б.Антоновича був обраний дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця, а з 1899 р. – дійсним членом Імператорського Московського археологічного товариства. У грудні 1898 р. йому було присвоєно звання статського радника. Він був кавалером ордену Св. Анни III ступеня, Св. Станіслава II та III ступенів і мав срібну медаль на честь царювання імператора Александра III. І саме завдяки тому, що П.В.Голубовський мав: "...основательное знание преподаваемым им науки и приобретенную опытность в преподавании..." його залишили у 1906 р. ще на п'ять років викладати в університеті, незважаючи на двадцятипятирічну вислугу років¹⁸. Однак невдовзі, через поганий стан здоров'я, він змушений був подати прохання про відставку. Помер Петро Васильович Голубовський 17 березня 1907 р. від серцевого нападу.

Із своїх неповних п'ятдесяти років життя П.В.Голубовський більше двадцяти присвятив викладацькій діяльності. Багатогранний учений, який відзначався різноманітністю наукових інтересів, про що свідчить його науковий доробок та лекційні курси, не зміг за життя реалізувати всіх своїх наукових планів та педагогічних задумів. Незважаючи на час, науково-педагогічний доробок ученого зберігає важливість і до сьогодні¹⁹.

¹ Державний архів м. Києва (ДАК). – Ф. 16, оп. 320, спр. 48, арк. 89.
² ДАК. – Ф. 16, оп. 320, спр. 48, арк. 90. ³ Інститут рукопису. Національна бібліотека України. (ІР. НБУ). – Ф. 71, № 426, арк. 2. ⁴ ІР. НБУ. – Ф. 71, № 428, арк. 1. ⁵ Воспоминания Кельбера И.П. // Столетие первой киевской гимназии. – К., 1911. – Т. 1 – С. 467. ⁶ Там само. – С. 462. ⁷ ІР. НБУ. – Ф. 179, № 450, арк. 1. ⁸ Предметный план викладання // Университетские известия. – 1906. – Ч. 10. ⁹ Голубовский П.В. "Очерк истории постепенного появления главнейших вопросов по разработке летописей". – К., 1886. – С. 3. ¹⁰ Голубовский П.В. "Очерк истории постепенного появления главнейших вопросов по разработке летописей". – К., 1886. – С. 12. ¹¹ Обзор викладання, розклад лекцій // Университетские известия. – 1886. – Ч. 7, 12; 1887. – Ч. 8, 12; 1888. – Ч. 7, 12; 1889. – Ч. 8, 12; 1890. – Ч. 8; 1891. – Ч. 8; 1892. – Ч. 8; 1893. – Ч. 1, 8; 1894. – Ч. 10; 1895. – Ч. 9; 1896. – Ч. 2, 10; 1898. – Ч. 2, 9; 1899. – Ч. 2, 8; 1900. – Ч. 10; 1901. – Ч. 9; 1902. – Ч. 9; 1903. – Ч. 10; 1904. – Ч. 9; 1905. – Ч. 9; 1906. – Ч. 10. ¹² ДАК. – Ф. 16, оп. 334, спр. 88, арк. 1. ¹³ Там само. – Ф. 16, оп. 334, спр. 88, арк. 1. ¹⁴ Отчет о состоянии и деятельности Императорского университета св. Владимира в 1903 году. – К., 1905. – С. 11. ¹⁵ Голубовский П.В. Лекции по древнейшей русской истории. – К., 1904. ¹⁶ Голубовский П.В. Период выработки новых начал. – К., 1905. ¹⁷ Михальченко С.И. Киевская школа в Российской историографии. – М., 1997. ¹⁸ Центральний державний історичний архів України (ЦДІА). – Ф. 707, оп. 72, № 70, арк. 1. ¹⁹ Войцехівська І.Н. Учень Володимира Антоновича // Історичний календар. – К., 1996. – С. 172; Макаров А.Н. Малая энциклопедия Киевской старины. – К., 2002. – С. 292; Полонська-Василенко Н.П. Історія України. – К., 1995. – Т. 1. – С. 121; Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 110.

ПОЛІТИКА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО СКАСУВАННЯ "НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ" ЧОРНОГО МОРЯ (1870–1871)

Досліджено вплив Османської імперії на перебіг дипломатичної боротьби протягом міжнародної кризи, викликаной відмовою Росії дотримуватися положень Паризького трактату 1856 р. стосовно обмежень російського військово-морського флоту в Чорному морі. Проаналізовано дискусію щодо можливості перегляду у зв'язку з цим статусу чорноморських проток.

The role of Ottoman Empire's in the diplomatic fight the signing of the Paris Treaty of 1856 is analyzed in this article. The special attention is paid for the debates on the revision of the status of the Black Sea straits.

"Ще з давніх часів Константинополь із його "східним питанням" та "питанням проток" справедливо користується репутацією кращої школи дипломатії" писав відомий французький історик та публіцист Рене Пінон¹. З початку XIX ст. загострилася боротьба великих держав за вплив у цьому регіоні. Здавалося, що після Кримської війни 1853–1856 рр. Османська імперія остаточно опинилася під диктатом Парижа та Лондона, а Росія, позбавлена права навіть тримати військовий флот у Чорному морі, надовго усунута від боротьби за контроль над чорноморськими протоками та Балканським півостровом. Таким чином, Туреччина, не маючи можливості зовнішньополітичного маневру та переживаючи гостру економічну кризу, взагалі не розглядалася як важливий, самостійний чинник у дипломатичній боротьбі. Однак франко-німецька війна 1870–1871 рр. внесла кардинальні зміни до міжнародної політики. З'явилася низка нових обставин, які змусили не лише провідні європейські держави, а й Османську імперію переглянути свої зовнішньополітичні орієнтири, шукати своє місце в умовах трансформації системи міжнародних відносин.

У нашій статті досліджено політику Туреччини щодо проблеми скасування "нейтралізації Чорного моря" та можливого перегляду статусу чорноморських проток, яка постала в зв'язку з оголошенням Росією циркуляру від 19 жовтня 1870 р. про відмову виконувати частину положень Паризького трактату.

Хронологічні межі статті охоплюють період із серпня 1870 р. до середини січня 1871 р. Нижня межа зумовлена початком перегляду зовнішньої політики Туреччини під впливом поразок Франції у франко-німецькій війні та першими спробами російської дипломатії розпочати діяльність щодо скасування "нейтралізації Чорного моря" у форматі двосторонніх російсько-турецьких взаємин. Верхня межа обґрунтовується завершенням гострого дипломатичного протистояння, викликаного циркуляром А.М.Горчакова та початком Лондонської конференції, скликаной задля врегулювання цієї кризи.

Тема, яка розглядається в статті, недостатньо досліджена в історичній науці. Позиція турецького уряду вивчалася, як правило, у контексті російсько-турецьких відносин. Насамперед, це праці радянських та сучасних російських істориків, зокрема, Л.І.Нарочніцкої, Н.С.Киняпіної², авторів колективних монографій "Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX) (М., 1999), "Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века" (М., 1978). Окремі аспекти цієї проблеми розглянули російські історики XIX – початку XX ст. С.Горяинов та Д.Бухаров³.

Характерно, що як у російській, так і в зарубіжній історіографії недооцінювали вплив Османської імперії на розвиток кризи, спричиненої циркуляром А.М.Горчакова. Наприклад, А.Дебидур стверджував, що "Туреччина була державою, котра могла лише скажитись", а не впливати на розвиток подій⁴.

Таким чином, наукова новизна запропонованої теми дослідження зумовлюється тим, що в історичній науці ще не проведено окремого, неупередженого, комплексного дослідження політики Османської імперії щодо скасування "нейтралізації Чорного моря". Історики торкалися лише окремих аспектів цієї проблематики. Актуальність теми підсилюється тим, що для російської історіографії XIX – початку XX ст. радянським та сучасним російським історикам характерний, як правило, однобічний погляд на проблеми міжнародних відносин, прагнення показати в кращому світлі політику Російської імперії та змалювати надто чорними фарбами її супротивників, що, звичайно, суттєво шкодило об'єктивності дослідження.

Згідно з Паризьким трактатом 1856 р. Росія, як і Туреччина, позбавлялися права тримати війсьні флоти в Чорному морі та будувати на узбережжі берегові укріплення. Особливою конвенцією Паризький конгрес підтвердив принцип закриття проток для війсьних кораблів усіх країн у мирний час. У випадку участі Туреччини у війні султан міг на свій розсуд їх відкривати для іноземних війсьних флотів. Вищезгадані обмеження характеризувалися терміном "нейтралізація Чорного моря". Це, за логікою великих держав, мало гарантувати Туреччині безпеку від нової російської агресії. Усі намагання Росії в 60-х рр. XIX ст. скасувати ці обмеження були безуспішними через супротив Франції та Великої Британії⁵.

Франко-німецька війна перенесла увагу великих держав від подій на Сході до конфлікту в Європі. Один з головних гарантів "кримської системи" – Франція, вже не могла протидіяти Росії в перегляді наслідків війни 1853–1856 рр.

19 жовтня 1870 р. міністр іноземних справ, канцлер Росії А.М.Горчаков підписав циркулярну депешу до російських представників у державах, що уклали Паризький трактат 1856 р., яку вони повинні були вручити міністрам закордонних справ цих країн. З листопада 1870 р. цей документ було опубліковано в "Правительственном вестнике". У ньому повідомлялося, що неодноразові порушення договорів, які складали основу європейської рівноваги, змусили й імператорський кабінет поміркувати про їхній вплив на політичне становище Росії. На думку автора депеші, обмеження розмірів російського та турецького військово-морського флотів і встановлення нейтрального статусу Чорного моря, що мало забезпечити безпеку двох причорноморських держав, не гарантували безпеку Російській імперії, оскільки Туреччина могла тримати флот у протоках, а Англія та Франція зосередити свої ескадри в Середземному морі й, при потребі, швидко перекинути їх до Чорного моря. У циркулярі зазначалося, що, хоча протоки Босфор та Дарданелли були закриті для проходу війсьних кораблів, під різними приводами через них проходили цілі ескадри. Крім того стверджувалося, що винайдення броненосних суден значно збільшило загрозу російського узбережжя.

Внаслідок цього робилися висновки, що, оскільки інші держави порушували трактат 1856 р., то Росія має право вважати себе більше не зв'язаною зобов'язаннями Паризького трактату, які обмежують її права на Чорному морі, зокрема щодо кількості та розмірів військових кораблів⁶.

Разом із циркуляром кожному з російських представників за кордоном було надіслано додаткову депешу, у якій пояснювалися причини проголошення російської заяви і її вплив на двосторонні відносини.

Циркулярну депешу А.М.Горчакова до Стамбулу було надіслано разом з окремим додатком, у якому було звернення до султана як юридичної особи, що підписала Конвенцію 1856 р., що визначала кількість і тоннаж воєнних кораблів у прибережних водах. Згідно з цим документом, Росія заявляла про відмову від згаданої конвенції. Російський повірений у справах в Туреччині Стааль був зобов'язаний при врученні російського циркуляра великому візиру Алі-Паші пояснити йому, що цей акт не є ворожим для Порти, а, навпаки, він знімає напруженість у відносинах між двома державами, зумовлену договором 1856 р., оскільки постійне очікування конфлікту з приводу перегляду зазначених документів було причиною безперервних заворушень та нестабільності на Сході.

Особлива увага зверталася на те, що право проходу воєнних кораблів у військовий час через протоки Босфор і Дарданелли хоча й передбачалося лише з дозволу султана, однак порушувало нейтралітет проток, як частини турецької території. Таким чином, робився висновок, що, скасовуючи "нейтралізацію Чорного моря", Росія не лише захищає свої інтереси, а й турбується про збереження традиційного, урегульованого ще договором 1841 р. статусу Чорноморських проток⁷.

Оскільки Відень та Лондон отримали циркуляр раніше від турецького уряду, то чутки про дії Росії надійшли до Стамбулу швидше від російської депеші. В урядових колах Росії підозрювали, що це віденський кабінет для розпалювання антиросійських настроїв повідомив Порту про ноту А.М.Горчакова ще до офіційного отримання її великим візиром⁸. На стамбульській біржі почалася паніка, яка буває напередодні воєнного конфлікту⁹. До турецької армії було призвано редив (запас І категорії) під приводом боротьби з непокірними курдськими племенами¹⁰.

3 листопада 1870 р. російський уповноважений Стааль вручив циркуляр А.М.Горчакова Алі-Паші. Великий візир був вочевидь ображений тим, що йому передали російське повідомлення в останню чергу, тобто вже після того, як його отримали в інших столицях. Незважаючи на попередню підготовку, яку намагалася провести російська дипломатія, циркуляр стурбував Стамбул своєю рішучістю і категоричністю. Алі-Паша в бесіді зі Стаалем зауважив, що Porta чекала від Росії пропозиції про ревізію договору 1856 р., але для неї була неочікуваною форма циркуляру, яка містила остаточне рішення російського уряду.

Голова турецького уряду був задоволений лише тим, що Петербург не буде вимагати скасування закриття проток Босфора та Дарданелл для військових кораблів¹¹. Адже великий візир пам'ятав, що на Віденській конференції 1855 р. А.М.Горчаков пропонував замість "нейтралізації Чорного моря" змінити конвенцію про протоки 1841 р., а саме, дозволити прохід через них військових кораблів усіх країн. Таким чином, ще в 1855 р. західним державам пропонувалося замість заборони Росії тримати

чорноморський флот, урівноважити його флотами інших держав¹².

Внаслідок розмови у російського дипломата склалося враження, що визначальний вплив на позицію Османської імперії будуть мати великі держави. Дійсно, Туреччина була єдина з країн, що отримали російський циркуляр, яка офіційно не дала на нього відповідь. Це можна пояснити лише тим, що Porta чекала реакції європейських держав, насамперед Великобританії¹³.

11 листопада 1870 р. британський міністр закордонних справ лорд Гренвіль надіслав послу в Стамбулі Г.Елліоту депешу, у якій була викладена позиція уряду з цього питання. Копію з цього документа потрібно було передати великому візиру. У ньому зазначалося, що "лондонський кабінет" не поділяє переконання Росії, що умови міжнародного європейського трактату можуть бути довільно змінені однією з держав без загальної згоди всіх сторін, які приймали участь у його підписанні¹⁴. Г.Елліот, виконуючи вказівки свого уряду, порадив султану "не поспішати" з відповіддю Петербургу й пообіцяв "матеріальну підтримку Англії" в боротьбі з Росією¹⁵.

Водночас лорд Гренвіль, передаючи турецькому послу в Лондоні Мусурусі-Паші копію відповіді Великобританії на циркуляр А.М.Горчакова, попередив, щоб Porta "не робила необачних вчинків і, перш ніж вжити якихось заходів попередньо увійшла в зносини з державами, котрі підписали трактат 1856 р."

Великий візир Алі-Паша повідомив британського посла, що Porta відповідь на заяву російського уряду лише після приїзду до Стамбула посла Н.П.Ігнатьєва й, до того ж, буде дотримуватися принципів Паризького трактату, згідно з яким Туреччина і Росія не мають права двостороннього порушення питань, урегульованих на конгресі 1856 р.¹⁶.

Протягом жовтня–листопада 1870 р. Стамбул жив у стані військової тривоги, яку вміло стимулював англійський посол, обіцяючи допомогу Британії у випадку війни з Росією¹⁷. Британський посол Г.Елліот, зустрічаючись з російським колегою, заявив, що повага до міжнародних трактатів забезпечує політичну стабільність у Європі і для захисту цього начала Англія готова взятися за зброю. На зауваження російського уповноваженого Стааля, що Росія готова обговорювати зміни до угоди 1856 р. Г.Елліот відповів, що своїми діями Петербург закриття шлях Європі до переговорів. Схожу заяву зробив і австрійський посол.

Проблеми зовнішньої політики Туреччини були однією з тем, які обговорювалися на зустрічі А.М.Горчакова з англійським послом у Росії, який 16 листопада 1870 р. вручив йому офіційну відповідь британського уряду на циркулярну депешу від 19 жовтня. Російський канцлер сказав, що "крок, який зробила Росія, мав на меті змити пляму зі своєї честі і, по можливості, зміцнити дружні відносини з Туреччиною" і вона вчинить згідно зі своїми інтересами, якщо схвалить дії Росії, яка "згодом зуміє їй віддячити". Якщо ж Porta зробить інакше, чи за власними переконаннями, або ж за порадою якоїсь з держав, то, як переконував А.М.Горчаков, вона невідворотно накличе на себе серйозну небезпеку. Він стверджував, що християнські народи Османської імперії, поведінка яких завжди зумовлювалася впливом Росії, за умов загострення суперечностей між двома державами, відверто виступлять проти влади султана¹⁸.

Значний інтерес для дослідження турецької зовнішньої політики та ставлення народів Османської імперії до вищезгаданих подій мають опубліковані в 2003 р. і ще недостатньо проаналізовані істориками

дипломатичні звіти, листи та інші документи російського консула в Туреччині К.Н.Леонтьєва. На його думку, в Османській імперії як турки, так і християнські народи були переконані, що Росія скористається обставинами франко-німецької війни, щоб повернути собі хоча б частину попереднього впливу на Сході, послабленого подіями 1853–1856 рр. Згідно із згаданими документами, можна зробити висновок, що в Туреччині не сумнівалися в таємній домовленості між Прусією і Росією, яка своїм невтручанням у німецько-французьке протистояння дуже багато зробила для Берліна і тепер мала всі підстави сподіватися на його підтримку. Ще на початку франко-німецької війни турецький уряд був схвилюваний поразками Франції і не виключав, що це може мати далекосяжні наслідки для Османської імперії, порушивши рівновагу на Сході. Як повідомляв К.Н.Леонтьєв, було помітно, що з початком франко-німецького конфлікту Туреччина готувалася до війни¹⁹. У середині жовтня 1870 р., тобто ще до циркуляру А.М.Горчакова, Порто звернулася до британського уряду з питанням: чи може вона розраховувати на його підтримку у випадку війни з Росією, й отримала відповідь, що на боці Туреччини будуть лише симпатії Великобританії²⁰.

Згідно із повідомленням К.Н.Леонтьєва від 27 жовтня 1870 р. в середовищі турецьких мусульман побувала думка про необхідність владнати конфлікт шляхом угоди з Петербургом й можливість навіть союзного договору. Коаліція Англії, Австро-Угорщини й Туреччини вважалася недостатньою для боротьби з Росією²¹.

3 прибуттям 20 листопада 1870 р. до Стамбулу російського посла генерала Н.П.Ігнатьєва, який на час вручення циркуляру перебував у відпустці, пристрасі у турецькій столиці дещо вгамувалися. Щоправда, великий візир Алі-паша на зустрічі з російським послом заявив, що Росія своїми діями провокує його країну до війни. Сам Н.П.Ігнатьєв вважав опублікування циркуляру дещо поспішним і, навіть, чекав розриву дипломатичних відносин. Ураховуючи вибухонебезпечну ситуацію, А.М.Горчаков просив активізувати діяльність російського посольства задля встановлення безпосередніх дружніх відносин з Портою "щоб дезавувувати іноземні інтриги" і Н.П.Ігнатьєв цілком упорався з цим завданням. Російський канцлер вважав однією з причин послаблення напруженості в Константинополі енергійну діяльність російського посла²².

На той час Н.П.Ігнатьєв мав суттєвий особистий вплив на султана та низку турецьких міністрів. У Стамбулі в неофіційних розмовах представники турецької еліти та дипломатичного корпусу називали його, навіть, "віце-султаном"²³. Цікаво, що російський посол орієнтувався переважно на реакційних представників турецької правлячої еліти й намагався послабити позиції лібералів на чолі з Мідхад-пашою, які домагалися запровадження конституції та симпатизували Великобританії, Франції та Австро-Угорщині²⁴.

Після аудієнції російського посла в Абдул-Азіза, той заявив, що довіряє Росії, однак оскільки "нейтралізація Чорного моря" вважалася гарантією безпеки Туреччини, то він буде чекати відповідної компенсації й нізащо не розпочне війну з Росією, навіть якби в нього була тримільйонна армія.

Звістка про пропозицію султана щодо компенсації за скасування згаданих положень договору 1856 р. викликала жваве обговорення в дипломатичних колах Стамбула. Італійський посол граф Барболані запропонував встановити еквівалент шляхом відкриття

проток Босфора та Дарданелли. Британський посол відкинув цю ідею, оскільки на його думку вона несумісна з інтересами Порти. Крім того, як вважав генерал Н.П.Ігнатьєв, Британія свідомо хотіла відкласти вирішення конфлікту до закінчення франко-німецької війни, щоб після неї скласти коаліцію і змусити Росію на майбутній конференції не лише відмовитися від її заяви, а й зобов'язатися не "заступатися за християн у Туреччині під час їхніх періодичних повстань"²⁵.

Цікаво, що й А.М.Горчаков, і генерал Н.П.Ігнатьєв найкращим шляхом урегулювання напруги вважали двосторонню угоду між Османською імперією та Росією оскільки, на їхню думку, усі міжнародні конференції, зрештою, поверталися проти Росії²⁶. Російський посол у Стамбулі хотів, таким чином, вирішити не лише проблему скасування "нейтралізації Чорного моря", а й перегляду статусу чорноморських проток, зокрема відкриття їх для російського флоту²⁷. Ще до оголошення циркулярної депеші, у серпні 1870 р., без санкції свого уряду він на двогодинній аудієнції у великого візира Алі-паші обговорював можливість повернення прав Росії та Туреччини тримати військово-морські сили на Чорному морі й зустрів розуміння з боку голови турецького уряду²⁸.

Після оприлюднення циркуляра від 19 жовтня Н.П.Ігнатьєв переконував Алі-пашу, що Туреччині не вигідно скликання конгресу, оскільки на ньому крім обговорення статусу Чорного моря і режиму Босфору та Дарданелл, можуть бути обговорені й інші питання, у т. ч. невідгідні для Порти²⁹.

Незважаючи на амбіції російського посла в Стамбулі було зрозуміло, що "Східне питання", як і статус Чорноморських проток є міжнародними проблемами й великі держави пильно слідкуватимуть, щоб вони не були переведені у формат турецько-російських відносин. Однак зближення позицій Османської та Російської імперій були однією з причин того, що спроби ізолювати Росію та змусити її відмовитися від скасування "нейтралізації Чорного моря" закінчилися невдало. Зокрема, Порто скептично поставилася до пропозиції Відня скликати у Константинополі конференцію великих держав, за виключенням Росії та Прусії, задля рішучого відхилення циркуляру А.М.Горчакова, а у випадку невдачі – надання західним державам порту в Сінопі, щоб вони мали в Чорному морі флот, рівнозначний російському, який незабаром там буде відновлено. Турецький посол в Петербурзі Рустен-бей підтвердив, що Туреччина буде дотримуватися принципів "безпосередніх та щирих відносин з Росією". Схоже було на те, що Росія та Прусія розглядалися Стамбулом вже як противага своїм попереднім союзникам, які його дратували своєю надто активною опікою. Крім того, на думку Л.І.Нарочніцкої, Туреччина сама була зацікавлена в перегляді Паризького трактату, який обмежував права на Чорному морі не лише Росії, а і її власні³⁰.

Внаслідок вищезазначених подій посилюлася боротьба в турецьких урядових колах. Пробританське та проавстрійське угруповання наполягали на демаршах проти скасування нейтралізації Чорного моря. Однак на той час більшим впливом у Стамбулі користувалися проросійські налаштовані можновладці. До них належали сам султан, всесильна валіде-султан (мати правлячого султана Абдул-Азіза), міністри торгівлі, фінансів, військових справ і, що особливо дратувало Британію, представник фактично незалежного єгипетського хедива при Високій Порті. Ці кола не схвалювали загострення турецько-російських відносин³¹.

У такій ситуації у Стамбулі, як і в Петербурзі, були переконані, що арбітром у цій суперечці може бути Прусія. Її позиція визначалася тим, що О.Бісмарк був зобов'язаний Росії за дипломатичну підтримку протягом франко-німецького конфлікту й вважав, що, надавши їй послугу в цей важливий момент, він закладе підвалини для подальшого успішного розвитку відносин³². Крім того, на думку Б.М.Туполева, прусський канцлер був зацікавлений у стимулюванні активності Росії на Сході задля того, щоб послабити її позиції на Заході, на кордонах з Німеччиною³³. З іншого боку, він не хотів псувати відносини з такою наддержавою як Великобританія, тим паче до завершення війни із Францією.

Пруський посол у Лондоні граф Бернсдорф ще до того, як отримав інструкції з Берліна у зв'язку з російським циркуляром, зустрічаючись з головою Форін офісу лордом Гренвілем сказав, що "Прусія зовсім не бажає посилення Росії за рахунок Туреччини й не буде їй у цьому сприяти". Обидва дипломати погодилися, що "циркуляр образив не лише Туреччину, але й кожну з держав, які підписали Паризький трактат"³⁴.

Однак казівки від О.Бісмарка зобов'язували прусського посла сприяти послабленню напруженості в британському суспільстві та антиросійських настроїв. Пруський посол у Туреччині Кайзерлінг разом з послами у Відні та Лондоні отримав наказ від короля Вільгельма підтримати Росію. Зустрічаючись з великим візиром, прусський дипломат порадив йому "не довіряти англійцям і шукати компромісу з росіянами"³⁵.

Саме прусський канцлер виступив посередником у врегулюванні міжнародної кризи, спричиненої російським циркуляром і запропонував для вирішення цієї проблеми провести конференцію держав, які підписали угоду 1856 р.³⁶ Порта розглядала майбутню конференцію як дуель між Великобританією та Росією і, знаючи про їхні суперечності, сподівалася використати її у своїх інтересах³⁷.

Таким чином, можна зробити висновок, що в період руйнування "кримської системи", певної невизначеності в міжнародних відносинах великим державам, насамперед, Великобританії вже не можна було ігнорувати позицію Туреччини й диктувати їй правила поведінки у зовнішній політиці. Саме після зустрічі з великим візиром Алі-пашою, який заявив, що Туреччина не піде на конфлікт з Росією, британський посол у Стамбулі надіслав до свого уряду повідомлення, що вже "будь-яка надія на продовження нейтралізації Чорного моря", тобто на те, щоб силою змусити Росію відмовитися від циркуляра А.М.Горчакова, на його думку, втрачена остаточно³⁸.

Отже, зовнішня політика Османської імперії напередодні Лондонської конференції 1871 р. перебувала на перехідному етапі. Туреччину вже не влаштовувала орієнтація на розгромлену Францію, та "ненадійну" Британію, яка, як ставало очевидно для Порту, переслідує виключно власні завдання на Сході всупереч інтересам Османської імперії. Однак з новими

потенційними союзниками Прусією та Росією, вона ще достатньо не зблизилася. Багато в чому ці фактори зумовляють те, що турецька делегація вперше займе на представницькому міжнародному форумі досить незалежну позицію. Це буде певною несподіванкою для Великобританії та Австро-Угорщини і цим намагатиметься скористатися Росія на противагу цим своїм супротивникам.

Перспективним напрямом дослідження для науковців, які вивчають зовнішню політику Османської імперії останньої третини XIX ст. та проблеми статусу Чорноморських проток є діяльність турецької дипломатії на Лондонській конференції 1871 р.

¹ Дранов Б.А. Черноморские проливы. Международно-правовой режим. – М., 1948. – С. 56. ² Нарочницкая Л.И. Россия и отмена нейтрализации Черного моря. 1856–1871. – М., 1989; Кияпина Н.С. Внешняя политика России второй половины XIX в. – М., 1974. ³ Горяинов С. Босфор и Дарданеллы. – СПб, 1907; Boukharow. La Russie et la Turquie. Depuis le commencement de leurs relations politiques jusqu'à nos jours. – Paris, 1877. ⁴ Дебидур А. Дипломатическая история Европы. 1814–1878. – Ростов-на-Дону, 1995. – Т. 2. – С. 370. ⁵ Собрание важнейших трактатов и конвенций заключенных Россией с иностранными державами (1774–1906). – Варшава, 1906. – С. 10–23; Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. – М., 1952. – С. 23–39; The Great peace congresses in history, 1648–1990 / P. Albert. Van Coudoever ed. – Utrecht, 1993. – P. 56–57; Etude diplomatique sur la guerre de Crimée (1856 a 1856) par un ancien diplomate. – StPetersbourg, 1878. – P. 409–425. ⁶ Ключников Ю.В., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – М., 1925. – Ч. I. – С. 199–202; Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. – М., 1952. – С. 103–107. ⁷ Boukharow. La Russie et ... – P. 243; Шеремет В.И. Война и ... – С. 653–654; Горяинов С. Босфор и ... – С. 148. ⁸ Кияпина Н.С. Внешняя политика ... – С. 97. ⁹ Горяинов С. Босфор и ... – С. 148. ¹⁰ Кияпина Н.С. Внешняя политика ... – С. 90; Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века. – М., 1978. – С. 181. ¹¹ Кияпина Н.С. Внешняя политика ... – С. 198; Горяинов С. Босфор и ... – С. 167–168. ¹² Вестник Европы. – Пятый год. – 1870. – Декабрь. – Кн. 12. – С. 925. ¹³ Горяинов С. Босфор и ... – С. 167–168. ¹⁴ Boukharow. La Russie et ... – P. 245; Горяинов С. Босфор и ... – С. 167, 169. ¹⁵ Кияпина Н.С. Внешняя политика ... – С. 97. ¹⁶ Boukharow. La Russie et ... – P. 246–247. ¹⁷ Шеремет В.И. Война и бизнес. Власть, деньги и оружие. Европа и Ближний Восток в новое время. – М., 1996. – С. 648, 651–652. ¹⁸ Boukharow. La Russie et ... – P. 245. ¹⁹ Леонтьев К.Н. Дипломатические донесения, письма, записки, отчеты (1865–1872). – М., 2003. – С. 37, 297–300. ²⁰ Mosse W.E. The Rise and Fall of the Crimean System 1856–1871. – L., 1963. – P. 164. ²¹ Леонтьев К.Н. Дипломатические донесения ... – С. 315–319. ²² Хевролина В.М. Российское посольство в Константинополе и его руководитель Н.П.Игнатьев (1864–1876) // Новая и новейшая история. – 2003. – № 6. – С.50; Кияпина Н.С. Внешняя политика ... – С. 98–100. ²³ Кипина М.С. За кулисами дипломатии // Русская старина. – 1908. – № 1. – С. 90–91. ²⁴ Хевролина В.М. Российское посольство ... – С. 40; ²⁵ Горяинов С. Босфор и ... – С. 171–172. ²⁶ Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). – М., 1999. – С. 183; Хевролина В.М. Н.П.Игнатьев – дипломат // Портреты российских дипломатов. Сб. науч. трудов. – М., 1991. – С. 144; Восточный вопрос ... – С. 181. ²⁷ Хевролина В.М. Российское посольство ... – С. 50. ²⁸ Дранов Б.А. Черноморские ... – С. 119; Леонтьев К.Н. Дипломатические донесения ... – С. 305; Восточный вопрос во внешней ... – С. 176–177. ²⁹ Горяинов С. Босфор и ... – С. 172. ³⁰ Нарочницкая Л.И. Россия и отмена ... – С. 189–190. ³¹ Шеремет В.И. Война и ... – С. 655. ³² Бисмарк Отто фон. Воспоминания, мемуары. – М., 2002. – Т. 2. – С. 78–79; Российская дипломатия в портретах / Под ред. А.М.Игнатьева, И.С.Рыбаченко, Г.А.Санина. – М., 1992. – С. 218. ³³ Туполев Б.М. Драха нах Зюд-Остен // В пороховом погребе Европы. – М., 2003. – С. 54. ³⁴ Boukharow. La Russie et ... – P. 245. ³⁵ Горяинов С. Босфор и ... – С. 168, 173. ³⁶ Восточный вопрос во внешней ... – С. 183. ³⁷ Кияпина Н.С. Внешняя политика ... – С. 103. ³⁸ Boukharow. La Russie et ... – P. 256.

Надійшла до редколегії 10.09.04

Н.С.Папенко, канд. іст. наук

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК АВСТРИЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ ТА СТВОРЕННЯ АВСТРО-УГОРЩИНИ (40–60-І РОКИ XIX СТОЛІТТЯ)

Розглянуто питання місця і ролі Дунайської монархії в німецьких справах та створення дуалістичної держави.

The author dwells upon the question about the place and role of Danubian monarchy in Germanic affairs and describes the process of making of dual state.

Суттєвою ознакою австрійської історії є те, що її ритм збігається з ритмом світової історії. Світові катаклізми ніколи не минали цієї країни, тому події, що відбувалися в ній чи були пов'язані з історією Габсбургів, будуть постійно привертати увагу дослідників.

Політичне тло, на якому створювалася Австро-Угорська монархія, було складним і неоднозначним. Новий імператор Франц Йосип I Австрійський (1848–1916) був носієм династичного, милітаристського, консервативного світогляду¹, який поєднувався із призначенням йогоєї місії. Він не прагнув до оригінальності, не надавав перевагу поетичності, інтелектному сумніву, не мав комплексу спадкового принца, а мав свою систему цінностей: свідому дисципліну, схильність до авторитарних методів абсолютно у всьому, навіть у сімейних справах, розуміння ролі формальних атрибутів верховної влади, несхитну волю. Монарх чітко усвідомлював своє місце і призначення, був відданий католицькій церкві, мав пристрасть до військової справи, офіцерського життя та польової служби.

На молодого монарха великий вплив мали політичні ідеї Карла Людвіга фон Брука, предметом яких була великонімецька експансія із Центральної Європи на Південний Схід. Ця ідея була його юнацькою мрією. Франц I постійно називав себе німецьким князем, тим самим підкреслював свою приналежність до німецької нації, оберігаючи її від дрібнонімецьких традицій. Однак німецька політика була для нього тією сферою, де всі питання повинні були вирішуватися виключно між призначеними князями кабінету міністрів, де критерієм інтересів залишалися монархічні. На жаль, він недооцінював можливостей міністрів, державних інститутів, надаючи перевагу особистим зустрічам з монархами та їхній домовленості.

Аристократичний світогляд Франца Йосипа був закладений ще під час революції 1848–1849 рр.² Він перебував у товаристві радикально-консервативних представників вищої придворної аристократії, у руках яких була монархія. Ведучи роль серед них грали князі А.Віндішгрец та Ф.Шварценберг, що негативно ставилися до конституційно-ліберальних течій і вимагали національного представництва. Ф.Шварценберг – голова ради міністрів – планував провести в імперії радикальні соціально-економічні перетворення та реформи державного управління, що були викликані часом. Він гадав, що без таких змін важко буде врятувати монархію та цілісність держави. Дотримуючись традицій імператора Йосипа II, Ф.Шварценберг зібрав із революційного середовища динамічних, помірковано-ліберальних фахівців і на такій основі створив "коаліційне міністерство", діяльністю якого було створення нової ефективної централізованої держави. Однак гра із конституційним рейхстагом і, навіть, опублікування проекту конституції (1849), переслідували лише тактичну мету – спостерігати за подіями в Німеччині. 2 грудня 1848 р. в Ольмюці відбулося зречення від престолу імператора Фердинанда I та вступ на престол ерцгерцога Франца. Молодий монарх не мав досвіду керівництва державою, але з часом став приймати участь у політичному житті.

У сфері внутрішньої політики Австрії почали розвиватися тенденції військового примирення з Угорщиною, розробки проекту конституції і реального проведення соціальної та адміністративної модернізації в масштабах усієї імперії. У зовнішній – головним напрямком для Австрії було протистояння революційним подіям у Німеччині. Це був головний театр

військових дій для Ф.Шварценберга та його дипломатів школи К.Меттерніха³.

У жовтні 1848 р. франкфуртський парламент прийняв, нарешті, резолюцію "по австрійському питанню", у якій проголошувалося перетворення цієї держави в конфедерацію, об'єднану особистою унією, і лише тих її частин, що належали Німецькому союзу. Це свідчило про те, що вони потрапляли під владу майбутньої Німецької імперії. Німеччина бачила лише таку альтернативу повному відділенню Австрії. Австрійський уряд із самого початку був сповнений рішучості не тільки зберегти становище Австрії в Німецькому союзі, але й зміцнити його, досягти включення в союз усієї монархії. З цим була пов'язана програма реформ Союзу, мета яких – закріплення позицій великих держав. Вона передбачала створення "груп", що нагадували старі імперські округи, при цьому Пруссія значно збільшувала свою територію на півночі, а Німецький союз отримав би конституцію. На чолі союзу повинні були стояти три директори, які мали б виконавчі повноваження. Ф.Шварценберг прагнув до спільної домовленості з Пруссією зі створення єдиного фронту проти Франкфурта. Мова йшла про розкол Національних зборів за допомогою воєнних сил та проекту реформ, і якщо це вдалося б, то Пруссія надовго себе скомпрометувала в очах національного руху, а у внутрішньосоюзній політиці відбулося б повернення до безрезневої (1848) солідарності великих держав.

Пруський уряд не погоджувався з поверненням до попередньої єдиної внутрішньосоюзної політики, тягнучи за собою невпевненого короля, прагнучи вхопитися за шанс, що дозволив би реалізувати гегемоністську політику Пруссії. Пруссія почала спільну гру з парламентом, наслідком якої стало безрезневе голосування 1849 р. та пропозиція королю Пруссії прийняти імперську корону. Однак від неї він відмовився.

На першому етапі розвитку прусської конституційної та військової ініціативи в Німеччині австрійський уряд, збройні сили якого знаходилися в Угорщині, Італії, змушений був перейти до оборони. Австрії, при спілкуванні з деякими німецькими королівствами, перш за все з Баварією, вдалося створити лінію оборони проти прусської союзної політики. Однак на цьому етапі зусилля Австрії у проведенні генеральної лінії на антиреволюційну взаємодію з Пруссією закінчилися безрезультатно. Допомога Росії (Миколи I) у боротьбі з угорською революцією дозволила Австрії відкинути конституцію. Імперський патент від 31 грудня 1851 р. проголошував відміну конституції та відновлення монархії.

Основні проблеми, що визначали позицію Відня по відношенню до решти Німеччини, зумовили хід подій до 1866 р., що у певній мірі виявилось вже у 1849 р. Вони створили систему, основна мета якої – відновлення функцій Німецького союзу з часу його створення (1815). Внутрішня політика союзу повинна була відповідати традиційним уявленням про безпеку і зводилася до репресивних дій, перетворюючи союз у політичне об'єднання. З погляду європейської політики в систему союзу вводився новий елемент, тобто заява про вступ до союзу усієї монархії. Це б дозволило розповсюдити гарантійні обов'язки, що витікали із союзного права на Галичину, Угорщину, Ломбардо – Венецію, де під час революції, а в Галичині ще раніше (1846) виникли відкриті сепаратистські рухи. І хоча з часом вони були придушені, однак це, все ж, свідчило про структурну слабкість монархії. Її не задовольняла реорганізація Центральної Європи на основі подвійного союзу Німеччини та Австрії. Вона бачила в Пруссії сильного партнера, який зміг би вирішити завдання безпеки Австрії виключно на свій розсуд.

Навіть створення прусського "паритету" в союзі, тобто формально дуалістична конституція управління союзом, створювали загрозливі перспективи, тому що відкривали можливість для прусського "вето". З другого боку не можна було розраховувати на те, що протягом тривалого часу вдасться правити союзом у супереч з Пруссією, тому що саме завдяки Митному союзу вона користувалася значними перевагами економічної інтеграції. Крім того, розширення гарантій безпеки Австрії було неможливим без залучення прусського військового потенціалу. Усе це вимагало досягнення принципової угоди з Пруссією. Таким чином, важливою метою Габсбургів було досягнення спільної антиреволюційної політики з Пруссією, яка ретельно б виконувала накази Відня. Факт того, що Пруссія після 1848 р. вийшла на роль лідера Німеччини, свідчило про поразку Відня, тому першим завданням для Австрії стало прагнення реорганізації Союзу та створення Директорії, де поряд із обома німецькими великими державами були і королівства Третьої Німеччини. Звичайно, що такий трикутник не надавав Австрії гегемонії, а давав їй змогу тиснути на Пруссію, хоча мобілізувати всю Німеччину на боротьбу із Пруссією було не так просто, через те, що в цих державах було достатньо політиків, які поділяли конституційні настрої. Свого часу цю ідею спланував К.Меттерніх і час для її втілення випав саме зараз. К.Меттерніх прагнув використати економічний проект міністра торгівлі К.Брука, у якому мова йшла про зруйнування Митного союзу. Однак заключним акордом конфлікту стала Дрезденська конференція, що дозволила Ф.Шварценбергу мати велику свободу дій, тобто наступальними заходами у сфері митної політики та союзом із південнонімецькими королівствами звести нанівець дії Пруссії. У віддаленішій перспективі відкривалася можливість скористатися антиконституційною позицією російського царя та його особистими інтересами до Шлезвігу і Гольштейну з тим, щоб повернути Росію до боротьби проти Пруссії. Однак російський уряд не був зацікавленим у послабленні прусської сили, а, навпаки, у відновленні "Священного союзу" при умові посилення в ньому ролі Росії як третійного суду. Така позиція Росії обмежувала можливості політики кабінету Ф.Шварценберга, який прагнув до незалежної політики центральноєвропейських держав від російських обійм, до керівництва в Німецькому союзі. Шлях до рішення цих завдань пролягав у підтримці конфлікту між різними берлінськими фракціями. І коли в Берліні партія війни стала на шлях відкритого конфлікту, Ф.Шварценберг вдався до політичного ультиматуму, серйозно ризикуючи війною, однак зміг таки примусити супротивника втратити обличчя і піти на "ольмюцьку ганьбу". Що примусило шефа австрійської політики на деякий час затриматися – незрозуміло, інакше б його дії призвели б до війни. Можливо, це була зустріч з імператором чи російське втручання – важко сказати. Ціллю прем'єр-міністра було прагнення повернути Гольштейн та Гессен до монархічних форм правління. З цією метою Австрія і Пруссія запросили інших членів союзу на Дрезденську конференцію з тим, щоб прийняти конституцію Німецького союзу. Проте було видно, що Австрія програє.

Наступний розвиток подій показав, що відхід від лінії Ольмюца і намагання діяти в єдиному ключі із Пруссією не наблизило Австрію до бажаної мети – реформи союзу у своїх інтересах, тому консервативне керівництво Пруссії отримало простір для маневрів. Однак, що об'єднувало ці дві країни – так це небажання допустити яку-небудь подібну парламентського представництва на

рівні союзу. Пруссія, яка опиралася тиску Австрії та Росії, прагнула зберегти свій шанс і не допустити появи союзної конституції. Усе ж чвари між державами – членами Союзу, привели до угоди, що забезпечувала захист територій членів союзу від агресії третьої держави. Для Австрії особливо важливим було те, що із деякими застереженнями Пруссія погоджувалася приймати участь у захисті позицій Австрії в Італії. Пруське відомство відмовлялося від надання своєчасної допомоги своєму партнеру в разі виникнення внутрішніх повстань.

Після смерті Ф.Шварценберга (1852) імператор концентрує у своїх руках усю повноту влади. Навіть міністр закордонних справ граф Буоль-Шауенштайн постійно відчував його тверду руку.

Зовнішня політика країни проходила під знаком помилок, можливо, переоцінки сил та влади. Існували ілюзії відносно впливу Австрії в Німецькому союзі. Імператор був молодим і недосвідченим, а молодості притаманний оптимізм та схильність вірити, діяти без зайвих сумнівів, роздумів. До цього слід додати враження від успішного придушення революції військовою силою. Усе це в поєднанні з династичними поглядами на політику та віру в силу солідарності консервативних урядів і визначало стратегічну лінію Габсбургів.

Першим випробуванням цієї стратегії стала східна криза – Кримська війна 1853–1856 рр. Вона знову вивела на перший план питання про становище Австрії в Німеччині та в загальноєвропейському розміщенні сил⁴. Росія прагнула залучити Габсбургів на свій бік, тому що західні країни стали на бік Туреччини. Перед Австрією постало питання: чи продовжувати лінію К.Меттерніх, котрий вважав єдність Османської імперії необхідним елементом рівноваги в Європі, чи ні. Імператор, військове керівництво та міністерство закордонних справ прийшли до висновків, що на тлі високої готовності до війни необхідно активними політичними діями покласти край експансії Росії та її проникнення на Балкани, прагнучи одночасно в межах європейського концерну до посилення власного впливу на території, що знаходилися в зоні контролю Османської імперії. Австрійські інтереси були спрямовані в напрямку гирла Дунаю, тим самим протистояли Росії, яка розпалювала національні тенденції серед балканських народів. Звичайно, дії Росії були загрозою для планів Габсбургів. Крім того, балканські питання перепліталися із центральноєвропейськими прагненнями Австрії на керівну роль у Німецькому союзі. Очевидно, імператор знаходився під впливом ідей групи барона Карла Брука, яка вважала країну лідером непохитного союзу із Пруссією та іншими німецькими державами і тому була спроможною протиставити себе не лише Росії, а й західним країнам, продиктувати вигідні умови миру і закріпити свою силову та економічну присутність у Дунайських князівствах. Така політика була безумовно до серця імператору, але К.Брук та його спільники мали помилкові міркування. Доречно зауважити, що критику імператор зовсім не сприймав. Курс, запропонований міністром закордонних справ Буолем, полягав у зростанні впливу Австрії в Італії та Німеччині. На березень 1854 р. Австрія вже мала своє бачення ставлення до війни: обмеження воєнних прагнень західних союзників, стриманість Росії на сході та схилення її до миру, посилення власних позицій у Німеччині, збереження статус-кво в Італії, передачі Росії протекторату над Молдавією, Валахією та Сербією. І, нарешті, західні союзники повинні були розпочати демарш у Берліні, Франкфурті, тим самим погрожуючи Пруссії, іншим німецьким державам

приєднатися до Австрії. Таким чином, Буолі передбачав створення нової системи зв'язку між західними союзниками та Німеччиною. Однак у цей час консервативне керівництво Пруссії, нарешті, вийшло із стадії боротьби думок про вибір курсу, сформувало концепцію незалежного "суверенного нейтралітету", шукаючи ґрунт для зближення із Росією. Третя Німеччина теж консолідувалася і боялася розриву з Росією, котра була важливим гарантом консервативного існування цих держав.

Під час Кримської війни імператор гадав, що моральний та політичний обов'язок держав Німецького союзу – примусити Третю Німеччину піти слідом за Австрією. Відповідно до цього вели себе й австрійські дипломати у Франкфурті, вимагаючи покори, суворого виконання норм союзного права. У квітні 1854 р. був поновлений союз із Пруссією, що гарантував територіальну цілісність Австрії і носив суто оборонний характер. Саме тепер імператор Австрії, маючи значні військові ресурси на сході, зважився висунути Росії ультиматум з вимогою очистити Дунайські князівства. Не проконсультувавшись із союзниками в Німеччині, Австрія окупувала Дунайські князівства, тим самим викликала негативну оцінку Заходу. Франція, в особі Наполеона III, прагнула знищення консервативного альянсу Росія–Австрія. Її погрози стосовно Італії не сходили з порядку денного і навіть була оприлюднена пропозиція обміну Молдавії та Валахії на Ломбардо-Венецію. Держави Третьої Німеччини трималися за Пруссію. Перспективи австрійської політики виглядали далеко не оптимістично. Міністр закордонних справ Буоль усе більше прихилився до Заходу і гадав, що продовження політики імператора призведе до негативних результатів. У 1854 р. він бере курс на формальний союз із Заходом, але не для того, щоб вступити у війну, а щоб на неї вплинути. І незважаючи на реакцію при дворі (виступ К.Меттерніха 2 грудня 1854 р.), такий союз було укладено. Франція зобов'язувалася зберегти на часи війни статус-кво в Італії. Союзники Австрії підписали договір із Сардинією і тим самим значно підвищили статус основного суперника Австрії в Італії.

Австрія вступила до союзу з досить обмеженими прагненнями, але сам цей факт мав підривно дію для існуючої системи, однак імператор цього не усвідомлював. На думку австрійських політиків, Німеччина повинна була виступити проти Росії. Це означало, що проби військових сил мали відбутися на німецькій арені. Однак з'ясувалося, що Відень перегнув палку, тому що прусському представнику в парламенті О. фон Бісмарку вдалося провести у бундестазі рішення про суворий нейтралітет. Усі члени Союзу об'єдналися на цій платформі, тим самим залишивши Австрію в ізоляції. Спроби Австрії досягти посередництва між Росією та її противниками закінчилися поразкою. Катастрофічне положення примусило її згорнути всі військові заходи, направлені проти Росії, та відмовитися від вступу у війну на боці західних держав. У 1855 р. Австрія повністю виходить з війни. Лише коли було досягнуто військового послаблення Росії, Наполеон III, який вирішив більшості поставлених ним завдань, виявив готовність до миру. У новій грі він знову вирішив розіграти австрійську карту. За згодою з Англією та домовленістю з Францією Австрія направила Росії ультиматум з тим, щоб підштовхнути її до миру. Дії Австрії на цьому не припинилися. На Паризькому мирному конгресі Росія змушена була віддати південну частину Бессарабії новоутвореному, теоретично залежному від Порти князівству (з 1881 – королівство) Румунії і тим втратити свою частину земель у нижній течії Дунаю. Це повинно було зіграти неабияку роль у

майбутній балканській політиці. Створення напружених відносин між Росією та Австрією входило до планів західних держав поряд із послабленням ролі Росії на Чорному морі. Під час переговорів у Парижі Наполеон III спробував поставити на порядок денний італійське питання. На таємних нарадах (липень 1858) із сардинським міністром К.Кавуром він зобов'язався надати військову допомогу в об'єднанні Італії. З огляду на це Пруссія не збиралася підтримувати Австрію. Крім того, фінансове становище Австрії було катастрофічним, що вплинуло на надто поспішний ультиматум Сардинії та передчасне підписання мирного договору. Навесні 1859 р. Австрія та Сардинія сконцентрували значний контингент військ у прикордонній області. Збройні сили Франції нараховували 600 тис. чол., Сардинії – 86 тис. чол., Австрії – 675 тис.⁵ 22 квітня 1859 р. австрійська сторона послала Сардинії ультиматум, яка його відхилила, тому Австрія змушена була оголосити війну Сардинії. Франція виступила на боці Сардинії і кинула значні військові сили в Північну Італію. Военні операції Габсбургів виявилися невдалими. Головнокомандуючому графу Францу Гюлаї бракувало рішучості, час був втрачений і в битві 4 червня 1859 р. під Магентою Австрія отримала поразку. Вона звільняє Ломбардію і відступає за Мінчіо. Наступна битва 24 червня 1859 р. під Сольферіно також була приречена на поразку. Під натиском німецької громадської думки Пруссія почала схилитися до участі у війні на боці Австрії. 8 та 15 липня 1859 р. Франц I пішов на прийняття попередніх мирних угод у Вілляфранко та мирної угоди в Цюриху (10 листопада 1859). Імператор повірив Наполеону III, що той допоможе стабілізувати становище в Італії. Однак ціна обіцянок з'ясувалася дуже швидко. Фігура Наполеона III стала для ошуканого і дуже скривдженого Франца I втіленням політичної підлоти, він називав його "архімерзотником", "шахраєм" і повалення наполеонівського режиму стало у його очах пріоритетним завданням.

Першим виявом його відчаю після поразки у війні стали скарги на віроломство Пруссії, на її небажання підтримати Австрію. Війна в Італії дійсно стала початком краху габсбурзької монархії, а невирішені проблеми багатонаціональної імперії знову загострилися.

Зростання національного руху у співвідношенні із зростанням французької загрози спонукали політиків держав Німеччини безпосередньо зайнятися питанням конституційного влаштування союзу та прийняття військового статуту. Знову з'явилася система трикутника: Пруссія, Австрія та Третя Німеччина. Консервативні інтереси Австрії більше збігалися з інтересами Третьої Німеччини, ніж з інтересами Пруссії. На це була зорієнтована зовнішня політика нового міністра закордонних справ графа Йоганна Рехберга. При такій орієнтації знову повинні були загостритися проблеми дуалізму, що загрожували єдності союзу. 25/26 липня 1860 р. в Тепліце відбулася зустріч між Францом I та принцем-регентом Вільгельмом, що підвела ризику під роками неприязні. Під час неї була досягнута домовленість про взаємну оборону проти Франції. Однак, коли в Берліні справа дійшла до конкретного обговорення пунктів військового договору, прусський уряд зрозумів, що його економічна політика значно відрізняється від австрійської – вона стабільніша і має вихід на європейські ринки. У кінці 1861 р. відбулася зміна міністрів закордонних справ (на місце Шляйніца вступив Бернсторф) і Пруссія почала активно діяти в союзній політиці, тому Австрія та дрібні німецькі держави змушені були перейти до спільної оборони. Справжнє загострення стосунків сталося тоді, коли прем'єр-міністром Пруссії став О. фон Бісмарк. Проти спроб середніх держав розширити свої права в Союзі виступила Пруссія. Крім того, заключивши в

1861 р. торговий союз із Францією, вона заблокувала вступ Австрії до Митного союзу. Пруссія запропонувала Австрії розподілити між собою повноваження в Німеччині. Прагнення до співпраці з Пруссією підтримував австрійський міністр закордонних справ граф Йоган Рехберг та Франц І. У той же час імператор, урахувавши особливості внутрішньополітичної ситуації 1862–1863 рр., через голову свого міністра спробував виступити з ідеєю реформ Союзу. Вони зводилися до концепції троїстого управління через директорію і тим самим гарантували Австрії пріоритет. Ставка робилася на національно-ліберальні сили, виразником яких був Антон фон Шмерлінг, і, зрозуміло, що з цим імператор не міг погодитися. Він доручив Людвігу фон Бегелебену розробити проект реформ, що збільшували кількість союзних установ, посилювали виконавчу владу, що належала Директорії (5 членів), бундесрату як федеральному органу і федеральним зборам. Федеральні збори складалися із делегатів від парламентів країн Союзу і мали законодавчі права. Характерною була процедура розгляду цього проекту, тому що він тримався у секреті від уряду та бундестагу. Імператор повинен був представити проект на загальний з'їзд німецьких князів та його затвердити. Така процедура відповідала уявленню Франца І про монархічну політику та династичну сутність німецького співтовариства, догоджала князям, які стояли над конституцією і здійснювали великі справи у своєму оточенні. Цей план був направлений проти німецьких лібералів, але не проти інтересів Пруссії. На всяк випадок Л. фон Бегелебен передбачив створення союзу без участі Пруссії, так би мовити австро-дрібнونیмецьку спільноту. Монарх знав про такий план і навіть робилася спроба запросити короля Пруссії Вільгельма І на з'їзд князів. Таке завдання взяв на себе Франц Йосип й особисто сповістив Вільгельма І про основні моменти задуму, зробивши це при таких обставинах і в таких межах, що наступні звинувачення його у маніпуляторстві і спробі захопити Пруссію зненацька здавалися цілком обґрунтованими. О. фон Бісмарк відгадав цей фокус і надто довго умовляв Вільгельма І не піддаватися поклику династичних почуттів і всупереч монархічній солідарності, відмовитися від запрошення. Відсутність Гогенцоллерна торпедувала дії Австрії, хоча дискусії на раді князів пройшли успішно. В очах усіх учасників Франц Йосип виглядав "позитивним героєм". Він критикував друзів Пруссії, що зачіпали особистий та державний престиж учасників, і це перешкоджало відвернути дискусію від другорядних питань. Однак імператор мав талант вести збори, не втрачав ініціативи і досяг поставленої мети: проект реформ із невеликими змінами більшістю голосів (24 проти 6) був прийнятий. Після того як Пруссія відхилила проект і висунула попередні умови, несприйнятливі для Австрії, зразу ж і з'ясувалося, що прихильники реформ бояться вступати в гострі конфлікти з іншою великою державою. Спроби Відня створити у межах союзу ще один тісний вузький союз без Пруссії не знайшов відгуку у німецьких друзів Австрії. Створити союз без Пруссії було практично неможливо, під керівництвом Австрії – нереально з політичних, географічних та економічних міркувань. Знову Берлін стає центром уваги австрійських політиків і на перший план виходить граф Йоганн Рехберг.

Загострення шлезвіг-гольштейнської проблеми було болючим питанням для Німеччини і вимагало відновлення австро-пруських контактів. Граф Й.Рехберг та Франц Йосип І Австрійський прийняли запрошення Берліна про спільні дії. Конфлікт з Данією призвів до того, що загальнополітична ініціатива перейшла до рук Пруссії.

Вихідним пунктам політики прусського канцлера сприяли розходження між офіційною позицією Німецького союзу і тим порядком, що був визначений Лондонським протоколом 1852 р. Європейські держави, з одного боку, залишали Шлезвіг та Гольштейн під юрисдикцією данської корони, з іншого – малося на увазі особливе державно-правове становище. Німецький союз, у цілому, і більшість середніх держав у Німеччині не погоджувалися з цим порядком. Вони вважали, що при зникненні старої королівської лінії герцогства повинні перейти до рук другої гілки цієї династії (Аугустенбургів), тобто відбувалося її повне відділення від Данії. Дискусія була лише приводом для зіткнення національних домагань данців і німців. Із 40-х рр. XIX ст. цей конфлікт відносився до вибухово-загрозливих і був у центрі уваги європейської дипломатії. Починаючи з

50-х рр. XIX ст. бундестаг постійно займався відображенням лобіруваних національною партією спроб Данії змінити правовий статус цих територій шляхом повної інтеграції Шлезвіга до складу данської держави. Вступивши на данський престол (1863), Христіан IX насамперед затвердив вже почату інкорпорацію Шлезвіга і тим самим порушив Лондонський протокол. Німеччину охопила хвиля націонал-ліберальної агітації, більшість членів Франкфуртського бундестагу підтримали зведення на престол Аугустенбургів, а в цей час Берлін та Відень узгоджують спільну програму, щоб примусити непокірну Данію дотримуватися Лондонського протоколу. Наслідком таких дій стала окупація Шлезвіга, що задовольняла войовничих політиків і враховувала європейські аспекти. Усі зацікавлені сторони зібралися за столом переговорів у Лондоні, однак на франкфуртській сцені відбувалося зовсім незвичайне шоу: дві великі держави виступили проти політики більшості.

У самій Австрії імператору протистояли ліберальні кола, що висловлювалися проти прусського альянсу. Лідери конституційної партії критично ставилися до зовнішньої політики Й.Рехберга. У такому зовнішньополітичному курсі ліберали вбачали загрозу конституційним завоюванням. Носієм напівконституційної системи при дворі в цей час виступає міністр А.Шмерлінг. Його не любили, однак він був незамінним. По інший бік барикад стояли ультраконсерватори та клерикали, що мали свої органи преси, придворні аристократичні зв'язки; прихильники курсу конфліктів та консервативно-федералістського перегляду австрійської конституції. Імператор розраховував на те, що, уклавши альянс із Пруссією, він отримає можливість дівіше впливати на Францію та Європу. Що стосується О. фон Бісмарка, то для нього збереження єдиної данської монархії не було найкращим рішенням, але все ж таки прийнятнішим, ніж створення нової конституційної держави для Аугустенбургів. Дотримання ж Лондонського протоколу було лише приводом. Прорахунки данської політики і її невідповідність протоколу надали Пруссії тактичні переваги. Данія виявилася в ізоляції і Пруссія змогла почати війну, формально прикриваючись Лондонським протоколом, досягти повного відторгнення дискусійних герцогств на користь воюючих сторін. Австрійська дипломатія допомагала прусській створювати умови для беззастережної анексії цих територій, але, не починаючи жодних дій на випадок, якщо така анексія відбудеться. Виставляючи тепер умови анексії, О. фон Бісмарк створював тим самим основи, на яких Австрія могла продемонструвати свою готовність до майбутньої політичної співпраці на основі врахування інтересів Пруссії. Незважаючи на серйозні сумніви, Франц Йосип усе ще не втрачав надії на "благодійний союз". Пруський канцлер добре навчився керувати Віднем при допомозі "антиреволюційного лексикону". З іншого

боку, вже не було ніяких сумнівів щодо експансіоністських намірів Пруссії в Північній Німеччині. Це стосувалося переговорів про прийом Австрії до Митного союзу, де відкрито застосовувалася тактика зволікань. Одночасно вона підтримувала пропозиції інших держав до зміни статуту Союзу.

Перед австрійськими політиками стояла альтернатива: підтримувати суверенність Шлезвіга та Гольштейна під верховенством власного монарха і разом з іншими вступити у конфлікт з Пруссією чи домогтися незначної компенсації в межах широкого компромісу. На карту була поставлена вся система Німецького союзу і становище в ньому Австрії.

Зустріч монархів та міністрів у серпні 1864 р. (Шенбрунн) мала визначити майбутнє Шлезвіга та Гольштейна, основи їхньої подальшої співпраці. О. фон Бісмарк та Й.Рехберг розробили основні положення досить незвичайної угоди, у якій австрійська лінія на дуалістичний компроміс отримала втілення. Пруссія та Австрія спільно домовилися виступити в бундестазі з питання суверенітету над герцогствами. Пруссія зобов'язувалася надати допомогу Австрії на випадок загострення, при поверненні Ломбардії та успіху цієї операції вона отримувала право на анексію Шлезвіга і Гольштейна. Таким чином, мрій було багато, можливо, навіть, повторення подій 1859 р., але тепер уже у формі великої європейської війни центральноевропейських держав проти Франції.

Заснування Італійського королівств визнавалося недовірливим. Німецький союз знаходився під подвійним консервативним гегемонізмом та був поділений на північну та південну зону впливу. Імператор Пруссії Вільгельм I не мав великого бажання втручатися в італійські справи на боці Австрії. Франц Йосип I Австрійський постійно підкреслював, що надає перевагу не розширенню Пруссії, а створенню нової середньої держави; жадав союзу із Пруссією, але не бажав збереження старої структури Німецького союзу.

За таких умов Й.Рехберг зайшов занадто далеко. На нього тиснули ліберальні кола, бюрократія, і все це призвело до його відставки. До кінця свого життя він присягався, що вірою і правдою служив імператору, був відданий Габсбургам. Однак із заміною Й.Рехберга графом Менсдорфом-Пуйї, імператор не відійшов від свого курсу. Обґрунтовуючи заміну міністра перед пруським королем, він використовував традиційну антиреволюційну формулу, що зводилася до збереження союзу із Пруссією, тому що він (союз) був гарантом політичних та суспільних загроз тих часів. Імператор відхилив пропозицію Бігембена стосовно угоди з Францією проти Пруссії. Новий міністр повинен був продовжувати політику середньої лінії, що не спиралася на балансування в межах союзного права і концепції трикутника між Третьою Німеччиною та Пруссією, не дозволяла Пруссії проводити анексію на півночі, підтримувала співпрацю з Пруссією з метою спільного антиреволюційного управління Союзом. Проблема була в тому, як досягти такого балансу. Напевно, посол Ріхард Меттерніх справедливо підкреслював, що імператор проводить емоційну, а не реальну політику. Консервативний альянс насправді був лише міражем. З часом Франц Йосип I Австрійський звільнився від ілюзій по відношенню до

О. фон Бісмарка, але завжди відчував дійсну загрозу нової епохи не так в особі пруського канцлера, як у зміні його кабінету. Він щиро надіявся, що король Пруссії Вільгельм I зацікавлений у збереженні миру і не довіряв скоріше пруському спадкоємцю, ніж королю.

Пруссія прагнула витіснити Австрію зі Шлезвіга та Гольштейна, заблокувати втручання союзу у ці справи чи встановити там свій економічний та військовий

режим з тим, щоб останні потрапили під владу Пруссії. Це повинно було означати повний політичний демонтаж Німецького союзу. У такій ситуації Австрія прагнула до пошуків контактів із середніми німецькими державами, які свого часу ігнорувала. Коли з'ясувалося, що з боку Пруссії згоди Габсбурзької монархії на односторонню анексію герцогства не буде, за угодою (1865) відбувся адміністративний поділ: Гольштейн відійшов до Австрії, а Шлезвіг – до Пруссії. Це був лише тимчасовий захід. Навесні 1866 р. суперечки знову загострилися, чому не мало посприяти лідер пронімецької політики в Австрії, виразник пангерманських поглядів Людвіг фон Бігембен. 8 квітня 1866 р. Пруссія разом з Італією утворює альянс проти Австрії, що порушує умови Німецького союзу. Згодом вона займає Гольштейн, на що Австрія підписує з Францією дивну угоду, яка передбачає відокремлення Венеції, навіть за умови успішного завершення війни в обмін на нейтралітет Франції.

У цей час Пруссія настійно вимагає вилучення Австрії зі складу Німецького союзу і за результатами голосування в бундесраті (9 проти 6) від Австрії вимагають мобілізації сил проти Пруссії. З огляду на це пруський представник оголошує Союзу конституцію недійсною і розпочинається війна. З одного боку стоять: Австрія, Ганновер, Саксонія, Гессен-Кассель, Баварія, Баден та Вюртемберг, з іншого – Пруссія, міста Ганзейського союзу, північнонімецькі дрібні князівства та королівство Італія. Австрія зазнає значних втрат, хоча і були моменти перемоги (24 червня 1866 р. при Кустозі), однак пруські війська мають значну перевагу на головній арені бойових дій. 22 липня 1866 р. сторони укладають перемир'я, 6 серпня – попередній мир у Нікольсбурзі, а 22 серпня – підписують Празький мирний договір. Згідно з ним Австрія передає Венецію Франції, проте зберігає Південний Тіроль та лінію по р. Ізонцо завдяки успішній оборонній тактиці. Пруссія отримує Ганновер, Кургессен, Нассау, Франкфурт, Шлезвіг, Гольштейн. Із Саксонією, північнонімецькими землями підписується угода про створення Північно-німецького союзу. Водночас південна Німеччина підтверджує свою незалежність.

Узгоджувальний процес між Австрією та Угорщиною в плані прийняття конституції у першій половині 1866 р. був перерваний Австро-Пруською війною. На початку 1867 р. в Австрії відбулася зміна уряду. Федераліст Ріхард Белькреді, який не погоджувався з політикою дуалізму, пішов у відставку, а на його місце прийшов барон Фердинанд фон Бойст, колишній прем'єр-міністр Саксонії, який в уряді Р.Белькреді до кінця 1866 р. керував закордонними справами. Ф.Бойст почав вести переговори з угорськими лідерами Францом Деаком та графом Юліусом Андраші. Пристрасною захисницею угорських державних діячів була дружина імператора Єлизавета, яка володіла угорською мовою, багато часу проводила у товаристві Ф.Деака, Ю.Андраші. Саме вони прагнули через імператрицю вплинути на імператора, щоб той надав Угорщині значну самостійність у межах імперії. Прагнення Єлизавети допомогти угорцям мали свій резонанс. Ф.Деак та Ю.Андраші, на відміну від Л.Кошута, добре розуміли, що угорські претензії на панування в усіх землях реально можна здійснити лише у межах Габсбурзької монархії. Під час переговорів Ф.Бойст та Ю.Андраші утворили групу натиску, а помірковані Ф.Деак та Франц Йосип відігравали роль стримуючого чинника. Після того, як монарх дав свою згоду щодо домовленості між політиками, тепер можна було не сумніватися у проведенні поділу. Завдяки впливу Ф.Деака, в угорському парламенті абсолютна більшість депутатів проголосувала за урівнення в правах двох держав. Лише наприкінці 1867 р. обом палатами

австрійського рейхстагу було прийнято рішення про запровадження дуалізму. Франц Йосип I та Єлизавета були короновані у Будапешті як угорські король і королева.

Дуалізм призвів до створення трьох спільних королівських міністерств ("рейхсміністерств"): міністерство зовнішніх справ, військове та фінансів. Рейхсміністри звітували перед делегаціями, що склалися із 60 осіб. Їх обирав кожен із двох парламентів і скликав, як правило, для надзвичайних засідань. Рішення делегацій повинні були узгоджуватися і лише після затвердження королем набирали силу закону. Частину державного боргу взяла на себе Угорщина. Торгівля, митна справа, непрямі податки, валюта, прикордонні залізничні шляхи стосувалися обох держав. Характерною рисою подальшої політики Австро-Угорської монархії було те, що Угорщина сплачувала суттєво меншу частку коштів, однак була рівна у правах з Австрією. Річка Ляйта була кордоном між угорською та австрійською частиною Габсбурзької монархії. Назва "Австрія" увійшла до офіційного вжитку лише в поєднанні Австро-Угорська монархія та ще в титулі монарха "цар Австрії та король Угорщини". Австрійський герб з'явився лише у 1916 р. Країна залишалася під владою Австрії, однак Угорщина та Хорватія не відмовлялися від своїх претензій на неї. Хорватія-Словенія зберігали в межах Угорщини свою автономію.

21 грудня 1867 р. були прийняті закони, що стосувалися судової влади: урівнювали у правах Угорщину, а також створювали дві палати, члени яких

обиралися на підставі загального станового виборчого права народним представництвом. Уряд зберігав за собою право на прийняття надзвичайних законів. Закон "Про загальні права громадян" гарантував рівноправність усім громадянам, свободу віросповідання та совісті, недоторканість приватної власності.

Таким чином, особистий вплив Франца Йосипа I Австрійського на розвиток німецької історії за період з 1848 по 1867 рр. був великим, тому що імператор визначав генеральну лінію політики Габсбургів. Важко зрозуміти, чому його дії призвели до розриву Австрії з Німеччиною та напруженості з Пруссією. У листі до дружини він пише: "Ми підемо з Німеччини у будь-якому випадку, незалежно від того: примусять нас чи ні. Я вважаю, що ці дії необхідні для щастя Австрії після того, що з нами зробили наші німецькі союзники". Безперечно, імператор жив ілюзіями і це послаблювало державу. Тепер між Німеччиною й Австро-Угорщиною відносини стали будуватися виключно на основі державних угод.

¹ Bled J.P., Joseph Franz. Der letzte Monarch der alten Schule, deutsche Übersetzung aus dem Französischen. – Wien. – 1988. – S. 70. ² Herre F. Kaiser Franz Joseph von Österreich. Seine Zeiten – seine Zeit. – Wien. – 1978. – S. 41. ³ Faber K.-G. Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert. Restauration und Revolution 1815–1851 – Wien, 1979. – S. 285; Fritsch W. Metternich und sein Monarch. – Wien, 1952; Инсаров Х.Г. Князь Меттерних. // Библиографическая серия. – Челябинск, 1995. – С. 91–215; ⁴ Черников И. Гибель империи. – М., 2002. – С. 187–197; Baumgart W. Der Friede von Paris 1856. – Wien, 1972. – S. 200. ⁵ Черников И. Гибель империи. – С. 191–192. ⁶ Шиндлин А., Циглер В. Кайзеры. – Ростов-на-Дону. – 1997. – С. 458.

Надійшла до редколегії 16.09.04

М.Б.Парахіна, канд. іст. наук

АСПЕКТИ ІСТОРІЇ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Здійснено аналіз основних напрямів розвитку і становлення української державності. Особливу увагу приділено ролі етнонаціональної політики в національному відродженні України.

The article investigates the principal trends of the development and formation of the Ukrainian State system. The particular attention is made to the role of ethnonational policy in the national revival of Ukraine.

Роль етнонаціональної політики в процесі сприяння національно-культурній розбудові України вбачається визначальною, вона здатна давати цілісне уявлення про механізм формування національних цінностей, духовний потенціал народу, шляхи досягнення міжетнічної злагоди, передбачати хід і наслідки етнокультурних та етнонаціональних процесів.

Українська революція 1917–1920 рр. і відновлення національної державності України, її політичне і національно-культурне відродження дало могутній поштовх вивченню історії не тільки українського народу, але й інших етносів, що проживали на українських етнічних землях. Центральна Рада Української Народної Республіки намагалася заручитися союзом із національними меншинами в боротьбі за зміцнення незалежності УНР. Цей період став переломним у вітчизняній історії. Після тривалої перерви було реалізовано прагнення українського народу до власної держави.

Створення системи органів виконавчої влади Української Народної Республіки є позитивним наслідком українського державотворчого процесу, оскільки це стало важливим кроком на шляху утвердження національної державності. Воно виразно засвідчило прагнення українського народу мати власну державу. Внаслідок цього ідея національної державності увійшла у свідомість народних мас, стала головним напрямом українського визвольного руху XX ст.

Одним з основних фрагментів післяреволюційного періоду стала політика коренізації, у ході якої переслідувалася мета схилити українців і національні меншини на бік радянської влади, заручитися їхньою підтримкою для утвердження тоталітарної системи. Сам факт цієї політики розглядався як реальний шанс національних меншин здобути політико-правові гарантії для рівноправного розвитку та задоволення своїх національно-культурних потреб¹.

Історіографія становища національних меншин на українських землях представлена як узагальнюючими працями з історії України, політичного, соціально-економічного та культурного розвитку в УСРР, так і спеціальними дослідженнями, присвяченими розвитку міжнаціональних відносин етнічних груп.

Упродовж останнього десятиріччя в Україні зростає увага до дослідження етнонаціонального розвитку суспільства, відбувається подальша теоретична та концептуальна розробка етнополітології та етнодержавознавства. Деякі аспекти цієї проблеми дістали висвітлення в документальних збірниках, у працях керівних діячів держави, структур з роботи з меншинами, у тогочасній пресі та спогадах.

Досліджуваної проблеми, певною мірою, торкаються автори загальних праць, присвячених міжнаціональним відносинам в Україні на тому чи іншому етапі її історичного розвитку. Серед таких праць слід назвати брошури і статті Л.Нагорної, В.Савельєва, В.Наулка, Ю.Войцехівського, В.Сергіючука та ін.²

У публікаціях науковців відділу національних меншин Інституту політичних й етнонаціональних досліджень НАН України О.Калакури, М.Панчука, Л.Польового зроблені перші кроки щодо висвітлення питання голодомору. Зокрема в публікаціях О.Калакури наведено конкретні факти голодомору в Мархлевському польському національному районі³. М.Панчук і Л.Польовий досліджували долю німців України в період колективізації та голоду⁴. Б.Чирко та Л.Польовий навели конкретні дані, що відображають "національний" аспект колективізації, хлібозаготівель та голоду в українських, польських, російських та єврейських селах за умов терористичних методів здійснення в Україні сталінської економічної політики⁵.

Позитивної оцінки дістали фундаментальні збірки документів, присвячені окремим національним меншинам в Україні. Однією з перших стала збірка "Німці в Україні. 20–30-і роки XX століття"⁶, яка привернула увагу не лише українських дослідників, а й науковців зарубіжних країн. У ній серед цілого комплексу архівних матеріалів представлені документи, що висвітлюють організацію та проведення досліджень національних меншин.

Серед зазначених робіт помітно виділяється монографічна праця О.Рафальського "Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис"⁷, де на широкому історіографічному та фактичному матеріалі досліджено провідні тенденції розвитку знань з історії національних меншин України у XX ст.

У роботах вищезазначених учених досліджуються фундаментальні питання етнонаціонального та етнополітичного поступу українського суспільства, окреслюються умови становлення етносоціальних суб'єктів, визначаються напрями їхнього формування, переосмислюється традиційне уявлення щодо ролі етнічності в політиці, обґрунтовується система міжетнічних та міжнаціональних відносин, характеризуються їхні форми, створюються нові підходи, вільні від ідеологічної заданості, у ґрунтовному осмисленні загальнотеоретичних етнонаціональних проблем.

В Україні сформувався досить потужний колектив дослідників етнонаціональних проблем, визнаних фахівців у цій галузі, вчених, які опрацьовують різні аспекти теорії і практики життєдіяльності етнічних груп. Серед них найбільш авторитетними виділяються творчою продуктивністю В.Борисенко, О.Войналович, В.Євтух, О.Калакура, І.Курас, В.Наулко, Б.Чирко та ін.

Основним центром з вивчення національних меншин у 20–30-і рр. стала Всеукраїнська академія наук (ВУАН), яка поставила етнографічні дослідження історії та культури національних меншин серед пріоритетних напрямів своєї роботи. У 1925 р. була створена Всеукраїнська Асоціація сходознавства, а з 1927 р. почав виходити часопис "Східний світ", висвітлюючи історію, етнографію та культуру татарського, ассирійського та грецького населення України. Під керівництвом акад. А.Лободи розгорнула діяльність Етнографічна комісія, досліджуючи, у т. ч. побут німецького, білоруського, болгарського та молдавського населення. У 1930 р. при Етнографічній комісії було утворено Кабінет з вивчення національних меншин.

До проблем національних меншин, у т. ч. питань їхньої історії, культури та традицій певною мірою звертали увагу багаточисельні як українські, так і інші національні організації.

Практичні заходи, здійснені Центральною Радою із забезпечення прав і свобод національних меншин, створення нормальних умов для їхнього соціального, політичного, економічного і культурного розвитку дали

свої позитивні результати. Уже на весну 1918 р. склалася структура органів державного управління з питань роботи серед національних меншин, сформувалася необхідна законодавча база для подальшої діяльності, утворилися десятки національних громадських організацій і об'єднань. Усе це давало підстави стверджувати, що Україна стала однією з небагатьох держав, що ввела вирішення питань національних меншин до рангу державної політики.

Для практичного втілення в життя політики коренізації була утворена комісія з українізації на чолі із секретарем ЦК КП/б/У В.Затонським. До її складу увійшли такі партійні й державні діячі як В.Чубар, М.Скрипник, О.Шумський, О.Шліхтер, Л.Каганович, М.Попов та ін.⁸

Надзвичайно важливо, що політика коренізації не лише не призупинила національне і культурне відродження малих народів, а й значною мірою відкрила шлях до їхнього вільного розвитку, блискуче підтвердивши істину, що духовне відновлення будь-якого народу можливе лише за умов піднесення всіх народів, що його оточують.

У червні 1921 р. було прийнято рішення про утворення Раднацмену при Народному Комісаріаті освіти під головуванням Я.Ряппо¹⁰. Раднацмен незабаром представив програму своєї подальшої роботи, яка регламентувалася "Положенням про організацію справи освіти національних меншин, що населяють територію УСРР". Ця програма була затверджена колегією НКО України в серпні 1922 р.¹¹

Створення чіткої структури роботи серед національних меншин у системі Наркомосу України не знімало з порядку денного питання про організацію загального республіканського авторитетного органу, спроможного координувати діяльність у цьому напрямі в масштабах усієї України.

Важлива робота була проведена в 1920-х рр. з дослідження польського населення України. З цією метою ще в червні 1923 р. Раднацмен при Народному комісаріаті освіти поставив питання перед політичним керівництвом, вищими органами державної влади та державного управління про забезпечення цієї роботи необхідною кількістю кваліфікованих фахівців¹².

Активізації роботи з дослідження польського населення певною мірою сприяло обговорення цього питання на засіданні Президії ВУЦВК у серпні 1925 р. У резолюції, підписаній тимчасово виконуючим обов'язки голови ВУЦВК А.Буценком, доручалося члену ЦК Нацмен В.Сударському інформувати ВУЦВК про хід і результати діяльності у цьому напрямі¹³.

Певні здобутки в дослідженні історії та традиції польського населення в Україні зазначили учасники V Всеукраїнської конференції польських працівників освіти, яка відбулася восени 1926 р. Водночас вони наголосили на необхідності втілення результатів досліджень у практику організації культурно-освітньої роботи серед польського населення¹⁴.

У центрі уваги Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК знаходилися питання дослідження німецького населення. Заслухавши на своєму засіданні 29 квітня 1926 р. доповідь інспектора Наркомосу В.Патока, вона накреслила розгорнутий і конкретний план діяльності в цьому напрямі¹⁵.

У середині 1920-х рр. перші реальні кроки було здійснено на шляху вивчення болгарського населення України. Це визначила Всеукраїнська болгарська конференція, яка проходила з 5 по 10 квітня 1925 р. Дозволило здійснити низку практичних заходів. Так, на основі узагальнення матеріалів експедицій, з'ясування мовної ситуації серед болгарського населення були

підготовлені і затверджені в 1930 р. основні правила нового болгарського правопису, схвалені Всеукраїнською нарадою болгарських культурно-просвітніх працівників і постановою колегії Народного комісаріату освіти України¹⁶.

Чимало зусиль доклали Центральна комісія у справах національних меншин ВУЦВК та Раднацмен при НКО для організації роботи з дослідження грецького населення. Ще в 1920 р. грецька секція при Одеському губернському відділі освіти провела обстеження грецьких колоній в Одеському і Тираспольському повітах і склала про це докладні наукові звіти¹⁷.

Характерно, що плани науково-дослідної роботи серед греків неодноразово виносилися на засідання Президії ВУЦВК. Зокрема, 25 серпня 1925 р. Президія затвердила склад комісії з обстеження грецького населення України, очолювану К.Янсоном (від Наркомату освіти) та С.Ялі (від ЦК нацмен)¹⁸.

У 1926 р. в Центральній комісії у справах національних меншин при ВУЦВК та Раднацмені при Народному комісаріаті освіти активно обговорювалися пропозиції Всесоюзнаї наради з питань культурно-освітньої роботи серед греків СРСР (травень 1926) про перенесення грецького наукового центру до м. Ростова¹⁹. Однак своєї реальної підтримки в Україні вони так і не знайшли.

Аналогічним чином слід розцінювати діяльність ЦК нацмен при ВУЦВК з організації і проведення досліджень татарського населення в Артемівському, Луганському і Сталінському округах, ознайомившись 20 травня 1926 р. з інформацією голови комісії з обслідування татарського населення С.Айзатуліна, ЦК нацмен рекомендувала ширше залучати до цієї роботи відповідних фахівців Татарської автономної республіки, висловила побажання зв'язатися з цією метою з Народним комісаріатом освіти ТАРСР²⁰.

На жаль, на рубежі 1920–1930-х рр., в умовах формування нових підходів у національній політиці, численні позитивні процеси в науковій, культурно-освітній роботі серед національних меншин поступово починають гальмуватися. Аналізуючи численні партійні та радянські документи кінця 1920-х – початку 1930-х рр. можна перекоонатися, що всі вони слугували своєрідним ідеологічним обґрунтуванням нового курсу в національній політиці.

Згортання політики коренізації супроводжувалося рішучим наступом на інституції, пов'язані з роботою серед національних меншин.

Цілком очевидно, що за таких умов реалізація завдань, пов'язаних з проведенням наукової, культурно-просвітньої та іншої роботи серед національних меншин була неможливою. Внаслідок цього, на середину 1930-х рр. практично згорнули свою роботу Центральна комісія національних меншин при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті, Раднацмен при Народному комісаріаті освіти, інші організаційні та методичні центри. Існуючи лише на папері, вони вже не могли істотно впливати на стан справ, як у центрі, так і на місцях.

Відновлення державної незалежності України, курс на демократизацію суспільного життя дали могутній поштовх для вільного розвитку історичної науки, започаткували його новий етап і новий погляд на проблему. Напрацьований за умов перебудови досвід критичного осмислення національної політики більшовиків, її впливу на політико-правове становище національних меншин, набув нового змісту і підходів з позицій об'єктивності та всебічності. Було відкрито доступ до архівних документів, активізувалася археографічна робота, вийшла низка збірників

документів з питань національних відносин, а також історико-картографічний атлас²¹.

Непростий і масштабний державний механізм України складався і набував повноцінної цілісності в умовах, що важко називати сприятливими. Проте за десятиліття було сформовано не тільки всі атрибути державності – від символіки до загальноновизначених кордонів, але й конкретними справами заявлено про себе як про повноправного члена світової демократичної співдружності.

Незалежна українська держава, спираючись на вікові традиції співжиття на її території представників різних етносів, дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб усіх етнічних спільнот. Виходячи з того, що будь-яка етнічна культура завдяки певним нормам, цінностям, ідеалам формує особливий культурний соціум, свою форму соціально-культурного спілкування, свої морально-етнічні засади суспільного життя, включаючи власні типи мислення, ціннісні орієнтації, що спираються на притаманне конкретному етносу самобутнє світосприйняття. Жодна етнічна культура не здатна замінити собою іншу. Однак це не заперечує можливостей діалогу між різними культурами, що має стимулювати процес їхнього саморозвитку²². Отож одним із пріоритетних напрямів державної етнополітики на сучасному етапі є забезпечення гармонійного співіснування громадян України різних національностей, їхнього вільного етнокультурного розвитку. З розмаїття етнічних культур формується єдиний загальнодержавний культурний простір²³.

Держави, за свідченням письмових джерел, існували зі стародавніх часів у різних країнах. Демократія, як тип політичного режиму, є пізнішим здобутком історії, винаходом людства. Демократизація суспільного державного устрою та поліетнічного життя відбувалася суперечливо, іноді трагічно, асинхронно в різних країнах. Були перемоги демократичних сил та реставрації тоталітарних або авторитарних режимів. Майже завжди демократичні надбання досягалися зусиллями широких народних верств у супереч опору можновладців.

Істотним фактом поєднання державності та демократії доречно вважати прийняття Конституцій за нового часу. Обмеженість державної влади – одна з найважливіших ознак демократичної держави. Права людини та громадянина не є дарунком держави, вони – атрибути особи. Саме тому конституційній демократичній державі притаманна участь особи і народу у здійсненні державної влади. Демократична держава побудована на принципі суверенітету народу. Він посідає установчу владу. Державна влада – законодавча, виконавча, судова – діє від імені народу, вона ним уповноважена. Народ передає державі не владу, а право на владу.

Сучасна політико-правова база регулювання етнонаціональних процесів покликана забезпечувати знаходження оптимального балансу інтересів етнічних спільнот. Демократичні перетворення сприяли зростанню етнічної самосвідомості, зумовили рух національних меншин до самоорганізації та етнічної ідентифікації, визначення свого місця в суспільстві, культурного відродження, вивчення своєї мови, створення національно-культурних товариств та об'єднань.

Важливим чинником поглиблення досліджень проблем національних меншин стало створення Інституту національних відносин і політології (нині – Інститут політичних й етнонаціональних досліджень), Інституту української археографії і джерелознавства ім. С.М.Грушевського, низки регіональних

дослідницьких груп та кафедр етнології в університетах. Науковцям незалежної України відкрився доступ до праць, заборонених в умовах радянської влади, вітчизняних, українських діаспорних та зарубіжних учених. Ці проблеми стали розглядатися в контексті світової етнологічної думки та міжнародно-правової практики.

Провідною і координуючою установою вже став Інститут політичних й етнонаціональних досліджень НАН України. Однією з найгостріших проблем, що дискутуються в сучасній етнополітології та мають не тільки теоретичне, а й практично-політичне значення, є проблема регіоналізму. Ученими інституту зроблено кілька відчутних кроків на шляху докладного аналізу окремих суттєвих аспектів цієї проблеми. Особливо цінним є те, що ситуація в Україні розглядалася на тлі регіональних проблем у світі, докладно висвітлювалися фактори етнополітичної стабільності в Україні, мотивація і напрями діяльності суб'єктів етнополітичного процесу. Визріла необхідність опрацювання Цільової комплексної програми наукових досліджень етнонаціонального розвитку України на найближчі 10–15 років, яка б урахувала пропозиції Ради представників громадських об'єднань національних меншин, їх національно-культурних товариств, базувалася на Державній програмі відродження та розвитку етнічних груп.

Принципове значення як для практики національного будівництва в незалежній Україні, так і для утвердження українського контексту досліджень проблем національних меншин мало ухвалення Верховною Радою Закону "Про національні меншини в Україні" (1992)²⁴, який закріпив правові гарантії рівноправності громадян незалежно від їхньої національної належності, взяв під юридичний захист інтереси етнічних груп, вивчення досвіду та винесення уроків з минулого. Логічним продовженням законодавчого закріплення прав національних меншин, їхнього юридичного захисту стала нова Конституція України, одинадцята стаття якої гарантує державне сприяння "розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України"²⁵.

Історіографічний аналіз новітніх праць з історії національних меншин України в 20–30-і рр. дає підстави зробити висновок про те, що з проголошенням незалежності України, демократизацією суспільних відносин, розширенням доступу до архівних документів значно розширилася проблематика досліджень політико-правового становища етнічних груп, підвищився науковий рівень публікацій.

З 1993 р. в Україні розпочалося видання спеціалізованого журналу "Відродження мови, літератури, історії народів України у національних школах". Про характер, зміст і спрямованість цього видання можна судити за коротким аналізом тематики публікацій. За 1993 р., зокрема, у номерах журналу були опубліковані статті теоретико-методологічного характеру: "На засадах полікультурного навчання (Дещо про підходи до розбудови шкільництва національних меншин)" Ю.Войцехівського (№ 1), "Етнополітична модель розвитку держави" М.Панчука (№ 5–6), "Етноси нашої держави. Хто і відколи живе в Україні?" В.Наулка (№ 9) та ін.

Цілком природне зацікавлення етнополітологів та представників інших галузей знань викликали доленосні для всіх етносів України "Декларація про державний суверенітет України", ухвалена Верховною Радою 16 липня 1990 р., "Акт проголошення незалежності України", схвалений 24 серпня 1991 р. і підтриманий всенародним референдумом 1 грудня 1991 р., а також

Закон України "Про громадянство України" (8 жовтня 1991) та "Декларація прав національностей України", прийнята Верховною Радою України 1 листопада 1991 р.

Аналізуючи зазначені акти, В.Євтух, І.Курас, О.Майборода та інші науковці звернули увагу на значення етнополітичних факторів для утвердження суверенітету України, побудови правової держави і створення демократичного суспільства. Вони зазначають демократичний характер цих актів, їхню відповідність міжнародно-правовим стандартам.

І Всеукраїнський міжнаціональний конгрес, що відбувся 16–17 листопада 1991 р. в Одесі за ініціативою Народного руху України, Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України та Комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин Верховної Ради України, зібрав делегатів від 150 національно-культурних товариств України. Делегати конгресу схвалили "Декларацію про державний суверенітет України" як правову основу утвердження в незалежній демократичній державі принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості незалежно від національності та віросповідання. Була схвалена також "Декларація прав національностей України" та висловлена повна підтримка Акта проголошення незалежності України, який відповідає інтересам усіх національностей, що населяють країну і складають народ України. Поряд з цим делегати конгресу внесли цілу низку пропозицій до органів законодавчої та виконавчої влади щодо забезпечення прав національностей, організованого й планомірного повернення в Україну силоміць виселених тоталітарним режимом українців, кримських татар, поляків, греків, вірмен, болгар та інших етносів²⁶.

Аналізуючи процес державно-правового регулювання етнонаціональних відносин, можна зробити наступні висновки про те, що Українська держава намагається забезпечити поліетнічний характер українського суспільства на основі проголошення рівноправного співіснування людей незалежно від їхньої раси, мови, релігійних та інших переконань, а також створення умов для вільного розвитку національно-культурного життя як української нації в цілому, так і всіх етнічних спільнот, які проживають на Україні.

Новітня історіографія політико-правового становища національних меншин в Україні в 20–30-х рр. XX ст. переконливо обґрунтовує висновок про те, що їхня трагедія, численні жертви зумовлені не ставленням українців до некорінних народів, а тоталітарною системою. Права і свободи громадян, задоволення їхніх культурно-національних та інших потреб можуть бути юридично гарантовані і практично реалізовані лише в демократичному, громадянському суспільстві, у правовій державі. Важливим чинником створення нормальних умов для життя і діяльності національних меншин є розвиток співпраці і різнобічних міждержавних відносин з країнами – їхніми історичними батьківщинами. Унезалежнення та демократизація України, її нова Конституція, закон про національні меншини, входження до світового співтовариства створюють сприятливі умови для розвитку як корінної нації, так і представників усіх етносів, які тут проживають.

Таким чином, історіографічний аналіз свідчить, що за роки державної незалежності України науковцями і політиками здійснено перші досить продуктивні кроки у напрямі теоретичного осмислення всього спектру етнополітичних проблем країни, на основі світового і

національного досвіду обґрунтовані пропозиції для їхнього правового врегулювання.

Свою етнонаціональну політику Україна досить-таки послідовно будує на принципах конституційного гарантування рівних прав і можливостей для всіх громадян, незалежно від їхньої національності. Етнічна, культурна, мовна, релігійна самобутність усіх етносів, що живуть в Україні, перебувають під надійним захистом закону. І все ж навряд чи можна вважати достатньою і досконалою правову базу державної етнополітики.

Отже, з відновленням державної незалежності України об'єктивно виникла потреба виробити принципово нову модель міжнаціональних відносин і правові засади етнополітики. Створена за роки незалежності законодавча база дозволила сформувати таке політико-правове поле, що закладає надійний фундамент для гармонійного поєднання інтересів усіх етнокомпонентів українського суспільства, створення рівних умов для їхньої активної участі в державотворчих процесах, забезпечення балансу і потреб розвитку як етнічної більшості, так і етнічних меншостей.

Сучасний етнополітичний організм сформувався історично шляхом органічного поєднання двох основних процесів. Перший процес пов'язаний з етногенезом українців як автохтонного, корінного населення. Другий – зумовлений міграцією представників інших народів під впливом найрізноманітніших чинників²⁷.

Нинішні умови демократизації суспільно-політичного життя в Україні, етнонаціонального її розвитку, сучасний рівень кваліфікації дослідників – істориків, етнологів, політологів та інших дозволяють підняти якість історико-етнологічних праць, розширити їхню тематику, зосередитися на найбільш актуальних проблемах життєдіяльності національних меншин.

Завдання науковців – у всій повноті та об'єктивності відтворити історію міжнаціональних відносин в Україні, долю кожної етнічної групи, висвітлити шляхи задоволення культурно-національних потреб і консти-

туційного захисту прав і свобод кожного громадянина держави, незалежно від його етнічного походження. Розвитку етнонаціональних і суміжних досліджень покликана сприяти і допомогти широка і цілеспрямована історіографічна практика в цій галузі.

¹ Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. ² Нагорна Л.П., Савельєв В.Л. Сучасні етнічні процеси в контексті конфліктології // УДЖ. – 1993. – № 9; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні // Відродження. – 1993. – № 9; Войцехівський Ю.С. Поляки України // Відродження. – 1993. – № 9; Сергіїчук В. Німці в Україні // Відродження. – 1993. – № 10. ³ Калакура О. Архівні матеріали як джерело дослідження української колонії в 1917–1937 роках // Спеціальні галузі історичної науки. Зб. на пошану М.Я.Варшавчика. – К., 1999. – С. 175–180. ⁴ Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період // Політика і час. – 1992. – № 9–10. – С. 61–66. ⁵ Польовий Л.П., Чирко Б.В. Національні меншини українського села в умовах колективізації // УДЖ. – 1993. – № 3–4. – С. 64–69. ⁶ Німці в Україні. 20–30-і роки XX століття. Зб. док. державних архівів України. – К. – 1994. ⁷ Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К. – 2000. ⁸ Савчук В.О. Регіональні дослідження історії та культури національних меншин у 20–30-х рр. XX ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1998. – С. 19–22. ⁹ Збірник узаконень України. – 1919. – № 4. – С. 46. ¹⁰ Українізація: злет і трагедія // Жовтень. – 1989. – № 2. – С. 78–85. ¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО) – Ф. 413, оп. 1, спр. 77, арк. 162. ¹² Там само. – Ф. 166, оп. 2, спр. 617, арк. 3. ¹³ Положення про організацію справи освіти національних меншин, які населяють територію УРСР // УДЖ. – 1990. – № 8. – С. 94–99. ¹⁴ ЦДАВО. – Ф. 413, оп. 1, спр. 2, арк. 63. ¹⁵ Там само. – Арк. 164. ¹⁶ Там само. – Спр. 28, арк. 24–26. ¹⁷ Там само. – Ф. 166, оп. 2, спр. 1767, арк. 32. ¹⁸ Там само. – Ф. 413, оп. 1, спр. 3, арк. 38. ¹⁹ Там само. – Спр. 150, акр. 69–70. ²⁰ Там само. – Спр. 161, арк. 49; Ф. 166, оп. 6, спр. 1163, арк. 8. ²¹ Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. док. і мат. – К., 1994; Яковлева Л.В., Чирко Б.В., Пишко С.Г. Німці в Україні. 20–30-і рр. XX ст. (Зб. док. державних архівів України). – К., 1994; Національні меншини в Україні. 1920–1930-і роки. Історико-картографічний атлас. – К., 1996; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і мат. : У 2 ч. – К., 1997 та ін. ²² Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К., 1999. – С. 607. ²³ Пилип В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення 90-і роки XX ст. – К., 2001. – С. 269. ²⁴ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. ²⁵ Конституція України. – К., 1997. – С. 6; ²⁶ Курас І.Ф. Етнополітика: історія та сучасність. – К., 1999. – С. 11–23; Національні відносини в Україні у XX ст. – С. 476–478, 538; Жити в мирі та злагоді // Політика і час. – 1991. – № 17–18. – С. 16–23 та ін. ²⁷ Євтух В. Національні меншини між державною етнополітикою та самовизначенням // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1–2. – С. 94.

Надійшла до редколегії 20.09.04

А.А.Петренко, здобувач

ДМИТРО БІБІКОВ ТА ЙОГО ЗІБРАННЯ РІДКІСНИХ РОСІЙСЬКИХ КНИГ У КОЛЕКЦІЇ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА

Розглянуто життєвий шлях Д.Г.Бібікова. Досліджено історію передання колекції книг генерала-губернатора до Університету св. Володимира. Подано короткий огляд російських зібрань з бібліотеки Д.Бібікова.

We investigate D.G.Bibikov's life. The history of general-governor's book collection transfer to saint Volodimir University is under research. We present brief survey of russian works in D.Bibikov's library.

Одним з найбільших досягнень нашої цивілізації, яке істотно вплинуло на хід розвитку історії, є винайдення книгодрукування. На його базі розвивалася і розвивається історія людства. Через книгу відбувається передавання інформації в часі і просторі.

Книги – це різні країни, різні люди, різні долі. Вони теж мають свою історію. На російських книгах Д.Г.Бібікова в колекції зібрань Університету св. Володимира і буде зосереджена увага у нашій статті.

Увагу дослідників XIX–XX ст. привертала найбільш рідкісні фонди бібліотеки. У національній історіографії практично повністю невивченою залишається зазначена тема, хоча вона має свою історію.

Короткий огляд з історії університетської бібліотеки і тематичний огляд книг, які є культурними цінностями та історичними досягненнями, що створені не одним поколінням, дає нам "Огляд рукописів бібліотеки імператорського Університету св. Володимира" С.І.Маслова¹.

Колекційні фонди бібліотеки Університету св. Володимира найбільш ґрунтовно розглядалися у праці Е.А.Колесник "Книжкові колекції ЦНБ АН УРСР"². Автор, розкриваючи змістовність 14 основних колекцій, зазначає, що вони є важливим джерелом для вивчення історії та культури Росії, України, Білорусії, Литви, Польщі та інших країн XV–XIX ст., а також для дослідження в області книжкової справи. Привертають увагу праці У.С.Кузьменко, Н.М.Недоступ, В.Г.Нестеренко, Т.Є.Мяскової³.

У виданні проф. А.І.Малєїна та М.Г.Флєєра "Про рідкісну книгу"⁴ з'ясовуються основні критерії для визначення рідкісної та стародрукованої книги, її роль в історії та культурі.

Звертаючись до другого⁵ та третього⁶ томів періодичного видання "Київська старовина", можемо прослідкувати життєвий шлях Д.Г.Бібікова та дослідити історію передавання книг з колекції генерала-губернатора до університетської бібліотеки.

Бібліотека Університету св. Володимира була заснована одночасно із самим університетом. Фундаментом вищого навчального закладу стає Волинський ліцей. Саме після польського повстання у 1830–1831 рр. Волинський ліцей був переведений до Києва і в 1833–1834 рр. перетворений в університет.

Майно Кременецького ліцею залишалося головною й необхідною частиною Університету св. Володимира, яка разом з іншими частинами його пізніше росла та збільшувалася, підлягала різним змінам і, безперечно, органічно злилося із самим існуванням Університету св. Володимира в його історичному розвитку⁷.

Книжкові зібрання Волинського (Кременецького) ліцею, Віленської медико-хірургічної академії, Віленського університету і Віленської духовної академії стають основою фондів університетської бібліотеки. З часом початкове зібрання поповнюється купуванням книжок, але переважно це пожертвування окремих рукописів чи цілих колекцій приватних осіб. Серед них були відомі діячі російської держави та науки, викладачі та студенти Київського університету. З приватних пожертвувань цікавими є колекції М.І.Костомарова, М.Х.Бунге, О.І.Лазаревського та ін.

Комплектування фонду бібліотеки у XIX ст. мало систематичний та науковий характер, що сприяло швидкому зростанню його обсягу⁸.

У 1898 р. графиня Кассіні, донька відомого генерал-ад'ютанта Д.Г.Бібікова, виявила бажання пожертвувати бібліотеці Імператорського Університету св. Володимира величезне зібрання книг покійного батька. Інвентарна книга, яка була складена при передачі колекції Д.Г.Бібікова до фонду бібліотеки у нумераційному порядку, зберігається і сьогодні⁹. Серед них є цікаві рідкісні видання.

Зрозуміло, що поняття рідкісності – відносне. Основним критерієм для визначення рідкісності книг є мала кількість збережених примірників. Чим менше примірників книги існує, тим вона рідкісніша. Усе ж слід зазначити, що невелика кількість, навіть одиниці примірників, що залишилися, не завжди є цікавими¹⁰.

З розвитком книгодрукування і появою великої кількості книг, чимало з них не знаходили свого шанувальника, були нікому не потрібні. Вони гнили у підвалах, на паперових фабриках з них знову виготовляли чистий папір, їх залишалася значно мала кількість. Мало місце і таке, що невизнана у свій час при виданні книга знаходила пізніше загальне цінування, і тоді невелика кількість збережених її примірників ставала найбільшою рідкістю. Якщо, навіть, така книга знову перевидавалася, то все ж такі перше видання на якому, здавалося, лежав відбиток її минулих невдач, не втрачало своєї цінності. Однак переважно нікому не потрібні книги зникали, не залишаючи ні сліду, ні співчуття, ні бажання зберегти останній примірник¹¹.

Отже, мала кількість примірників, що залишилися, не може слугувати єдиною підставою для визначення рідкісності книги. Окрім збереженого невеликого тиражу, для визнання книги рідкісною, необхідно, щоб вона була кому-небудь цікава, потрібна. Вирахувати цю зацікавленість важко. У більшій чи меншій мірі ми можемо перерахувати види книг, яких збереглася незначна кількість і котрі можуть вважатися рідкісними, як це і робиться при описі рідкісних книг, але передбачити, куди буде спрямована зацікавленість читача, науковця складно. Можемо бути впевненими лише у тому, що стародавні, перші видання істориків, письменників, поетів не залишать байдужим нікого.

Загальновизнаною категорією рідкісних книг є стародруки. За своїм тиражем, і, тим більше, з того що збереглося, вони, безумовно, є рідкістю. Сумніву не

підлягає і рідкісність їх з боку зацікавленості ними. Якщо б не була стародруківана книга, чому не була б присвячена, слід минулої епохи вона пронесла крізь віки до сьогодення. Більшу рідкість мають книги, які збереглися такими, якими вийшли з друкарні чи з рук її читача, що залишив на ній відбитки своєї власності: *ex libris*, палітурка, печатка, *super ex libris* та ін. Нас цікавить їхня доля і, власне, той історичний розвиток, який книга пройшла поруч з її власником, людиною – відбитки якої ми намагаємося знайти. Можливо, минуле життя саме її багато в чому зможе нас навчити і, безперечно, слугуватиме прикладом у сучасному житті.

Рідкісним і цінним зібранням бібліотеку Університету св. Володимира поповнює колекція книг Дмитра Бібікова.

Дмитро Гаврилович Бібіков належить до відомих діячів доби імператора Миколи I¹².

Д.Г.Бібіков, племінник відомого Олександра Ілліча Бібікова, народився у 1792 р. Одержавши чудову домашню освіту, він був зарахований до Московського війська. У 1808 р. Дмитра, у чині корнета, переводять до Білоруського гусарського полку. За відвагу 4 вересня 1809 р. під Резуатом, Дмитра Гавриловича нагороджують орденом св. Анни IV ступеня і переводять до лейб-гвардійського драгунського полку¹³. У 1812 р. Д.Бібіков взяв участь у бойових діях під Вітебськом, Смоленськом і Бородінім. В останньому бою він – ад'ютант генерала М.А.Мілоєрадовича, просив принца Віртембергського надіслати підкріплення. На питання принца, де знайти генерала, Д.Бібіков показав напрям лівою рукою, і у ту ж мить рука була відірвана ядром. Не втрачаючи духу, він підняв праву руку і промовив: "сюди, поспішайте", і впаав поранений. Орден св. Георгія IV класу, св. Анни II ступеня і чин штаб-капітана були нагородою Дмитру Гавриловичу за Бородіно.

14 березня 1819 р. Д.Бібікова призначають володимирським віце-губернатором. Оскільки посада генерал-губернатора перебувала то в статусі центральної державної установи ("місцеве міністерство"), то в статусі регіональної влади, до того ж, стосунки з міністерствами залишалися до кінця неупорядкованими, часто рівноправними, – то на тлі цих суперечностей та неузгодженостей політичної системи набувала значення особистість головного правителя краю. Залежно від політичних переконань, політичних якостей, енергійності, вміння впливати на імператора кожен генерал-губернатор намагався посилити впливовість своєї посади в державі. Яскравим виявився період правління генерал-губернатора першої половини XIX ст. Дмитра Гавриловича Бібікова.

29 грудня 1837 р. Д.Бібікова призначають Київським генерал-губернатором. У 1839 р. його нагороджують орденом св. Олександра Невського. 3 жовтня 1748 р. він є членом Державної Думи, а 30 серпня 1852 р. – міністром внутрішніх справ.

7 вересня 1855 р. Дмитро Гаврилович залишає службу за станом здоров'я. Останні п'ятнадцять років життя він знаходиться поза суспільною діяльністю.

Помер 22 лютого 1870 р. Він похований на цвинтарі Олександрівсько-Невської лаври.

"Популярності я не шукав, любові від вас я не маю, але поваги сподіваюсь. Нашадки наші згадають моє служіння. Ваші діти будуть вдячні моїм, я в тому упевнений..."¹⁴.

Зібрання книг, подарованих Київському університету графинею Кассіні, складалося з 14 тис. томів. Бібліотека розташовувалася у с. Ласеве, Симбірської губернії, в одному з маєтків графині Кассіні. Перевезення цього зібрання обійшлося університету у тисячу рублів. Передані книги значно збагатили бібліотеку Університету св. Володимира. Це одна з

найбільших колекцій в Україні. У теперішній час університетська бібліотека нараховує 131 тис. назв книг у 221 тис. томів. Вартість зібрання важко визначити, оскільки в ньому представлена значна кількість рідкісних та цінних видань.

У колекції Д.Г.Бібікова є стародруки XVII ст., книги слов'янського і громадянського друку XVIII ст., значна кількість стародавніх латинських, французьких, німецьких, англійських та інших книг. Деякі з цих книг є унікальними. Щоправда, чужоземна література ще повністю не описана і чекає свого знавця та дослідника. Ми звернемо свою увагу більше на староруську давнину XVIII ст., московські та петербурзькі видання.

Узагалі, треба зазначити, що російські книги цінувалися надзвичайно високо. Їх зберігали як найцінніші речі й урочисто передавали із роду в рід, з покоління в покоління. Книги купували і прості люди, які й читати не завжди вміли, але вважали за обов'язок тримати в хаті "руську книгу". Деякі книги століттями зберігалися в одному якомусь роду.

З російських книг Д.Бібікова для прикладу можна назвати такі цікаві видання: О.Беляєва "Дух Петра Великого імператора Всеросійського і суперника його Карла XII, короля шведського"¹⁵, Ф.Ємін "Російська історія життя усіх стародавніх від самого початку Росії правителів, всі великі і вічної достойні пам'яті імператора Петра Великого дії"¹⁶, "Короткий історичний нарис про початок роду князів російських..."¹⁷ та ін.

Зазначимо, що у кінці XVII ст. і протягом XVIII ст. підсилюється зацікавленість особою Петра I. Майже все, що видавалося в Росії і за її межами про Петра I та його епоху, перераховувалося неодноразово. Це була любов і повага не так до однієї особи Петра, як до всієї могутньої і великої Росії.

З російських книг Д.Бібікова значну кількість складають історичні, юридичні та географічні видання, у яких викладалася історія, право, описувалася територія Російської держави і її окремих частин від найдавніших часів. Цікавим виданням – конволют [(лат. convolutus – сплетений) "владельческий сборник", що складається із переплетених в один том самостійних видань або рукописів] є "Опис всіх у Російській державі проживаючих народів, а також їх життєві обряди, вірування..."¹⁸. Книга містить три частини, видання яких перекладені з німецької мови.

Присутні такі тематики як мовознавство, філософія та ін. Серед них можна назвати такі видання як "Грамматика словенская" М.Смотрицкого¹⁹, "Лексикон трьохязычный..."²⁰ та ін.

Більшість книг у шкіряних палітурках. На кожній книзі, на внутрішньому боці передньої кришки міститься

екслібрис з текстом, надрукований золотом: "Бібліотека імператорського Університету св. Володимира. Бібліотека ген-ад'ютанта Д.Г.Бібікова, пожертвована університету його донькою, графинею Кассіні, у 1898 р.". Фонд зібрань Д.Бібікова розташований за черговим номером. Шифр книги складається з арабських цифр. На жаль, колекція не визначена окремо в каталозі. Тільки детальний розгляд стародрукованих та рідкісних книг дає змогу для визначення цінних зібрань Д.Г.Бібікова у колекції Університету св. Володимира.

За своїм складом зібрання Університетської бібліотеки є цікавим і цінним. На розвиток творчості письменників, науковців XIX ст. зробила великий вплив внаслідок історичних обставин, саме література XVII–XVIII ст. Короткий огляд російських книг з колекції Д.Бібікова ще раз нас переконує про важливе значення, яке книга відіграє в історії та у світовій культурі.

Зрозуміло, що всі намагання у вивченні і систематизації літературного минулого не можуть вважатися задовільними до кінця. Безумовно, ці пам'ятки були і є живим свідченням людського світогляду на події минулих епох. На жаль, багато пам'яток ще не розшувано і не вивчено, а деякі, можливо, втрачені зовсім. Однак метою науковців є вивчення та збереження безцінного скарбу для передання його майбутнім поколінням.

¹ Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Университета св. Владимира. – К., 1910. – С. 43. ² Колесник Е.А. Книжкові колекції Центральної наукової бібліотеки АН УССР. – К., 1988. ³ Кузьменко У.С., Недоступ Н.М. Наукова бібліотека // Науковий щорічник Київського університету за 1958 р. – К., 1959. – С. 412. Нестеренко В.Г. Історія наукової бібліотеки Київського університету ім. Тараса Шевченка // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 5/67. – С. 30–31; Мяскова Т.Є. Заснування та комплектування бібліотеки Університету св. Володимира (1834–1841) // НАНУ Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 292–302. ⁴ Малеин А.И., Флеер М.Г. О редкой книге. – М.; Петроград, 1923. – С. 36. ⁵ Киевская старина. – К., 1882. – Т. II. – № 6. – С. 530–535. ⁶ Киевская старина. – К., 1882. – Т. III. – № 7–8. – С. 61–80. ⁷ Василенко Н. Кременецкий лицей і Університет св. Володимира. – К., б. р. – С. 47. ⁸ Мяскова Т.Є. Там само. – С. 299. ⁹ Инвентарна книга бібліотеки Д.Г.Бібікова. – К., б. р. – Ч. 1. ¹⁰ Малеин А.И., Флеер М.Г. Там само. – С. 27. ¹¹ Там само. – С. 31. ¹² К характеристике Д.Г.Бибикова // Киевская старина. – 1882. – Т. III. – С. 61. ¹³ Русский биографический словарь. – СПб., 1908. – С. 23. ¹⁴ Речь Д.Г.Бибикова к дворянству юго-западного края // Киевская старина. – К., 1882. – Т. II. – № 6. – С. 535. ¹⁵ Беляева О. Дух Петра Великого императора всероссийского и соперника его Карла XII, короля шведского. – СПб., 1798. ¹⁶ Емин Ф. Российская история жизни всех древних от самого начала России государей, все великие и вечной достойны памяти имп. Петра Великого действия. – СПб., 1768. ¹⁷ Краткое историческое повествование о начале родов князей Российских, происходящих от Великого князя Рюрика. – М., 1785. ¹⁸ Описание всех в Российском государстве обитающих народов, так же их житейских обрядах. – СПб., 1776. – Ч. I. ¹⁹ Смотрицкий М. Грамматика словенская. – М., 1721. ²⁰ Лексикон трьохязычный. – М., 1703.

Надійшла до редколегії 14.09.04

Н.І.Шевченко, канд. іст. наук

"ШОТЛАНДСЬКИЙ ФАКТОР" В АНГЛІЙСЬКІЙ ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Вперше в українській історіографії зроблено спробу проаналізувати вплив т. зв. "шотландського фактору" на політичні процеси в Англії першої половини XVII ст.

For the first time in the modern ukrainian historiography the author analyzes the impact of so called "scottish factor" on the political process in England in the first half of the XVIIth century.

Велика Британія – державне утворення, яке з'явилося на політичній карті Європи в 1707 р. внаслідок юридичного оформлення "Акту про унію" між Англійським та Шотландським королівствами, проте, малотривалі, більш ніж столітні традиції співіснування в межах однієї держави. Об'єднуючим чинником виявилася наявність спільної правлячої династії Стюартів (Stewarts, або Stuarts – в англомовній версії). У 1603 р. після смерті Елізабет I Тюдор шотландський король Джеймс VI, який

перебував із Тюдорами в родинних стосунках, посів англійський престол під іменем Джеймса I, поєднавши таким чином на правах особистої унії два формально незалежних королівств в одній державі. Відтоді "шотландський фактор" неодноразово проявлявся в англійській історії, особливо в першій половині XVII ст., часом здійснюючи вирішальний вплив на політичний процес.

Однак, незважаючи на це, аж до другої половини XX ст. вплив "шотландського чинника" на події в

ранньою шотландською Англії штучно применшувався або просто не визнавався. Британські історики, і, у першу чергу, представники вігської історіографії XIX ст., розглядали події 30–40-х рр. XVII ст. в Шотландії досить поверхово, побіжно – як тло для подій у самій Англії¹. Головну увагу дослідники приділяли, здебільшого, втручанням шотландських ковенанторів у перебіг політичного процесу в Англії в 40-і рр. XVII ст. та кромвельському завоюванню Шотландії. Період 1637–1651 рр. у шотландській історії, як правило, визначався як політико-релігійний конфлікт, а його центральним елементом визнавалася запекла боротьба між королівською владою, яку уособлювали сили реакції та ковенантори, що представляли сили радикальної Реформації (прихильники пресвітеріанського устрою шотландської церкви).

Незалежно від того, яким чинникам надавали перевагу дослідники, – чи "політичним" (називаючи події у "відсталій" у цивілізаційному відношенні Шотландії "повстанням" проти зловживань Стюартів правом королівської прерогативи), чи "релігійним" (говорючи про "релігійну революцію", що мала на меті встановити в країні теократію), – та все ж в одному їхні думки збігалися: рух шотландських ковенанторів був вдало використаний тією частиною англійського Парламенту, яка боролася із проявами королівського "деспотизму" Стюартів.

У середині XX ст. в британській історіографії позначився перехід до глибшого вивчення шотландської історії раннього модерного часу. І хоча дослідження, які висвітлювали події першої половини XVII ст., традиційно проходилися в руслі політичної історії, проте з'явилися і нові акценти в інтерпретації самих подій. Так, зокрема, увагу істориків було зосереджено, по-перше, на вивченні співвідношення релігійно-політичних та політико-конституційних складових у подіях 30–40-х рр. XVII ст., і, по-друге – на аналізі наслідків цих подій для британської історії в цілому.

Стосовно першого, то наголошувалося на досягненні т. зв. "конституційного балансу" за часів правління Джеймса VI (I), що прискорило "процвітання" Шотландії. Натомість тактика управління за часів його сина Чарльза I увійшла в протиріччя із цивілізаційним поступом Шотландії, що і спровокувало "консервативний протест" верхівки суспільства, посилило антиурядові настрої і зміцнило позиції релігійних фанатиків².

Не менший інтерес становлять дослідження, у яких аналізується вплив політико-релігійних процесів у Шотландії на британську історію в цілому, і, зокрема, на події в сусідній Англії, яка переживала в цей час гостру конституційну кризу, спричинену конфронтацією між владними структурами.

Уперше цю проблему було поставлено в працях Г.Кьонігсбергера, який, дослідивши різні прояви політичної боротьби між монархами та представницькими органами влади в ранньомодерній Європі (а він брав широкий географічний контекст від Шотландії до Польщі), дійшов висновку, що у найнапруженіші моменти такої боротьби вирішальний вплив справляв якийсь зовнішній чинник³. Найкраще під цю модель "зовнішніх факторів втручання" підпадала Англія періоду конституційного конфлікту 40-х рр. XVII ст., коли у вирішальні моменти на її політичні процеси справляв тиск саме такий "зовнішній" (шотландський) чинник.

Теорію "зовнішніх факторів втручання" на британському матеріалі розвинув та поглибив К.Расселл. У його працях, зокрема, події англійської історії першої половини XVII ст. розглядаються в контексті т. зв. "британської проблеми". У низці своїх

публікацій дослідник обґрунтував ідею про те, що зрозуміти сутність конституційної кризи в тогочасній Англії неможливо без детального аналізу процесів у сусідніх Шотландії та Ірландії. Громадянська війна в Англії, на його думку, не є суто англійською "проблемою", порожденою внутрішніми процесами в країні. Її слід розглядати ширше, у "загальнобританському" контексті⁴.

В українській історіографії немає спеціальних робіт, присвячених вивченню цієї проблеми, що і зумовлює наукову новизну нашого дослідження. Його актуальність посилюється і необхідністю глибшого вивчення новітніх тенденцій у зарубіжній, зокрема британській, історіографії, що може бути використано вітчизняними науковцями в процесі переосмислення подій і явищ національної історії.

Отже, метою нашого дослідження є системний аналіз впливу "шотландського" чинника на події англійської історії першої половини XVII ст., визначення його динаміки в окремі періоди, дослідження конкретних проявів та наслідків цього впливу.

Точкою відліку став 1603 р., коли обидва королівства об'єдналися на правах особистої унії, зберігаючи державну незалежність, власні системи управління та владні структури. Політичні процеси в обох королівствах були неоднаковими. У Шотландії процес політичної централізації, що розпочався якраз за часів правління Джеймса VI із середини 1580-х рр. (він посів шотландський престол в 1567 р., у 13-місячному віці, і до повноліття перебував під опікою регентів), по суті був у самому розпалі, коли король від'їхав до Лондона. Відтак шотландські владні інститути були ще "недорозвинені" і не могли працювати ефективно. Завдяки вдалій тактиці маневрування між вождями впливових кланів та силовому адміністративному тиску Джеймсу VI вдалося не тільки усунути на деякий час проблему внутрішньої нестабільності, але й відновити авторитет монархії та створити соціальну опору Корони із числа патронованого молодого нобілітету. Ефективність управління посилювалася також завдяки особистій участі монарха в роботі Державної Ради та шотландському Парламенту⁵.

Після від'їзду короля до Англії життєздатність шотландської політичної моделі до деякої міри забезпечувалася за допомогою "прокоролівського" парламентського комітету – т. зв. "Лордів статей" (Lords of Articles) та через регулярні інструкції, що надходили поштою. Відтак, із від'їздом монарха зник не тільки Королівський Двір, а й зник той стрижень, який тримав разом усю доволі хитку політичну модель Шотландії, і, водночас, було втрачено саму "доступність" королівської влади, її історично зумовлену "неофіційність", що так різнило шотландський Королівський Двір від решти тогочасних європейських дворів⁶.

У цьому, на наш погляд, і криється головна причина невдач подальшої централізаторської політики як самого Джеймса I, так і його наступника – Чарльза I, оскільки те, що Стюарти розглядали як необхідні заходи, сприймалося самими шотландцями як прояви "англійського стилю управління", а, відтак, вважалося неприйнятним з огляду на шотландські традиції. Цим можна пояснити гостру негативну реакцію на спроби запровадження "англійського" інституту мирових суддів у 1609 р., на проведення церковних реформ, відомих як "П'ять Пертських статей", у 1617 р. тощо.

Водночас Стюарти не знайшли порозуміння також із своїми "новими" англійськими підданими. На відміну від шотландської монархії, яка за Джеймса VI утверджувала свій авторитет силою, англійська монархія за часів Тюдорів тримала авторитет на здобутках тривалої

співпраці з усіма верствами суспільства. Так, політика Тюдорів користувалася підтримкою серед нобілітету, оскільки багато англійських аристократичних родів завдячують своїм піднесенням після жаклих війн міжусобних воєн кінця XV ст. (війна Червоної та Білої троянд) саме Тюдорам. Завдяки церковній політиці Тюдорів зміцнилося й економічне становище аристократії (внаслідок розпродажу колишніх церковних земель за часів Реформації). Саме Тюдори змогли організувати гідну відсіч зовнішньому ворогу (католицькій Іспанії) та ліквідувати вогнища внутрішньої нестабільності (повстання північних лордів у 1569 р.). Отже, авторитет монархії в Англії на рубежі XVI–XVII ст. тримався не на силових методах управління, а, скоріше, на принципах взаємної поваги: по-перше, поваги до монархії, як захисниці Вітчизни та гарантії внутрішньої стабільності, а, по-друге, поваги до англійського Парламенту з боку монархів, як до органу представництва всього англійського народу.

З воцарінням нової династії на англійському престолі стала відчутною прірва між монархом та англійцями. Складність ситуації полягала в тому, що Джеймс I не знав іншого стилю керування країною, крім авторитарного, а його силові методи були не на часі, вони не знаходили підтримки внаслідок об'єктивних причин (за його правління Англія не відчувала серйозних внутрішніх та зовнішніх загроз). Таким чином, за перших Стюартів поширювалося відчуження між монархами та їхніми шотландськими й англійськими підданими, що стало першим проявом кризи абсолютизму.

Невірно було б вважати, що перші англійські Стюарти зовсім не опікувалися проблемами своєї історичної Батьківщини. Більше того, добре усвідомлюючи цивілізаційну відсталість Шотландії, вони намагалися форсованими методами досягти завершення політичної централізації в країні шляхом уніфікації суспільно-політичної та соціально-економічної моделей обох королівств. Перша спроба з'явилася в 1607 р., коли у Вестмінстері зібралася комісія з представників від англійського та шотландського парламентів з метою оформлення союзу між державами, проте швидко з'ясувалося, що "обидві нації ворожі одна одній"⁷. Англійська сторона наполягала на повному об'єднанні центральних органів влади обох країн та поширенні на Шотландію англійських церковних інститутів як плату за допуск Шотландії у свою сферу комерції і торгівлі та надання інших привілеїв. Шотландські представники спершу не погоджувалися на обмеження власного суверенітету, проте під тиском "згори", зрештою, погодилися на такі пропозиції: по-перше, припинити дію всіх ворожих актів, направлених одне проти одного; по-друге, скасувати будь-які митні збори між країнами та уніфікувати тарифну політику; по-третє, зрівняти всі прикордонні фортифікаційні укріплення та розпустити військові гарнізони; по-четверте, вважати підданими обох королівств усіх британців, народжених після смерті Єлизабет I (1603) із наданням їм рівних прав на привілеї та обіймання посад (однак обумовлювалося, що до повного об'єднання вони мають обіймати урядові чи суддівські посади лише у своїх королівствах). Саме з прийняттям цих домовленостей Джеймс I отримав титул "короля Великої Британії", а в офіційних документах було заборонено використання назви Шотландія та Англія⁸. Створення тіснішого союзу було відкладено на невизначений термін, почасти через опозицію цьому проекту з боку англійців через те, що особиста унія 1603 р. і так забезпечувала англійській державі зовнішньополітичні вигоди (а саме – безпеку північних кордонів) та економічний зиск без значних зобов'язань.

Подальші спроби уніфікації суспільно-політичних моделей Англії і Шотландії відносяться до часів правління Чарльза I. На відміну від свого батька, який добре розумів політичні проблеми Шотландії, її традиції та менталітет мешканців, оскільки саме тут Джеймс I виріс і тут сформувався його світогляд, Чарльз I та його радники зовсім не знали цієї країни. Варто навести хоча б той красномовний факт, що свій перший візит до Единбургу Чарльз I здійснив лише в 1633 р. на 9-у році свого правління (коли йому самому минуло 33 роки). Звісно, таке "управління за допомогою лише чорнил" зовсім не сприяло авторитету монархії, а, навпаки, лише поглиблювало відчуження між Коронаю та підданими.

Відтак централізаторська політика Чарльза I зазнала невдач, що найбільше проявилось у релігійній сфері. Появу нової "Книги канонів" (1636) та "Молитовника" (1637) в контексті проблематики нашої статті пропонується розглядати не з погляду спроби церковної реформи, а з огляду на психо-емоційне сприйняття цього акта самими шотландцями. Зрештою, у країні ще не було остаточно завершено церковну Реформацію, та й серед населення значну кількість становили католики (особливо серед горців). Отже, не так релігійно-обрядові новації самі по собі, як спосіб їхнього запровадження (без урахування місцевих традицій, широких консультацій, а лише користуючись правом королівської прерогативи) – ось що, на нашу думку, спровокувало повсюдне поширення хвилі невдоволення та відкритих протестів.

Зрештою, шотландців важко назвати бунтівниками-антимонархістами. На користь цього свідчить хоча б той факт, що після страти Чарльза I в січні 1649 р. в Шотландії, на відміну від сусідньої Англії, яка боролася із "королівським деспотизмом", не було проголошено республіку. Рух ковенанторів, на нашу думку, був, скоріше, протестом "ображених" підданих проти стилю управління свого монарха, який, перебуваючи за історичними кордонами країни, намагався нею керувати зовсім не знаючи її особливостей. Це деякою мірою пояснює і причини поразки Чарльза I у двох т. зв. "єпископських війнах" (1639 та 1640), оскільки королю не було на кого спиратися, він, фактично, не мав підтримки серед шотландців.

Військові дії Чарльза I проти своїх шотландських підданих викликали широкий резонанс в англійському суспільстві. Війна була непопулярною не тільки через фінансовий аспект, так як на покриття витрат було введено додаткові збори з населення (сумнозвісні "корабельні гроші"). Важливим був і морально-психологічний аспект, адже шотландці боролися проти королівського деспотизму, який також гостро відчували на собі англійці в період безпарламентського управління короля (1629–1640).

Невдачі військової кампанії Чарльза I проти шотландців, без перебільшення, здійснили величезний вплив на подальший хід усієї британської історії. Для гарантування матеріальних виплат шотландській стороні (а саме Парламенту належало право вогувати податки), англійські парламентарії прийняли два доленосних законодавчі акти – "Трирічний Акт" (від 15 лютого 1641) та "Акт проти розпуску" (від 10 травня 1641)⁹. Ці документи мали важливе значення для подальшої історії англійського парламентаризму, оскільки в них було зафіксовано принцип періодичності парламентських асамблей та закріплено постійно діючий характер англійського Парламенту. Саме з цього часу кардинально змінилися місце і роль Парламенту в системі державного управління Англії, що, насамперед, позначилося на подальшому перебігу політичного конфлікту.

За іронією долі наполегливі спроби Джеймса I та Чарльза I щодо об'єднання обох країн мали-таки

результат: дійсно, англійці і шотландці об'єднали свої зусилля, але для боротьби проти Стюартів у перший період Громадянської війни. Юридичним оформленням тіснішого союзу між Шотландією та Англією стало укладення т. зв. "Урочистої Ліги та Ковенанту", схваленого обома палатами англійського Парламенту 25 вересня 1643 р. з метою захисту "реформованої релігії в шотландській церкві і королівствах Англії та Ірландії"¹⁰. Появі "Урочистої Ліги" передувала угода 1642 р. між англійським Парламентом та шотландським Конвентом станів про спільні військові дії проти "папистської" Ірландії. Таким чином, "Урочиста Ліга" юридично оформила військово-політичний блок, який одночасно був підкріплений зобов'язанням про встановлення в обох країнах пресвітеріанського устрою церкви (принцип уніфікації церковної організації зафіксовано в кінці 1644 р. у "Вестмінстерському сповіданні віри").

Щоправда, кожна із сторін надавала різного значення положенням "Урочистої Ліги". Так, для англійців важливими були військові домовленості, оскільки вони давали можливість використання шотландських військових ресурсів, особливо для стабілізації ситуації в Ірландії, а релігійні питання відсувалися на другий план. Натомість шотландці визначали першорядне значення саме релігійно-політичних статей "Урочистої Ліги", особливо в питанні про встановлення спільності церковної організації. У цьому вони вбачали гарантію збереження незалежності країни, необхідну умову її рівноправного становища в англо-шотландській "унії Корон".

Формально "Урочиста Ліга" не була спрямована проти королівської влади, і навіть навпаки, ставила за мету "оберігати та захищати особу його Величності і його владу", причому спеціально наголошувалося, що Ліга "не має намірів та не прагне зазіхати на законні повноваження та сан його Величності"¹¹. Водночас, із тексту документа стало зрозумілим, що "дотримання прав і привілеїв Парламенту та вольностей королівства" входило у протиріччя із подальшим дотриманням вірності монархії. Саме тому для "захисту" цих прав та привілеїв на територію Англії було введено шотландські війська, що тільки посилювало відчуження між монархом та його підданими, насамперед, англійськими підданими короля. Про це свідчить один із документів тієї епохи – "Прокламація короля про скликання членів обох Палат в Оксфорд через вторгнення шотландців" від 22 грудня 1643 р.¹² Цей документ цікавий, насамперед, тим, що він зафіксував невизначеність політичних стосунків між обома королівствами, керованими одним монархом, і відобразив складну конфігурацію внутрішньополітичного конфлікту. Так, називаючи шотландську армію "нашими шотландськими підданими", Чарльз I заявляє, що їхні дії можна розглядати як "іноземне вторгнення", що становить небезпеку "англійському королівству"¹³.

Загострення внутрішньополітичної обстановки в Англії та зміцнення в парламентській армії позицій індепендентів викликало побоювання в середовищі шотландської правлячої еліти щодо подальших перспектив союзу з Англією, оскільки саме релігійним положенням "Урочистої Ліги" шотландці надавали важливого значення. Поміркована частина шотландської політичної еліти (угруповання графа Гамільтона), налякана розмахом подій як в Англії, так і в самій Шотландії, пішла на укладання "сепаратних" домовленостей із Чарльзом I, оформлених у т. зв. "Зобов'язанні" (Engagement). Згідно із цим документом Чарльз I проголошував себе прибічником Ковенанта, гарантував непорушність пресвітеріанського устрою шотландської церкви і зобов'язувався протягом найближчих трьох років запровадити пресвітеріанство і

в Англії¹⁴. Опозиційно налаштована частина шотландського Парламенту (група графа Аргайла) підтверджувала свою вірність союзу з Англією.

Однак незважаючи на очевидний розкол у середині правлячої еліти, і той і інший табір заявляв про свою підтримку ідей "Урочистої Ліги". Відтак друга шотландська інтервенція відбувалася під гаслами захисту пресвітеріанства і закликами щодо необхідності "повернення" до сумлінного виконання положень "Ліги" (в очах прибічників групи Гамільтона радикальні англійці виступали зрадниками, які не дотримувалися союзницьких зобов'язань). Отак несподівано вже в третій раз проявився "шотландський чинник в англійській історії" першої половини XVII ст. Подальші події пов'язані із перебігом другого періоду Громадянської війни в Англії (лютий–серпень 1648 р.) та стратою Чарльза I (січень 1649 р.).

Зазначена подія та проголошення в Англії Республіки (19 травня 1649) корінним чином змінили суспільні настрої в Шотландії, адже правляча еліта розглядала скасування монархії фактичним розірванням англо-шотландської "унії Корон" і не виключала в майбутньому можливість потенційної загрози політичній незалежності з боку Англії. Цим, значною мірою, пояснюється поширення серед шотландців роялістських настроїв.

Логічним наслідком переорієнтації суспільних настроїв стало підписання навесні 1650 р. "Бредської декларації" із сином страченого короля – Чарльзом II. Монарх, який проголошувався королем одночасно Шотландії, Англії та Ірландії, визнавав принципи Ковенанта, підтверджував законність усіх шотландських парламентів, починаючи з 1637 р. Укладення "Бредської декларації" означало остаточний розрив з Англією, відтак, з метою уникнення чергової інтервенції кромвельська армія завдала превентивного удару, вдершись на шотландську територію.

Ця військова кампанія (1651–1652) не тільки остаточно ліквідувала потенційну зовнішню загрозу Англії з боку шотландців, але й сприяла послабленню внутрішньополітичної кризи в самій Англії, викликаній широким невдоволенням в армії політикою правлячої англійської еліти. Таким чином, цього разу Шотландія відіграла роль своєрідного "громовідводу". Уже вчетверте упродовж першої половини XVII ст. "шотландський" фактор проявився у вирішальний момент англійської історії.

Отже, протягом першої половини XVII ст. обидві країни, які, незважаючи на географічну близькість, по суті до того часу не мали сталих політичних контактів, внаслідок низки факторів як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру були втягнуті в карколомний вир подій, що охопили Британські острови. Особливо відчутно "шотландський чинник" позначився на перебігу політичного процесу в Англії, часом надаючи подіям драматичного характеру. Шотландія перебувала і в ролі "найближчого союзника", і "запеклого ворога", виконавши функцію і "застрільника" і своєрідного "громовідводу" (для самої Шотландії це, врешті, скінчилося втратою незалежності). Відтак, урахування "шотландського фактору" в англійській історії першої половини XVII ст. є необхідною умовою глибокого та всебічного вивчення такого явища як Англійська революція.

¹ Green J.R. History of the English People : In 3 vols. – L., 1878. – vol. III, books VII–VIII; Macaulay Th.B. The History of England from the Accession of James the Second : In 2 vols. – L., 1899. ² Fraser A. King James VI of Scotland and I of England. – L., N-Y., 1977; Munck Th. Seventeenth Century Europe. State, Conflict and the Social Order in Europe 1598–1700. – L., 1990. – P. 74–79, 216–222. ³ Koenigsberger H. Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale // Koenigsberger H. Politicians and Virtuosi. Essays in Early Modern History. – L., 1986. – P. 23. ⁴ Russell C. The Anglo-Scottish Union, 1603–1643: A Success? // Religion, Culture and Society in Early Modern Britain. Essays in Honour of Patrick Collinson / Ed. by A.Fletcher, P.Roberts. – Cambrigg, 1994. – P. 238–256; Idem. The British Problem and the English Civil War // Russell C. Unrevolutionary England,

1603–1642. – Л., 1990. – Р. 231–252. ⁵ Munck Th. Зазнач. праця. – Р. 75. ⁶ Ibid. ⁷ The Family History of England. Civil, Military, Social, Commercial and Religious from the Earliest Period to the Present Time / Ed. by J. Taylor. – Л., 6/р. – vol. III. – Р. 207. ⁸ Ibid. – Р. 208. ⁹ The Triennial Act, 1641 // The Stuart Constitution, 1603–1688: Documents and Commentary / Ed. by J.P. Kenyon. – Cambrige, 1976. – Р. 219–222; Акт о предотвращении неудобств, которые могут произойти вследствие преждевременного перерыва занятий, отсрочки или роспуска настоящего Парламента (10 мая 1641) // Законодательство Английской революции, 1640–1660 /

Сост. Н. Дмитриевский. – М.; Л., 1946. – С. 42–43. ¹⁰ A Solemn League and Covenant for the reformation and defence of religion, the honour and happiness of the King, and the peace and safety of the three Kingdoms of England, Scotland and Ireland // The Stuart Constitution ... – Р. 263–266. ¹¹ Ibid. – Р. 263. ¹² Прокламация короля о созыве членов обеих палат в Оксфорде ввиду вторжения шотландцев (22 декабря 1643) // Законодательство Английской революции... – С. 70–71. ¹³ Там само. – С. 71. ¹⁴ Зеерева Г.И. История Шотландии. – М., 1987. – С. 78.

Надійшла до редколегії 21.09.04

Л.В.Стромилюк, асп.

ІСТОРИОГРАФІЯ БОРОТЬБИ ТАЄМНОЇ ПОЛІЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (1900–1914)

Проаналізовано історію дослідження боротьби таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій у 1900–1914 рр.

Analyzed is the history of investigation of struggle of the Russian Empire secret police against Ukrainian political parties in 1900–1914.

Серед багатьох тем вітчизняної історії вагоме місце займає проблематика діяльності адміністративно-каральних органів Російської імперії. Адже ці органи чинили вплив на все суспільно-політичне життя країни, боролися із революційними рухами, були опорою самодержавства.

У цілому процес виникнення, функціонування та реформування поліцейсько-жандармської системи, а також різних адміністративних установ, які мали до неї відношення, знайшов певне висвітлення у вітчизняній історіографії. Окремі повідомлення, що стосувалися діяльності зазначених установ, з'явилися ще до Жовтневої революції 1917 р. Вони носили загальний характер і стосувалися історії поліцейської системи в цілому, зазначали її недоліки та необхідність реформування. Чи не найбільшу зацікавленість, і тоді, і зараз у дослідників викликало питання про методи діяльності органів політичного розшуку, становлення і розвиток провокаторських прийомів. Перші дослідження О.Гредескула і Б.Глинського з'явилися ще у 1912 р.¹ Однак на висвітлення цих питань впливав брак джерельної бази.

Після Лютневої революції 1917 р. було створено низку комісій з розбору документів Департаменту поліції, охоронних відділень та губернських жандармських управлінь, в Україні таку комісію очолював С.Єфремов. Вийшли нариси і книги, які дозволяли широкому загалу ознайомитися із деякими матеріалами каральних установ, розкривали найбільш цікаві для громадськості таємниці жандармерії та поліції, а саме: діяльність охоронних відділень, робота секретної агентури, методи і прийоми охорони (Мається на увазі політичний розшук і політична поліція як збірне поняття. Термін знайшов широке застосування на практиці. Усе ж деякі дослідження поширюють це поняття на цілу низку конкретних установ: охоронне відділення (власне "охранка"), губернські жандармські управління, розшукові пункти і т. д., не враховуючи їхньої специфіки), значну увагу у таких працях приділено провокаторській діяльності установ політичного розшуку². Однак науковий рівень досліджень був не дуже високим, аналіз матеріалів – не завжди об'єктивним.

Особливо збільшилася кількість робіт, пов'язаних з діяльністю політичної поліції у 20–30 рр. XX ст., коли матеріали поліцейських фондів стали вивчатися спеціалістами-істориками. У працях Р.Кантора, П.Щеголева, Л.Менщикова, Ж.Лонге, Г.Зільбера, П.Шуйського робилися перші спроби аналізу діяльності установ політичного розшуку, методів їхньої роботи³. Автори здебільшого торкалися якогось одного моменту діяльності органів політичного розшуку, наприклад, роботи т. зв. чорних кабінетів, організаційної структури

Департаменту поліції, і не давали загальної картини їхньої еволюції.

Таким чином, література довоєнного періоду концентрувала увагу на методах боротьби царизму з революційним рухом у цілому, на викритті реакційності царської поліції. Основним недоліком зазначених праць є подання не завжди достовірної інформації, часто вони мали кон'юнктуру та упереджену спрямованість, а отже – хибували відсутністю науково-обґрунтованого підходу до такої специфічної сфери державного управління⁴.

Наступний етап у вивченні установ політичного розшуку розпочався у 60–70-х рр. XX ст. Так, у межах загального курсу історії державних установ дореволюційної Росії з'явилися праці, що стосувалися становлення, розвитку та функціонування адміністративно-каральної системи Російської імперії в цілому. Це праці не лише істориків, а і юристів, зокрема Д.Шинджикашвілі та ін.⁵ Автори систематизовано подавали історію поліцейських установ, але основну увагу вони приділяли кримінальній поліції. Загальна інформація з'явилася і в енциклопедичних виданнях⁶. Однак на якість досліджень вплинула відсутність широкого доступу до архівних документів та наявність ідеологічних перепон. Ці обставини позбавили дослідників можливості розглянути діалектику каральної політики та діяльність органів, що її здійснювали.

По мірі вивчення прийомів та методів боротьби Департаменту поліції з революційним рухом, посилювалася увага до провокаторської діяльності секретних співробітників та боротьби з ними в революційних організаціях. Щоправда, ці дослідження не висвітлювали боротьби таємної поліції Російської імперії з українськими політичними партіями, а стосувалися здебільшого боротьби більшовиків з політичною поліцією⁷ та провокаторської діяльності секретних співробітників політичної поліції із членів партії есерів (т. зв. "справа Азефа") та РСДРП⁸. Хоча деякі дослідники, зокрема А.Кознов, стверджували, що для більшовиків питання про провокаторську діяльність у рядах партії не стояло⁹, але це не зовсім так.

За останнє десятиліття значно зріс інтерес дослідників до проблем політичного розшуку царської Росії. Автори низки дисертацій висвітлювали діяльність Департаменту поліції, губернських жандармських управлінь та районних охоронних відділень, дисертаційні роботи присвячувалися різним напрямкам діяльності зазначених установ, історії їхнього виникнення та розвитку. Діяльність політичної поліції розглядалася у дисертаційних роботах О.Ярмиша¹⁰. Утім, автор зазначав, що основним об'єктом розшукової діяльності політичної поліції були підпільні організації революційних партій, перш за все РСДРП, партії есерів та анархістів. Але все більшу увагу політична поліція

© Л.В.Стромилюк, 2005

починала приділяти боротьбі з українськими політичними партіями: ведеться зовнішнє спостереження за М.Грушевським, В.Винниченком, С.Єфремовим. Однак порушена проблема не дістала детальнішого розгляду у дисертаціях та монографічних виданнях О.Ярмиша. Автор зупинився на механізмах здійснення провокаторської діяльності на прикладі агентурного проникнення в середовище партій есерів та соціал-демократів. Розглянув й описав методи та напрями діяльності політичного розшуку С.Федоров у дисертаційній роботі¹¹. Проаналізував матеріали жандармсько-поліцейських та судових органів царизму, як важливе джерело вивчення суспільно-політичної історії України наприкінці XIX – 1917 р., у дисертаційній роботі М.Щербак. Автор описав специфіку роботи із архівними документами та матеріалами зазначених установ¹².

З'явилася низка монографій, у яких досліджувався політичний розшук Російської імперії, починаючи з XVI ст. і закінчуючи 1917 р. Це книги Ф.Лур'є¹³, Ч.Рууд, С.Степанова¹⁴. Вони призначені для широкого кола читачів, однак автори додають професійно складений науково-довідковий апарат. На масового читача розраховані книги В.Жухрая¹⁵ та О.Піджаренка¹⁶. Історію спецслужб Росії подано у науково-популярному виданні А.Колпакіді¹⁷.

На широке коло читачів, а також на робітників правоохоронних органів розраховані публікації О.Ярмиша¹⁸. Зокрема у монографії "Каральний апарат самодержавства України в кінці XIX – на початку XX ст." автор на основі різноманітних джерел, у т. ч. й архівно-документального матеріалу, висвітлював організацію та діяльність усіх елементів розгалуженого карального апарату царизму на Україні. О.Ярмиш аналізував організаційно-правові засади адміністративно-поліцейської системи, порядок укомплектування особового складу місцевих репресивних установ. Висвітлено також основні напрями, форми і методи діяльності каральних органів в українських губерніях, значну увагу приділено виявленню взаємодії місцевих репресивних установ у проведенні каральної політики самодержавства. В іншій публікації О.Ярмиша – "Наблюдают неотступно..."¹⁹ йде мова про організацію, основні напрями, форми і методи роботи адміністративно-поліцейського апарату органів політичного розшуку царизму, які діяли в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Автор широко застосував архівні матеріали і зазначив, що серед об'єктів "уваги" політичного розшуку серйозне місце займали організації, у програмних документах яких домінували завдання національно-визвольного характеру: УСДРП, Спілка, Товариство українських поступовців, Українська радикально-демократична партія (УРДП), РУП. Поступово аморфне поняття "українофільство", що фігурувало в жандармських документах у 80–90-х рр. XIX ст., змінилося достатньо чітким аналізом, який проводився як співробітниками Особливого відділу Департаменту поліції, так і місцевими органами розшуку²⁰.

Історія зародження, розвитку та функціонування адміністративно-карального механізму в Україні протягом майже одинадцяти століть, на основі опублікованих матеріалів і документів та архівних джерел розглядається у монографії А.Чайковського та М.Щербак "За законом і над законом: з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.)"²¹. Автори висвітлюють також основні напрями та методи діяльності каральних органів царизму в кінці XIX – на початку XX ст. Особливу увагу приділено аналізу нормативно-правових документів, якими керувалися

жандармсько-поліцейські установи, а також реформам, яких найбільше зазнала поліцейська система Російської імперії саме на початку XX ст. Автори зібрали і проаналізували матеріали, що стосувалися основних напрямів і методів діяльності каральних органів царизму кінця XIX – початку XX ст., що діяли в українських губерніях. Головним ворогом жандарми вважали український національно-демократичний рух. Щоправда, не всі розуміли що таке український рух, якими є його історія, завдання і тактика. Автори монографії зазначають, що боротися звичними методами жандармам було дещо складно. Діяльність національних партій у документах політичної поліції описана поверхово і містить мало конкретних даних, на відміну від оглядів діяльності есерів чи соціал-демократів, написаних зі знанням справи і використанням широкого кола "першоджерел". Однак до боротьби з українськими партіями жандарми ставилися серйозно, про що свідчать документи цього відомства.

Становленню, розвитку та функціонуванню головної установи політичного розшуку Російської імперії – Департаменту поліції, присвячено ґрунтовну працю З.Перегудової²². Авторка розглядає історію політичного розшуку з моменту заснування і до його ліквідації у 1917 р. Проаналізовано систему взаємодії Департаменту поліції та місцевих органів політичного розшуку, що є особливо цінним для розуміння цілісної картини боротьби таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій протягом 1900–1914 рр. Серед основних причин, що спричиняли зміни у внутрішній структурі політичного розшуку, було зростання революційної ситуації на території Російської імперії, збільшення кількості національних політичних партій, які набирали все більшої ваги у суспільно-політичному житті імперії. Серед українських політичних партій, боротьбі з якими Департамент поліції приділяв особливу увагу, дослідниця називає "Спілку". Розглянуто основні напрями діяльності і методи боротьби політичної поліції: служба зовнішнього спостереження, секретна агентура, перлюстрація. Це є важливим для аналізу боротьби зазначеної державної структури з українськими політичними партіями. У додатках автор подає нормативні документи, якими керувалася у своїй діяльності таємна поліція. Зазначено також негативні сторони функціонування цієї державної структури та спроби їхнього подолання шляхом різноманітних реформ.

Більше уваги дослідниця приділяє боротьбі Департаменту поліції та місцевих органів політичного розшуку із РСДРП, партією есерів; особливостям діяльності провокаторів (секретних співробітників), що працювали на благо російського самодержавства. Отже, монографія висвітлює внутрішню структуру політичного розшуку та основних напрямів його діяльності.

Глибоке історико-юридичне дослідження розробки нормативно-правової бази антитерористичної боротьби та розвитку організаційної структури основних суб'єктів політичного розшуку зробив А.Суворов у своїй монографії²³. Автор також розглянув основні засоби розшукової діяльності органів політичної поліції.

Певний інтерес становить збірник "Жандармы России", підготовлений колективом професійних істориків та колишніх працівників спецслужб²⁴. У захоплюючій формі викладено історію політичного розшуку Російської імперії з XV ст. до 1917 р., зроблено ретельний аналіз діяльності розшукових органів та їхніх керівників упродовж п'яти століть. Зокрема, висвітлено питання взаємовідносин Департаменту поліції із місцевими органами політичного розшуку, діяльності "чорних кабінетів" у Російській імперії від XVIII до початку XX ст. та організації служби секретної агентури.

Авторський колектив подає невеликий словник термінів та коротку бібліографію з історії політичного розшуку в Росії XV–XX ст.

Аналізу джерельної бази вивчення діяльності жандармсько-поліцейських установ, структурним особливостям та формам їхньої роботи присвячено статтю М.Щербак "Царська охоранка у боротьбі проти революційного руху на Україні (1895-1917 рр.)"²⁵. Автор зупиняється на особливостях аналізу та розгляду архівних джерел та матеріалів, які стосуються цієї проблематики. М.Щербак зазначає, що цікаву інформацію про революційний рух подають документи таємної частини, насамперед, безпосередні повідомлення з місця подій, адже вони є першоджерелами (щодо інших жандармських матеріалів)²⁶. Зокрема, це рапорти і донесення помічників начальників губернських жандармських установ, повітових справників, приставів та земських начальників, агентурні повідомлення. Характеризуються особливості використання таких історичних джерел як мемуари царських жандармів, що служили на Україні, їхні спогади допомагають вивчити і зрозуміти прийоми та методи боротьби самодержавства проти революційного руху в цілому, і на території Підросійської України. М.Щербак наголошує на критичному ставленні до джерел, урахуовуючи той факт, що подана авторами джерел інформація не завжди є правдивою внаслідок певних обставин. А тому жандармсько-поліцейські матеріали слід розглядати як єдиний комплекс разом із документами судових та адміністративних установ для об'єктивного відображення реальності боротьби таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій. Дослідник згадує у статті діяльність місцевих органів карального апарату лише проти РСДРП, однак це не применшує наукової цінності статті.

Цінна інформація міститься у добірці документів із вступною статтею українського дослідника В.Ченцова²⁷. Автор подав низку архівних документів, що стосуються історії виникнення і розвитку жандармерії та інших охоронних відділень на території Підросійської України. Добірку матеріалів складено із 131 документа, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, Державного архіву Служби безпеки України, Державного архіву Дніпропетровської обл. та опублікованих раніше матеріалів. Однак боротьбу губернських жандармських управлінь та охоронних відділень з революційним рухом показано лише на прикладі Катеринославської губернії.

Цілісне уявлення про боротьбу політичної поліції проти українських політичних партій неможливе без знання їхньої історії виникнення та розвитку. З початку XX ст. і до сьогодні написано велику кількість праць, присвячених українським політичним партіям, що утворилися на Наддніпрянській Україні на початку XX ст. Наукова цінність цих праць різна, усе залежало від об'єктивності дослідника, його політичних симпатій та завдань історичної науки.

Певну інформацію про боротьбу таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій подають дослідження, присвячені історії виникнення, розвитку і функціонування українських політичних партій. Адже численний матеріал історики брали саме з матеріалів та документів губернських жандармських управлінь, охоронних та розшукових відділень. Для детального висвітлення протистояння політичної поліції із українськими політичними партіями необхідно знати історію їхнього розвитку та функціонування, основні положення та програмні документи, напрями діяльності та впливу на суспільно-політичне життя українців Наддніпрянщини.

У період революції 1905–1907 рр. було опубліковано збірники програм, політичних платформ, статутів, довідкових відомостей про основні російські політичні партії й організації, у т. ч., й національні партії²⁸. Згодом з'явилися праці, присвячені політичній реакції російського самодержавства. Так, деякі питання історії боротьби з революцією 1905 р. розглянуто у статті Г.Верещагіна²⁹. Автор проаналізував матеріали Департаменту поліції і навіть офіційні дані про кількість осіб, що підпадали під "гласний" нагляд поліції. На основі статистичних даних Г.Верещагін зробив висновок, що у списку політично неблагонадійних осіб переважали євреї та "другие инородцы"³⁰. Однак про українські політичні партії в революції 1905 р. у статті не згадується.

Після революції 1917 р. з'явилася низка досліджень, що висвітлювали боротьбу царського самодержавства з революційним рухом у цілому. Так, у 1920–1930 рр. зростає кількість досліджень з історії політичних партій Наддніпрянщини. Першою і, як зазначають деякі дослідники, останньою спробою у радянській історіографії спеціального об'єктивного висвітлення історії українського соціалістичного руху стала монографія О.Гермаїзе³¹. Автор усебічно розглянув питання заснування революційної української партії (РУП), зміну її програмних засад, основні напрями роботи серед народних мас.

Дослідженню зародження української соціал-демократичної "Спілки", її програмним засадам організаційної мережі присвячено монографію А.Ріша³². Історик розглянув взаємовідносини "Спілки" з іншими політичними партіями, висвітлив її діяльність на селі, участь у виборчій кампанії до другої Державної думи. Окремий розділ А.Ріш присвятив арештам і процесам над членами "Спілки" в 1905–1907 рр. У каталогах охоранки такої організації не було і начальнику Київського охоронного відділення довелося зайнятися "теоретическими изысканиями". Відомостей про українські політичні партії в жандармських управліннях й охоронних відділеннях було небагато. Як зазначив А.Ріш, для охоранки і суду питання про програми партій, з якими вони вели боротьбу, було другорядним і про "малороссийский" революційний рух вони знали лише те, що він крамольний³³. Автор описав основні методи, завдяки яким жандарми одержували відомості про саму організацію "Спілка" та її членів. Серед цих методів були: зовнішнє спостереження, перлюстрація, обшуки політично неблагонадійних осіб та провокаторська діяльність. А.Ріш, навіть, назвав імена деяких провокаторів.

Подальше дослідження українських політичних партій у радянській історіографії було припинено, на них було начеплено ярлик "дрібнобуржуазних", "націоналістичних", "опортуністичних". У радянській історіографії наголос робився на боротьбі політичної поліції Російської імперії із РСДРП³⁴. А праці істориків української діаспори, при всій їх науковій цінності, мають суттєвий недолік – брак архівних джерел.

Якісно новий етап в оцінці українських політичних партій розпочався в часи незалежної України. З'явилася ціла низка наукових досліджень, присвячених історії виникнення, розвитку та діяльності українських політичних партій³⁵. Так, історію та діяльність партій досліджено у низці дисертаційних робіт, зокрема, Н.Гарби, В.Головченко, Т.Герасченко А.Павко³⁶ та ін. У довідкових виданнях, енциклопедіях, збірниках документів та матеріалів подано короткі відомості про партії, їхні вимоги та програмні положення³⁷. Низку досліджень присвячено "українському питанню" в цілому³⁸, але і їхні автори частково торкаються проблеми протистояння каральних органів російського самодержавства й українських політичних партій. Для

висвітлення діяльності партій дослідники широко використовували документи і матеріали каральних установ Російської імперії. Досить часто жандарми неоднозначно оцінювали позиції українських політичних партій, про що свідчать численні архівні документи.

Незважаючи на велику кількість і популярних, і спеціальних праць з історії політичного розшуку та національних політичних партій, що сформувалися на початку XX ст., низка питань, у т. ч. першорядних, залишаються поза увагою дослідників. Головний недолік полягає у ще недостатньому вивченні практичної діяльності та суспільно-політичної ролі установ політичного розшуку, їхньої боротьби проти українських політичних партій, а тому існує наукова необхідність повного і систематичного розгляду зазначеної проблематики.

¹ Глинский Б. Отдельные эпизоды агентурной деятельности Департамента полиции в 80-е годы // Исторический вестник. – СПб., 1912. – Т. 127. – № 2. – С. 667–690; Гредескул А. Террор и охрана. – СПб., 1912; ² Жилинский В. Организация и жизнь охранного отделения во времена царской власти. – Петербург, 1918. ³ Кантор Р. К истории черных кабинетов // Каторга и ссылка. – 1927. – № 8 (37). – С. 90–99; Щеголев П. Жандармские открытия (зав. Особым отделом о провокации) // Каторга и ссылка. – 1929. – № 3 (54). – С. 90–105; Щеголев П. Охранники и авантюристы. – М., 1930; Меньщиков Л. Охрана и революция. – М., 1925. – Ч. 1; Лонге Ж. Зильберт Г. Терроризм и охранка. – М., 1930; Шуйский П. Департамент полиции 1880 г. – начало XX в. – Х., 1930. ⁴ Чайковский А., Щербак М. За законом и над законом: 3 истории административных органов и полицейско-жандармской системы в Украине (IX – поч. XX ст.). – К., 1996. ⁵ Шинджикашвили Д. Министерство внутренних дел в период империализма (Структура, функции, реакционная сущность, связь с другими министерствами). – Омск, 1977; Шинджикашвили Д. Сыская полиция царской России в период империализма. – Омск, 1973. ⁶ Ерошкин Н. Департамент полиции // Советская историческая энциклопедия : В 16 т. – М., 1964. – Т. 5. – С. 122–123; Ерошкин Н. Охранное отделение // Советская историческая энциклопедия : В 16 т. – М., 1967. – Т. 10. – С. 702–703. ⁷ Эренфельд Б. Из истории борьбы большевистской партии с подрывной деятельностью царской тайной полиции // Вопросы истории КПСС. – 1979. – № 12. – С. 84–94; Эренфельд Б. Тяжелый фронт. – М., 1963; Баторгин М. Перед судом царского самодержавия. – М., 1964; Кознов А. Борьба большевиков с подрывной агентурой царизма в период реакции (1907–1914 гг.) // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 12. – С. 66–70; Кознов А. Борьба большевиков с подрывными акциями царской охранки в 1910–1914 гг. // Вопросы истории КПСС. – 1983. – № 9. – С. 59–74; Кознов А. Большевики против царской охранки // Факел, 1989. – С. 158–169; Перегудова З. Методы борьбы Департамента полиции с революционным движением (кадры, курсы, программы) // Факел. – 1990. – С. 197–206; Перегудова З. Служба наружного наблюдения в русской полиции // Река времён. – 1995. – Кн. 1. – С. 255–274. ⁸ Эренфельд Б. Дело Малиновского // Вопросы истории. – 1965. – № 7. – С. 106–116. ⁹ Кознов А. Большевики против царской охранки // Факел. – 1989. – С. 158–169. ¹⁰ Ярмыш А. Политическая полиция Российской империи (1880–1904 гг.). – Харьков, 1978; Ярмыш А. Каральный аппарат самодержавия на Украине (1895–1917 гг.): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 1991. ¹¹ Федоров С. Политический розыск в царской России в начале XX в.: средства и методы. – Х., 1992. ¹² Щербак М. Материалы жандармско-полицейских та судебных органов царизму як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (кінець XIX ст. – 1917 р.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1993. ¹³ Лурье Ф. Полицейские и провокаторы. – СПб., 1992. ¹⁴ Рууд Ч., Стеланов С. Фонтанка, 16. Политический сыск при царях. – М., 1993. ¹⁵ Жухрай В. Тайны царской охранки: авантюристы и провокаторы. – М., 1991. ¹⁶ Пиджаренко А. История и тайны уголовного и политического сыска. – К., 1994; Пиджаренко А., Ануфриев Н. Тайны сыска. – К., 2002. ¹⁷ Энциклопедия секретных служб России / А. Колпакиди. – М., 2003. ¹⁸ Ярмыш А. Наблюдать неотступно...: Административно-полицейский аппарат царизма и органы полити-

ческого сыска на Украине в конце XIX – нач. XX в. – К., 1992; Ярмыш А. Каральный аппарат самодержавства Украины в конце XIX – на початку XX ст. – Х., 2001. ¹⁹ Ярмыш А. Н. Наблюдать неотступно...: Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска на Украине в конце XIX – начале XX в. – К., 1992. ²⁰ Там само. – С. 152–153. ²¹ Чайковский А., Щербак М. За законом и над законом: 3 истории административных органов и полицейско-жандармской системы в Украине (IX – початок XX ст.). – К., 1996. ²² Перегудова З. Политический сыск России (1880–1917 гг.). – М., 2001. ²³ Суворов А. Политический терроризм в России в XIX – XX вв. (историко-юридическое исследование антитеррористической деятельности правоохранительных органов дореволюционной России). – М., 2002. ²⁴ Жандармы России / В. Измозик. – СПб., 2002. ²⁵ Щербак М. Царская охранка у борьбы проти революційного руху на Україні (1895–1917 рр.) // УДЖ. – 1990. – № 2. – С. 40–49. ²⁶ Там само. – С. 42. ²⁷ Ченцов В. Политический розыск у царській Росії. Жандармерія і охранка // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 2001. – № 2 (17). – С. 5–281. ²⁸ Сборник программ политических партий России. – СПб., 1906. – Вып. 3; Полный сборник платформ всех русских политических партий. – СПб., 1906; Российские партии, союзы и лиги. – СПб., 1906; Полный сборник всех русских политических партий с приложением манифеста 17 октября 1905 г. и ... доклада Витте. – СПб., 1906. ²⁹ Верещагин Г. Из истории борьбы с революцией в 1905 г. // Красный архив. – М.; Л., 1929. – Т. 1 (32). – С. 216–232. ³⁰ Там само. – С. 223. ³¹ Гермайзе О. Нарис з історії революційного руху на Україні. Революція українська партія (РУП). – К., 1926. – Т. 1. ³² Риш А. Очерки по истории Украинской социал-демократической "Спілки". – Харків, 1926. ³³ Там само. – С. 65, 66. ³⁴ Премислер І. Революційний рух на Україні на початку XX ст. (1900–1903). – К., 1958; Ананьич Б., Ганелин Р., Дубенцов Б. Кризис самодержавия в России (1895–1917). – Л., 1984; Кознов А. Большевики против царской охранки // Факел. – М., 1989. – С. 158–169; Баторгин М. Перед судом царского самодержавия. – М., 1964; Политические процессы в России 1901–1907 гг. / Под ред. Л. Гольдмана. – М., 1932. – Ч. 1; Перегудова З. Методы борьбы Департамента полиции с революционным движением (кадры, курсы, программы) // Факел. – М., 1990. – С. 197–205. ³⁵ Головаченко В. Від Самостійної України до Союзу визволення України. – Х., 1996; Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (Сторінки історії Української партії соціалістів-революціонерів). – К., 1999; Стрілець В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX – 1939 р.). – К., 2002. ³⁶ Висоцький О. Діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії та української партії соціалістів-революціонерів (1900–1920 рр.): історико-порівняльний аспект: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000; Гарба Н. Политические партии и рабочее движение в Украине в период первой российской революции: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1994; Головаченко В. Ідейне становлення української соціал-демократії та еволюція її поглядів на шляхи і перспективи визвольної боротьби (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... д-ра політ. наук. – К., 1998; Геращенко Т. Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець XIX – початок 1918): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1993; Голуб А. Міжнародна діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії (1900 – 1939 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999; Могилюк Л. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; Павко А. Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2001. ³⁷ Политические партии России. Кон. XIX – первая треть XX вв. – М., 1996; Політичні партії на Україні (1905–1926 рр.) / П. Горшков та ін. – К., 1992; Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських партій. – К., 1992; Українські політичні партії кінця XIX – початок XX ст.: Програмні і довідкові мат. – К., 1993; Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.). – Луганськ, 1999; Програмные документы политических партий России дооктябрьского периода. – М., 1991; Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. – М., 1987. ³⁸ "Українське питання" в Російській імперії (кін. XIX – поч. XX ст.): Колективна монографія : У 3 ч. – К., 1999; Сіницький А. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900–1914): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; Білокінь О. І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.): Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – Х., 2001.

Надійшла до редколегії 22.09.04

ПОЛІТИЧНА СПІВПРАЦЯ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА БОЛГАРІЄЮ В 90-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто найголовніші напрями та аспекти українсько-болгарських політичних відносин, визначено деякі існуючі проблеми, що стоять на заваді розвитку двосторонніх зв'язків.

It is revised main streams and aspects of Ukraine-Bulgarian relationships, and also it is marked some existing problems, which are the obstacles for developing good and strong two-sides relationships.

Усебічні зв'язки між народами України і Болгарії мають давні історичні традиції. Вони особливо посилилися у сфері політичного, економічного та культурного життя після здобуття Україною незалежності. Прагнення Болгарії з початку 90-х рр. ХХ ст. до входження до євроатлантичних, європейських структур теж сприяли українсько-болгарському зближенню на міжнародній арені. Останнє десятиліття стало етапом кардинальних змін загальносвітового та загальноєвропейського масштабів, які суттєво вплинули і на українсько-болгарський політичний діалог. Внаслідок розпаду СРСР та зникнення соціалістичної системи стосунки між українцями та болгарами отримали новий поштовх у своєму подальшому розвитку, виходячи з національних інтересів двох незалежних держав. Усі вищезазначені фактори підкреслюють важливість розгляду розвитку українсько-болгарських відносин у 90-х рр. ХХ ст. Науковий і практичний інтерес викликає дослідження міжпарламентських, міжурядових та міжвідомчих політичних відносин України та Болгарії. Важливого значення набуває також вивчення українсько-болгарської співпраці в межах різних міжнародних організацій, зокрема ООН, НАТО, ЦЕІ, Дунайської комісії, НБСЄ, ЧЕС тощо.

Розглядаючи рівень наукової розробки українсько-болгарських політичних відносин, слід зазначити, що незважаючи на їх актуальність, політичні аспекти двосторонньої співпраці залишаються майже без уваги дослідників, хоч в останні роки відчувається тенденція зростання інтересу дослідників до проблеми міждержавних відносин України.

Першою спробою провести комплексне дослідження розвитку болгарсько-українських політичних відносин була анотована історична хроніка "Україна і Європа (1990–2000) Частина 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи"¹. Однак розділ, присвячений українсько-болгарським відносинам, має суто інформативний характер і не охоплює всі аспекти політичних відносин між обома країнами.

Роботи І.М.Мельникової, С.Василенко, І.В.Лукшина, Б.Парахонського² становлять базис української пострадянської історіографії з проблем чорноморського регіону та розкривають окремі аспекти українських відносин не тільки з Болгарією, а й із країнами Чорноморського басейну. Співпраці України та Болгарії в міжнародних організаціях ці дослідники майже не приділили уваги. Лише в працях Л.Голопатука, О.Томашевича, Ю.Тимошенка, О.Дикарева дещо висвітлюється ця проблематика³. Інтерес цих дослідників привернули до себе окремі аспекти українсько-болгарських стосунків у контексті вивчення питань європейської та регіональної безпеки.

Російські фахівці, які займалися вивченням зовнішньої політики Болгарії в 90-х рр. ХХ ст. у переважній більшості доволі скептично оцінювали перспективи взаємин між Україною і Болгарією і розглядали їх через призму відносин з Росією. Це такі

дослідники як Л.М.Светлорусова, О.Т.Богомолов, С.Биховський⁴.

Досить цікавими науковими дослідженнями, які висвітлюють болгарську зовнішню політику й українсько-болгарські відносини зокрема, є праці болгарських науковців, таких як Є.Калінова, І.Баєва, Ц.Ночев⁵. У цих роботах відносини між обома країнами розглядаються дуже поверхово, і, як і в працях російських дослідників, аналізуються поряд з болгарсько-російськими відносинами.

Упродовж 90-х рр. ХХ ст. українсько-болгарські відносини загалом перебували в динамічному стані. Інтенсивні політичні контакти були встановлені ще до проголошення незалежності України. Так, у квітні 1991 р. у Києві перебувала делегація Великих національних зборів Республіки Болгарія на чолі з їх головою Н.Тодоровим. Болгарські парламентарі зустрілися з Головою Верховної Ради УРСР Л.Кравчуком. Гостей було ознайомлено з політичними та економічним процесами у республіці та було висловлено твердий намір поглиблювати українсько-болгарські зв'язки, які б відповідали національним інтересам двох народів⁶.

Відразу після проголошення незалежності України, 5 грудня 1991 р., Болгарія визнала Україну як незалежну державу, а вже через тиждень встановила з нею дипломатичні відносини на рівні посольств (з 1993 р. в Софії діє Посольство України, у Києві з 1992 р. – Посольство Болгарії, в Одесі – Генеральне консульство Болгарії)⁷. 5 жовтня 1992 р. Болгарію з офіційним візитом відвідав Президент України Л.Кравчук. Президенти двох країн підписали Договір про державні відносини і співробітництво між Україною і Болгарією⁸. Договір набув чинності 24 березня 1994 р. і став основою міждержавної співпраці двох країн. У ході візиту було також підписано низку міжурядових угод, а саме: про торговельно-економічні зв'язки та платежі, про співпрацю в галузях культури, науки й освіти та про співпрацю у військовій сфері.

На початку 1990-х рр. Болгарія, свого часу економічно і політично зорієнтована СРСР, перебувала в пошуку нового об'єкта орієнтації, будучи не в змозі обрати свій шлях реформування економічної і політичної системи, тому обидві країни були зацікавлені у відновленні ефективних економічних і політичних зв'язків, що існували в межах колишньої РЕВ, які б вивели Україну і Болгарію на новий рівень відносин. Крім того, уряд Болгарії вбачав в Україні рівного партнера, який не диктував би йому політичні та економічні умови, як Росія чи Західна Європа.

Новим етапом на шляху до розширення політичних контактів між нашими країнами став візит у грудні 1994 р. Президента Болгарії Ж.Желева до України. Президент Болгарії провів переговори з Президентом України Л.Кучмою, прем'єр-міністром В.Масолом і головою Верховної Ради О.Морозом. Желю Желев підкреслив, що "Україна – один з пріоритетів болгарської зовнішньої політики"⁹. У ході візиту було обговорено перспективи взаємної співпраці, а також участь обох держав у міжнародних структурах ООН, НАТО, Раді Європи. Візит Ж.Желева завершився підписанням низки спільних документів. Серед них: Міжурядові угоди про сприяння та взаємний захист

інвестицій, Про співробітництво в галузі ветеринарної медицини тощо¹⁰.

У другій половині 90-х рр. ХХ ст. українсько-болгарські відносини продовжували інтенсивно розвиватися. Так, 19–20 листопада 1995 р. відбувся перший офіційний візит міністра закордонних справ України Г.І.Удовенка до Болгарії, під час якого було підписано дев'ять двосторонніх угод, які регламентували співпрацю в економічній сфері, та політичну Декларацію міністрів закордонних справ.

28–30 листопада 1995 р. відбувся офіційний візит в Україну парламентської делегації Болгарії на чолі з Головою Народних Зборів Болгарії акад. Б.Сендовим. Під час зустрічі Голови Верховної Ради О.Мороза з делегацією Народних Зборів сторони обговорили низки конкретних питань, що стосуються подальшої співпраці як на міждержавному, так і на міжпарламентському рівнях, питаннях приватизації в країнах і проблемах щодо санкцій ООН в колишній Югославії. Болгарських парламентарів прийняли також президент України Л.Кучма і прем'єр-міністр Є.Марчук. Вони зустрілися і з міністром закордонних справ Г.Удовенком¹¹.

Подальшому поглибленню українсько-болгарських політичних відносин сприяв офіційний візит у Софію 23–24 липня 1996 р. прем'єр-міністра України П.Лазаренка. П.Лазаренко був прийнятий президентом Ж.Желевим, прем'єр-міністром Ж.Віденовим, заступником Голови Народних Зборів Н.Ананієвою. Прем'єр-міністри проінформували один одного про хід політичних і економічних реформ в обох країнах, проаналізували план і перспективи розвитку українсько-болгарських відносин. Під час візиту були підписані Консульська конвенція, Угоди про співробітництво в галузі охорони здоров'я і медичної науки, про співробітництво в галузі туризму, Програму науково-технічного і виробничого співробітництва в галузі спеціального виробництва тощо¹².

Саме на 1996 р. припадає найбільш інтенсивний переговорний процес у напрямі підготовки та підписання міждержавних документів (між Україною та Болгарією було підписано 14 угод).

У 1997 р. внаслідок гострої внутрішньої соціально-політичної кризи в Болгарії Болгарська соціалістична партія (БСП) поступилася владою Союзу демократичних сил (СДС). Президентом країни став кандидат від СДС П.Стоянов, який відразу заявив, що "успіх Болгарії можуть забезпечити два стовпи, на яких стоїть наша зовнішня політика, – вступ до ЄС і НАТО"¹³. Ця докорінна політична зміна сприяла прискоренню економічних реформ, активному залученню Болгарії до європейського інтеграційного процесу. Болгарія проголосила курс на включення її економіки до економічного простору Заходу. Важливого значення тут надавалося досягненню повноправного членства в основних європейських і євроатлантичних структурах. А як відомо, претенденти на вступ до ЄС і НАТО повинні відповідати доволі жорстким критеріям, котрі поширюються на політичну, економічну правову і військову сферу. Це вплинуло на розвиток політичних відносин між обома країнами.

Також слід зазначити, що однією з особливостей зовнішньої політики України була її багатовекторність, яка передбачає пріоритетний розвиток політичних та економічних відносин передусім з тими країнами, які розглядаються нею як стратегічні партнери. Йдеться, зокрема, про відносини з ЄС, країнами – членами СНД, США. Через низку суб'єктивних та об'єктивних причин Болгарія не була стратегічним партнером України, хоч це й було проголошено в політичній декларації між Україною і Болгарією від 25 березня 1998 р., що також

вплинуло на розвиток політичних та економічних відносин між обома країнами.

8–9 липня 1997 р. в Мадриді відбулася перша зустріч Президента України Л.Кучми з Президентом Болгарії П.Стояновим у межах саміту НАТО, де було обговорено питання двосторонньої співпраці, яке було названо стратегічним. Питання двосторонньої і багатосторонньої співпраці було розглянуто і під час зустрічі президентів обох країн 4 вересня 1997 р. у Вільнюсі.

30–31 жовтня 1997 р. в Україні з офіційним візитом перебував Голова Ради Міністрів Республіки Болгарія І.Костов. Під час візиту він зустрівся з Президентом України Л.Кучмою, прем'єр-міністром В.Пустовойтенком та Головою Верховної Ради О.Морозом. Під час зустрічей було обговорено комплекс питань щодо активізації двосторонньої українсько-болгарської співпраці та блок міжнародних питань. У ході візиту було підписано Спільне комюніке прем'єр-міністрів, Меморандум про заходи, спрямовані на лібералізацію взаємної торгівлі між державами, міжурядові Угоди про морське торговельне судноплавство тощо. І.Костов відвідав Одесу, де зустрівся з представниками болгарської діаспори¹⁴.

Значно активізував українсько-болгарські відносини візит Президента України Л.Кучми до Болгарії в березні 1998 р. Відбулися переговори з президентом Болгарії П.Стояновим та прем'єр-міністром І.Костовим. Глави держав обговорили ситуацію в Болгарії та Україні і висловили прагнення активізувати економічну співпрацю, яка, як зазначив Л.Кучма, "не відповідає потенційним можливостям обох країн"¹⁵. Під час візиту було підписано Спільну декларацію про взаємодію у митних справах, Угоду про співробітництво у науково-технічній сфері та в галузі фармацевтичної промисловості, а також статистики, торговельного мореплавства тощо. Особливе значення мало підписання Меморандуму про заходи, спрямовані на лібералізацію взаємної торгівлі, адже усунення перешкод у розвитку товарообміну є необхідною умовою для прийняття України до СОТ та Центральноєвропейської зони вільної торгівлі.

Візит Президента України Л.Кучми до Болгарії фактично завершив формування договірно-правової бази між Україною та Болгарією. До укладених раніше 55 угод, з яких 40 були чинними, додалися ще 8 підписаних документів.

Подальшому розвитку українсько-болгарських взаємин сприяв візит міністра закордонних справ Болгарії Н.Міхайлової. Міністр зустрілася з Президентом України Л.Кучмою, міністром закордонних справ України Б.Тарасюком, першим заступником Голови Верховної Ради А.Мартинюком. Під час зустрічі головну увагу було приділено питанням політичної та гуманітарної співпраці між Україною та Болгарією, інтегрування в європейські та євроатлантичні структури.

У липні 2000 р. під час візиту до Болгарії українського прем'єр-міністра В.Ющенка процес напрацювання договірно-правової бази між обома країнами продовжився. Було підписано низку міжурядових та міжвідомчих документів стосовно співпраці в різних галузях економіки, торгівлі, транспорту, науки¹⁶.

На 2001 р. між Україною та Болгарією було укладено 63 договори, угоди та протоколи, що свідчить про високу активність політичних контактів.

Протягом 90-х рр. ХХ ст. Україна і Болгарія активно співпрацювали та підтримували одна одну в міжнародних організаціях: ООН, НАТО, ОБСЄ, Дунайській комісії тощо. Партнерство і дружня взаємодія України і Болгарії у всіх сферах

загальноєвропейської співпраці відігравали стабілізуючу роль у Європі та світі.

Співпраця України і Болгарії в ООН велася в кількох напрямках. Зокрема, було вироблено механізми міжнародної підтримки ринкових реформ, які проводилися в країнах з перехідною економікою. За підтримки України та Болгарії на 48 сесії ГА ООН (1993) було прийнято резолюцію "Інтеграція країн з перехідною економікою у світове господарство", яка допомагала вирішити економічні проблеми цих країн.

Для України та Болгарії одним з гострих і болючих питань у 90-х рр. XX ст. було питання економічних збитків, що зазнавали держави внаслідок запровадження санкцій РБ ООН проти СРЮ (Сербії і Чорногорії). Україна і Болгарія були співавторами резолюції ГА ООН (1993) "Економічна допомога державам, що постраждали внаслідок здійснення резолюцій Ради Безпеки ООН про введення санкцій проти СРЮ". Обидві країни щорічно підтримували цю резолюцію. Країни виступали за необхідність реформування фінансової системи ООН, за встановлення справедливого розміру внеску, який би відповідав реальним економічним можливостям обох країн¹⁷.

Цікавою та плідною була співпраця обох країн у НАТО. Розпад ОВД зумовив перехід НАТО від протистояння з країнами Східної Європи до діалогу та партнерства в межах програми "Партнерство заради миру", яка була ухвалена в січні 1994 р. на Брюссельській зустрічі на вищому рівні держав – членів НАТО. Україна та Болгарія вже в 1994 р. підписали з НАТО "рамковий" документ, який визначив основи військово-політичної співпраці за програмою "Партнерство заради миру". Ця програма була започаткована таким чином, що не передбачала будь-яких зв'язків між "країнами-партнерами". Об'єктивно ж склалася така ситуація, що країни-партнери мали багато спільного, а саме: пошук шляхів реалізації національної безпеки своїх країн; реформування збройних сил; реформування політичного та економічного середовища в країнах; оснащення національних збройних сил озброєннями колишнього СРСР тощо. Внаслідок цього між Україною та Болгарією виникла велика зацікавленість у двосторонній співпраці. Протягом 90-х рр. XX ст. проводилися взаємні консультації з широкого кола військово-політичних питань між обома країнами. Протягом 1994–2000 рр. відбулися планові та позапланові контакти на рівні офіційних делегацій та робочих груп з питань, що становили спільний інтерес. Українська та болгарська сторона проводили спільну підготовку військових підрозділів для можливих операцій з підтримання миру. Так, збройні сили Болгарії й України приймали участь у багатонаціональних навчаннях "Кооператив Партнер" та "Бриз" в акваторії Чорного моря, а також у багатонаціональних навчаннях "Щит миру", що проводилися на Яворівському полігоні (Україна) щорічно. Обидві країни активно проводили переговори щодо технічної кооперації з виробництва, вдосконалення та ремонту озброєнь¹⁸. Також з кінця 1990-х рр. обидві країни були активними прихильниками створення об'єднаних військово-морських сил на Чорному морі, до складу яких би увійшли країни, що мають вихід до Чорного моря¹⁹.

Особливо близькою та напруженою була співпраця обох країн у Дунайській комісії – міжнародній інституції, яка слідувала за дотриманням режиму судноплавства на Дунаї. Військові дії, що відбувалися протягом 1990-х рр. на території СРЮ фактично зупинили судноплавство на р. Дунай та поставили під загрозу господарську діяльність усіх судноплавних компаній, у т. ч. українських та болгарських. Україна та Болгарія відразу заявили про

неприпустимість порушення статусу Дунаю як міжнародної річки та наголосили на необхідності відновлення судноплавства на ньому. У 1999 р. під час 57 сесії Дунайської комісії Україна та Болгарія підтримали постанову, де містилося прохання до ООН та інших міжнародних організацій і фінансових інститутів надати допомогу в організації та проведенні робіт з відновлення фарватеру на Дунаї та взяти участь у зусиллях з економічної реабілітації регіону, річкових портів держав – членів Дунайської комісії та придунайських країн²⁰.

Таким чином, аналіз переговорного процесу на найвищому рівні показує, що між Україною і Болгарією протягом 1990-х рр. не існувало політичних проблем, принципових розбіжностей інтересів та потенційних загроз інтересам обох країн. Було практично створено базу міждержавних взаємовідносин. В обох країнах з'явилася можливість плідніше взаємодіяти в зовнішньополітичній і дипломатичній сферах. Стримуючими факторами на шляху активізації двосторонніх відносин виступали внутрішньополітичні проблеми обох країн (вибори в країнах, економічна криза тощо), а також те, що окремі угоди підписані між обома країнами не реалізовувалися. У цілому слід зазначити, що політичний діалог між двома країнами переважав над економічною співпрацею, яка не відповідала потенційним можливостям двох країн.

¹ Україна і Європа (1990–2000). Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична хроніка. (Гол. ред. Віднянський С.В.). – К., 2001. – Ч. 1. – С. 34–37.

² Мельникова І.М. Україна у взаємовідносинах з прикордонними державами Центрально-Східної Європи: створення міжнародно-правових підвалин добросусідства і співробітництва (90-і роки) // Україна в європейських міжнародних відносинах: Наук. зб. – К., 1998. – С. 59–87; Василенко С. Україна і держави Центральної та Східної Європи в контексті європейської інтеграції // Дослідження світової політики: 36. наук. праць. – 2002. – Вип. 19. – С. 3; Парахонський Б. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки. – К., 2001. – С. 134; Лукишин І.В. Куди ведуть дороги із Чорноморських проливів? // Право і політика. – 2000. – № 11. – С. 112–117.

³ Голопатюк Л. Роль об'єднаних військово-морських сил на Чорному морі // Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки. – К., 2002. – С. 167–173; Томашевич О.П. Участь України в програмах партнерства НАТО // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К. 2002. – № 6. – С. 39–46; Тимошенко Ю.О. Економічний аспект україно-болгарських відносин на сучасному етапі // Вісник Київського інституту "Слов'янський університет". – 2001. – Вип. № 11. – С. 282–291; Дикарев О. Міжнародні ріки і транскордонна співпраця // Людина і влада. – 1999. – № 4/5. – С. 98–101.

⁴ Светлорусова Л.М. Евросоюз і НАТО – нові орієнтири Болгарії // Балканські країни і міжнародні організації: моделі відносин на прикладі Болгарії, Румунії і Югославії. – М., – 2000. – С. 9–21; Богомолов О.Т. Реформи в зеркалі міжнародних порівнянь. – М., 1998; Быховський С. Расширение ЕС на восток // Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. – М.; 2001. – С. 298–339.

⁵ Калинова Є., Баева І. Българските преходи 1944–1999. – София, 2000. Ночев Ц. Двусторонние отношения между Республикой Болгария и Украиной в период 1991–2000 г // Социально-икономически направления в развитието на украино-българските отношения в XXI веке. Междунар. конф. Одеса–София. – София, 2001. – С. 69–73. ⁶ Україна на міжнародній арені: 36. док. і мат. (1991–1995) : У 2 кн. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 198–199. ⁷ Дипломатія сучасної України. – К., 1997. – С. 64. ⁸ Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною і Республікою Болгарія // Політика і час. – 1991. – № 11/12. – С. 3–8. ⁹ Желев заминава за Україна і Молдова // Дума. – 1994. – 8 груд. – С. 1. ¹⁰ Хлебарова І. Україна обещала газ и въглище. Започна официалното посещение на Желю Желев в Киев // Дума. – 1994. – 9 груд. – С. 1, 5. ¹¹ Візит парламентської делегації Болгарії // Урядовий кур'єр – 1995. – № 179–180. – 30 листоп.

¹² Спільна декларація прем'єр-міністра України Павла Лазаренка і прем'єр-міністра Республіки Болгарія Жана Виденова // Політика і час. – 1995. – № 9. – С. 82–84. ¹³ Чуков В. Вьншна политика и идеи. – София, 1999. – С. 304. ¹⁴ Дипломатический архив МВР Републики България / Опис № 54–6; дело № 13; а. е. 272. – с. 14. ¹⁵ Дипломатичне досьє // Політика і час. – 1998. – № 4. – С. 83. ¹⁶ Василенко С. Україна і держави Центральної та Східної Європи в контексті європейської інтеграції // Дослідження світової політики: 36. наук. праць. – 2002. – Вип. 19. – С. 31. ¹⁷ Болгарія і Україна підприємат общи стълки срещу югоембаргото // Дума. – 1995. – 6. верес. – С. 1. ¹⁸ Хроніки сременной Украины. – К., 2001. – Т. 2. – С. 106. ¹⁹ Христова Е. Висши военни ще гледат "Кооператив партнер '97" // Демократія. – 1997. – 3 лип. – С. 2.

²⁰ Дикарев О. Міжнародні ріки і транскордонна співпраця // Людина і влада. – 1999. – № 4/5. – С. 98–101.

Kyiv National Taras Shevchenko University

РОЛЬ ОСОБИСТИХ КАНАЛІВ ЗВ'ЯЗКУ ДЖ.КЕННЕДІ – М.ХРУЩОВ У ВРЕГУЛЮВАННІ КАРИБСЬКОЇ КРИЗИ 1962 РОКУ

Висвітлено функціонування особистих каналів зв'язку між президентом США Дж.Кеннеді і радянським лідером М.Хрущовим, їхню роль у врегулюванні Карібської (Кубинської ракетної) кризи 1962 р.

The article deals with the functioning of the private channels of personal exchanges between the President of the USA and Soviet leader N. Khrushchev. The role of the private channels in the settlement of the Caribbean (the Cuban missile) crisis of 1962 have been studied.

Карібська (Кубинська ракетна) криза 1962 р. стала найзагрозливішою кризою у відносинах між СРСР та США. Вона переконливо показала небезпеку прямого військового зіткнення двох наддержав і необхідність політичного вирішення конфліктних ситуацій у відносинах між ними. Важливим компонентом врегулювання Карібської кризи стали особисті канали зв'язку між лідерами Радянського Союзу та Сполучених Штатів.

В історичних дослідженнях, присвячених кризі, приділяється певна увага функціонуванню особистих каналів зв'язку. Так, М.Бешлос, Р.Гартхофф та Р.Рівз роблять спробу проаналізувати контакти Р.Кеннеді і Г.Большакова, Дж.Скалі та О.Феклісова¹. У праці М.Вайта висвітлено зустрічі Р.Кеннеді та А.Добриніна². О.Фурсенко та Т.Нафталь у своїй монографії зупиняються на питанні функціонування каналів зв'язку між Дж.Кеннеді та М.Хрущовим³. Проте висвітлення контактів Р.Кеннеді з Г.Большаковим та А.Добриніним, Дж.Скалі з О.Феклісовим у зазначеній літературі носить дещо побіжний характер. Спроби комплексно проаналізувати вплив цих каналів зв'язку на перебіг та врегулювання Карібської кризи зроблено не було.

Наша розвідка ставить за мету вивчити такі канали зв'язку між лідерами СРСР і США як Р.Кеннеді – Г.Большаков, Р.Кеннеді – А.Добринін, Дж.Скалі – О.Феклісов, а також визначити їхню роль і місце у процесі врегулювання кризи та значення для радянсько-американських відносин.

У травні 1961 р. перед самітом Дж.Кеннеді і М.Хрущова було започатковано конфіденційний канал зв'язку між лідерами СРСР і США з метою окреслити коло питань, які будуть обговорюватися на зустрічі. Американську сторону в ньому представляв тодішній міністр юстиції, брат президента Р.Кеннеді, а радянську – офіцер ГРУ Г.Большаков, який у 1959–1962 рр. працював у Вашингтоні радником радянського посольства з питань інформації і заступником головного редактора журналу "Радянський Союз". Деякі дослідники вважають Г.Большакова агентом КДБ⁴. Прес-секретар Білого дому П.Селінджер, який також контактував з радянським розвідником, згадує його як агента саме цього відомства⁵. Г.Большаков був близьким другом О.Аджубея, зятя М.Хрущова, що, очевидно, визначило його роль посередника між Дж.Кеннеді і М.Хрущовим. Перед Віденським самітом Р.Кеннеді і Г.Большаков зустрічалися кілька раз. "Обидві сторони ефективно використовували новий канал, і слід сказати, що з кожним посланням діалог Хрущов–Кеннеді набував усе більш відвертого і прямого характеру," – згадував пізніше Г.Большаков⁶. У подальшому міністр юстиції США і радянський розвідник неодноразово зустрічалися для обміну думками щодо певних аспектів радянсько-американських відносин.

Восени 1962 р. цей канал зв'язку був використаний Москвою для дезінформації адміністрації Дж.Кеннеді стосовно радянських ракет на Кубі. На початку 1962 р. Г.Большаков повернувся до Вашингтону з відпустки на

батьківщині і привіз послання від М.Хрущова американському президенту. За спогадами радянського агента, він зустрічався з Р.Кеннеді 4 і 6 жовтня, і той поводився несподівано стримано й офіційно. Г.Большаков передав йому повідомлення радянського лідера: Радянський Союз розміщує на Кубі зброю винятково оборонного призначення для захисту інтересів кубинської революції, а не для агресивних дій, спрямованих проти будь-якої держави Американського континенту, включаючи і США; радянське керівництво, розуміючи становище президента Дж.Кеннеді, не розпочинатиме будь-яких дій стосовно США до виборів у конгрес у листопаді⁷.

Гостроту реакції США на розміщення на Кубі радянського наступального озброєння значною мірою зумовлював таємний характер цієї операції. Передача хибної інформації через канал Г.Большаков – Р.Кеннеді мала наслідком глибоке розчарування братів Кеннеді у можливості конструктивного діалогу з радянським лідером. І передача хибних свідчень через канал довіри зробила свій внесок до реакції братів Кеннеді на виявлення радянських ракет на острові. Так, Р.Гартхофф зазначає, що найбільш болісними для американського уряду були запевнення М.Хрущова через неформальний канал зв'язку про відсутність радянського наступального озброєння на острові⁸.

Канал, таким чином, виявився скомпроментованим і при врегулюванні кризи майже не використовувався, хоча, можливо, брати Кеннеді і мали намір задіяти Г.Большакова в процесі додаткового тиску на Москву. Так, за дорученням Р.Кеннеді, 23 жовтня журналіст і друг родини Кеннеді Ч.Бартлетт зустрічався з Г.Большаковим. Висловивши невдоволення Р.Кеннеді Г.Большаковим, Ч.Бартлетт показав радянському офіцеру фотографії радянських ракетних позицій на Кубі, зроблені літаком У-2⁹. Очевидно, таким чином президент і міністр юстиції прагнули переконати М.Хрущова у наявності в них неспростовних доказів присутності радянських ракет на острові і вплинути на його поведінку. Невдовзі після завершення кризи Г.Большаков був відкликаний, оскільки в американській пресі з'явилися статті Ч.Бартлетта і Дж.Олсопа, у яких згадувався радянський журналіст, використовуючи якого М.Хрущов заперечував наявність на Кубі ракет¹⁰.

Важливою складовою процесу врегулювання Карібської кризи стали зустрічі міністра юстиції і радянського посла у США А.Добриніна, які зайняли місце каналу Г.Большаков – Р.Кеннеді. Після промови президента США 22 жовтня про виявлення радянських стратегічних ракет на Кубі й обраний метод реагування на проблему – карантин острову, американська адміністрація була стурбована реакцією СРСР. Зустрічі міністра юстиції і радянського посла сприяли з'ясуванню позицій сторін і впливали на прийняття рішень обома урядами. Дж.Кеннеді цікавило, як радянські кораблі реагуватимуть на карантин Куби. Він запропонував брату зустрітися з А.Добриніним, пояснити, за яких умов, на думку американського уряду, виникла криза і з'ясувати реакцію радянського керівництва. Міністр юстиції зустрівся з послом 23

жовтня в радянському посольстві. Він пояснював, що президент повірив запевненням радянського лідера про відсутність на Кубі наступального озброєння і переконав американський народ, що військові дії проти Куби не потрібні. Тепер, продовжував Р.Кеннеді, президент знає, що його ввели в оману¹¹. Як згадував у своїх мемуарах А.Добринін, розмова носила напружений, іноді досить гострий характер. Наприкінці Р.Кеннеді запитав, які вказівки є у капітанів радянських суден, що прямують до Куби після оголошення президентом США карантину острова. А.Добринін відповів, що йому відомі попередні вказівки: не підкорятися вимогам про зупинку й обшук у відкритому морі і, наскільки йому відомо, цей наказ не скасований¹².

Усе ж і американський, і радянський лідери прагнули уникнути зіткнення на морі, і доклали до цього певних зусиль. Після доповіді міністра юстиції про наслідки розмови з радянським послом Дж.Кеннеді, за порадою британського посла Д.Ормсбі-Гора, який був присутній при розмові президента і його брата, наказав зменшити лінію перехоплення з 800 до 500 миль, надаючи таким чином М.Хрущову більше часу для прийняття рішення щодо дотримання умов карантину і передачі відповідних вказівок капітанам радянських суден¹³. Очевидно розмова А.Добриніна і Р.Кеннеді мала вплив і на прийняття М.Хрущовим рішення про зупинку і повернення до СРСР військових кораблів, які прямували на Кубу. Як зазначав А.Добринін, він дослівно передав до Москви всі різкі висловлювання Р.Кеннеді, щоб радянське керівництво усвідомило настрої, які панували у близькому оточенні президента¹⁴.

На найгострішому етапі кризи контакти Р.Кеннеді і А.Добриніна відіграли вирішальну роль. Криза досягла свого апогею 27 жовтня, коли надійшов лист М.Хрущова, у якому він до раніше висловлених умов урегулювання кризи (Радянський Союз вивозить ракети з Куби в обмін на обіцянку США не вторгтися на Кубу), додавав ще одну важливу умову: вивезення американських ракет з Туреччини. Публічне пов'язання кубинської кризи й американських ракет у Туреччині було неприйнятним для уряду США, тому американською адміністрацією було прийнято рішення про відповідь М.Хрущову на попередній лист й ігнорування питання про ракети в Туреччині. У цілому, Дж.Кеннеді був згоден на вивезення американських "Юпітерів", але прагнув уникнути публічного обговорення цього питання, оскільки це могло зашкодити відносинам США і їхнім союзників по НАТО та репутації Дж.Кеннеді як президента. На Р.Кеннеді було покладено важливе завдання: зустрітися з радянським послом і спробувати знайти політичне вирішення кризової ситуації.

Саме через канал Р.Кеннеді – А.Добринін відбувалося узгодження умов урегулювання кризи. Увечері 27 жовтня міністр юстиції зустрівся з радянським послом. Р.Кеннеді пояснював А.Добриніну, що кубинська криза продовжує швидко поглиблюватися, було отримано повідомлення, що над Кубою був збитий американський розвідувальний літак, і для американського уряду це серйозний поворот подій. Відмовитися від таких польотів США не можуть, оскільки тільки таким шляхом можна швидко отримати інформацію про хід будівництва ракетних позицій на Кубі. Якщо літаки будуть знову обстріляні, то США будуть змушені стріляти у відповідь, а це неминуче призведе до ескалації конфлікту. Президент США не бажає військового конфлікту, але сповнений рішучості

ліквідувати ракетні бази на Кубі. У зв'язку з цим, продовжував Р.Кеннеді, президент вважає, що базою для врегулювання кризи може бути згода радянського уряду на припинення будівництва ракетних позицій на Кубі і запровадження заходів під міжнародним контролем, які б зробили неможливим застосування ракетної зброї. В обмін уряд США готовий зняти блокаду острова і дати запевнення про невтручання на острів. Президент також просив дати відповідь протягом наступного дня. Генеральний прокурор підкреслив, що це не ультиматум, а прохання, оскільки події розвиваються занадто швидко. Оскільки повідомлення Р.Кеннеді не містило згадки про американські ракети в Туреччині, то А.Добринін поставив питання про них. За вказівкою Д.Раска, міністр юстиції відповів, що якщо це єдина перешкода до врегулювання кризи, то президент не бачить нездоланих труднощів у вирішенні цього питання. Р.Кеннеді пояснив, що президент не бажає публічно обговорювати проблему американських "Юпітерів" у Туреччині, але готовий домовитися конфіденційно з радянським лідером стосовно цього питання¹⁵. Так, було окреслено умови врегулювання Кубинської кризи, на які погодився радянський уряд. Розв'язання кризи, зокрема уточнення питання про вивезення американських "Юпітерів" з Туреччини, було закріплено в подальшому діалозі генерального прокурора і радянського посла.

Для президента США корисність каналу Р.Кеннеді – М.Хрущов була безумовною. Його наявність дозволила Дж.Кеннеді зберегти у таємниці домовленість про вивезення ракет з Туреччини, не зашкодивши, таким чином, своїй політичній кар'єрі. За винятком Р.Кеннеді, про цю поступку радянському уряду знали лише держсекретар Д.Раск і колишній посол США в Москві, радник президента Л.Томпсон¹⁶.

Додатковим каналом обміну думками між двома урядами стали зустрічі радянського резидента КДБ у Вашингтоні О.Феклісова (працював у США під прізвищем Фомін) і кореспондента телевізійної компанії "Ей-Бі-Сі" при держдепартаменті Дж.Скалі. Дж.Скалі був особисто знайомий з Д.Раском і братами Кеннеді й не приховував від радянського представника свої зв'язки з держдепартаментом, що зумовлювало його корисність як каналу зв'язку з американським керівництвом. 26 жовтня О.Феклісов і Дж.Скалі зустрічалися двічі й обговорювали кризу у радянсько-американських відносинах. У подальшому у співрозмовників склалися дві протилежні версії цієї розмови. За версією О.Феклісова, він запросив Дж.Скалі на обід з метою отримати від нього корисну інформацію. У розмові американський журналіст, звинувачуючи М.С.Хрущова в агресивних діях, повідомив, що члени Екскому (спеціального кризового штабу Ради Національної безпеки) все більше схиляються до прийняття пропозиції військових про вторгнення на Кубу. У відповідь О.Феклісов висловив думку, що вторгнення надасть М.С.Хрущову свободу дій і СРСР може завдати удару у відповідь по вразливому місцю в іншому районі світу, який має важливе військово-політичне значення для Вашингтону. На запитання Дж.Скалі, чи це буде Західний Берлін, представник КДБ відповів, що як захід у відповідь, це досить можливо. У своїх спогадах О.Феклісов стверджує, що його ніхто не уповноважував говорити Дж.Скалі про можливий удар по Західному Берліну, він діяв на власний ризик. Однак, на його думку, він вчинив тоді вірно, і саме згадка про Західний Берлін зумовила швидку реакцію Вашингтона на шляху просування до компромісу. Він зазначає, що його слова були

швидко передані у Білий дім і через кілька годин після першої зустрічі, Дж.Скалі попросив про нову зустріч. При ній Дж.Скалі, за дорученням президента США, передав умови розв'язання Карибської кризи: СРСР демонтує і вивозить з Куби ракети під контролем ООН, США знімають блокаду і публічно беруть на себе зобов'язання не вторгтися на Кубу. О.Феклісов запевнив Дж.Скалі, що пропозиції будуть передані послу і, як він сподівається, негайно надіслані в Москву¹⁷. Таку версію контактів Дж.Скалі й О.Феклісова підтримує С.Хрущов. Він вважає, що у такий спосіб Дж.Кеннеді вирішив тиснути на СРСР, щоб домогтися вивезення ракет з Куби¹⁸.

За версією Дж.Скалі, не він, а О.Феклісов запропонував план вирішення кубинської проблеми, який складався з трьох пунктів: а) демонтаж радянських ракет під наглядом ООН; б) обіцянка Ф.Кастро ніколи не приймати на кубинській території наступального озброєння будь-якого типу; в) в обмін на це – зобов'язання США не вторгтися на Кубу. Радянський представник запропонував Дж.Скалі передати ці пропозиції до держдепартаменту, а йому дав номер свого домашнього телефону для зв'язку в будь-який час. Про наслідки цієї розмови Дж.Скалі доповів держсекретарю і президенту. За вказівкою Д.Раска, Дж.Скалі зустрівся того ж дня з О.Феклісовим удруге. Він оголосив, що уповноважений високопоставленими особами доповісти, що уряд США вбачає в радянських пропозиціях "реальні можливості" і представники СРСР і США у Нью-Йорку можуть обговорити ці пропозиції за участю Генерального секретаря ООН У.Тана. О.Феклісов відповів, що інформація про їхню розмову буде негайно передана високопоставленим радянським чиновникам¹⁹.

Версія Дж.Скалі, на нашу думку, є переконливішою передусім тому, що того ж дня президент Дж.Кеннеді отримав лист від М.Хрущова, який містив подібні умови вивезення радянських ракет з Куби. Одночасно у Нью-Йорку У.Тан висловив схожі пропозиції з урегулювання проблеми Е.Стівенсону. Через кілька років після завершення Карибської кризи У.Тан розповів Д.Раску, що джерелом цих пропозицій був співробітник КДБ²⁰. Таким чином, зустрічі Дж.Скалі й О.Фоміна (О.Феклісова) виглядали як частина розробленої СРСР стратегії з урегулювання кризи. Разом з листом М.Хрущова від 26 жовтня вони стали ознакою зрушень у радянській позиції. Очевидно, американський уряд розглядав О.Феклісова як заміну Г.Большакова, канал зв'язку через якого виявився скомпроментованим. Американське керівництво було зацікавлене у контактах з О.Феклісовим, оскільки знало, що він – голова резидентури КДБ у Вашингтоні.

Хоча врегулювання питання про американські ракети у Туреччині відбувалося через канал Р.Кеннеді – А.Добринін, Д.Раск порадив Дж.Скалі зустрітися знову з О.Феклісовим. Дж.Скалі висловив радянському представнику обурення з приводу зміни позиції СРСР, зазначивши при цьому, що вторгнення на Кубу – справа кількох годин. Повідомлення О.Феклісова в Москву про розмову з впливовим американським журналістом могло стати додатковим стимулом для М.Хрущова при прийнятті американських пропозицій з урегулювання проблеми²¹.

Дж.Скалі зустрічався з О.Феклісовим також 29 жовтня та 3 листопада і ці зустрічі були корисними для американської адміністрації при з'ясуванні післякризової позиції Москви²².

Карибська (Кубинська ракетна) криза була врегульована завдяки можливості знайдення компромісного рішення, прийнятного для обох сторін.

Значну роль у цьому процесі відіграли конфіденційні канали зв'язку між американським та радянським лідерами. Проаналізувавши їхнє функціонування, ми дійшли висновку, що провідний вплив на врегулювання кризи справили зустрічі міністра юстиції США та радянського посла у Вашингтоні. Саме завдяки цим контактам вдалося знайти компромісний шлях виходу з кризової ситуації і не допустити збройного конфлікту. На зустрічах Р.Кеннеді і А.Добриніна були окреслені умови, які зробили прийнятною для обох урядів таку стратегію врегулювання конфлікту. З метою пошуку політичного вирішення кризи, американський уряд активно використовував й інші канали (Р.Кеннеді – Г.Большаков, Дж.Скалі – О.Феклісов), у той час як радянське керівництво в основному зосередилося на контактах А.Добриніна і Р.Кеннеді. Особисті канали зв'язку представників двох урядів загалом сприяли кращому розумінню позицій, настанов та проблем обох сторін, а не публічність цих контактів дозволяла уникнути певних внутрішньополітичних ускладнень для лідерів. Разом з тим, функціонування цього специфічного різновиду дипломатії в контексті радянсько-американських відносин початку

1960-х рр. з одного боку засвідчило низку його суперечливих аспектів, а з іншого – загострило увагу на низці суб'єктивно-особистісних характеристик державного керівництва в обох наддержавках. З боку Дж.Кеннеді і М.Хрущова створення конфіденційних каналів зв'язку було досить сміливим кроком, який засвідчив їхню внутрішню готовність до змін у відносинах між двома країнами-суперниками. Проте радянські керівники не встояли перед спокусою використання одного з таких каналів з метою дезінформації Вашингтона, що могло скомпрометувати інші аналогічні контакти. Американці виявили більшу зрілість у користуванні тонким дипломатичним інструментарієм, але вибір президентом на роль свого головного конфіденційного переговорника рідного брата, який очолював "внутрішньополітичне" відомство, не може і сьогодні не полишати враження про схильність глави держави до кланової таємничості. Роль особистих радянсько-американських каналів зв'язку у врегулюванні Карибської кризи варто простежити у комплексі з іншими чинниками цього процесу і присвятити цьому завданню окреме наукове дослідження.

¹ Beschloss M.R. The Crisis Years. Kennedy and Khrushchev 1960–1963. – N.-Y., 1991. – XII; Garthoff R. Reflections on the Cuban Missile Crisis. – Washington, 1989. – IX; Reeves R. President Kennedy: Profile of Power. – London, 1994. ² White M.J. The Cuban Missile Crisis. – London, 1996. – XI. ³ Фурсенко А., Нафтали Т. Адская игра. Секретная история Карибского кризиса 1958–1964. – М., 1999. ⁴ Эндрю К., Горбуневский О. КГБ: История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. – М., 1992. – С. 476; Pious R. The Cuban Missile Crisis and the Limits of Crisis Management // Political Science Quarterly – 2001. – Vol. 116 – № 1. – P. 89. ⁵ Salinger P. With Kennedy. – London, 1967. – P. 198. ⁶ Большаков Г. Горячая линия: Как действовал секретный канал связи Джон Кеннеди – Никита Хрущев // Новое время – 1989. – № 4 – С. 40. ⁷ Большаков Г. Горячая линия: Как действовал секретный канал связи Джон Кеннеди – Никита Хрущев // Новое время – 1989. – № 5 – С. 42. ⁸ Garthoff R. Op. cit. – P. 47. ⁹ Beschloss M.R. Op. cit. – P. 500. ¹⁰ Фурсенко А., Нафтали Т. Знач. пр. – С. 486–487. ¹¹ Kennedy R.F. Thirteen Days. A Memoirs of the Cuban Missile Crisis. – N.-Y., 1969. – P. 65. ¹² Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986). – М., 1997. – С. 68–69. ¹³ The Kennedy Tapes: Inside the White House during the Cuban Missile Crisis. (ed. by May E.K. and Zeilkov Ph.D.). – Cambridge; London, 1997. – P. 345. ¹⁴ Добрынин А. Ф. Знач. пр. – С. 68. ¹⁵ Kennedy R.F. Op. cit. – P. 107–109; Добрынин А. Ф. Знач. пр. – С. 73–74. ¹⁶ Nash Ph. The Other Missiles of October: Eisenhower, Kennedy and the Jupiters, 1957–1963. – Chapel Hill; London, 1997. – P. 142. ¹⁷ Феклисов А. За океаном и на острове: Записки разведчика. – М., 1994. – С. 222–226. ¹⁸ Хрущев С. Кубинский ракетный кризис. События почти вышли из-под контроля Кремля и Белого дома // Международная жизнь – 2002. – № 5 – С. 66. ¹⁹ Salinger P. Op. cit. – P. 274–276; Schlesinger A.M. A Thousand Days. John F. Kennedy in the White House. – Boston; Cambridge, 1965. – P. 825–826. ²⁰ Beschloss M.R. Op. cit. – P. 515. ²¹ Garthoff R. Op. cit. – P. 90. ²² Salinger P. Op. cit. – P. 278.

ЖИТТЯ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ А.О.ВВЕДЕНСЬКОГО

Висвітлено віхи життя та основні етапи наукової діяльності талановитого вченого-педагога А.О.Введенського, який багато років працював у Київському національному університеті. Особливу увагу приділено процесу становлення його як історика, науковця та викладача.

The article describes life and general steps of scientific activity of the talented scholar and lecturer A.Vvedensky, who worked many years in Kiev National University. Special attention is paid to the process of his formation as a historian, scholar and lecturer.

Історія Київського університету не є terra incognita, але її детальне дослідження дозволяє зробити ще чимало відкриттів. Особливо тих, які пов'язані з творчістю викладачів університету. Саме вони, поряд з плідною діяльністю на науковій ниві, докладали чималих зусиль для виховання наступних поколінь науковців. Одним з них є постать професора Андрія Олександровича Введенського (1891–1965), життя та науково-педагогічна діяльність якого, на жаль, не були вивчені в історіографії належним чином. Саме дослідженню цього питання присвячена наша стаття.

Майбутній учений народився 21 липня 1891 р. в Пермі в сім'ї земських фельдшерів. Після успішного закінчення Пермської класичної гімназії він вступив у 1912 р. на історичне відділення історико-філологічного факультету Петербурзького університету¹. У цей час на факультеті викладали видатні вчені того часу: В.І.Ламанський, О.Н.Веселовський, О.І.Введенський, О.О.Шахматов, Є.В.Тарле, Н.І.Каресв та ін.².

Значний вплив на формування історичних поглядів А.О.Введенського, особливо на засвоєння ним методів наукової роботи, мали проф. О.С.Лаппо-Данилевський та проф. С.Ф.Платонов. Саме О.С.Лаппо-Данилевського А.О.Введенський вважав своїм наставником та вчителем, який допоміг йому обрати вірний науковий шлях. Під впливом свого вчителя А.О.Введенський і розпочинає займатися дослідженням історії створення та діяльності торговельно-промислового дому Строганових та звертається до проблем фальсифікації російських історичних документів.

Через революційні події, у навчанні А.О.Введенського стався певна перерва, проте вже в 1920 р. він успішно закінчив історичний відділ факультету суспільних наук Петроградського університету і був залишений для підготовки до професорського звання. Аспірантуру А.О.Введенський закінчує в 1923 р., хоча ще до цього у 1921 р. достроково подав дисертацію *pro vinea legendi*³ "Монастырский стряпчий в XVI–XVII ст."⁴. Це був нарис з історії стародавньої російської адвокатури. У 1923 р. А.О.Введенський отримав кваліфікаційне свідоцтво на право самостійного викладання російської історії у вищих навчальних закладах, хоча ще студентом (з 1915) розпочав свою викладацьку діяльність. Спочатку викладав у середніх школах, Вищому Військово-морському училищі ім. Фрунзе, потім – у педагогічному інституті ім. Герцена, на Вищих Педагогічних курсах, а з 1926 р. посів посаду приват-доцента Ленінградського університету⁵.

Одночасно з викладацькою діяльністю А.О.Введенський працював в архівах та бібліотеках. Зокрема, улітку 1920 р. молодий дослідник отримав наукове відрядження до Пермі, де збирав архівні матеріали з історії економічного побуту та організації сільського господарства в Строганівських вотчинах XVI–XVII ст. Там він знайомиться з архівами міста, заводськими та промисловими архівами Приуралля та Прикам'я в Пермській губернії. Попри те, що архіви були в хаотичному стані, А.О.Введенський одразу зрозумів, що

ці архіви, зокрема Строганівські, мають величезну наукову цінність⁶. Аналіз архівних зібрань він зробив у праці "Об архивах Приуралья"⁷.

У 1920-х рр. з'являється низка статей і заміток, присвячених діяльності Строганових: "Происхождение Строгановых"⁸, "Аника Строганов в своём Сольвычегодском хозяйстве"⁹, "Архив и библиотека у Строгановых в XVI–XVII вв."¹⁰, "Служилые и работные люди у Строгановых"¹¹ тощо. У 1924 р. друком виходить цінна збірка документів під назвою "Торговый дом XVI–XVII веков"¹². Інтерес молодого вченого зосереджується також на питаннях російської дипломатії та на проблемі фальсифікації документів в історії Росії. Серед перших результатів пошуків у цій сфері стала публікація "Фальсификация исторических документов в Московском государстве XVI–XVII веков"¹³.

Молоді роки А.О.Введенського припадають на роки революції та радикальних змін у країні. На руїнах старих суспільних структур почали формуватися нові підходи до минулого, сучасного і майбутнього Росії, відбувається реорганізація історичної науки та змінюється історична свідомість суспільства. Це внесло свої корективи в життя і побут молодого науковця. Про ставлення А.О.Введенського до революції, його громадську позицію та переконання можна судити лише за частковими відомостями з ділових документів, оскільки його особистий архів не потрапив до державного зберігання. А.О.Введенський – виходець з незаможної провінційної інтелігенції – та політична соціологізація в стінах університету обумовили його демократичні погляди.

Після революційних подій перед представниками інтелігенції постав досить складний вибір: залишитися в Росії чи емігрувати. А.О.Введенський належав до тієї її частини, яка не уявляла себе поза Росією і пішла на співпрацю з новою владою. Достовірно відомо, що він ніколи не брав участі в революційному русі і не був членом ВЛКСМ та ВКП (б). Серед великої кількості громадських організацій А.О.Введенський значився тільки в профспілці робітників вищих навчальних закладів. Як військовозобов'язаний, протягом 1922–1923 рр. він відбував службу в рядах РСЧА, де був штатним викладачем історії.

Після хаосу у вищій школі та науці в 1920-і рр. став посилюватися політичний тиск з боку держави¹⁴. У відповідь інтелігенція почала створювати різні гуртки, відновила свою діяльність і низка неформальних об'єднань, які існували ще до революції і, зазвичай, гуртувалися навколо видатних учених. Найчисельнішим (до 30 осіб) був т. зв. "Гурток молодих істориків", який склався ще в 1921 р. До його складу входили спеціалісти з вітчизняної історії, переважно учні С.Ф.Платонова, Є.В.Тарле, Н.І.Кареева, О.Г.Вульфйуса, О.Є.Пре-снякова, С.В.Рождественського. А.О.Введенський поряд з І.Л.Поповим та Н.С.Штакельбергом був одним з ініціаторів створення та активним учасником цих зібрань. Пізніше до складу гуртка ввійшли доньки акад. С.Ф.Платонова,

Б.О.Романов, проф. Є.Н.Петров, П.О.Садіков, М.Н.Мартинів та ін. Час від часу на засіданнях з'являлися С.Н.Валк, С.Ф.Платонов, Є.В.Тарле, Б.Д.Греков, О.Є.Пресняков, С.В.Рожественський, М.М.Богословський та інші відомі вчені. Гурток мав академічний характер, більшість доповідей присвячувалася темам, пов'язаним з російською історією, хоча обговорювалися і поточні політичні події. У 1920 р. науковці утворили драматичний гурток, який розглядався як своєрідна форма масової роботи об'єднання "молодих істориків". До його складу ввійшов й А.О.Введенський¹⁵.

Ці гуртки відіграли важливу роль у відродженні та збереженні петербурзької історичної школи, однак абсолютно не вписувалися в нову суспільну систему. Уже в 1930 р. відбулися перші арешти наукової інтелігенції в т. зв. "Академічній справі", сфабрикованій ДПУ. Серед заарештованих були С.Ф.Платонов, Є.В.Тарле, С.В.Рожественський, Б.О.Романов, О.Г.Андрєєв, В.І.Пічета та ін. Для більшого розмаху "справи" через 8 місяців після арешту С.Ф.Платонова до лєнінградської групи істориків вирішили приєднати московських істориків на чолі з акад. М.М.Богословським, який у свій час був близьким до С.Ф.Платонова. Це був гучний сфальсифікований політичний процес, за яким проходило 115 осіб. Основного удару зазнали вчені-історики старої школи, які працювали і в післяреволюційний період¹⁶.

Оскільки акад. С.Ф.Платонов був одним із засновників "Гуртка молодих істориків", то і його учні, у т. ч. й А.О.Введенський, були заарештовані. 14 січня 1930 р. С.Платонов на допиті свідчить наступне: "Визнаю, що дійсно я був одним із засновників "Гуртка молодих істориків". Членами цього гуртка були Введенський, Романов, Петров... та ін. Відвідував я цей гурток декілька раз і був на першому зібранні, коли відбулося його відкриття. Бували зі мною також Рожественський і Тарле, які разом з мною є засновниками гуртка. Мені також відомо, що означений гурток мав збори на квартирах своїх членів: Штакельберга, Гринвальда, Введенського, Романова і Тхоржевського"¹⁷.

Однак постановою суду від 7 лютого 1931 р. справу стосовно А.О.Введенського і ще 24 осіб (в основному викладачів молодшого та середнього покоління істориків), заарештованих у справі належності до "Загальнонародного союзу боротьби за відродження вільної Росії", було припинено¹⁸.

У 1930 р. у викладанні історії в Ленінградському університеті сталися певні зміни. З огляду на це А.О.Введенський переходить на роботу викладача історії в Меліоративний технікум й одночасно працює консультантом Головної редакції із написання історії фабрик і заводів в Ленінграді. Протягом 1934–1937 рр. він виконував обов'язки професора історії техніки в Інституті шляхів сполучення в Ленінграді, а в 1935–1937 рр. читав лекції як виконуючий обов'язки професора і завідуючого кафедрою історії Вологодського та Вітебського педінститутів, куди виїжджав з Ленінграду. Згодом працював завідуючим кафедрою та в. о. професора в Інституті журналістики ім. Воровського в Ленінграді¹⁹.

У 1938 р. А.О.Введенського обрали за конкурсом на посаду завідуючого кафедрою історії СРСР Київського університету²⁰. Переїзд до Києва перегорнув нову сторінку в житті вченого, спонукав до нових наукових пошуків. Очолювана ним кафедра зосереджується на вивченні історії феодальних відносин на півночі Росії. Серед цих досліджень особливо виділяються праці самого вченого з історії

купецької вотчини Строганових в XVI–XVII ст. Не полишає вчений і свого інтересу до вивчення проблеми фальсифікації історичних документів.

З початком Великої вітчизняної війни А.О.Введенський разом із сім'єю був евакуйований до Свердловська, де завідував кафедрою історії СРСР Уральського університету. Учений читав курс "Історія народів СРСР" та спецкурс "Строганови та підкорення Сибіру". У характеристиці, складеній у другій половині 1942 – першій половині 1943 р., про нього сказано як про видатного лектора та висококваліфікованого працівника. У заслугу йому ставилося також проведення широкої громадської роботи, зокрема систематичне читання лекцій у військових частинах та госпіталях. Отже, не випадково наказом ректора від 17 жовтня 1942 р. йому доручено було збирання матеріалів, які висвітлюють участь студентів і професорів у Вітчизняній війні та роботах по захисту Батьківщини.

Внаслідок різних обставин А.О.Введенському довелося захищати докторську дисертацію двічі. Перший захист відбувся 20 травня 1941 р. в Ленінграді, але з початком війни документи із захисту, очевидно, були втрачені. Однак текст самої дисертації зберігся в автора. У листопаді 1942 р. А.О.Введенський вдруге захистив докторську дисертацію "Очерки по истории Строгановых в Поморье и на Урале в XVI–XVII веках"²¹. У дисертації автор поставив й успішно висвітлив проблему купецької вотчини Строганових у XVI–XVII ст., як різновид феодальної вотчини Московської держави, яка являла собою тип складного господарського комплексу, була об'єднанням і специфічним синтезом промислової, торговельної та сільськогосподарської діяльності²². Це була перша докторська дисертація, яку прийняла до захисту вчена рада Уральського університету. За спогадами Г.А.Кулагіної – виконуючої обов'язки секретаря вченої ради протягом 1942–1945 рр.: "Захист дисертації А.О.Введенським з історії торговельного дому Строганових у XVI–XVII ст. перетворився на надзвичайно цікаву наукову дискусію. Гостра суперечка між автором й одним з офіційних опонентів – акад. С.Г.Струмлініним – супроводжувалася вдалим порівнянням, історичними аналогіями та гумором і назавжди залишилася в пам'яті як цікавий науковий диспут"²³.

В Уральському університеті А.О.Введенський працював до 29 вересня 1943 р., а з жовтня 1943 по травень 1944 рр. завідував кафедрою історії СРСР Київського та Харківського об'єднаного університету в Кзил-Орді. Після звільнення Києва від німецько-фашистських окупантів Київський державний університет відновив свою роботу. А.О.Введенський повертається до зруйнованого міста і з червня 1944 р. його поновили на посаді завідуючого кафедрою історії народів СРСР університету²⁴.

Упродовж тривалого часу А.О.Введенський одночасно викладав на історичному факультеті та на факультеті міжнародних відносин²⁵. Він читав лекції з історії СРСР, російської історіографії та спецкурс з історії Грузії до XIX ст.²⁶. Окрім лекцій в університеті проф. А.О.Введенський, за дорученням Центрального Республіканського лекторію і лекторію КВШ УРСР, читав лекції на історичні теми на підприємствах²⁷ та в установах багатьох міст, часто виступав по радіо²⁸.

З 1944 р. в університеті розпочала свою діяльність новоутворена кафедра архівознавства, яка займалася вивченням проблем української археографії, архівознавства, історії архівної справи на Україні.

Проф. А.О.Введенський залучився до наукових пошуків кафедри, зокрема, опрацьовував питання хронології, палеографії, дипломатики та геральдики²⁹. У 1951 р. А.О.Введенський за власним бажанням перейшов на кафедру архівознавства і допоміжних історичних дисциплін, на якій працював до останніх років свого життя. Він розробив і читав лекційні спеціальні курси з палеографії, метрології, дипломатики, історичної хронології та історії архівної справи в зарубіжних країнах Західної Європи й Америки³⁰.

Навколо А.О.Введенського згуртувалися науковці, які вивчали історію російської дипломатики. Задум професора полягав в організації наукових досліджень з історії дипломатики від найдавніших часів³¹. Наслідком багаторічної праці стало видання монографії "Лекции по документальному источниковедению истории СРСР (Дипломатика)"³². Однак найбільшим науковим доробком вченого стало монографічне дослідження "Дом Строгановых в XVI–XVII веках"³³, над яким він працював майже все своє життя. У цій праці автор розкриває процес формування і розвитку Пермських вотчин Строганових у XVI–XVII ст. і на підставі глибокого аналізу джерел робить висновок, що епоха первісного нагромадження капіталу в Росії розпочалася ще в XVII ст. Загалом же він опублікував понад 140 наукових праць з історії Росії, України XV–XVIII ст. та спеціальних історичних дисциплін.

Досліджуючи науковий доробок ученого та викладача, варто згадати і про його учнів, більшість з яких стали відомими науковцями. За 27 років роботи в Київському державному університеті проф. А.О.Введенський підготував близько 100 кандидатів наук, консультував чимало докторських дисертацій³⁴, щорічно керував курсовими та дипломними роботами студентів. Серед вихованців А.О.Введенського були такі відомі у майбутньому історики як Ю.Я.Білан, А.К.Буцик, І.А.Гриценко, І.Н.Рева, Л.Г.Мельник, М.П.Овчаренко, Д.Є.Кізя, П.Є.Котлов, І.І.Шевченко та багато ін.

Поряд із плідною діяльністю на викладацькій ниві А.О.Введенський відіграв важливу роль у громадсько-політичному житті історико-філософського факультету. Він був членом учених рад Київського державного університету та історико-філософського факультету, Інституту історії АН УРСР, членом вченої ради Архівного управління при Раді Міністрів УРСР³⁵.

Таким чином, роль проф. Андрія Олександровича Введенського в житті історико-філософського

факультету та університету була визначною, оскільки він був неординарною особистістю, представником до-революційної генерації вчених, яка утверджувала спадковість традицій історичної науки. Він був високоосвіченою людиною, вільно володів англійською, німецькою та французькою мовами, знав грузинську; ставився до студентів та аспірантів у тих традиціях, у яких був сам вихований. Працюючи в стінах Київського державного університету, А.О.Введенський завершує багаторічну роботу над найголовнішими працями свого життя, які на завжди закарбували його ім'я в історичній науці.

¹ *Переделов В.А.* Историк А.А.Введенский в Уральском университете // *Известия Уральского Государственного университета.* – 2000. – № 20.
² Ленинградский университет 1819–1944. – М., 1945. – С. 79. ³ Архив КНУ ім. Т.Г.Шевченка (Далі-Архів КНУ). – Ф. 1246, оп. 4-Л, од. зб. № 1965-12, розд. 1, арк. 6. ⁴ *Введенский А.А.* Монастырский стряпчий в XVI–XVII ст. // *Русский исторический журнал.* – 1921. – Кн. 7. – С. 31–60. ⁵ Архив КНУ. – Ф. 1246, оп. 4-Л, од. зб. № 1965-12, розд. 1, арк. 3–7. ⁶ *Вернадский Г.В.* Русская историография. – М., 1998. – С. 298–299. ⁷ *Введенский А.А.* Об архивах Приуралья // *Дела и дни.* – 1920. – Кн. 1. – С. 364–371.
⁸ *Введенский А.А.* Происхождение Строгановых // *Север.* – Вологда, 1923. – № 2. – С. 63–84. ⁹ *Введенский А.А.* Аника Строганов в своём Сольвычегодском хозяйстве // *Сб. ст. по русской истории посвящённых С.Ф.Платонову.* – Петербург, 1922. – С. 90–113. ¹⁰ *Введенский А.А.* Архив и библиотека у Строгановых в XVI–XVII вв. // *Север.* – Вологда, 1929. – № 3. – С. 69–115. ¹¹ *Введенский А.А.* Служилые и работные люди у Строгановых // *Труд в России, исторические сборники Ленинграда.* – 1924. – Кн. 3. – С. 54–71. ¹² *Введенский А.А.* Торговый дом XVI–XVII вв. – Л., 1924. ¹³ *Введенский А.А.* Фальсификация исторических документов в Московском государстве XVI–XVII вв. // *Проблемы источниковедения.* – М.; Л., 1933. – Сб. 1. – С. 85–109. ¹⁴ *Переделов В.А.* Знач. пр. ¹⁵ Там само. ¹⁶ *Каганович Б.С.* Е.В.Тарле и петербургская школа историков. – СПб., 1995. – С. 38. ¹⁷ Академическое дело 1929–1931 гг. Дело по обвинению акад. С.Ф.Платонова. – СПб., 1993. – С. 1–34. ¹⁸ *Переделов В.А.* Знач. пр. ¹⁹ Архив КНУ. – Ф. 1246, оп. 4-Л, од. зб. № 1965-12, розд. 1, арк. 6. ²⁰ *Переделов В.А.* Знач. пр. ²¹ Там само. ²² *История Киевского университета (1834–1959).* – К., 1959. – С. 370. ²³ Уральский государственный университет. – Свердловск, 1980. – С. 35. ²⁴ Архив КНУ. – Ф. 1246, оп. 4-Л, од. зб. № 1965-12, розд. 1, арк. 1–6. ²⁵ Державний архів м. Києва. – Ф. Р-1246, оп. 13, спр. 40, арк. 15. ²⁶ Там само. – Спр. 120, арк. 2, 18–19. ²⁷ Там само. – Спр. 40, арк. 20. ²⁸ Архив КНУ. – Ф. 1246, оп. 4-Л, од. зб. № 1965-12, розд. 5, арк. 17. ²⁹ *Маркевич О.П.* Наука і наукові працівники в КДУ за 112 років його існування (1834–1946) // *Наукові записки КДУ ім. Т.Г.Шевченка.* – 1946. Т. 5. – Вип. 1. – С. 21. ³⁰ Архив КНУ. – Ф. 1246, оп. 4-Л, од. зб. № 1965-12, розд. 5, арк. 14. ³¹ *Исторический факультет киевского национального университета им. Т.Г.Шевченка: минуле і сучасне (1834–2004).* – К., 2004. – С. 83. ³² *Введенский А.А.* Лекции по документальному источниковедению истории СССР (Дипломатика). – К., 1963. ³³ *Введенский А.А.* Дом Строгановых в XVI–XVII веках. – М., 1962. ³⁴ А.О.Введенский // *УДЖ.* – 1965. – № 11. – С. 159 (некролог). ³⁵ Архив КНУ. – Ф. 1246, оп. 4-Л, од. зб. № 1965-12, розд. 5, арк. 17–18.

Надійшла до редколегії 27.09.04

К.Г.Довгань, асп.

НАУКОВЕ СТУДЕНТСЬКЕ ТОВАРИСТВО У ВІДНОВЛЕНОМУ КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1933–1941)

Розглянуто одну з важливих сторінок історії Київського університету – утворення та діяльність університетського Наукового студентського товариства. Обрані нами хронологічні межі роботи охоплюють період від 1933 р., коли було відновлено Київський університет, до початку Великої вітчизняної війни у червні 1941 р., що дозволяє нам простежити розвиток товариства та діяльність його членів на тлі численних суспільно-політичних змін, що відбувалися як у самому університеті, так і в Україні взагалі.

This article is dedicated to the important point in the history of Kiev University and that is foundation and activity of Students scientific society. The chronological limits chosen by the author starting from 1933 when Kiev University was reopened till the beginning of the Patriotic War in 1941 permit us to follow the development of the society and activity of its members on the background of social-political changes that took place in the Kiev University itself and in Ukrainian SSR in general.

Актуальність цієї теми обумовлюється тим, що період 30-х рр. XX ст. в історії Київського університету досліджено досить побіжно та поверхнево. Наголосимо

також на тому, що досі немає узагальнюючої роботи, що висвітлювала б належним чином університетську історію 1930-х рр. Вважаємо такий стан речей неприпу-

© К.Г.Довгань, 2005

стимим, адже фактично, саме з тридцятих починається новий етап в історії нашого університету, невід'ємною частиною якого стало Наукове студентське товариство (далі НСТ), засноване в 1935 р.

Зазначена тема досі залишається малодослідженою, хоч досить цікава інформація стосовно НСТ подається в загальних роботах з історії Київського університету, зокрема таких як "Історія Київського університету"(1959) та "Київський університет за п'ятдесят років Радянської влади"(1967). Серед робіт, що висвітлюють діяльність НСТ інших вищих навчальних закладів, можна виділити монографію М.Львова, присвячену НСТ МВТУ ім. М.Е.Баумана¹, а також колективну роботу про НСТ Томського державного університету². На жаль, аналогічної роботи, присвяченої НСТ Київського державного університету (далі КДУ) до цього часу немає.

Метою та завданням статті є висвітлення діяльності НСТ КДУ, що розпочало свою діяльність ще в 1930-і рр. й існує донині. Нашу статтю також слід розглядати як перший крок по шляху відтворення загальної картини університетського життя цих років.

Використаний нами поділ джерел дозволяє виділити кілька основних груп:

- офіційні нормативно-правові документи держави, що регламентували університетське життя тридцятих, зокрема й діяльність НСТ. До таких, у першу чергу, слід віднести Постанову ЦВК СРСР "Про учбові програми та режим у вишах і технікумах"³, Постанову РНК УСРР "Мережа й контингенти державних університетів УСРР"⁴, типові статuti вищих навчальних закладів СРСР 1934, 1938 рр.⁵, статут КДУ(1939)⁶ і т. д.;
- видання НСТ, інші періодичні видання КДУ;
- матеріали, що стосуються окремих діячів НСТ, студентів і викладачів.

Для вирішення зазначеної проблеми слугують також архівні матеріали. Для того, щоб унаочнити університетське життя 1930-х рр. подібних матеріалів недостатньо, а ті, що залишилися – надзвичайно розпорошені та нецілісні. Крім того, необхідно наголосити, що багато документів були вилучені або ж втрачені. У першу чергу це пов'язано зі сталінськими репресіями в УСРР, які не обійшли боком і Київський університет, саме тому матеріалів, що стосувалися тих часів та могли пролити світло на ті події. в архівах практично немає, а ті, що залишилися, не дозволяють створити цілісної картини. Пошуки матеріалів, що стосувалися б цієї проблематики, продовжуються.

У вересні 1933 р. після численних експериментів в галузі вищої освіти, що мали місце в 1920-х рр., було відновлено Київський університет. Відкрили його на базі Інституту професійної освіти та Фізико-хіміко-математичного інституту в складі спочатку лише шести факультетів: фізико-математичного, хімічного, біологічного, геолого-географічного, історичного та літературно-мовного. Структура КДУ не була сталою і постійно зазнавала змін: так у 1934 р. на базі економічного відділу історичного факультету було організовано економічний факультет; у 1937 р. були відкриті юридичний факультет і західних мов та літератур; у 1940 р. з фізико-математичного факультету утворилися два – механіко-математичний та фізичний. Крім стаціонару були створені заочний відділ та "робфаки". Першим ректором КДУ було призначено Д.Ф.Мельникова, секретарем парткому – Б.М.Гріншпуна, секретарем комсомольського комітету – О.П.Маркевича, головою профкому –Х.І.Кушніра⁷.

Такий крок як відновлення університету був прямим продовженням політики "культурної революції", що активно впроваджувалася у життя в роки першої п'ятирічки (завершена в кінці 1932). Серед головних завдань перед університетом було поставлене питання про якісну підготовку кваліфікованих фахівців різних спеціальностей (майбутніх будівничих комунізму), що були мобілізовані на виконання сталінської вказівки "Оволодіти наукою, виховати нові кадри більшовиків-спеціалістів з усіх галузей знань, вчитися, вчитися, вчитися впертішим чином"⁸. Інакше кажучи, влада цим кроком сподівалася створити умови для появи нової радянської інтелігенції, яка б на відміну від старої дореволюційної повністю поділяла б комуністичну ідеологію.

Від самого початку велику увагу в КДУ було приділено науковій роботі студентів, осередком якої стало НСТ. Воно було засноване в жовтні 1935 р. у вигляді "єдиного наукового товариства гуртків з відповідними секціями"⁹. Створення НСТ було наслідком цілеспрямованої політики держави в галузі вищої школи – країні потрібні були нові висококваліфіковані та ідейно загартовані кадри; їхнім вихованням, поряд з іншими, мало займатися новостворене товариство.

У 1935 р., щоправда дещо із запізненням, пройшли урочистості з нагоди святкування сторіччя Київського університету, саме до цієї події й було приурочено створення товариства: "Готування сторіччя університету повинно позначитися залученням студентства, переважно старших курсів, до наукової роботи. Ми в цьому відношенні маємо рішуче покращання. Про це свідчить створення в цьому році в університеті єдиного наукового товариства студентів й організація наукових гуртків студентів старших курсів"¹⁰.

Уже тоді, у 1930-х рр., НСТ стало доволі потужною громадською організацією з відповідною структурою та статутом¹¹, але шлях до цього був непростий. Одразу після створення товариства виникло чимало ускладнень. Головне з них полягало в тому, що ініціатива зі створення гуртків та самого товариства йшла згори від університетських парткому та профкому, а не від власне науковців – викладачів та студентів. Створенням гуртків займалися не професори, а т. зв. "трикутники факультетів", до яких входили парторг, профорг та староста курсу. Саме тому новостворені гуртки не поспішали приступати до роботи, також затримувалося складання тем для наукових доповідей студентів – членів гуртків. У той же час на університетських партзборах доповідали про створення все нових гуртків¹², які насправді існували поки що тільки на папері. На тих самих партзборах було з'ясовано, що абсолютну більшість у гуртках складали першокурсники¹³, які, зрозуміло, не мали достатнього досвіду – це, без сумніву, послаблювало роботу НСТ.

Загальне керівництво НСТ КДУ здійснював проректор з навчальної і наукової роботи¹⁴, який очолював Раду НСТ. Товариство складалося з відділень, відповідно до основних галузей наук. Відділення товариства об'єднували доволі численні гуртки, що були осередками наукової роботи студентів на низовому рівні. Здебільшого відділення діяли на базі факультетів, а гуртки – на базі кафедр. Де jure, роботу таких гуртків очолювали завідувачі кафедрами, до обов'язків яких входила якісна організація та загальне керівництво науково-дослідною роботою студентів¹⁵; крім того, приймати участь у роботі

наукових студентських гуртків зобов'язані були й представники науково-дослідного персоналу кафедр¹⁶.

Слід наголосити, що наукові гуртки існували ще в Університеті св. Володимира, це, зокрема, Київський студентський гурток дослідників природи, студентський історико-етнографічний гурток, роботу якого очолював видатний учений М.В.Довнар-Запольський, цивілістичний студентський гурток, гурток для занять слов'язнознавством, у 1880–1888 рр. виходив "Сборник сочинений студентов Университета св. Владимира", регулярно друкувалися студентські наукові роботи й в "Университетских известиях".

У Київському інституті народної освіти (КІНО) існували краєзнавчий гурток, у якому активно працювала етнографічна секція¹⁷, гурток культури українського слова, скорочено ГУКУС¹⁸, гурток експериментальної педагогіки¹⁹. Усі ці гуртки діяли неузгоджено, тому саме поява СНТ дала змогу вивести роботу гуртків на якісно новий щабель, однією з ознак чого стало зростання чисельності як самих гуртків, так і студентів, що займалися в них. Для прикладу наведемо цифри: якщо в 1935 р. в КДУ було 35 наукових гуртків, у яких займалося 628 осіб, то в 1938/1939 навчальному році – 51 і 751 відповідно, а в наступному 1939/1940 – 54 гуртки та 800 членів²⁰.

Робота гуртків проходила у формі засідань, на яких заслуховувалися та обговорювалися наукові доповіді співробітників та студентів. Так, у перший рік свого існування в НСТ було заслухано на засіданнях гуртків 28 доповідей, прочитаних професурою, а з 80 обговорених студентських робіт, 27, тобто третина, були рекомендовані до друку²¹; у 1938–1939 навчальному році в наукових гуртках було прочитано 256 доповідей і розроблено 191 експериментальну та науково-дослідну тему. До друку було здано 51 студентську роботу²².

Під егідою НСТ в університеті почали проводитися студентські наукові конференції, перша з них проходила в грудні 1936 р., наступні проходили щороку в квітні. Згодом подібні конференції стали проводитися регулярно, ця традиція продовжується також і нині. Метою студентських наукових конференцій було підбиття підсумків науково-дослідної роботи за рік, а одним з головних завдань – сприяння вихованню нових молодих наукових кадрів. На конференціях заслуховувалися також наукові доповіді студентів – членів товариства, а найкращі гуртки та їхні діячі отримували почесні нагороди. Так, на IV Студентській науковій конференції, що проходила у квітні 1940 р., першу премію отримав гурток функціонального аналізу (тоді ним керував М.Боголюбов, відомий учений), другу – гурток фауни (керівники – проф. А.Артоблевський та доц. О.Корнєєв), третю премію – гурток української літератури (керівник – М.Русанівський)²³. Серед кращих робіт було названо доповіді І.Мельникова (історичний факультет), І.Шевченка (хімічний), П.Перепелиці (філологічний). Усього до початку Великої вітчизняної війни в Київському університеті було проведено 5 студентських наукових конференцій.

Важливим аспектом діяльності НСТ була його видавнича діяльність. Згідно з постановою РНК УСРР від 21.VII.1933 державним університетам було надано право видавати "Наукові записки" й спеціальні університетські видання²⁴. Це дало поштовх для створення збірника "Студентські наукові праці"²⁵, що

почав виходити з 1937 р., і до літа 1941 р. світ побачило 7 випусків:

- Математика, фізика, хімія. – К., 1937.
- Біологія та геологія. – К., 1938.
- Математика, фізика, хімія. – К., 1938.
- Біологія та геологія. – К., 1940.
- Математика, фізика, хімія. – К., 1940.
- Історія, право, література. – К., 1940. – Вип. I.
- Історія, право, література. – К., 1940. – Вип. II.

Завдяки цим збірникам, складеним за галузевим принципом, у багатьох молодих спеціалістів, що лише робили перші кроки в науці, з'явилася можливість опублікувати свої роботи на сторінках поважного видання, тим самим отримати цінний для подальшої наукової роботи досвід.

Слід зазначити, що перед НСТ стояло ще кілька завдань, які з наукою мали не дуже багато спільного: політичне виховання студентів, аспірантів, наукових співробітників, професорсько-викладацького складу; укріплення дисципліни і т. д. Зрозуміло, "ідейно-політичне виховання" базувалося виключно на вченні Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна²⁷, але подібна ситуація спостерігалася в усіх сферах життя країни, а не лише тільки у вищій школі. Це, насамперед, пояснювалося надмірною політизацією та тотальною заідеологізованістю тогочасного суспільства, на що, власне, і була спрямована політика держави. Початок нового етапу в історії Київського університету збігся з апогеєм терору, який завдав нашій країні невинуватим шкоди. Сталінські репресії не обминули й КДУ, торкнулися вони і членів НСТ. Серед тих, хто постраждав від сталінського беззаконня були студенти та відомі науковці – керівники та активні діячі НСТ, такі як М.Кравчук, М.Русанівський та багато-багато людей, імена яких ще належить повернути з небуття.

Усе ж таки, поява НСТ було позитивним явищем у житті КДУ. Завдяки йому в багатьох студентів і аспірантів з'явилися нові можливості для глибшого оволодіння наукою, відкрилися нові орієнтири: завдяки щорічним конференціям молодих учених у студентів КДУ з'явилася можливість спілкуватися з колегами з інших вищих навчальних закладів, разом із ними обговорювати наукові проблеми та розробки; завдяки збірнику "Студентські наукові праці" в багатьох студентів з'явилися перші наукові публікації, що відкривало їм шлях у "велику науку". Тепер студент отримав можливість спілкуватися з викладачем не на лекції чи семінарі, а на засіданнях наукового гуртка, де розроблювалися конкретні проблеми. Усе це сприяло зростанню зацікавленості студентського загалу наукою. Саме в 1930-х рр. було закладено підвалини майбутніх успіхів вітчизняних природничих та фізико-математичних наук, справжнім осередком яких був і залишається до цього часу Київський університет. Вагомий внесок у розвиток науки зробило й НСТ. Серед його членів було чимало відомих у майбутньому науковців різних спеціальностей, серед яких: математики І.М.Рапопорт та Б.Н.Фрадлін; фізики І.Я.Дехтяр, М.Є.Гуртовий, М.Д.Габович; оптик В.М.Кельман; біолог І.П.Білоконь; фізіолог П.Д.Марченко та багато ін.

¹ Львов Н.С. Научное студенческое общество. – М., 1951. ² Томский государственный университет. Научное студенческое общество. – Томск, 1974. ³ Постановление ЦИК СРСР от 19.IX.1932 "Про учебные программы и режим у высших и техникумах" // Собрание законов СССР. – М., 1932. – № 68. – С. 667–677. ⁴ Постановка РНК УСРР від 21.VII.1933 "Мережа й контингенти державних університетів УСРР" // 36. законів і постанов Робітничо-селянського Уряду України. – Харків, 1933. – № 43. – С. 7–10. ⁵ Типовой устав высшей школы СССР // Собрание законов СССР. – М., 1934. – № 13. – С. 166–172; Типовой устав высших учеб-

ных заведений СССР // Собрание постановлений СССР. – 1938. – № 41. – С. 558–567. До того життя вузів СРСР регламентувалося "Положением о высших учебных заведениях РСФСР" від 3 липня 1922 року. ⁶ Статут КДУ. – К., 1939. ⁷ Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 354. ⁸ Статут КДУ... – С. 30. ⁹ Кушнар'єв М.А. Університет вступив у новий навчальний рік // За комуністичні кадри. – 1935. – № 22–23. – 1. IX. – С. 3. ¹⁰ Роботу наукових гуртків на вищий ступінь // За комуністичні кадри. – 1935. – № 31. – 30. X. – С. 1. ¹¹ Статут КДУ... – С. 30–31. ¹² На партзборах // За комуністичні кадри. – 1935. – № 31. 30. X. – С. 2. ¹³ Там само. – С. 2. ¹⁴ Статут КДУ... – С. 22. ¹⁵ Статут КДУ... – С. 12. ¹⁶ Статут КДУ... – С. 13. ¹⁷ Україна. – К., 1927. – Кн. 6 (25). – С. 199–201; Україна. – К., 1928. – Кн. 6 (31). – С. 212–213. ¹⁸ Записки К.І.Н.О. – 1926. – Т. I. – С. 144–145. ¹⁹ Записки К.І.Н.О. – 1927. – Т. II. – С. 211. ²⁰ Київський університет за п'ятдесят років Радянської влади. – К., 1967. – С. 44–45. За підрахунками автора статті кількість студентів-членів НСТ по відношенню до загальної кількості студентів університету було доволі високою й у різні роки коливалася в межах 20–30 %. ²¹ Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 361. ²² Там само. – С. 361. ²³ Київський університет за п'ятдесят років Радянської влади. – К., 1967. – С. 125. ²⁴ Постанова РНК УСРР від 21.VII.1933 "Мережа й контингенти державних університетів УСРР" // 36. законів і постанов Робітничо-селянського Уряду України. – Харків, 1933. – № 43. – С. 9. ²⁵ Статут КДУ... – С. 26. ²⁶ Цей номер, що його зазначено в покажчику періодичних видань (Систематичний покажчик до періодичних видань Київського університету (1861–1960). / О.Д.Балабанов, Н.М.Недоступ. – К., 1963. – Вип. 1–2) автору віднайти не вдалося. ²⁷ Статут КДУ... – С. 30–31.

Надійшла до редколегії 27.09.04

Б.М.Гончар, д-р іст. наук
В.В.Орлик, асп.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЗИЦІЇ РФ СТОСОВНО ЗАЛУЧЕННЯ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ ДО НАТО

Розглянуто зміни у сприйнятті російською політичною елітою процесу розширення Північноатлантичного альянсу на Схід протягом 1990-х – початку 2000-х рр. Проаналізовано різні підходи до зазначеної проблеми з погляду відповідності цих процесів національним інтересам Росії, офіційна позиція російської держави та погляди опозиційних сил.

The article considers changes in the perception of the Russian political elite the process of the North Atlantic alliance's expansion on the East in 1990-2000-es. Various approaches to the given problem are analyzed from the point of view of national interests of Russia, an official position of the Russian State and sights of oppositional forces.

Після недовготривалих дебатів початку 1990-х рр. відносно необхідності збільшення кількості членів НАТО за рахунок членів колишнього радянського блоку та взагалі доцільності продовження місії альянсу у зв'язку з розпуском ОВД і чималими фінансовими витратами на допомогу новим незалежним державам, США твердо стали на позиції всебічної підтримки планів розширення Північноатлантичного альянсу. Починаючи з моменту, коли країни Заходу на чолі зі Сполученими Штатами остаточно зробили вибір на користь розширення НАТО, цей процес став одним з визначальних у взаємовідносинах Росії та Заходу.

29 березня 2004 р. у руслі виконання рішень Празького саміту НАТО 2002 р. у Сполучених Штатах відбулася церемонія вступу Болгарії, Естонії, Латвії, Литви, Румунії, Словенії та Словаччини до лав Північноатлантичного альянсу. Того ж дня винищувачі НАТО почали патрулювання й охорону повітряного простору балтійських держав, що не могло не викликати різкої реакції з боку Російської Федерації, у якій значна кількість політичних діячів та громадян продовжують вбачати в НАТО військову загрозу російській державі, а можливості розширення альянсу в бік кордонів РФ розглядається як безпосередня небезпека національній безпеці країни.

З огляду на той факт, що інтеграція до євроатлантичних структур залишається стратегічною метою України, позиція одного з головних партнерів нашої держави – Росії, – виглядає надзвичайно важливою і впливовою з погляду як збереження добросусідських відносин, так і загальної політичної стабільності у регіоні Центрально-Східної Європи. Отже, дослідження еволюції підходів різних політичних сил РФ до проблеми розширення НАТО вбачається доволі актуальним питанням, що має безпосередній вплив на національні інтереси нашої держави.

Ми зробили спробу проаналізувати позицію офіційної російської влади щодо питання розширення НАТО на Схід у 1990-х рр. та визначити головні чинники змін цієї позиції, серед іншого дослідивши вже існуючі праці провідних російських та зарубіжних вчених, політиків та експертів¹.

Після розпаду Радянського Союзу Росія деякий час дотримувалася прозахідного курсу у зовнішній політиці, демонструючи повне розуміння і підтримку західних, у першу чергу американських зовнішньополітичних ініціатив, зокрема, розширення Північноатлантичного альянсу на схід. 20 грудня 1991 р. президент Росії Б.Єльцин у своєму зверненні до міністрів закордонних справ країн – членів альянсу, висловив готовність розглянути питання про вступ Росії до НАТО. У НАТО вітали прозахідну орієнтацію російського керівництва, проте питання про вступ Росії в альянс викликало неоднозначну реакцію, оскільки ймовірно членство колишнього основного супротивника зробило б неможливим продовження діяльності цього військово-

політичного блоку як системи колективної оборони з огляду на відсутність потенційного противника. Тоді російська дипломатія була змушена прояснити свою позицію: "Сьогодні ми не ставимо питання про вступ Росії в НАТО, однак готові розглядати це як довгострокову політичну мету"².

Російська сторона демонструє готовність до співпраці, беручи активну участь у програмах НАТО – з грудня 1991 р. в роботі Ради північноатлантичного співробітництва, у 1994 р. підписавши рамочний документ "Партнерства заради миру" та спеціальний протокол, який давав Москві ширші повноваження ніж для інших учасників, визнаючи за нею статус "великої" держави (загалом Росія прихильно поставилася до початку програми "Партнерство заради миру", помилково розглядаючи її як альтернативний розширенню проект, який вгамує прагнення східноєвропейських держав набути повноправного членства у НАТО). У травні 1995 р. було укладено індивідуальну програму партнерства та розпочалася участь у політичному діалозі Росія–НАТО по формулі "16+1". Практична військова співпраця РФ та НАТО почалася в Боснії і Герцеговині в межах багатонаціональних миротворчих сил, сформованих у грудні 1995 р. (IFOR/SFOR).

Офіційний погляд Росії щодо експансії альянсу на Схід, якого дотримувалося Міністерство закордонних справ РФ на чолі з А.Козиревим, полягав у тому, що процес розширення не суперечитиме інтересам нової Росії. Під час візиту до Польщі та Чехії у серпні 1993 р. президент РФ Б.Єльцин визнав, що розуміє прагнення цих країн увійти до НАТО³.

Загострення внутрішньополітичної ситуації в Росії, яке вилилося у жорстке протистояння між гілками влади восени 1993 р., неминуче відобразилося на зовнішньополітичному курсі. Після виборів до Державної думи у грудні 1993 р., які вразили світове співтовариство неочікуваним успіхом націоналістичних сил на чолі з ЛДПР, починається поступовий відхід від беззастережної підтримки західних зовнішньополітичних ініціатив, робляться перші спроби відстоювання національних інтересів Росії. "Першою ластівкою" стала реакція на заяву сесії Ради НАТО у грудні 1994 р. про можливе розширення кількості членів альянсу, у відповідь на що Росія призупиняє свою участь у програмі "Партнерство заради миру", кардинально змінюючи свою позицію щодо можливого розширення альянсу за рахунок включення до його складу колишніх радянських союзників по Варшавському договору.

Поступова міжнародна ізоляція Росії та усунення її від процесу розбудови нової системи європейської безпеки, а саме так Москва розглядала відмову від запропонованого нею плану перетворення ОБСЄ в основу європейської безпеки та розбудову "НАТО-центричної" моделі, призвела до значної кризи у відносинах між РФ та західним співтовариством.

Після фактичного провалу "прозахідного курсу" РФ протягом 1991–1995 рр., коли стала очевидною помилковість політики поступок та відмов від захисту власних інтересів, Росія фактично позбавилася можливості серйозно впливати на хід європейських процесів, опинившись практично в ізоляції. У такій ситуації російське керівництво вдається до кадрових перестановок, головною з яких стало призначення у січні 1996 р. міністром закордонних справ РФ Є.Примакова, що знаменувало поворот у зовнішньополітичному курсі країни до забезпечення та захисту національних інтересів і спробами відновити втрачені позиції на світовій арені. Новий глава зовнішньополітичного відомства РФ сформулював такі головні завдання у сфері міжнародних відносин: перехід від двополярного світу до багатополярного; побудова нових відносин між колишніми супротивниками "холодної війни"; проведення активної зовнішньої політики з позицій великої держави у нинішній геополітичній ситуації⁴.

Це безпосереднім чином стосувалося і питання розширення НАТО. Ще у листопаді 1993 р., перебуваючи на посаді керівника Служби зовнішньої розвідки, Є.Примаків оприлюднив доповідь "Перспективи розширення НАТО та інтереси Росії", у якій зазначалося, що, поширюючись на країни Центральної та Східної Європи, НАТО не дає гарантій трансформації з військово-політичного союзу в організацію із забезпечення миру та стабільності на основі принципів колективної безпеки. Уже будучи главою зовнішньополітичного відомства, Є.Примаків так визначив російську позицію: "Плани розширення НАТО створюють для нас ситуацію, що різко погіршується у всіх відношеннях – і в політичному, і в психологічному, і у військовому, і в геополітичному. Хочу підкреслити: коли ми торкаємося питання розширення НАТО, то це зовсім не означає, що ми накладаємо якийсь вето, намагаючись перешкодити тому, щоб східноєвропейські країни вступили до північноатлантичного союзу. Оскільки в кожній країні є свої національні інтереси, то ж дозволять і Росії мати такі інтереси, дозволять ці інтереси захищати"⁵.

Російська сторона вимагала від НАТО відмовитися від планів розширення на Схід, критикуючи цей крок як такий, що не відповідає новим умовам та застерігаючи від появи нової лінії розподілу, а, отже, і до нового протистояння у Європі. Однак подібні вимоги Росії не дали належного результату, оскільки в питанні розширення НАТО російські національні інтереси на пряму зіштовхнулися з твердою позицією Заходу, очолюваного Сполученими Штатами, безпосередньо зацікавленими у збереженні та посиленні свого впливу на європейському континенті, зокрема шляхом розвитку євроатлантичних структур.

Фактично змирившись з втратою впливу на колишніх союзників по ОВД, Росія намагається мінімізувати можливі негативні наслідки розширення колись ворожого військово-політичного блоку. З боку Москви висловлювалося сподівання, що країни Центральної та Східної Європи наслідують приклад Франції та вступатимуть не у військову, а в політичну структуру НАТО, оскільки повноцінне членство НАТО, включаючи і військову складову, означало б просування до кордонів Росії воєнного блоку, здатного вести повномасштабні військові дії. Крім того, російська сторона вимагала, щоб ще до початку процесу розширення було укладено угоду про двосторонні відносини між РФ та НАТО, яка мала б юридичну силу і в якій визначалися б гарантії безпеки Росії та механізми спільних консультацій щодо питань, які становлять взаємний інтерес: просування військової інфраструктури блоку до своїх кордонів, особливо це

стосувалося гарантій нерозміщення в нових країнах – членах блоку, тактичної ядерної зброї, та категоричній неприпустимості вступу до альянсу колишніх республік СРСР.

Як зазначав С.Сестанович, Росія боялася розширення НАТО без включення до складу альянсу самої Росії та фактичного усунення Москви від більшості важливих заходів із забезпечення європейської безпеки. Найнеприємнішим моментом розширення для Росії стало те, що ця ситуація підкреслює та висвітлює втрату Росією авторитету⁶.

У травні 1997 р. було досягнуто остаточних домовленостей з ключових питань взаємовідносин РФ–НАТО. Підписання 27 травня 1997 р. у Парижі "Основоположного акту про взаємні відносини, співпрацю та безпеку між НАТО і РФ" стало компромісом, що підсумував період напружених переговорів та виходив з розуміння обома сторонами того факту, що майбутнє європейської безпеки неможливе без активної участі як Росії, так і НАТО. Фактично, у своїй діяльності Постійна спільна рада була обмежена інформаційно-дорадчими функціями та виключала будь-яку роль Росії у прийнятті рішень, що знаходилися в компетенції альянсу, а також таких, що могли б хоч якимось чином обмежити можливі дії сторін. У межах новоствореного форуму російські представники мали справу не з представниками окремих держав, а з узгодженою та консолідованою позицією керівництва НАТО, що істотно зменшувало можливості для дипломатичного маневрування. Найголовніше, у документі не було дано відповідь на основне для Росії питання щодо подальшого розгортання альянсу на Схід. Таким чином, попри всю важливість цього документу, що допоміг уникнути кризи у відносинах Росії та Заходу, він не міг розглядатися як оптимальний варіант розвитку подальшої взаємодії РФ і НАТО, оскільки фактично не вирішив проблем, пов'язаних з розширенням НАТО і не змінив позиції сторін – Москва визнала нові європейські військово-політичні реалії, а Захід зняв проблему гострого неприйняття Росією ідеї розширення.

У липні 1997 р. рішенням Мадридського саміту НАТО було розпочато переговори про вступ до альянсу Польщі, Угорщини та Чеської Республіки. Крім того, за ініціативою Німеччини Мадридський саміт окремо відмітив прогрес у забезпеченні стабільності та тіснішої співпраці держав Балтійського регіону та підтвердив, що інтереси НАТО не закінчуються на кордонах держав-членів, а розповсюджуються на всіх, хто розділяє цінності альянсу⁷. У межах Мадридського саміту відбулося підписання Хартії про особливі відносини між Україною та НАТО, що визначала принципи двосторонніх відносин, сфери співпраці та створювала механізм консультацій⁸. І хоча попри очікування українського керівництва альянс, висловивши підтримку суверенітету, національній незалежності та територіальній цілісності України, не взяв на себе зобов'язань виступити гарантом цих умов, на що розраховував офіційний Київ, який одразу визнав підписаний документ як тимчасовий і проміжний, даючи зрозуміти, що не збирається зупинятися та розраховує на ґрунтовніший договір з НАТО в майбутньому.

Процес підготовки та результати мадридського саміту не могли не викликати негативної реакції РФ, яка не зняла своєї принципової незгоди з розширенням НАТО на схід, свідченням чого стала демонстративна неучасть запрошеного на саміт російського президента Б.Єльцина та розгортання широкої політичної дискусії в середовищі російського політикуму, який чітко поділився на два табори: противників атлантичної

експансії та прибічників співпраці. Особливо яскраво цей поділ проявився серед депутатського корпусу Державної Думи РФ II скликання, де утворилося два угруповання – позафракційна група "За атлантичний діалог" та позафракційне об'єднання "АНТИНАТО".

З метою запобігання наступним етапам експансії альянсу в напрямку сходу розробляються нові міжнародні ініціативи. Президент РФ Б.Єльцин, виступаючи на зустрічі лідерів держав – учасниць Ради Європи у Страсбурзі 11 жовтня 1997 р., пропонує ідею проведення регулярних самітів Росія–Німеччина–Франція для обговорення широкого кола питань. Спроба залучити на свій бік загальноєвропейський тандем – "локомотив" процесів європейської інтеграції, свідчив про прагнення Росії підвищити її роль у європейських справах, а для Парижа та Берліна така співпраця була вигідна з погляду зрівноваження американського впливу. Москва, висувачи ідею підписання "Європейської хартії безпеки", спільної для всіх європейських країн та вибудовуючи трикутник Росія–Німеччина–Франція, намагається перехопити політичну ініціативу в НАТО (особливо підкреслюючи дедалі зростаючий вплив Сполучених Штатів на європейські справи) і в такий спосіб протидіяти подальшому просуванню альянсу, використовуючи протиріччя всередині блоку, та відновити ідею створення власне європейської системи безпеки.

Одночасно розуміючи неможливість запобігання вступу до альянсу колишніх партнерів по Варшавському договору, Росія намагалася усіляко перешкодити розповсюдженню цього процесу на Литву, Латвію та Естонію, що призвело б одразу до кількох україн негативних для Російської Федерації наслідків, як у військовому, так і в політичному плані – крім безпосереднього наближення НАТО до кордонів РФ, прийом до НАТО країн Балтії став би стимулом для інших колишніх радянських республік, насамперед України, Грузії, Азербайджану та Молдови, які традиційно вважалися зоною особливих інтересів російської держави.

З початком військової кампанії НАТО проти Югославії 24 березня 1999 р. відносини Росії з НАТО були фактично заморожені. Позиція офіційної Москви у вирішенні Косовської проблеми була жорстка й однозначна: для операції в Косово має бути рішення РБ ООН та ОБСЄ. Москва відкликала військового представника РФ при НАТО, на невизначений час відкладається питання про відкриття місії НАТО у Москві. Міністерство оборони РФ прийняло рішення про відкликання усіх російських військовослужбовців, які проходили навчання у військових закладах країн НАТО. Було закрито Центр інформації та документації НАТО, призупинено участь РФ у програмі "Партнерство заради миру".

Однак категоричні заяви Російської Федерації не перешкодили процесу просування НАТО на Схід. Тривалість розширення Північноатлантичного альянсу підтвердив ювілейний Вашингтонський саміт НАТО у квітні 1999 р. Перший раз як повноправні члени альянсу в цій зустрічі взяли участь представники країн – нових членів організації – Польщі, Угорщини та Чехії. Лідери країн – членів НАТО знову підтвердили свою відданість політиці "відкритих дверей", зазначивши, що перша хвиля розширення не стане останньою. Дев'ять держав – учасниць програми "Партнерство заради миру" заявили про те, що вони залишаються в числі кандидатів на майбутнє членство в НАТО. Їх було офіційно визнано кандидатами на вступ і перелічено відповідно до їхніх досягнень у такому порядку – Румунія і Словенія, Литва,

Латвія й Естонія, Болгарія, Словаччина, Македонія й Албанія. З метою підтримки намірів країн-кандидатів був оприлюднений "План дій з підготовки до членства у НАТО", який охоплює п'ять напрямів – політичні й економічні питання, оборонні і військові, питання ресурсів, безпеки та права⁹.

Недвозначні наміри керівництва НАТО та глав балтійських держав не могли не викликати гостро негативної реакції Росії. Як ідеться у доповіді Ради із зовнішньої та оборонної політики РФ, вступ Латвії, Литви та Естонії у НАТО стане не просто викликом, а прямою загрозою національній безпеці Росії, беручи до уваги те, що "НАТО змінив доктрину та здійснив військовий напад на Югославію без мандату РБ ООН... У таких умовах розширення НАТО трактуватиметься не просто як недружній акт, а, навіть, як підготовка до агресії". Натомість Росія підтримує процес розширення ЄС та шукає альтернативні форми забезпечення регіональної безпеки, висувачи ідею невходження колишніх країн СРСР до військово-політичних блоків¹⁰.

Проте навіть найзавзятіші противники НАТО в Росії визнавали, що альтернативи співпраці на основі рівноправних та конструктивних відносин немає. У вересні 1999 р. у Брюссель повертається представник РФ у НАТО. У січні 2000 р. генеральний секретар НАТО Дж.Робертсон одним із ключових пріоритетів альянсу у 2000 р. називає відновлення відносин з Росією, а у лютому відбувається його робочий візит до Москви, який став першим двостороннім контактом на вищому рівні з березня 1999 р.¹¹

В. о. президента РФ В.Путін заявив, що Москва рішуче налаштована на відновлення відносин з Північноатлантичним альянсом і при умові, що захід ставитиметься до неї як до рівнозначного партнера, не виключає можливості у перспективі стати членом НАТО. Глава російської держави підкреслив, що виключає майбутнє Росії поза Європою і заявив, що не розглядає НАТО як противника; опозиція ж розширенню НАТО на схід пояснюється тим, що в Москві сприймають цей процес як "спробу виключення Росії". Ці заяви викликали різку критику з боку комуністичної опозиції в Росії та прихильне ставлення у Брюсселі¹².

Невдовзі після свого обрання президентом В.Путін ще раз підтвердив позицію російської сторони, заявивши, що жодна держава світу не раділа б розширенню військового союзу, у якому вона не бере участі, особливо, якщо цей союз наближається безпосередньо до кордонів держави, та знову підтвердив, що всі попередні зобов'язання РФ щодо забезпечення безпеки балтійських країн залишаються в силі. Вихід НАТО за кордони колишнього СРСР у випадку прийому Литви, Латвії та Естонії створив би якісно нову ситуацію для Росії та для Європи, що мало б серйозні наслідки для усієї системи безпеки на континенті. Як підкреслив президент РФ, кожна держава має право на власний вибір засобів забезпечення безпеки. Проте власну безпеку не можна зміцнювати шляхом послаблення безпеки інших держав¹³.

Поступово Росія пом'якшує свою непримиренну позицію щодо членства Балтійських держав у північноатлантичних структурах, чому певним чином сприяли і зміни у міжнародній ситуації після подій 11 вересня 2001 р. та активна підтримка Росією американських планів боротьби з тероризмом. Уже 3 жовтня 2001 р. на зустрічі з лідерами Євросоюзу В.Путін заявив, що Росія не перешкоджатиме прийняттю до НАТО нових членів, за умови перетворення альянсу у політичну організацію, а також тісної співпраці між НАТО

та РФ у справі боротьби з міжнародним тероризмом¹⁴. Однак перетворення НАТО з військово-політичного блоку на політичну організацію з відповідними структурними змінами, чого прагне Росія, без сумніву, позбавило б альянс нинішньої дієвості та перетворило його на ще одну організацію з широким представництвом, надзвичайно важливими завданнями у сфері збереження стабільності та зміцнення євроатлантичної безпеки, а, фактично, неіснуючу і малоефективну при вирішенні таких завдань (як ОБСЄ чи ООН).

Початком нового етапу взаємин стали результати зустрічі на вищому рівні Росія–НАТО в Римі 28 травня 2002 р., на якій глави держав та урядів підписали Римську декларацію "Відносини Росія–НАТО: нова якість", відповідно до положень якої було створено Раду Росія–НАТО, що замінила Постійну спільну раду та перетворилася на головну структуру розвитку відносин, у межах якої передбачалося проведення консультацій, прийняття спільних рішень та спільних дій з широкого кола питань. Аналіз нового механізму співпраці свідчить про його вдосконалення, а отже й більшю можливість для діалогу, усе ж не дає підстав говорити про якісно новий підхід, який би вирішив усі проблеми взаємовідносин між Росією та НАТО. Варто зазначити, що процес розширення альянсу також не входив до кола питань для спільного обговорення, а оголошувався виключно внутрішньою справою альянсу. Загалом Римська декларація доволі обережно торкнулася питання входження нових членів, заявивши лише, що "практичний розвиток конструктивних відносин між Росією і НАТО сприятиме зняттю гостроти питання про те, де проходитиме "лінія співпраці"¹⁵.

Празький саміт НАТО у листопаді 2002 р. остаточно вирішив питання щодо запрошення нових членів. Балтійські держави мали непогані шанси опинитися в числі запрошених, ураховуючи їхні безперечні здобутки на шляху регіональної військово-політичної кооперації та солідну підтримку з боку західноєвропейських держав і США. На зустрічі глав держав та урядів 21–22 листопада 2002 р. було вирішено питання про наймасштабніше в історії альянсу розширення зони відповідальності: запрошення отримали Латвія, Литва, Естонія, Болгарія, Румунія, Словенія та Словаччина. Керівництво альянсу врахувало помилки та недоліки "першої хвилі" і прагнуло максимально підтягнути сім кандидатів до своїх вимог та стандартів. Роботу із завершення оформлення нових

членів планується закінчити до травневого саміту альянсу у Стамбулі 2004 р.

Ставлення Росії щодо розширення дещо змінилося, втративши відтінок гострої непримиренності воно стало спокійно негативним, наголошуючи на тому, що залишається багато як політичних, так і військових заперечень. Залишається достатньо приводів для того, щоб російська сторона розцінювала розширення Північноатлантичного альянсу як реальну загрозу – як військово-стратегічну, так і політичну, оскільки вступ сусідніх з Росією країн означатиме дедалі зростаючу їхню залежність від прийняття рішень у системі альянсу, причому зі значно ширшого ніж оборона від зовнішньої агресії кола питань. Нині основним завданням російської зовнішньої політики у євроатлантичному напрямі є мінімізація негативних наслідків розширення НАТО та налагодження відносин рівноправного партнерства з альянсом з обов'язковим урахуванням інтересів РФ.

¹ Бжезінський З. Велика шахівниця. – Л.; Івано-Франківськ, 2000. – С. 236; Госпожа госсекретарь: Мемуары Мадлен Олбрайт. – М., 2004; Гудби Дж. Неразделенная Европа. – М., 2000. – С. 336; Давыдов Ю.П. Россия–НАТО: "после бала" // США–Канада: экономика политика, идеология. – 1998. – № 1. – С. 3–18; Козин В. Кремль и НАТО: перспективы взаимодействия // Международная жизнь. – 2000. – № 4. – С. 97–104; Кулагин В. Россия–НАТО: партнерство по расчету // Международная политика. – 2002. – Вып. № 7. – С. 47; Мэндельбаум М. Сохранение нового мира. Доводы против расширения НАТО // США–Канада: экономика политика, идеология. – 1995. – № 8. – С. 59; Политика США в меняющемся мире. – М., 2004; Россия и основные институты безопасности в Европе: вступая в XXI век / Под ред. Д.Тренина. – М., 2000; Тэлботт С. Билл и Борис. Записки о президентской дипломатии. – М., 2003; Шапелюна Т. Россия и США в новом мировом порядке. Дискуссии в политико-академических сообществах России и США: 1991–2002. – М., – 2002. ² Дипломатический вестник. – 1992. – 15.01. – С. 11–13. ³ Глинский-Васильев Д. Расширение НАТО на восток как проблема российской и европейской безопасности // Россия и основные институты безопасности в Европе. – М., 2000. – С. 110–113; ⁴ Независимая газета – 1996. – 06.04. ⁵ Молодежь Эстонии. – 1998. – 12.09. ⁶ Sestanovich S. Geotherapy, Russia's Neuroses, and Ours // The National Interest. – 1996. – Fall. – P. 3–13. ⁷ The Madrid Declaration on Euro-Atlantic Security and Cooperation. Madrid, 8 July 1997 // NATO Handbook. Documentation. – Brussel, 1999. – P. 394–403. ⁸ Charter for a Distinctive Partnership Between NATO and Ukraine // NATO Handbook... – P. 103. ⁹ The Washington Declaration signed and issued by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council. Wash. DC, 23-24 April 1999 // NATO Handbook. Documentation. – Brussel, 1999. – P. 404–406. ¹⁰ Доклад СВОП "Россия и Прибалтика-II" // Независимая газета. – 1999. – 13.10. ¹¹ Независимая газета. – 2000. – 16.02. ¹² Corriere della Serra. – 2000. – 06.03. ¹³ Welt am Sonntag. – 2000. – 06.06. ¹⁴ The Washington Post. – 2001. – 04.10. ¹⁵ Кулагин В. Россия–НАТО: партнерство по расчету // Международная политика. – 2002. – Вып. № 7. – С. 47.

Надійшла до редколегії 28.09.04

Ю.С.Горбач, асп.

ДО ПИТАННЯ НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН У 1990-І РОКИ

Проаналізовано німецько-польські економічні відносини у період 1990-х рр.: надходження інвестицій, торговельні відносини, розвиток міжгалузевих зв'язків, прикордонна співпраця.

This article deals with the analysis of the German-Polish economic relations in the 1990-s: investment, trade relations, branch ties, frontier co-operation.

У вітчизняній історіографії питання "німецько-польських економічних відносин у 1990-і рр." є майже недослідженим. Мають місце поодинокі статті (Кривонос Р. Польсько-німецькі відносини у 90-і роки // Універсум. – 1999. – № 3–4; Коваль І. Німеччина та східноєвропейські держави: проблеми та перспективи розвитку взаємовідносин у 90-і роки // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2000. – Вип. 19. (ч. I), які тією або іншою мірою, а переважно у процесі розгляду інших питань, торкаються вищезазначеної теми. І це не дивно. Адже і Німеччина і Польща мають своїх історіографів, які досліджують найважливіші події в історії цих держав,

серед яких не останнє місце посідають і міждержавні економічні відносини. Однак, на нашу думку, в Україні знайдеться також чимала аудиторія, яку цікавить стан сучасних економічних відносин між європейськими державами і, зокрема, між Німеччиною і Польщею. Крім того, спостерігаючи, як вдало німці та поляки співпрацюють одне з одним, можна набути корисного досвіду, що пригодиться при розбудові сучасного зовнішньоекономічного курсу України.

Готуючи статтю, ми використовували, в основному, німецькомовні праці, написані дослідниками з Німеччини і Польщі (Welfens, P.J.J. Die Europäische Union und die mittellosteuropäischen Länder: Entwicklungen und

wirtschaftliche Optionen, in: Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr.39/95 v. 22. Sept. 1995; Klodt, H.; Stehn, J. Standort Deutschland: Strukturelle Herausforderungen im Neuen Europa, Tübingen 1994; Meißner, Th.: Wachsende deutsche Direktinvestitionen in Mittel- und Osteuropa und deren Unterstützung durch den deutschen Staat, in: IWV (Hrsg.): Wirtschaft in Wandel, H. 14, 1997; Krzeminski, A.: Unheilvolle Logik. Bilder der deutsch-polnischen Nachbarschaft, in: Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland (Hrsg.): Annäherungen. Deutsche und Polen 1945–1995, які найбільш глибоко та послідовно висвітлюють різноманітні аспекти німецько-польських економічних відносин у період з кінця 80-х рр. і до початку нового тисячоліття (надходження інвестицій, торговельні відносини, міжгалузеві зв'язки, прикордонна співпраця).

Аналізуючи стан німецько-польських економічних відносин у 1990-х рр., необхідно взяти до уваги наступні фактори:

- економічні відносини між Німеччиною і Польщею у вищезгаданий період розвивалися в межах європейського регулюючого механізму, контролювалися та стимулювалися ним;

- Німеччина і Польща є найбільшими в економічному та геостратегічному відношенні державами Західної та Центрально-Східної Європи;

- між Німеччиною і Польщею існує набагато більше спільного і водночас відмінного, ніж між будь-якими іншими країнами старого континенту. Ця особливість полягає у складному історичному минулому німців і поляків, а також в існуванні спільного кордону та суттєвій відмінності у рівнях життя.

На початку 1990 р. Польща досягла перших успіхів на шляху до плюралістичної, демократичної, ринкової держави: розпочався діалог між опозицією та урядом за т. зв. "круглим столом" відбулися перші напіввільні вибори до сейму, обрано першого громадського прем'єр-міністра Т.Мазовецького, проголошено демократичну правову державу, запроваджено радикальну економічну програму Бальцеровича³.

На цьому тлі особливо вагомою стала німецька підтримка економічних перетворень у Польщі. З 1989 по 1999 рр. Німеччина виділила 77 млрд євро Росії та новим державам, що утворилися на теренах колишнього СРСР, а також 40 млрд євро країнам ЦСЄ⁴. Крім того, ці країни стали місцем вкладання німецьких приватних інвестицій. Інакше кажучи, поки більшість країн Заходу визначали свої підходи до європейського Сходу, німці педантично вкладали гроші туди, де вони могли обернутися солідним прибутком.

Щодо майбутньої співпраці зі східними сусідами для Німеччини було важливим закласти підвалини для налагодження відносин шляхом договорів.

У "Договорі про добросусідство і дружнє співробітництво між Федеративною Республікою Німеччиною і Республікою Польщею" від червня 1991 р. економічна співпраця названа необхідною складовою розвитку глибоких двосторонніх відносин, подолання розриву у рівнях розвитку та збільшення довіри між двома державами.

З цієї метою сторони домовилися:

- сприяти розширенню та урізноманітненню економічних відносин, забезпечувати сприятливі економічні, правові, адміністративні умови;

- сприяти співпраці у сфері інвестувань та капіталовкладень, у промисловості, приділяти особливу увагу малим і середнім підприємствам;

- розвивати та поглиблювати співпрацю шляхом навчання та перекваліфікації керівних і робочих кадрів у сфері економіки;

- забезпечувати сприятливі умови для подальшого розвитку фінансової співпраці (фінансові та кредитні відносини, експортно-кредитні гарантії, вирішення питання польських боргів);

- співпрацювати у сільськогосподарському секторі (виробництво, переробка, транспортування, поставки сільськогосподарської продукції; створення та підтримка сучасних сільськогосподарських підприємств)⁵.

Після підписання договору економічна співпраця між Німеччиною і Польщею почала розвиватися активніше. Цьому, не в останню чергу, сприяли угоди щодо охорони навколишнього середовища, розвитку науки і техніки, перекваліфікації робочих і керівних кадрів, реформування робітничого і соціального законодавства, укладені німецьким і польським урядами.

Із середини 1992 р. федеральний уряд почав повільно змінювати свою зовнішньоекономічну політику по відношенню до Польщі. Відтепер її головними завданнями мали стати зменшення технічної допомоги польській економіці та спрямування головних імпульсів на користь "класичних" зовнішньоекономічних вимог⁶.

Водночас повернення Польщі в Європу проявилось і в суттєвій переорієнтації польської зовнішньої торгівлі, збільшенні експорту до країн ЄС з 25 % (1988) до 66,3 % (1996) та одночасному зменшенні експорту до колишніх країн РЕВ із 40 % до 20,5 %, обумовленому зменшенням можливостей імпортувати товари, нестачею валютних резервів та політико-етнічною нестабільністю колишніх країн РЕВ.

За таких умов важливим було розширення та реструктуризація німецько-польського товарообігу. У 1985 р. частка обох німецьких держав у польському зовнішньоторговельному обігу становила близько 15 %. Німеччина стала для Польщі найважливішим торговельним партнером, посідаючи провідні позиції і в експорті, і в імпорті. Інакше кажучи, більше половини товарів, які Польща експортувала в ЄС, припадало на Німеччину. При цьому обсяги двосторонньої торгівлі зросли з 15 млрд марок (1990) до 35 млрд марок (1997). Це пояснювалося економічним зростанням Польщі, яке становило 6–7 % щороку.

Міцні позиції німецького експорту в Польщі базувалися, серед іншого, на наступних факторах: зростанні попиту середнього класу поляків на німецькі споживчі товари і послуги; зростанні попиту на німецькі засоби виробництва, обумовлене реалізацією великих інфраструктурних проектів у Польщі⁷; збільшенні надходження німецьких інвестицій у Польщу за рахунок вивезення з Німеччини, насамперед промислових напівфабрикатів та засобів виробництва; суттєвій девальвації марки по відношенню до злотого.

Водночас спостерігалось непропорційне зростання німецького імпорту з Польщі. На думку поляків, причиною цього був незадовільний розвиток німецького попиту на імпорт, обумовлений такими факторами: відносно слабкою внутрішньою кон'юктурою Німеччини середини 90-х рр.; зростанням конкуренції з боку європейських та азійських виробників по відношенню до традиційних польських експортних товарів (продукти харчування, одяг, деревина); тривалою ревальвацією злотого по відношенню до марки, внаслідок чого погіршилася цінова позиція польських товарів на німецькому ринку; швидким ростом рівня прибутків у Польщі.

Наявна структура товарів дозволяє припустити, що структурну нерівноцінність у двосторонній торгівлі

відчувала, насамперед, Польща. Так, у 1997 р. було зафіксоване непропорційне зростання у постачанні двох головних класів товарів машин (18 %) і транспортних засобів (14 %).

Ця тенденція мала місце, оскільки Польща нагально потребувала німецьких засобів виробництва для розбудови сучасних і конкурентноспроможних виробничих потенціалів (інфраструктура, підприємства).

У німецькому імпорті першу позицію з часткою 16,7 % на 1997 р. посідав одяг (щоправда, з тенденцією до спаду), далі йшло вивезення виробів з деревини та меблів, частка яких зросла в середньому на 16,1 %.

Як уже зазначалося, Німеччина була найбільшим торговельним партнером Польщі, як з боку імпорту, так і з боку експорту. Для Німеччини ж Польща, хоча і була найважливішим серед посткомуністичних країн торговельним партнером, але з часткою у 2,3 % (1997) вона посідала лише 10 місце у списку країн-експортерів (випереджаючи при цьому Японію, Росію, Швецію, Китай, Південну Корею). Тобто, для Польщі Німеччина, як торговельний партнер, була важливішою, аніж Польща для Німеччини. Необхідно також наголосити, що Польща була суттєво прив'язана до Німеччини і значною мірою від неї залежна. Така асиметрія була наслідком відмінностей у рівнях розвитку, ресурсних потенціалах та міжнародній конкурентноспроможності економік.

Щодо якісної асиметрії у німецько-польських економічних відносинах, то вона проявилася у домінуванні Німеччини у сфері обміну високотехнологічних товарів

супроти польських низькотехнічних (сировина). Це означало: шанси нижче середнього на збут польського експорту при гомогенності продукції, інтенсивній конкуренції цін та чисельних конкурентах. Польський експорт втрачав на конкурентах з інших країн Центральної та Східної Європи.

І навпаки. Шанси вище середнього для німецьких оферентів при гомогенності продукції, конкуренції якості та умов, обмеженій кількості конкурентів на польському ринку. Інфраструктурні проекти та засоби виробництва були німецькою напівмонополією в Польщі, що забезпечувало німцям ринкове та цінове домінування.

З часу демократичних перетворень Польща, поряд з Угорщиною та Чеською Республікою, стала одним з найпривабливіших місць для розміщення іноземних інвестицій. За прийнятою міжнародною стобальною класифікацією, яка характеризує інвестиційний клімат у країні, Польща отримала 1995 р. 58 пунктів, а у 1997 р. – 65. Згідно з Польським агентством іноземних інвестицій (PAIZ), у 1997 р. іноземні підприємці інвестували в Польщу близько 5,7 млн. дол. США (1996 – 5,2 млрд). Таким чином, надходження іноземних інвестицій стабілізувалося на високому рівні. На початку 1998 р. у Польщі були зареєстровані 585 іноземних підприємств із сумою інвестицій більше 1 млн. дол. США (табл. 1). Загальна інвестиційна вартість цих підприємств становила 17,7 млрд дол. США. Крім того, PAIZ враховує також загальну інвестиційну вартість іноземних підприємств, які інвестували в економіку Польщі менше 1 млн дол. США. Ця вартість становить 2,9 млрд дол. США.

Таблиця 1. Іноземні інвестиції в Польщу (кінець 1997 р., у млн дол. США)⁹

	Реалізовані інвестиції	Додаткові інвестиції	Кількість підприємств
Загалом	17,705	10,777	585
США	3,982	3,167	91
Німеччина	2,105	1,037	134
Спільні підприємства	1,654	828	15
Італія	1,636	1,094	44
Франція	1,616	1,403	51
Нідерланди	1,214	352	34
Південна Корея	1,078	613	26
Велика Британія	1,002	441	5
Австрія	660	185	36
Швеція	566	185	34
Швейцарія	445	303	9
Австралія	354	77	4
Данія	307	28	22
Норвегія	240	439	7
Ірландія	191	11	3
Фінляндія	138	32	11
Бельгія	115	123	15
Хорватія	100	70	1

Задіяність німецьких інвестицій у Польщі, за окремими винятками, відображала загальні тенденції функціонування інших іноземних інвестицій¹⁰. Водночас, об'єм німецьких інвестицій у Польщі в 1997 р. перевищував аналогічні інвестиції у Чехії та Угорщині на 1,9 млрд дол. США (табл. 2).

Таблиця 2. Німецькі інвестиції у країни Центральної і Східної Європи 1995–1997

	1995	1996	1997
Німецькі світові інвестиції	55,588	44,467	57,510
ЦСЄ – в цілому	4,063	5,438	4,734
Польща	818	2,113	1,873
Чеська Республіка	1,167	1,366	1,022
Угорщина	1,526	1,410	1,011
Росія	135	253	210

Згідно з інформацією PAIZ, кількість німецьких підприємств з об'ємом інвестицій приблизно в 1 млн дол. США зросла з 1995 до 1997 рр. із 79 до 134. На кінець 1997 р. було зареєстровано 6,5 тис. підприємств з німецькою часткою капіталовкладення.

Специфіка німецьких інвестицій полягала в тому, що:

- Значна частина німецьких інвестицій вкладалася середніми за розмірами підприємствами у невеликі проекти ("Ремтсма" як найбільший німецький інвестор посідала за своїми інвестиціями лише 14 місце у списку "100 найбільших інвесторів").

- Німецькі інвестиції були досить розпорознені серед усіх секторів і галузей польського господарства, причому раніше вони були зосереджені переважно у галузі комунікацій і в банківському секторі (Сіменс, Де Те Мобіль, Байріше Ферайнсбанк, Дойче Банк, Комерц Банк, Дрезднер Банк, Вестдойче Ландесбанк).

• У регіональному відношенні німецькі інвестиції були розпоршені також, але найбільше їх було у прикордонних воєводствах Щеціні, Зельоній-Гурі, Варшаві, Познані, Кракові, Данцігу.

Визначальне значення для німецьких інвестицій у Польщі мали: широкий ринок збуту, тобто зв'язок між купівельною спроможністю 40 млн населення та сприятливими перспективами для загального економічного росту; стабільний попит на великі проекти у сфері інфраструктури; стабільні політичні, правові та економічні умови; відносно невеликі прибутки у виробничій сфері; поглиблення інтеграції польської економіки до загальноєвропейського ринку; традиційна роль Польщі як мосту до Східної Європи, насамперед, до ринків СНД.

"Добросусідство і дружнє співробітництво" між Німеччиною і Польщею втілювалося і шляхом співпраці у прикордонних районах по обидва боки Одеру і Нейсе. Цю справу координувала німецько-польська комісія з регіональної і прикордонної співпраці, створена згідно з німецько-польським договором 17 червня 1991 р.¹¹

Внаслідок цього було розроблено спільні прикордонні проекти. Так, у березні 1995 р. було створено Польсько-Німецьке акціонерне товариство економічного сприяння (Polsko-Niemieckie Towarzystwo Wspierania Gospodarki S.A.). Його завданням було сприяти економічній і, у першу чергу, регіональній співпраці. На кінець 1997 р. було встановлено понад 2000 контактів між підприємцями і започатковано понад 800 виробничих і торговельних проектів.

Одним із прикладів прикордонної співпраці на комунальному рівні є євро регіон Померанія, який з польського боку підтримує м. Щецін та комунальні об'єднання¹² громад, а з німецького – комунальне об'єднання "Померанія". У межах цього євро регіону почала здійснюватися за підтримки ЄС програма INTERREG, яка, серед іншого, включала проекти з охорони навколишнього середовища (екологічно чисті способи опалювання), у сфері освіти (навчання польської молоді в Німеччині) та у сфері інфраструктури (спільний центр з вантажоперевезень).

Згідно з опитуванням Варшавського інституту досліджень громадської думки (CBOS), репутація Німеччини серед польського населення постійно покращувалася. Якщо в 1993 р. лише 23 % поляків ставилися до німців позитивно, то в 1997 р. ця цифра

дорівнювала вже 38 %. Водночас, зменшилася кількість поляків, які мали негативне уявлення про Німеччину з 53 % у 1993 р. до 30 % у 1997 р.¹³

На жаль, на це відносно позитивне сприйняття поляками Німеччини остання взаємністю відповісти не може. Якщо до демократичних змін у Німеччині поляків сприймали частково як "героїв свободи", то після цих змін німці почали побоюватися "навали варварів", а "польський ринок" сприймали як той, що може принести у німецькі землі хаос. "Віднині поляків сприймали не інакше як автокрадіїв, контрабандистів цигарок і чорноробочих"¹⁴. На німецькій шкалі симпатій Польща опинилася майже внизу. Разом з тим, німецько-польські відносини на міждержавному рівні розвивалися як ніколи успішно.

На нашу думку, саме поглиблення економічних зв'язків між двома країнами сприятиме у майбутньому і зростанню взаємної симпатії між їх народами. Однак цього не достатньо. Лише коли в Німеччині поняття "польська економіка" не вживатиметься у значенні безладу та інертності і коли це поняття означатиме гнучкість та динамічність, лише тоді непрості позиції обох сусідів можуть справді вирівнятися.

¹ Wywiczki Kazimierz. Zur Besonderheit der deutsch-polnischen Beziehungen. Sollen Polen und Deutsche zur "Normalität" zurückkehren? in: Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr. 28/1996. – 1996. – 5. Juli. – S. 15.
² Welfens P.J.J. Die Europäische Union und die mittelosteuropäischen Länder: Entwicklungen und wirtschaftliche Optionen, in: Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr.39/95 Sept. – 1995. – v. 22. – S. 24.
³ Polen, in: Weltgeschehen. – 1990. – S. 5–78.
⁴ Факти про Німеччину. – Берлін, 2003. – С. 200.
⁵ Vertrag über gute Nachbarschaft und freundschaftliche Zusammenarbeit. In: Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Bulletin Nr. 68 vom 18.06. – 1991. – S. 541–543.
⁶ У червні 1992 р. BMWi заявило про свої наміри продовжити програму кредитувань Гермес, яка закінчується 31.12.1992, оскільки вона не була повністю реалізована: Der dynamische Anstieg der Einfuhren bereitet Warschau starke Kopfschmerzen / HB. – 1992. – V. 22.6.
⁷ Klodt H.; Stehn J. Standort Deutschland: Strukturelle Herausforderungen im Neuen Europa. – Tübingen, 1994.
⁸ Кривонос Р. Польсько-німецькі відносини у 90-ті роки // Універсум. – 1999. – № 3–4. – С. 15.
⁹ Підприємства, які інвестували в економіку Польщі принаймні 1 млн. дол. США.
¹⁰ Meißner Th. Wachsende deutsche Direktinvestitionen in Mittel- und Osteuropa und deren Unterstützung durch den deutschen Staat / IWN. – Wamdel, 1997. – H. 14. – S. 3 ff.
¹¹ Офіційна назва договору – "Договір про добросусідство і дружнє співробітництво між Федеративною Республікою Німеччиною і Республікою Польщею".
¹² Здебільшого міста та громади воєводства Щецін.
¹³ FAZ – Länderanalysen Polen... – S. 19.
¹⁴ Krzemiński A. Unheilvolle Logik. Bilder der deutsch-polnischen Nachbarschaft, in: Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland (Hrsg.): Annäherungen. Deutsche und Polen 1945–1995... – S. 22.

Надійшла до редколегії 30.09.04

Т.А.Грищенко, канд. іст. наук

З.БЖЕЗІНСЬКИЙ І ДЖ.КАРТЕР У 1973–1977 РОКАХ: ДЖЕРЕЛА НОВОЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ США

Присвячено ролі З.Бжезінського у розробці засад зовнішньої політики адміністрації Дж.Картера в 1973–1977 рр. Ми погоджуємося з тими дослідниками, які пов'язують пізніші поділи в адміністрації з конфліктуючими поглядами деяких її чільних членів. Проте, як підтверджує аналіз аналітичної спадщини З.Бжезінського досліджуваного періоду, ці суперечності меншою мірою стосувалися продовження старого варіанту розрядки, а більшою мірою були пов'язані зі зміною теоретичної парадигми американської зовнішньої політики з ліберально-реалістської на більш активну і транснаціоналістську.

The article addresses Z. Brzezinski's role in the elaboration of the tenets of J. Carter Administration foreign policy in 1973–1977. The author agrees with those scholars who link the later cleavages inside Administration with the conflicting outlook of some of its chief members. However, as the analysis of Z. Brzezinski's analytical heritage of the years in question confirms, those contradictions were less about continuation of the old style *detanté* but more about the change of the theoretical paradigm of the U. S. foreign policy from liberal-realist to its more active and transnationalist version.

Збігнєв Бжезінський посів одне з особливих місць в історії американської зовнішньої політики другої половини ХХ ст. поряд з такими визначними поставами як Дж.Кеннан і Г.Кіссінджер. Усі троє поєднали в собі хист до самобутнього академічного осмислення зовнішньополітичної царини з діяльністю міжнародно-політичних стратегів. Їхнім біографіям та

впливу на зовнішньополітичний курс різних президентських адміністрацій присвячена чимала дослідницька література. Проте якщо Дж.Кеннан і Г.Кіссінджер стали об'єктом спеціального ґрунтовного наукового інтересу, то вивчення діяльності З.Бжезінського знайшло відображення, насамперед, в американських компаративних дослідженнях, моно-

графіях про зовнішню політику адміністрації Дж.Картера або у присвячених йому статтях у науковій періодиці. Першу групу праць репрезентує фактично лише монографія Дж.А.Андріанопулуса¹. Її автор ставив за мету компаративно дослідити стиль та академічно-світоглядне підґрунтя керівництва апаратом Ради Національної Безпеки Г.Кіссінджером і З.Бжезінським. Наукові методи дослідника мають політологічний характер, що призводить до недостатньо повного охоплення наявних джерел та специфічного аналізу залучених. Другу групу складають насамперед монографії Дж.Дамбрелла, А.Моенса, Г.Сміта, Р.Стронга, Р.Торнтон та колективна робота за редакцією Г.Розенбаума й А.Угріні². Особливий інтерес серед них становить дослідження Р.Стронга, як найновіше і найкраще, з джерельного погляду. Його генералізований підхід, однак, не дозволив, на нашу думку, приділити достатню увагу особі З.Бжезінського, а об'єкт дослідження не передбачав заглиблення у довідну діяльність помічника президента з питань національної безпеки. Третя категорія публікацій належить перу таких дослідників як П.Вон і Дж.Геррісон³. Предметом їхнього інтересу є роль З.Бжезінського у політиці адміністрації Дж.Картера з приводу окремих міжнародно-політичних проблем. Природно, що ширший історичний погляд на особу З.Бжезінського не входив до їхніх наукових завдань.

Таким чином, в американській і вітчизняній літературі існує обмежене коло публікацій, присвячених вивченню діяльності З.Бжезінського в цілому, і не зафіксовано досліджень, які б окремо висвітлювали проблему його ролі у визначенні центральних засад зовнішньополітичної стратегії адміністрації Дж.Картера⁴. Зазначена стаття покликана заповнити цю прогалину в історіографії формування зовнішньополітичного курсу США. Її завданням є детальне з'ясування того, якими були концептуальні настанови З.Бжезінського напередодні та на початковому етапі урядової діяльності і в чому вони на змістовому та методологічно-світоглядному рівні відрізнялися від позицій інших впливових членів адміністрації, а також встановлення обставин виникнення політичного тандему Картер–Бжезінський.

На початку діяльності Тристоронньої комісії З.Бжезінський та інші її організатори вирішили залучити до роботи цього консультативного форуму кількох інтернаціоналістськи зорієнтованих губернаторів американських штатів. Їм, зокрема, порадили звернути увагу на Дж.Картера з колоритного південного штату Джорджія. Штат на той момент створив свої економічні представництва у низці високорозвинутих країн, засвідчивши таким чином нові глобалізаційні тенденції у міжнародному житті. Так, Дж.Картер – у ті роки політик регіонального масштабу – став членом динамічної та впливової міжнародної організації. Проте Джорджійський керівник зовсім не був провінційним діячем, як це могло видатися з першого погляду. Незважаючи на відсутність федерального, а тим більше міжнародного досвіду, у нього була воля і політична мотивація до виходу поза тісні межі штату. Уже через декілька місяців після переїзду до губернаторської резиденції у 1971 р. він почав обмірковувати перспективу змагання за найвищу посаду в країні, а в 1972 р. утвердився у намірі боротися на виборах 1976 р. за Білий дім⁵. Отже, у 1973 р. доля звела З.Бжезінського не просто з багатообіцяючим

губернатором, а з новою зіркою, якій судилося стрімко зійти на політичному небосхилі Америки.

Невдовзі після знайомства між колегами-трайлералістами зав'язалися міцні стосунки. У їхній основі лежала практично бездоганна психологічна і світоглядна сумісність двох виразних особистостей. Вона ще більше посилювалася характеристиками їхніх життєвих досвідів та фахових підготовок. Джорджійський губернатор мав за плечима недовгу, але змістовну кар'єру військово-морського офіцера, чималий досвід публічного політика і біографію зразкового християнина-баптиста з глибоким американським корінням. З.Бжезінський, у свою чергу, мав репутацію визначного інтелектуала з широким міжнародним світоглядом, світського нью-йоркця і християнина-католика європейського походження. Проте обставиною, яка ще більше сприяла їхньому зближенню, став важливий поворот у політичній кар'єрі губернатора.

У 1974 р. Дж.Картер офіційно оголосив про те, що боротиметься за висунення своєї кандидатури від Демократичної партії на президентських виборах 1976 р. З.Бжезінський, якого повідомили про те, що Джорджійський претендент потребує кваліфікованого дорадника з міжнародної політики, запропонував йому свої послуги. У відповідь він отримав написаного від руки короткого листа від Дж.Картера, датованого 31 грудня 1974 р. Його зміст був таким: "Дякую за Вашу пропозицію допомогти мені з аналізом міжнародних проблем. Очікую зустрічі з Вами для особистої бесіди і сподіваюсь, що у міжчасі Ви надішлете мені які-небудь записки чи статті, котрі були б повчальними для мене. Участь у Тристоронній комісії дала мені чудовий шанс, яким я скористався, можливо навіть більшою мірою, ніж Вам це могло бути відомо. Ваш друг Джиммі⁶". Наприкінці 1975 р. З.Бжезінський став основним зовнішньополітичним експертом Дж.Картера. Цей вибір з його боку був цілком свідомим і вмотивованим, зважаючи на слабкі сторони інших демократів-претендентів і привабливість фігури самого Дж.Картера. Характеризуючи своє тогочасне сприйняття підтримуваного політичного лідера, З.Бжезінський писав пізніше в мемуарах: "Я бачив у ньому порядність і людяність, а також відчував, що в ньому приховувалася крицева основа. Саме через це я сподівався, що в галузі зовнішньої політики ми будемо спроможні поєднати принцип і міць, що було, як на мене, єдиною запорукою успішності американської зовнішньої політики"⁷.

З іншого боку, входячи до команди Дж.Картера, З.Бжезінський робив доволі відважний крок, якого дехто тоді не сприймав: популярність губернатора-кандидата в опитуваннях громадської думки спочатку не сягала і двох відсотків⁸. Як пише у своїх спогадах З.Бжезінський, на прохання шефа він підготував тези, які мали лягти в основу всіх його передвиборних зовнішньополітичних виступів. Цей документ пропонував Дж.Картерові обмежити головні завдання країни на міжнародній арені трьома напрямками:

- Розглядати як першочерговий пріоритет створення "стабільного внутрішнього ядра" світової політики, яке базується на тіснішій співпраці високорозвинутих демократичних країн. Термінологічно цю мету можна було позначити як "відкритий трайлералізм".

- На згаданій основі формувати стабільніші стосунки Північ–Південь, які мали б передбачати діалог і допомогу з боку Півночі на багатосторонній основі.

- Розвивати детант з Радянським Союзом за одночасного улещування Китаю. Сприйняття детанту мало ґрунтуватись на усвідомленні двох реалій: по-перше, цей процес слід було робити більш взаємним, по-друге,

його не слід було розглядати як основу для полагання глобальних проблем⁹.

У доробку З.Бжезінського-радника були і деталізованіші пропозиції. У січні 1976 р. спільно з професором-юристом з Колумбійського університету Р.Гарднером він подав кандидатуві у президенти розгорнутий меморандум з проблем міжнародної політики, який спирався на згадані вище тези. Саме ці документи стали базовими для всіх головних публічних виступів Дж.Картера на вирішальному етапі кампанії. Вплив З.Бжезінського на дораджуваного ним політика був настільки значним, що багато висловлювань останнього були майже цитатами з праць першого. Показовою з цього погляду була програмна промова кандидата демократів, виголошена 15 березня 1976 р. перед членами Чиказької Ради із зовнішньої політики. Констатувавши занепад суспільної підтримки зовнішньої політики країни, винуватцями якого, на думку Дж.Картера, були президенти-республіканці та їхній держсекретар Г.Кіссінджер, оратор закликав до здійснення зовнішньої політики, яка б відображала кращі риси американського народу. Кожен зовнішньополітичний крок Америки повинен був у цьому зв'язку узгоджуватися з такими чотирма принципами:

- Зовнішня політика повинна бути такою ж відкритою, відвертою і співчутливою до долі інших народів, як самі американці. Її формування має відбуватися за участі Конгресу, на двопартійній основі і в суспільних дискусіях.

- Громадяни інших країн мають розглядатися як індивіди, які заслуговують на таке ж гідне поводження з ними і повагу, як і американці.

- Президент мусить відчувати відповідальність за відновлення морального авторитету своєї країни, коли йдеться про її зовнішню політику. Слід, зокрема, підтримувати "гуманітарні прагнення" народів світу.

- Зовнішня політика має бути спрямована на побудову справедливого і мирного світопорядку, у якому кожна країна може грати конструктивну роль¹⁰.

У зв'язку з останнім положенням, наголошував Дж.Картер, заслуговувала критики політика балансу могутності, до якої вдавалися в минулому. Якщо вона спрацювала у 1815 р. чи 1945 р., то тепер настав час, коли людство потребувало об'єднаних зусиль, щоб упоратися з глобальними проблемами і не допустити наростання анархії у світі. "Ось чому, – зазначав кандидат у президенти, – ми мусимо замінити політику балансу могутності політикою світового порядку"¹¹. У цій справі Америка повинна була виступити лідером.

Не менш важливе значення мала зміна дипломатичних пріоритетів. Привілейованість стосунків з противниками (СРСР і Китаєм) була, на думку Дж.Картера, необґрунтованою і безпідставною, зважаючи на непереборність історичних та ідеологічних розбіжностей між Америкою і цими країнами. Натомість більша увага мала приділятися стосункам з дружніми країнами і країнами на шляху розвитку. Окрему проблему становила політика детанту. Дж.Картер наголошував на тому, що він поділяв завдання цієї політики, але рішуче не погоджувався з тим, як її здійснювали президенти-республіканці й особливо держсекретар Г.Кіссінджер, який перетворив її на предмет особистого марнославства. "Стосунки між країнами в умовах детанту, – наголошував кандидат-демократ, – є такими, які поєднують співпрацю і змагання, нові види контактів на деяких ділянках поряд з триваючою ворожнечею в інших"¹². Натомість сталося так, що Радянський Союз сприйняв зміну у відносинах із Заходом як можливість "продовжувати процес світової революції без розплати за це загрозою ядерної війни"¹³. Дж.Картер був рішуче переконаний, що Москва, отримавши великі вигоди від детанту, цілком нехтувала

взятими на себе в його межах зобов'язаннями, зокрема, у дотриманні людських прав. Однак ці неприйнятні для Америки реалії не означали, що було виправданим повернення до старої конфронтації з Кремлем. Навпаки, інтересам вільного світу відповідав ширший і більшою мірою взаємний процес пом'якшення стосунків. "Детант, – наголошував кандидат у президенти, – може бути інструментом довготермінових мирних змін як у комуністичній системі, так і в інших частинах світу"¹⁴. Поряд з цим, на його думку, важливе концептуальне значення мало адекватне сприйняття комуністичних супротивників у світі не як моноліта, а як "плюралістичного" феномена. Особлива увага мала бути приділена Східній Європі, яка не була "зоною стабільності" і не могла нею стати доти, поки країни регіону не відновили б своєї незалежності і не стали б частиною "більшої кооперативної європейської структури"¹⁵.

Положення чиказької промови майже повністю лягли в основу зовнішньополітичної частини офіційної передвиборчої платформи Дж.Картера¹⁶. Вони ж такі були ним вдало використані під час других телевізійних дебатів з республіканським кандидатом президентом Дж.Фордом 6 жовтня 1976 р. у Сан-Франціско. Претендент-демократ рішуче заявив своєму супернику і багатомільйонним телеглядачам, що Америка втратила у своїй зовнішній політиці "характер американського народу". Він звинуватив президента-республіканця у відсутності лідерства і браку усвідомлення того, "чим є, і чим має бути їхня країна". У дискусійному завзятті Дж.Картер навіть вийшов за межі притаманної йому риторичної стриманості і взяв на кпини свого опонента: "Насамкінець я б сказав, що тоді, коли йдеться про зовнішню політику, президентом нашої країни є пан Кіссінджер"¹⁷. Як зазначає у своїх мемуарах З.Бжезінський, антикіссінджерівськими настроями його шеф перейнявся тоді від відомого дипломата Дж.Болла і йому, як раднику, потрібно було докласти певних зусиль, щоб вони не виявлялися публічно¹⁸. Проте тоді у Сан-Франціско дисциплінувати претендента-демократа вдалося не повною мірою. Незважаючи на той факт що, як пізніше розповідатиме Дж.Картер, весь ранок перед телетрансляцією З.Бжезінський "ганяв" його по різних складних проблемах зовнішньої політики, щоб пересвідчитися у готовності свого "учня" до двобою-екзамену¹⁹. Сарказм майбутнього президента мав не лише риторичне пояснення. У перебігу передвиборчих перегонів він неодноразово давав зрозуміти, що має намір прийняти на себе особисто весь тягар відповідальності за зарубіжні справи.

Дебати з Дж.Фордом закінчилися на користь Дж.Картера. Він сприймався глядачами як цілеспрямованіший і більшою мірою озброєний аргументами дискусіант. Крім того, Дж.Форд припустився серйозної помилки, укрив не вдало сформулювавши свою оцінку становища східноєвропейських сателітів СРСР. Він, зокрема, не вірив у схильність поляків вважати "що вони перебувають під радянським домінуванням"²⁰. Це та низка інших аналогічних висловлювань президента, який добивався продовження свого мандату, були різко негативно сприйняті багатьма впливовими американськими колами. У зв'язку з цим Дж.Форд ще більше посилював позиції свого головного суперника.

2 листопада 1976 р. Дж.Картер переміг на президентських виборах, отримавши 50 % голосів виборців проти 48 % у Дж.Форда. Переможець не пропонував країні програми революційних змін. Однак він обіцяв, що змінить обличчя президентської влади, зробивши її морально привабливою і зверненою до національних ідеалів. Такий лейтмотив кампанії був особливо доречним у рік святкування 200-ліття США, яке

супроводжувалося широкими суспільними дискусіями щодо актуальності історичного досвіду для відповіді на нові внутрішні і зовнішні виклики Америки. У час, коли багатьом американцям набридли республіканські лідери з їхніми внутрішньополітичними скандалами і зовнішньою політикою, яка втрачала ефективність, Дж.Картер постав як неординарний керівник загальнонаціонального виміру. Незважаючи на відчутний присмак популізму в його іміджі, багатьом громадянам було вельми до вподоби, коли він говорив про себе: "Я фермер, інженер, підприємець, соціальний стратег, вчений, губернатор і християнин"²¹. Проте цей компонент у кандидатській програмі нового господаря Білого дому був збалансований сумою концепцій, які спиралися на об'єктивний аналіз стану справ. Насамперед це можна було сказати про зовнішньополітичний світогляд Дж.Картера. Особою, якій він найбільше завдячував такій змістовності цього надзвичайно важливого аспекту своєї підготовки, був З.Бжезінський. Виглядало цілком очевидним, що його допомога і надалі залишалася необхідною новому президентові.

Сам З.Бжезінський твердо визначився з тим, яку кадрову позицію він хотів би посісти у новій адміністрації. Його цікавила посада помічника президента з питань національної безпеки. Щоправда, бесідуючи з президентом, він не був надто категоричним і назвав цей головний для нього посадовий приз поряд з відносно скромною посадою заступника держсекретаря²². З.Бжезінський також рекомендував на місце держ-секретаря кандидатуру С.Венса²³. У свою чергу С.Венс, як стверджує у мемуарах Дж.Картер, підтримував кандидатуру З.Бжезінського на пост, про який той мріяв²⁴. Якщо така підтримка і мала місце, то можна припускати, що вона не відзначалася беззастережністю. Принаймні в одному з інтерв'ю, узятому у нього дослідниками в межах проекту усної історії адміністрації, С.Венс наголошував, що кандидатури З.Бжезінського він не пропонував президентові як "найкращий вибір"²⁵.

16 грудня 1976 р. президент офіційно оголосив, що призначає З.Бжезінського на високу посаду помічника з питань національної безпеки. Він представив пресі свого нового близького співробітника в рідному містечку Плейнс у Джорджії. Місце презентації дало зрозумілий сигнал країні і світові: високий урядовець мав стати вирішальною фігурою в справі визначення президентської зовнішньополітичної стратегії. Сам новопризначений у короткій заяві зокрема зазначив: "Перед нами як країною постають дві фундаментальні альтернативи. Це або імператив зростання міжнародної співпраці, або мара розростання глобального неспокою. Це буде час, який потребуватиме вияву наших найкращих рис. Не лише інтелектуальних, але і моральних"²⁶.

Драматичність тону З.Бжезінського виявиться виправданою. Попереду в адміністрації Дж.Картера були непрості чотири роки при владі, позначені як кризовими подіями на міжнародній арені, так і нестандартними ситуаціями, у яких опинялися окремі члени уряду під час виконання своїх повсякденних обов'язків. Проте перш ніж їм необхідно було сконцентрувати всі свої моральні ресурси, поставала потреба інтелектуального старту президентства. Генератором ідей щодо зовнішньополітичної стратегії країни був у цей момент, насамперед, З.Бжезінський. 11 січня 1977 р. він зробив у своєму щоденнику такий запис: "Стає все очевидніше, що координація зовнішньої політики і злиття її з власним стратегічним змістом мають виходити з цього офісу. Спосіб, у який влаштована виконавча гілка влади і, зокрема, кадрове забезпечення держдепартаменту, вказує на те, що

оперативні рішення, переговори тощо можуть добре контролюватися держдепартаментом, міністерством оборони та іншими відомствами. Однак в уряді нема єдиного джерела стратегічного мислення і формулювання нових ідей вищого рівня"²⁷.

Рішучість З.Бжезінського негайно знайшла втілення в організації роботи над програмною доповіддю, яка мала в стислій формі сформулювати основи зовнішньополітичної стратегії адміністрації. Ідея цього документа була запропонована ним президентові 12 січня 1977 р. (наступного дня після того, як був зроблений процитований запис) і дуже припала йому до вподоби. Разом із З.Бжезінським над доповіддю працював його давній колега, гарвардський проф. С.Гантінгтон. Готовий текст президентові вручили 30 квітня того ж року в супроводі пояснювального меморандуму, написаного помічником з питань національної безпеки. Меморандум пропонував визначити майбутню зовнішню політику як "конструктивне глобальне зобов'язання". Воно не повинне було виглядати як нова антикомуністична коаліція, осучаснений атлантизм чи зосередження уваги на постколоніальних країнах. Ішлося, як зазначав З.Бжезінський, про "широкий архітектурний процес для нестабільного світу, організованого майже цілком на засаді національного суверенітету, однак усе більшою мірою взаємозалежного соціально й економічно"²⁸. Передбачалося, що за таких умов Америка мала розвивати свої стосунки з іншими країнами на трьох різних рівнях довіри, яких заслуговували відповідно найближчі друзі в індустріально розвиненому світі, новопосталі держави і, нарешті, держави-суперники в ідеологічній та військовій сферах. Інакше кажучи, Дж.Картерові пропонувалася зовнішньополітична стратегія, яка, з одного боку, зберігала прямий зв'язок з елементами реалістського курсу попередників, а, з іншого – мала бути теоретично опертою на усвідомлення зростаючої глобалізації і взаємозалежності схильного до симптомів "турбулентності" та "метастабільності" світу.

Доповідь визначала десять основних завдань, яких передбачалося досягати впродовж 4-річного президентського терміну. Їхній зміст був таким:

- Залучати Західну Європу, Японію та інші високо-розвинені демократії до тіснішої політичної співпраці через зростання інституалізації консультативних стосунків і в такий спосіб сприяти ширшій макроекономічній координації, спрямованій на створення стабільної та відкритої монетарної і торгової систем.

- Створити світову мережу політичних й економічних стосунків з новими лідерами, розширюючи відповідно до змісту історичного моменту попередню опору на Атлантичну співдружність.

- Розвивати більшою мірою налагоджені стосунки в системі Північ–Південь з метою створення істотної економічної стабільності і росту в третьому світі, зменшення ворожості до США, обмеження радянського впливу.

- Трансформувати радянсько-американські переговори про обмеження стратегічних озброєнь у переговори про скорочення цієї зброї і використовувати цей процес як першу цеглину в побудові стабільніших американо-радянських стосунків. Водночас передбачалося припинити радянське просування в регіонах шляхом підтримки американських друзів і втамовування джерел конфліктів, використовуваних Москвою. Радянська ідеологічна експансія мала бути припинена енергійнішою діяльністю Америки у справі оборони прав людини у світі і зусиллями надати детантові взаємного всеосяжнішого виміру.

- Нормалізація американо-китайських стосунків, які оцінювалися як центральний елемент стабілізації американської глобальної політики і наріжний камінь збереження миру у світі.

• Досягти всеосяжного близькосхідного врегулювання, без якого радикалізації арабського світу і повернення Радянського Союзу на Близький Схід уникнути не можна.

• Започаткувати процес прогресивних і мирних трансформацій Південної Африки в напрямі дворасової демократії. Водночас гуртувати коаліцію поміркованих чорних африканських лідерів з метою позбавлення континентальної радикалізації живильних соків, а також задля ліквідації радянсько-кубинської присутності на континенті.

• Приборкати високі рівні глобальної озброєності як через одностороннє скорочення озброєнь, так і через міжнародні угоди.

• Підвищити глобальну чутливість до становища з людськими правами шляхом дій, орієнтованих на підкреслення поваги США до таких прав, а також через багатосторонні і двосторонні ініціативи, які мали стимулювати інші уряди до надання пріоритетів цій проблемі.

• Підтримувати обороноздатність, яка б давала змогу на стратегічному і конвенціональному рівнях утримувати Радянський Союз від ворожих дій та політичного тиску.²⁹

Як згадує З.Бжезінський, цей аналітичний документ дуже імпонував президентові. Він неодноразово послуговувався окремими його положеннями для підготовки своїх публічних виступів. Сама доповідь стала своєрідною програмою дій для всього його 4-річного терміну повноважень, хоч, за словами її головного автора, пізніше неодноразово адаптувалася до конкретних політичних обставин.

Значною мірою ідеї З.Бжезінського вплинули на інший програмний зовнішньополітичний текст адміністрації. 22 травня 1977 р. Дж.Картер виступив на випускній церемонії в університеті Нотр-Дам. Фактично промова у невеликому освітньому закладі в місті Саут Бенд (Індіана), яке міститься в серці питомої Америки, на межі Середнього Заходу й Озерного краю, була адресована всьому світові. Це одразу збагнули поза межами країни, оцінивши її як маніфест концептуальних засад зовнішньої політики нового керівника Сполучених Штатів і його команди. Центральна ідея, яку Дж.Картер прагнув донести до аудиторії, була цілком транснаціоналістська за своїм характером. "Ми не можемо далі, – наголошував він, – відділяти традиційні питання війни і миру від нових глобальних проблем справедливості, рівноправності і людських прав"³⁰. Америка, говорив промовець, не повинна була боятися нового світу. Навпаки, їй слід було взяти участь у його формуванні засобами нової зовнішньої політики, ґрунтованої на "незмінній порядності її цінностей" і "оптимістичній історичній візії", відкритості і націленості на "конструктивне глобальне зобов'язання"³¹.

Дж.Картер окреслив п'ять головних практичних напрямів, які, на його думку, найліпше ілюстрували, як адміністрація використовує у своїй діяльності згадані настанови. Першою серед них згадувалася політика оборони людських прав як "фундаментальної засади" зовнішньої політики країни. Президент підкреслював, що він свідомий "меж впливу морального напучування" і неможливості здійснення зовнішньополітичного курсу засобами "жорстких моральних гасел". Проте, з іншого боку, він висловлював упевненість в тому, що було б неприпустимою помилкою недооцінювати "силу слів та ідей, які втілюються цими словами". Інші дипломатичні пріоритети виглядали так: зміцнення зв'язків між індустріальними демократіями; залучення Радянського Союзу до спільних дій з метою припинення гонки стратегічних озброєнь; мирне врегулювання на Близькому Сході; зменшення загрози поширення ядерної зброї і всесвітнього розповсюдження конвенціональних озброєнь³². Усі ці завдання розглядалися як початкові кроки на шляху до створення

"ширших меж міжнародної співпраці, відповідних вимогам нових мінливих історичних обставин"³³.

Останнім програмним текстом, який окреслював стратегічні орієнтири адміністрації Дж.Картера в перші місяці її діяльності, став виступ самого З.Бжезінського перед Тристоронньою комісією під час щорічної сесії організації в жовтні 1977 р. у Бонні. Ця доповідь певною мірою підсумовувала заяви, зроблені раніше президентом США і його помічником з питань національної безпеки. Багато її положень текстуально майже збігалися з президентськими документами. Проте З.Бжезінський не лише посилював акценти на тих питаннях, які вже були внесені до порядку денного Білого дому, але і запропонував детальніші теоретичні обґрунтування їхньої актуальності.

Проблема, якої він насамперед торкнувся, полягала, за його висловом, у "подоланні кризи духу", притаманної американському та іншим західним суспільствам. Одним з джерел такої кризи стало посилення тенденції у багатьох частинах політично активізованого світу сприймати раніше здавалося б універсальні західні суспільні цінності як "старосвітський погляд" на стан речей. Ось чому нова адміністрація вирішила зробити наголос на потребі відродження "духовної співвіднесеності" Америки з новітніми глобальними дилемами. Білий дім також приходив до висновку про необхідність ідентифікувати Сполучені Штати із засадничим принципом, згідно з яким "зміни є позитивним феноменом", їх можна спрямовувати в конструктивному напрямі і зробити сумісними з американськими духовними цінностями. Саме з таких настанов виходив Вашингтон, наголошуючи на правах людини, – зазначав З.Бжезінський і продовжував: "Ми віримо в те, що права людини є ідеєю, історичний час якої настав. У цьому світі люди через зростаючу грамотність, ліпші комунікаційні можливості і сильніше відчуття взаємозалежності вимагають і відстоюють свої основні права"³⁴.

За словами високого американського урядовця, феномен уваги до прав людини в різний спосіб виявляв себе в багатьох частинах світу включно із самою Америкою. Нова адміністрація не мала наміру робити з цього феномену передумову для конкретних двосторонніх стосунків з іншими країнами. Проте вона була переконана в тому, що ні Америка, ні Захід загалом "не повинні були соромитися своєї відданості справі оборони прав людини"³⁵. Промовець, однак, був переконаний, що тривожна для нього криза духу в Америці наближалася до свого завершення. Це, на його думку, виявляло себе у відродженні американського оптимізму, піднесенні американського ідеалізму і новому посиленні відданості Америки реформам³⁶.

Торкаючись сприйняття загальних принципів світової політики, З.Бжезінський наголошував на тому, що адміністрація Дж.Картера розглядає стосунки з Японією та Західною Європою як наріжний камінь своєї стратегії "глобального зобов'язання". При цьому Америка мала намір поновлювати претензію на провідну роль на міжнародній арені у формі "спільного лідерства" зі своїми друзями. Разом з тим тепер уже колишній директор Тристоронньої комісії (посада взагалі ліквідувалася) був свідомий того, що конструювання "геометричного світу", двостороннього, тристороннього чи пентагонального, – містить у собі свої вади. Ідеться, зокрема, про те, що така стратегія ігнорує країни на шляху розвитку, а, отже, вона негуманна, нереалістична і в перспективі шкідлива. На його думку, Америка мала наближати новий міжнародний порядок, чутливіший до "глобального прагнення більшої соціальної справедливості і самореалізації особи"³⁷.

У котрий раз наголосивши на непривілейованості і "змішаному" характері стосунків з Москвою, зауваживши особливу роль співпраці з Пекіном, який міг "неймовірно допомогти в підтриманні глобальної рівноваги", З.Бжезінський сформулював головний висновок своєї промови перед колегами-трайлатералістами. На його переконання, країни, які вони представляли, мали зосередитися на пошуку нової парадигми зовнішньої політики. Якщо раніше зусилля Заходу були сфокусовані на проблемах, пов'язаних із "холодною війною", що породило "концентровану зовнішню політику", підтримувану громадською думкою, то тепер наставала інша доба: "Концентрована зовнішня політика повинна дати дорогу комплексній зовнішній політиці, яка надалі не є сфокусованою лише на одному, драматичному завданні, такому, як захист Заходу. Замість цього ми мусимо націлитися на далеке і складне завдання надання нових обрисів світові, який несподівано став політично пробудженим і соціально негнотним"³⁸.

Ішлося, таким чином, про те, що Америка і Захід загалом повинні були від стратегії власної пасивної і активної оборони перейти до стратегії наполегливого і довготермінового трансформування світу з метою створення прогнозованого і неантагоністичного з погляду західних суспільств міжнародного глобального докілья. Ставлячи перед західним світом завдання такого розмаху, помічник президента США з питань національної безпеки заглядав далеко за небосхил міжнародної політики. Звичайно, З.Бжезінський і сам усвідомлював, що справа, якою він закликав перейнятися, потребуватиме зусиль не одного десятиліття. Проте його цікавили саме монументальні стратегічні проблеми міжнародної політики. Нарешті, він був переконаний у тому, що, окрім нього, поряд із главою держави не було нікого, хто з більшою яскравістю і хистом міг би говорити про політико-філософські виклики національній зовнішній політиці.

Однак З.Бжезінський був не єдиним джерелом зовнішньополітичного аналізу, яким користувався Дж.Картер на початковому етапі визначення орієнтирів своєї адміністрації. Поряд зі згаданими вже Дж.Боллом і Р.Гарднером у його оточенні ще на етапі президентської кампанії були помітними такі фахівці як Е.Лейк і Р.Голбрук, які, як і З.Бжезінський, працювали у кандидатський команді. Ще один експерт співпрацював з майбутнім президентом на епізодичній основі, хоч його думка важила багато. Цим знавцем міжнародних проблем був С.Венс. У жовтні 1976 р. він запропонував Дж.Картеру для ознайомлення свій власний меморандум. У ньому визначалися конкретні завдання і пріоритети, які пропонувалося прийняти як визначальні у разі перемоги на виборах.

Документ рекомендував новому президентові орієнтуватись на п'ять "базових елементів" своєї зовнішньої політики.

- У стосунках з Радянським Союзом зберігати рішучу тверду позицію і стояти на сторожі ключових американських інтересів водночас з діями, спрямованими на зменшення напруженості між двома державами. Незважаючи на першорядне значення американо-радянських відносин, вони не повинні домінувати в зовнішній політиці такою мірою, щоб призводити до нехтування іншими важливими проблемами.

- Посилити увагу до широкого комплексу питань, пов'язаних зі стосунками між "індустріалізованим" і "неіндустріалізованим" світами, а також до глобальних проблем, таких як енергетичні, демографічні, природо-захисні та нерозповсюдження ядерної зброї.

- Продовжити на міжнародних форумах непохитно підтримувати права вільних людей, уникаючи при цьому "нереалістичного" втягнення у внутрішні справи інших урядів.

- Реалізуючи зовнішню політику, слід діяти зважено і без поспіху, не намагаючись зробити відразу все або розв'язати всі світові проблеми. Увага має бути зосереджена не лише на кризах поточного моменту, але і на довготермінових загальних завданнях.

- Нова адміністрація має визнати необхідність зробити Конгрес і американський народ своїми партнерами в питаннях зовнішньої політики. Для цього президенту необхідно прийняти на себе головну керівну роль у цій ділянці і докласти значних зусиль до виховання у громадськості відчуття відмінності між довготерміновими і короткотерміновими інтересами, а також між інтересами всієї країни й окремих гілок влади чи суспільних груп³⁹.

Ознайомившись з цими пропозиціями (до них додавався ще і доволі детальний огляд регіональних справ), майбутній президент не міг не помітити того, що вони частково перегукувалися з ідеями З.Бжезінського. Це було цілком природним, тому що обидва аналітики-стратегі пройшли школу Тристоронньої комісії. Проте не меншими були і розбіжності у пріоритетах двох консультантів. С.Венс, вочевидь, був схильним надавати більшої ваги стосункам із СРСР, виявляв менший рівень трайлатералістського ентузіазму і, на загал, відзначався тяжінням до менш глобалістського, менш візіоністського і більш буденно-практичного та поміркованого погляду на завдання США у світі. Свідченням цього були не лише окремі пропонувані ним оцінки, але і порядок його викладу: радянський напрям стояв на першому місці. Натомість З.Бжезінському були притаманні інші риси не лише на теоретичному та стилістичному рівнях. Він також дотримувався виразно відмінної ієрархії регіональних і функціональних напрямів зовнішньої політики країни.

Цілком зрозуміло, що за обставин плюралістичного і змагального процесу зіставлення різних концепцій в оточенні політика – глави держави, який визначається зі своїми настановами, такі розбіжності могли стимулювати пошуки консолідованих позицій. Проте, за умов дотримання тих самих поглядів чільними співавторами президентської політики на стадії її розгорнутого втілення така нетотожність світоглядів приховувала в собі загрозу конфлікту в найближчому оточенні глави держави. Як засвідчує наше дослідження, запрограмованість такого конфлікту була очевидною. Це, однак, мав бути не конфлікт між "яструбами і голубами", а конфлікт між двома широкими настановами щодо міжнародної політики, модернішу і комплекснішу серед яких репрезентував З.Бжезінський.

Гадаємо, що проблема впливу З.Бжезінського на визначення зовнішньополітичних настанов адміністрації Дж.Картера заслуговує на подальшу дослідницьку розробку як у ширшому хронологічному плані, так і з огляду на її вміщення у загальний контекст вивчення процесу концептуалізації американської зовнішньої політики в цілому.

³⁸ Andrianopoulos G.A. Kissinger and Brzezinski. The NSC and the Struggle for Control of US National Security Policy. – N. Y., 1992. ³⁹ Dumbrell J. The Carter Presidency A Reevaluation. – Manchester; N.-Y., 1995; Moens A. Foreign Policy Under Carter. Testing Multiple Advocacy Decision Making. – Boulder; San Francisco; Oxford, 1990; Smith G. Morality, Reason and Power. American Diplomacy in the Carter Years. – N. Y., 1986; Strong R. A. Working in the World. Jimmy Carter and the Making of American Foreign Policy. – Baton Rouge, 2000; Thornton R.C. The Carter Years. Toward a New Global Order. – N.-Y., 1991; Jimmy Carter. Foreign Policy and Post-presidential Years

/ Ed. by H. Rosenbaum a. A. Ugrinsky. – Westport (Conn.), 1994. ³ Vaughan P. G. Beyond Benign Neglect : Zbigniew Brzezinski and the Polish Crisis of 1980 // Polish Review. – 1999. – Vol. XLIV. – № 1; Garrison J. Explaining Change in the Carter Administration's China Policy : Foreign Policy Adviser Manipulation of the Policy Agenda // Asian Affairs, An American Review. – 2002. – V. 29. – № 2. ⁴ Низка наукових публікацій, в українських виданнях, присвячених З.Бжезінському, належить нам. Грищенко Т.А. З.Бжезінський і організаційна історія Ради Національної Безпеки США // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка. Історія. – 2002. – Вип. 62. Грищенко Т.А. Біля витоків тристоронньої стратегії: Збігнев Бжезінський і початковий етап діяльності Тристоронньої комісії // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка. Міжнародні відносини. – 2003. – Вип. 25–28. Грищенко Т.А. З.Бжезінський і організація роботи Ради Національної Безпеки США в роки адміністрації Дж.Картера (1977–81) // Вісн. Київ. славистичного ун-ту. Історія. – 2003. – Вип. 14. ⁵ Interview with Jimmy Carter, Miller Center Interviews. Carter Presidency Project, vol. XIX, November 29, 1982, Jimmy Carter Library. – P. 2. ⁶ Brzezinski Z. Power and Principle. Memoirs of the National Security Adviser. 1977–1981. – N.-Y., 1983. – P. 5. ⁷ Ibid. – P. 6. ⁸ Ibid. – P. 7. ⁹ Ibid. ¹⁰ Carter J. Our Foreign Relations. Presentation to the Chicago Council on Foreign Relations. March 15, 1976 // The Presidential Campaign 1976. Vol. 1, Part 1. Jimmy Carter. – Washington, 1978. – P. 112. ¹¹ Ibid. – P. 113. ¹² Ibid. – P. 116. ¹³ Ibid. ¹⁴ Ibid. ¹⁵ Ibid. – P. 117. ¹⁶ Jimmy Carter's Platform Program // The Presidential Campaign 1976. Vol. 1, Part 1. Jimmy Carter. – Washington,

1978. – P. 224–249. ¹⁷ The Second Presidential Debate at the Palace of Fine Arts // The Presidential Campaign. 1976. Vol. 3, The Debates. – Washington, 1979. – P. 94. ¹⁸ Brzezinski Z. Power and Principle... – P. 8. ¹⁹ Interview with Jimmy Carter... – P. 39. ²⁰ The Second Presidential Debate at the Palace of Fine Arts... – P. 100. ²¹ Carter J. Why Not the Best? // A Government as Good as Its People. – N.-Y., 1977. – P. 43. ²² Interview with Zbigniew Brzezinski, Madeleine Albright, Leslie Denend, and William Odom. Miller Center Interviews. Carter Presidency Project. Vol. XV, February 18, 1982. Jimmy Carter Library. – P. 60. ²³ Brzezinski Z. Power and Principle... – P. 11. ²⁴ Carter J. Keeping Faith. Memoirs of a President. – N.-Y., 1983. – P. 52. ²⁵ The Carter Presidency. Fourteen Intimate Perspectives of Jimmy Carter. – Lanham; N.-Y., 1990. – P. 142. ²⁶ Brzezinski Z. Power and Principle... – P. 12–13. ²⁷ Ibid. – P. 48. ²⁸ Ibid. – P. 53. ²⁹ Ibid. – P. 53–56. ³⁰ Foreign Policy and National Character: Commencement Address by President Carter at the University of Notre Dame, May 22, 1977 // American Foreign Relations. 1977. A Documentary Record. – N.-Y., 1979. – P. 174. ³¹ Ibid. ³² Ibid. – P. 174–176. ³³ Ibid. – P. 177. ³⁴ Brzezinski Z. American Policy and Global Change. Remarks before the Trilateral Commission, Bonn, October 30, 1977 // American Foreign Relations. 1977. A Documentary Record. – N.-Y., 1979. – P. 456. ³⁵ Ibid. ³⁶ Ibid. – P. 456–457. ³⁷ Ibid. – P. 458. ³⁸ Ibid. – P. 465. ³⁹ Vance C. Overview of Foreign Policy Issues and Positions // Vance C. Hard Choices. Critical Years in America's Foreign Policy. – N.-Y., 1983. – P. 441–442.

Надійшла до редколегії 27.09.04

І.О.Іваньков, асп.

ЕТНІЧНІ НІМЦІ УКРАЇНИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ

На основі даних архівних джерел та німецькомовної літератури розглянуто проблему участі представників етнічної німецької меншини України у фронтових і допоміжних формуваннях збройних сил гітлерівської Німеччини.

The problem of participation of representatives of ethnic German minority in Ukraine in front-line and auxiliary military formations of Nazi's Germany is studied in the article on the basis of the archival sources and German-speaking literature.

Друга світова війна спричинила значні соціальні катаклізми серед багатьох народів та етнічних груп Європи, особливо східної. Однією з таких груп, яка опинилася у центрі військово-політичного протистояння, були етнічні німці, що проживали за межами Рейху, у т. ч. й на території України – т. зв. "фольксдойче". Німецька етнічна меншина, яка до початку другої світової війни налічувала близько півмільйона осіб, після війни майже зовсім зникла з території нашої країни.

Сучасна українська історична наука досягла суттєвих позитивних зрушень у вивченні складної та повної протиріччя історії етнічних німців України¹. Однак на тлі широкого висвітлення становища німецького населення нашої Батьківщини у довоєнні роки, доля українських німців у ході другої світової війни окреслена лише окремими статтями М.В.Коваля, П.В.Медведка, О.В.Соловйова, В.К.Клеца².

Відаючи належне вже проведеним дослідженням, слід у той же час відзначити потребу в подальшому детальному аналізі гітлерівської окупаційної політики стосовно етнічних німців України, її специфічних рис і проявів на основі архівних джерел та спираючись на здобутки сучасної німецької історичної літератури. На відміну від вітчизняної історіографії, у якій проблеми соціальної історії німецької етнічної меншини СРСР тривалий час замовчувалися і лише в роки перебудови почалися перші спроби ліквідації цього інформаційного вакууму, німецькі науковці, зокрема М.Бухсвайлер, І.Фляйшхауер, Р.Х.Вальт, У.Май, А.Айсфельд активно досліджували історію своїх співвітчизників на території країн Східної Європи, у т. ч. й на землях України³.

Разом з тим, що стосується участі українських "фольксдойче" у військових формуваннях гітлерівської Німеччини, яка, як відомо, широко використовувала німецьку діаспору Європи у своїх воєнно-стратегічних цілях, то на цю тему ні у вітчизняній, ні у німецькій науці практично немає спеціальних праць.

Загалом традиція створення воєнізованих загонів з українських "фольксдойче" йшла ще від початку ХХ ст., коли етнічні німці України формували свої озброєні підрозділи під час революційних подій 1905–1906 рр., а також у 1917–1920 рр. для боротьби з махновцями та

реквізичійними комісіями більшовиків⁴. Якісно новим рушієм для утворення найрізноманітніших військових підрозділів з німецького населення стала окупаційна політика гітлерівської Німеччини на території України.

Ця політика є зразком антилюдського, антигуманістичного, волюнтаристичного ставлення до людини як такої та водночас зразком двох явищ, що вирізняли нацизм Гітлера серед інших тоталітарних режимів ХХ ст. – почуттям надпатріотизму, міцної національної єдності з усіма представниками "німецько-нордійської раси" й одночасно глибокої ненависті до інших "неарійських" рас і народів.

Представники німецької "раси" навіть за межами Німеччини, у Радянському Союзі та Україні розглядалися нацизмом як представники вищої культури та свідомості і повинні були використані як союзники в окупаційній політиці. Нацистський окупаційний режим в Україні, встановлений у 1941–1944 рр. в ході жорсткої війни з Радянським Союзом, зводився, зокрема, до вивільнення т. зв. "життєвого простору" для німців та німецької колонізації протягом післявоєнних десятиліть. Цей режим розгорнув надзвичайно активну співпрацю з німцями, які ще до війни проживали на території України і не лише вижили в ході сталінських репресій 30-х рр., а й відзначалися після цих репресій антирадянськими і пронацистськими настроями. Для них гітлерівці створили умови максимального сприяння у суспільно-політичній, соціально-економічній, національній та культурно-освітній сферах, розраховуючи, безсумнівно на зворотну всебічну підтримку та співпрацю.

"Фольксдойче" широко залучалися окупаційною владою не лише до колонізації українських земель, не лише до роботи в цивільній адміністрації в Україні, але й до служби в поліцейських органах, військах СС, вермахті, до охорони об'єктів військового значення. Слід зазначити, що посилена увага до етнічних німців України з боку окупантів, різноманітні дискримінаційні заходи, спрямовані на перерозподіл майна між слов'янами та німецькомовними колоністами викликали опір місцевого населення. Партизанські загони, як радянські, так і українські націоналістичні, становили велику небезпеку для помість, колоній і сіл етнічних

німців. Багато командирів Української повстанської армії звітували про конфіскацію вброю, зібраного "фольксдойче"⁵.

Відтак ще 5 серпня 1942 р. було видано розпорядження рейхскомісара України Е.Коха сформувати загони самооборони "фольксдойче". Тоді досить потужний загін самооборони був сформований з німців Миколаєва: на чолі загону стояв місцевий бургомістр. На кінець 1941 р. на о. Хортиця до вермахту було мобілізовано близько 1500 "фольксдойче", а у районі Великого Токмака (Запоріжжя) з них у серпні 1943 р. сформували кавалерійський полк СС⁶. Німецькі юнаки багатьох колоній Запоріжжя йшли служити до гітлерівської армії: зокрема, із с. Кронсвейде до вермахту були залучені Карнеліус Ремпель (віком 27 років) та Дитріх Деркзен (віком 21 рік)⁷.

Тривало і створення німецьких антибільшовицьких загонів самооборони у Північній Україні. Згідно з доповіддю командира потужного партизанського з'єднання на Поліссі Сидора Ковлака від 2 березня 1943 р. з молодих німців-колоністів на Житомирщині нацисти створили каральні загони "СС Танердойч" ("Німці серед ялин") для боротьби з партизанами та для охорони комунікацій⁸.

16 листопада 1942 р. на засіданні Дніпропетровського міського управління окупаційної адміністрації також було вирішено повністю формувати місцеву поліцію із німців та "фольксдойче", оскільки українські поліцейські загони були недостатньо надійними⁹.

Певні дані свідчать про те, що українські етнічні німці могли проявляти військову активність ще до настання гітлерівської окупації. Напередодні війни у селян-"фольксдойче", можливо, зберігалася зброя. Так, 3 серпня 1941 р. Й.Сталін отримав від командування Південного фронту шифротелеграму, у якій повідомлялося: "Військові дії на Дністрі засвідчили, що німецьке населення стріляло зі своїх вікон та городів по наших відступаючих військах"¹⁰. Утім, постає закономірне питання: чи можна вірити цим повідомленням, які були здійснені в хаосі відступу радянської армії, а згодом слугували виправданням для депортації етнічних німців.

До складу німецької армії нацистське командування завжди радо набирало представників т. зв. "нордичних" народів, причому не тільки "фольксдойче", а й данців, фламандців, голландців, норвежців тощо¹¹. Генерал-лейтенант Пауль Шеєр (начальник охоронної поліції й жандармерії Київської і Полтавської обл.), виконуючи завдання обергрупенфюрера СС Ганса-Адольфа Прютцмана (генерал-поліція України), сформував охоронну поліцію з 1000 українських "фольксдойче" та двох рот естонців німецького походження (понад 200 чол.)¹².

Одним із джерел поповнення німецьких збройних сил українськими етнічними німцями також став контингент радянських військовополонених, серед яких певний, хоча й незначний, відсоток становили "фольксдойче". За даними німецького дослідника М.Бухсвайлера на 22 червня 1941 р. в складі Робітничо-селянської червоної армії перебували близько 22 тис. етнічних німців¹³. Дніпропетровський дослідник В.К.Клец наводить іншу цифру – 33516, з них 1500 на командних посадах¹⁴. Напередодні Великої Вітчизняної війни до лав РСЧА активно призивалося чоловіче населення німецьких колоній України. Так, із селища Ной-Позен (Смільчинський р-н Житомирської обл.) у 1941 р. до Збройних сил СРСР були призовані 10 німців, серед них Кламм Ернст, Юнке Ріхард, Шубц Роберт, Рейман Евальд та ін.¹⁵.

Нацистська система класифікації військовополонених передбачала поділ їх, по-перше, за національностями (відразу відділяючи етнічних німців від решти військовополонених), а по-друге, за трьома категоріями політичної довіри: політично небажані, політично безпечні, політично гідні довіри. Іноді рекомендувалося військовополонених третьої категорії залучати до фізичної ліквідації представників першої¹⁶. Українські "фольксдойче" – колишні червоноармійці, якщо вони не були членами комуністичної партії, як правило підпадали під цю третю категорію.

У жовтні 1941 р. на рівні Верховного головнокомандування збройними силами Німеччини (ОКВ) було вирішено, що радянські військовополонені – "фольксдойче", після встановлення їхньої національної приналежності звільняються з полону і можуть повертатися до тих місць, де вони раніше мешкали до призову в радянську армію. Зрозуміло, що це стосувалося, у першу чергу, українських етнічних німців, оскільки вони могли реально повернутися на Україну, яка на осінь 1941 р. в значній мірі вже була окупована Рейхом. Російські німці не мали такої можливості, оскільки в СРСР їх вважали зрадниками не тільки тому, що вони були німці, а й тому, що побували у ворожому полоні. Відтак не дивно, що багато військовополонених "фольксдойче" з Радянського Союзу йшли на реальну, у т. ч. й військову, співпрацю з гітлерівським режимом.

Ця військова співпраця офіційно регламентувалася розпорядженням Головнокомандування сухопутними військами Німеччини (ОКХ) від 24 липня 1941 р., згідно з яким колишні червоноармійці німецької національності з України та балтійських країн при встановленні їхньої політичної благонадійності могли використовуватися як військові перекладачі та солдати "допоміжних поліцейських формувань". Необхідно зазначити, що цей відбір "фольксдойче" проводився не лише у німецьких таборах для військовополонених, розташованих далеко в тилу, а також і у прифронтових зонах, які були адміністративно підпорядковані ОКХ¹⁷.

Згідно з директивою від 10 жовтня 1941 р. по Групі армій "Південь" з відібраних військовополонених – етнічних німців, слід було формувати допоміжні загони для охорони решти колишніх радянських військовослужбовців. Відомий дослідник німецької етнічної меншини на Україні д-р Карл Штумпп повідомляв після відвідання табору для військовополонених поблизу Кременчуга на початку 1942 р., що всі "фольксдойче" були звільнені з нього і зараз частина з них використовується у допоміжних військових формаціях¹⁸.

Своїм розпорядженням від 29 травня 1942 р. ОКВ постановляло: "Не слід сприймати захоплених радянських "фольксдойче" як військовополонених й обходитися з ними як із військовополоненими. Їх слід розмішувати та харчувати нарівні з німецькими військовослужбовцями". Далі в розпорядженні містилася інформація про те, що придатних до військової служби етнічних німців необхідно призивати служити до відділу військовополонених ОКВ (охорона місць розташування полонених), у той час як непридатних треба влаштовувати військовими перекладачами у таборах для полонених¹⁹.

Потреба у "фольксдойче"-перекладачах згодом поширилася не лише на місця ув'язнення військового призначення, а й на строїові з'єднання німецької армії. Офіційно з початку грудня 1942 р. розпочався призов етнічних німців радянського походження до вермахту як перекладачів. Також і Г.Гімлер дав свою згоду на використання цих людей для перекладів у військах СС. Німецький дослідник В.Фішнец зазначає, що усього

3500 "фольксдойче", які раніше мали радянське громадянство, знаходилися одночасно на дійсній військовій службі в німецькій армії в різних званнях й одночасно на посадах перекладачів²⁰.

Із 1943 р. розпочався призов східноєвропейських "фольксдойче" до лав військ СС – елітних з'єднань гітлерівської Німеччини. Хоча офіційний наказ Г.Гіммлера про набір до підрозділів військ СС чоловіків "фольксдойче" зі Сходу був виданий лише 28 липня 1944 р., мобілізація етнічних німців України до СС стала звичною справою з того моменту, коли на радянсько-німецькому фронті відбувся остаточний перелом на користь радянської армії (середина 1943 р.)²¹.

Ідея сформувати з "фольксдойче" нові дивізії та бригади СС, крім суто військового аспекту, була привабливою і з погляду об'єднання всіх німців у складі Третього Рейху²². Першою такою дивізією стала 7 добровольча гірська стрілецька дивізія СС "Принц Євгеній". Вона створювалася із німців, які проживали на Балканах. Згодом із "фольксдойче" були сформовані також 22 добровольча кавалерійська дивізія СС "Марія Терезія" (до складу якої входив і згаданий вище полк українських "фольксдойче" з-під Запоріжжя), 26 панцер-гренадерська дивізія СС "Хунгарія" та 31 добровольча гренадерська дивізія СС "Богемія та Моравія". Старшими офіцерами в цих дивізіях були, як правило, рейхсдойче, а молодші офіцери, унтер-офіцери та рядові – "фольксдойче". Втім були й виключення. Так, 7 дивізією СС командував колишній румунський генерал, німець за національністю, бригаденфюрер СС Артур Флєпс.

Окрім призовників з України та інших окупованих територій Радянського Союзу, станом на кінець 1943 р. у військах СС служило 122460 нерадянських "фольксдойче" із таких країн²³. Данія – 1292 чол., Словаччина – 5390, Угорщина – 22125, Румунія – 54000, Сербія (включаючи поліцейські формування СС) – 21516, Хорватія – 17537 чол. Разом це складало 122460 чол.

Отже, з етнічних німців, які народилися і виростили за межами Німеччини, зокрема в Україні, комплектувалися багато дивізій та бригад СС, зокрема, такі відомі у військовій історії другої світової війни з'єднання як "Вікінг", "Валлонія". Примітно, що есесівці "фольксдойче" із СРСР у бойових діях завжди відзначалися фанатичною стійкістю та мужністю. Зокрема, під час німецької оборони прибалтійського міста Нарви (лютий–липень 1944) добровольчі з'єднання СС проявили таку стійкість у боях на даній ділянці фронту, що цей епізод увійшов в історію як "Битва європейських СС"²⁴. Можливо це пов'язано з особистими долями цих людей, які мусили жити і виживати в умовах протистояння двох найжорстокіших режимів світу. Утім, це не знімає з цих підрозділів відповідальності за скоєні злочини організації СС проти людства.

Слід зазначити, що у багатьох випадках військові підрозділи українських "фольксдойче" самі несуть на собі тягар цих злочинів, зокрема за геноцид євреїв, організований у Трансністрії (південній області України з румунською цивільною адміністрацією). Місцеві етнічні німці Трансністрії згідно з домовленістю між румунським губернатором Алексану та вищими офіцерами СС (серпень 1942) були об'єднані в озброєні загони, загальна чисельність яких досягала 8 тис. чол.²⁵. Із них 7,5 тис. у ході служби було гарантовано отримання майна, конфіскованого у євреїв Одеси²⁶. Загальне командування ними здійснювала зондеркоманда СС "R" (SkR), яка була структурною одиницею в межах Управління по зв'язку з етнічними німцями (FoMi). Основним районом діяльності кадрових службовців SkR, а їх нараховувалося близько 160 чол. на чолі з бригаденфюрером СС Х.Хоффмаєром,

був Південь України, особливо Одещина. Штаб відділу знаходився у Ландау ("Трансністрія"). Філіали SkR також знаходилися у Хальбштадті та Нікополі²⁷.

Г.Гіммлер поставив завдання цій групі – реєстрація "фольксдойче" СРСР. Однак дослідження канадського науковця – д-ра Фелісії Стейгман – свідчать, що SkR також винна у масових убивствах єврейського населення Півдня України²⁸. "Фольксдойче" часто приймали участь у подібних акціях. Їхня озброєна група у складі 25–30 чол. приїжджала до єврейського гетто і вимагала у місцевої румунської жандармерії передати їм певну кількість євреїв. Після цього у передмістях гетто розпочиналася кривава розправа.

Нацистська влада також широко використовувала українських етнічних німців для різного роду диверсійної діяльності в тилу радянських військ, а також у ході контрпартизанських акцій²⁹. Етнічні німці працювали в органах безпеки, вони співпрацювали із СД у виявленні радянських партизан. У районі Нікополя–Марганця жінка-"фольксдойче" Катрус-Ессенгер ("Петерс") – таємний співробітник СД і зондеркоманди СС була закинута як агент до комуністичного загону і видала підпільників німцям³⁰.

Загалом мобілізаційна військова стратегія гітлерівців щодо їхніх співвітчизників в Україні переслідувала одну мету – витворення на окупованих землях нового елітного прошарку населення, повністю забезпеченого з усіх боків соціального-економічного життя. З огляду на крайню мілітаризацію гітлерівської Німеччини й величезний авторитет у тодішньому німецькому суспільстві армії, як уособлення "кращих сил нації", "фольксдойче" після переможного закінчення війни мали б трансформуватися в особливу касту поселенців на території України. Утім поразка Третього Рейху унеможливила ці наміри. Етнічні німці України відтак знову перетворилися на народ-вигнанець, зазнавши при цьому великих людських втрат, ставши об'єктом помсти.

Друга світова війна взагалі спричинила колосальні жертви серед німецького населення як усієї Східної Європи, так і України зокрема. Одним із глобальних демографічних катаклізмів загальноєвропейського масштабу були депортації та переселення етнічних німців, здійснені як акт відплати за злочини Третього Рейху в ході війни. У Радянському Союзі, до складу якого входила й Україна, 1,5 млн німецького населення були репресовані в 1941–1948 рр. Із них загинуло 350 тис. чол.³¹.

Що стосується етнічних німців у складі гітлерівської армії, то їхні втрати, вочевидь, пропорційні загальним військовим втратам, яких зазнала Німеччина в ході бойових дій 1939–1945 рр. Безповоротні людські втрати збройних сил гітлерівської Німеччини, за сучасними оцінками російських військових істориків, за роки війни склали 4457 тис. чол. У їхньому числі: німців ("рейхсдойче") – 3600 тис., австрійців – 270 тис., судетських та ельзаських "фольксдойче" – 230 тис., громадян інших держав, у т. ч. етнічних німців СРСР – 357 тис. чол.³².

Точний підрахунок військових втрат українських "фольксдойче" в збройних силах Німеччини у 1941–1945 рр. залишається надзвичайно складним завданням не тільки через розпорошеність архівних документів Третього Рейху по різних країнах, а, у першу чергу, через велику різноманітність історичних та демографічних оцінок загальних втрат Вермахту у бойових діях. Також центральна проблема всіх статистичних досліджень – розходження в дефініціях, що нині не дозволяють більш-

менш точно визначити дані про військові втрати німецького населення СРСР. Наскільки вагомим і важливим є цей аргумент, можна простежити на двох прикладах. Німецький історик Г.Райхлінг у своєму підрахунку репатрійованих осіб німецької національності в ході та після другої світової війни враховує як військові жертви "фольксдойче", що загинули, будучи військовослужбовцями не вермахту, а інших армій (таких нараховувалося 162 тис. чол.). Поширення подібного підходу на інші групи німецького населення призвело б до того, що будь-яка людина німецької національності, яка загинула у другій світовій війні, будучи громадянином іншої держави, зараховувалася б у розряд німецьких втрат³³.

Слід, однак, чітко пам'ятати, що світова війна забрала життя тисяч українських етнічних німців, що загинули, захищаючи злочинний політичний режим своєї історичної батьківщини, яка стала для них останнім притулком у круговерті історії.

¹ Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Ін-ту соціології НАН України. – К., 1994; Кудряченко А.І. Німці України: минуле і сьогодення // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 19–23; Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995; Павленко Г.В. Німці на Закарпатті / Ужгородський ун-т; НДІ карпатознавства та ін. – Ужгород, 1995; Серайічук В.І. Німці на Україні // Український світ. – 1993. – № 1–2, 3–12; 1994. – № 1–2, 5–12; Чирко Б. Німці в Україні // Відродження. – 1997. – № 1; Вопросы германской истории. Немцы в Украине: Мат. укр.-германской науч. конф. – Днепропетровск, 1995. – 26–29 сентября; Геттингенский исследовательский центр. – Днепропетровск, 1996; Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Ред. кол. С.И.Бобилева. – Днепропетровск, 2001; Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Ред. кол. С.И.Бобилева (відп. редактор). – Днепропетровськ, 2002. ² Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941 – 1944 рр.) // УІЖ. – 1992. – № 5. – С. 15–28; Соловйов О.В. Діяльність гітлерюгенду серед українських фольксдойче // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Ред. кол.: С.И.Бобилева та ін. – Днепропетровськ, 2002. – С. 120–132; Клец В.К. Героизм советских немцев в борьбе против фашистской Германии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Ред. кол. С.И.Бобилева (відп. редактор). – Днепропетровськ, 2001. – С. 63–75. ³ Buchsweiler Meir. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984; Fleischhauer Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983; Eisfeld Alfred. Die Russland Deutschen / Mit Beiträgen von Detlef Brandes und Wilhelm Kahl. – München, 1992; Walth Richard H. Strandgut der Weltgeschichte: die Russlanddeutschen zwischen Stalin und Hitler. – Essen, 1994; Mai Uwe. "Rasse und Raum": Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS- Staat. –

Paderborn; München; Wien; Zürich; Schöningh, 2002. ⁴ Fleischhauer Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 32. ⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3838, оп. 1, спр. 32, арк. 84 (зв.). ⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206, оп. 2, спр. 26, арк. 35 зв. ⁷ Там само. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 25, арк. 24. ⁸ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні в 1941–1945 рр. 36. док. та мат. / За ред. О.С.Чорнобривцева – К., 1969. – С. 104. ⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 36. док. і мат. / За ред. П.М.Костриби та ін.). – К., 1963. – С. 172. ¹⁰ Полян П.М. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001. – С. 105. ¹¹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. – С. 121. ¹² Історія України: Док. Мат. / В.Ю.Король. – К., 2001. – С. 355. ¹³ Buchsweiler, Meir. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 354. ¹⁴ Клец В.К. Героизм советских немцев в борьбе против фашистской Германии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Ред. кол. С.И.Бобилева (відп. ред.). – Днепропетровськ, 2001. – С. 64. ¹⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 16, арк. 68. ¹⁶ Buchsweiler, Meir. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 355. ¹⁷ Eben da. – S. 356. ¹⁸ Eben da. ¹⁹ Eben da. – S. 357. ²⁰ Eben da. – S. 358. ²¹ Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1992. – № 5. – С. 20. ²² Шунков В.Н. Солдаты разрушения. (Организация, подготовка, вооружение и униформа ваффен СС). – М., 2002. – С. 24. ²³ Там само. – С. 25. ²⁴ Уильямсон Г. СС – инструмент террора. – Смоленск, 1999. – С. 277. ²⁵ History and Voices of the Tragedy in Romania and Transnistria / Dr. Felicia (Steigman) Carmelly / Citation from the Canadian House of Commons September 27, 2000. – Published on the Internet by Kenneth N. McVay, Founder and Director of Nizkor Project. ²⁶ History and Voices of the Tragedy in Romania and Transnistria / Dr. Felicia (Steigman) Carmelly / Citation from the Canadian House of Commons September 27, 2000. – Published on the Internet by Kenneth N. McVay, Founder and Director of Nizkor Project. ²⁷ Buchsweiler, Meir. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 325–326. ²⁸ History and Voices of the Tragedy in Romania and Transnistria / Dr. Felicia (Steigman) Carmelly / Citation from the Canadian House of Commons September 27, 2000. – Published on the Internet by Kenneth N. McVay, Founder and Director of Nizkor Project. ²⁹ Buchsweiler, Meir. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 358. ³⁰ Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1992. – № 5. – С. 18. ³¹ Гогун А. Война после войны. Репрессии против немцев в Центральной и Восточной Европе в 1944–1948 гг. // Русская мысль (Париж). – 2002. – № 4398. – С. 34. ³² Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил: Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф.Кривошеева. – М., 2001. – С. 362. ³³ Рюдигер Оверманс. Человеческие жертвы второй мировой войны в Германии. Анализ итогов исследования при особом внимании к вопросу о потерях вермахта и среди изгнанных лиц // Вторая мировая война. Дискуссионные. Основные тенденции. Результаты исследований. – М., 1997. – С. 297.

Надійшла до редколегії 22.09.04

І.М.Кісіль, асп.

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ МІЩАН ГЕТЬМАНЩИНИ СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Розглянуто правове становище міщан Гетьманщини середини XVIII ст. Дослідження ґрунтується на матеріалах розслідування "О мещанах в Малой России", здійсненого Генеральною військовою канцелярією за дорученням Сенату.

At this articles is examined the legal status petty bourgeois of Getmanschina in XVIII century. This research is founded on material "About petty bourgeois in Malorossia". This investigation was realized by Generalna viyskova kantselearia by order Senate or Russia empire.

Міста Гетьманщини за характером управління в середині XVIII ст. поділялися в основному на маґдебурзькі й ратушні. Маґдебурзьким правом користувалися міста, які отримали його ще за періоду їх підвладності Польській державі, а потім їхній особливий статус було підтверджено російськими царями. Ці міста мали самоуправління, власну судову і податкову систему. Друга група міст управлялася ратушами і не користувалася маґдебурзьким правом. Ці міста багато в чому залежали від місцевої старшинської адміністрації.

Значний внесок у дослідження життя міст Гетьманщини у свій час зробили В.А.Дядиченко, О.С.Компан, Т.О.Круглова, О.І.Путро, Г.К.Швидько та О.І.Гуржій¹. Ці та інші дослідники, головним чином, зосереджували свою увагу переважно на економічних проблемах українських міст, соціальних відносинах та

становій боротьбі. Так, російська дослідниця Т.А.Круглова на основі Генерального опису 1765–1769 рр. дослідила економічну структуру міських господарств міст Стародубського полку (м. Стародуб, Новгород-Сіверськ, Погар, Мглин, Почеп), а також м. Перяслав і Полтава. Г.К.Швидько у своєму дослідженні зосередила увагу на змінах у соціальній структурі населення міст Лівобережної України після її входження до складу Росії. Однак питання правового статусу міських станів, а особливо міщан та їхнього місця в соціальній структурі населення Гетьманщини є маловисвітленими в історіографії. Отже, метою нашої статті є характеристика особливостей правового статусу міщан Гетьманщини середини XVIII ст. Джерельну базу дослідження становлять матеріали справи, яка утворилася внаслідок запиту Сенату до Генеральної війсь-

кової канцелярії, про визначення правового статусу міщан², тобто, зазначене джерело відображає бачення владних структур правового статусу міщан та їхнього місця в соціальній структурі Гетьманщини.

У 1749 р. Канцелярія міністерського правління³, за дорученням Сенату, звернулася до Генеральної військової канцелярії із запитом дати визначення і з'ясувати порядок належності до міщанського стану. Запит було зроблено у зв'язку із судовою справою, розпочатою за поданням до Сенату чолобитної від грузинської княжни Марії Цицианової⁴. Княгині, як і іншим переселенцям-грузинам⁵, указом Єлизавети Петрівни було пожалувані двори посполитих у Лубенському полку. Однак у неї виникли проблеми із набуттям прав власності на пожалувані володіння, оскільки кілька дворів перебували у власності міщан, які не бажали визнавати над собою влади приватних осіб.

Для того, щоб дати ґрунтовнішу відповідь на запит Сенату, генеральна військова канцелярія наказала полковим канцеляріям зібрати із сотенних канцелярій відомості про правове становище міщан і на їхній основі скласти рапорти, які належало відіслати в найкоротший термін⁶.

Сотенні канцелярії повинні були відповісти на три наступні запитання: перше – "какие именно в малороссийских городах и местечках по гражданскому состоянию обретающееся обиватели по малороссийским правам мещанами быть должны", друге, конкретизованіше, – "которые имеют торговые промыслы в лавках всякими мелкими товарами, а иные ездят для продажи и покупки в разные местечка товаров же рыбы и соли и лавок не имеют, и живут в городе(х) и местечках своими дворами тако ж ремесленные люди, яко то шевцы, кравцы и прочие цеховые от все мещанами числятся имеют ли" і третє – "почему и по ревизияльным книгам мещане и бавячиесь купеческим промыслом кои живут в местечках писани мещанами ль обще а посполитие особо, или как мещане бавячиесь и купеческим промыслом так и посполитые к ратушам присутствующие которые купечества и промыслов не имеют, а имеют препитание рукоделием своим и писаны все посполитыми и для чего". Отже, від полкових канцелярій вимагалось дати визначення правового статусу міщан, специфіку їхніх занять і вказати, чому в ревізійних книгах їх записано посполитими⁷. На основі отриманої інформації полкові канцелярії склали рапорти і надіслали їх до Генеральної військової канцелярії.

Як ми вже зазначали, на Гетьманщині були міста, що керувалися маґдебурзьким правом, яке було їм пожалувано за часів, коли територія Гетьманщини перебувала під владою Польсько-Литовської держави. Незважаючи на це, Генеральна військова канцелярія звертається з відповідним запитом до сотенних канцелярій. Однак для того, щоб дати "обстоятельные рапорты", лише Київська і Стародубська сотенні канцелярії звернулися до магістратів із запитом визначення правового статусу міщан⁸.

Відповіді полкових канцелярій і чолобитна від ратуші м. Мена утворили справу "О мещанах в Малой России. Кто мещанином числится должен"⁹.

Уперше на важливість зазначеного джерела звернув увагу П.В.Клименко¹⁰. Автор використав рапорт полтавської полкової канцелярії для свого дослідження й опублікував його. Усі наступні дослідники – Л.Окиншевич, Г.С.Шамрай, Г.К.Швидько й О.І.Гуржій, у своїх працях також не використовували це джерело у

повному обсязі й обмежувалися лише витягами з окремих рапортів¹¹.

За своєю формою чи способом складання, документи цієї справи можна поділити на дві групи: перша – відповіді Гадяцької, Лубенської, Ніжинської, Полтавської та Прилуцької полкових канцелярій; друга – відповіді Київської та Стародубської полкових канцелярій. Головною відмінністю між цими двома групами документів є автори, укладачі рапортів, та джерела, на яких вони ґрунтуються. Рапорт Чернігівської полкової канцелярії, складений на основі донесень із чернігівського магістрату та березанської, волинської, менської і сосницької сотенних канцелярій, не можна віднести до якоїсь із зазначених груп, а тому його доцільно розглянути окремо. При цьому зміст зазначеного рапорту доповнює чолобитна від ратуші м. Мена, подана до Чернігівської полкової канцелярії міщанами на знак протесту проти дій сотника, який у донесенні до полкової канцелярії назвав їх посполитими.

Документи першої групи були складені полковими канцеляристами на основі Литовського статуту та донесень із сотенних канцелярій, які у скороченому вигляді вміщено до тексту рапорту, як це було зроблено у рапорті Полтавської і Чернігівської полкових канцелярій¹². Укладачі рапортів використовували лише окремі положення Литовського Статуту: 5 артикул 4 розділу й 6 артикул 12 розділу. Ці артикули призначали міщанам "головищину и навязку", відмінну від інших станів населення¹³. І саме цей аргумент було використано у більшості рапортів для виокремлення міщан від решти поспільства. Однак посилання на зазначені артикули Литовського статуту дають лише додаткову інформацію до характеристики правового становища міщан, а не дає визначення цього стану. Так, посилання на 6 артикул 12 розділу у рапортах прилуцької і ніжинської полкових канцелярій є головним аргументом відмінності міщан від решти поспільства. Однак саме на основі зазначеного артикулу, сотник менської сотні чернігівського полку заперечував права жителів м. Мена. Вищезазначені артикули Литовського статуту не давали визначення правового статусу міщан, а призначали їм лише нетипові для інших станів головщину і навязку. Слід зазначити, що Литовський Статут був достатньо повним зібранням діючих законів, розміщених у ньому в систематизованому порядку. Однак він не містив положень стосовно міст, що користувалися маґдебурзьким правом. Цю прогалину було враховано укладачами кодексу "Прав, за якими судиться малоросійський народ". Посилання на нього було зроблено лише в рапорті Лубенської полкової канцелярії, оскільки полковник Петро Апостол був одним із укладачів кодексу¹⁴.

Документи другої групи були складені на основі відповідей на запити до магістратів, які ґрунтувалися на привілеях польських королів та жалуваних грамотах, виданих російськими царями.

На середину XVIII ст. маґдебурзьким правом користувалася лише незначна група міст і як наслідок – відповіді тих полків, де не було таких, є короткі і лаконічні: "О том кому мещанами числится должно точно непоказано" чи "таковых которых должно числится мещанами неимеется". Такі відповіді подали Гадяцька полкова канцелярія¹⁵, і сотенні канцелярії Полтавського полку (крім кобеляцької сотні і м. Полтава). Інші сотенні і полкові канцелярії, включаючи й ті міста, де не було міщанського населення, все-таки намагаються дати визначення стану міщан.

У своїх рапортах канцеляристи-укладачі по-різному визначили критерій, за якими виокремлювали стан міщан, відповідно підбирали аргументи, які б мали підкреслити

відмінність міщан від інших станів, тобто спочатку давали визначення стану, а потім посилалися на джерела.

Ніжинська полкова канцелярія визнавала за характерну ознаку міщанського стану особисту свободу "не о каких иных малороссийских обывателях, как о посполитых свободных жительствоющих в знатных городах полковых, а (и) в меньших сотенных местечках в подданстве приватном ни за какими владельцами не бывали". Характеризуючи склад міщанства, у рапорті зазначається, що це "люде, кои имеют торговые промыслы в лавках и кои ездят за промыслом, тако ж и ремесленные люди кравцы, шевцы и протчие цеховые все мещанами числится могут"¹⁶.

Лубенська полкова канцелярія також характеризує міщан як людей, що "из давних лет ни вчем подданстве не были". Однак, щоб якось виокремити міщан з решти вільних станів, у рапорті зазначається: "но в свободе (кроме отбывания указных общенародных повинностей) под ратушным едино ведением состояли", тобто, вони підлягали владі міських органів управління. Визначаючи рід занять міщан, у рапорті коротко повідомлялося "иные промыслом купеческим, а другие ремеслом бавячиесь"¹⁷.

Прилуцька полкова канцелярія поставила питання "что формально мещанин есть", тобто, зробила спробу дати юридичне визначення оформлюваного стану. Її рапорт базувався лише на формальних ознаках підвладності й підсудності міського населення органам міського станового управління – магістратам і ратушам, від яких вони були залежними, чи від "команд своих".

Полтавська полкова канцелярія включила до своїх рапортів матеріали, подані сотенними канцеляріями. Більшість сотенних повідомлень дають цілком виразну відповідь – міщан у цих сотнях немає. Так відповіли Новосанджарівська, Білицька, Нефорошанська, Маяцька, Орлянська, Китайгородська, Керебердянська, Старосанджарівська, 2 полкова, Сокольська і Царичанська сотенні канцелярії. У їхніх відповідях зазначалося, що торговельних кіл у сотнях немає, ремісники записані як посполиті, як і хліборобське населення містечок (відповідь Білицької сотні) записане або в козацтво або в поспільство і що у складі обох груп є ремісники, хлібороби і "обыватели, которые ходят в дороги за солью и рыбой" (відповідь Маяцької сотні). Усі сотні відповіли, що не мають міщан, як стану.

У відповіді Новосанджарівської сотні є згадка щодо існування стану міщан "как имеющиеся еще от 1699 года ревизии явствуют", однак усі вони перейшли до стану козаків чи посполитих, ремісників тут було виділено окремо "писанны за цехами". Після роздачі вільних дворів у підданство грузинським кріпосникам-емігрантам в 1739 р. ознаки міщанського стану зникають¹⁸. Схожа ситуація була у Великобудиській сотні. До пожалування грузинам-емігрантам дворів посполитих, "бавячиесь торговыми промыслами, и в лавках всякими товари считались в ревизиях писаны были мещанами", а після 1740 р. міщан було записано до стану козаків, а вільних посполитих чи підданих – до кріпаків.

Міщани були лише в Кобеляцькій сотні та в м. Полтава. Кобеляцька сотенна канцелярія характеризувала міщан, як "неслуживые люди, кои суть знатные имущественные и грунтовные, тако купеческим разным промыслом, яко и ремесленные люди"¹⁹.

За головну ознаку приналежності до міщанського стану полтавська сотенна канцелярія вважала економічний чинник. Так, до стану міщан вона відносила "обывателей з давних времен те кои имеют торговые промыслы в лавках всяким товаром и ходят в крымскую и шаанскую дороги з своими товарами", тобто лише ті міські жителі, що мали великий торговельний капітал. А інші "неимеющие промысла присутствующие

которые торг имеют солью и рыбою, також содержат в домах своих шинки, а иные имеют пропитание з пашенных своих земель те называются и пишутся в ревизиях посполитыми". Ремісників було віднесено до окремого стану "ремесленными цеховыми"²⁰.

Як зазначалося, при складанні рапортів Київська та Стародубська полкові канцелярії зробили запити до магістратів, і на основі їхніх відповідей побудували свої рапорти-відповіді. Головними аргументами у визначенні стану міщан тут були грамоти на магідебурзьке право, жалувані польськими королями і підтверджувальні грамоти російських царів. При цьому такі аргументи як податки, штрафи мали другорядне значення. Об'ємніша інформаційна база цих канцелярій дала можливість укладачам рапортів докладніше визначити правове становище міщан.

Відповідь Київської полкової канцелярії починається з переліку верств міського населення, які мали право називатися міщанами: "обыватели, которые имеют торговые промыслы в лавках и кои ездят для продажи и покупки в разные места товаров же которые рыбы и соли и лавок и никаких промыслов не имеют, а живут в городах своими дворами також и ремесленные люди, кравцы, шевцы и ткачи и другие цеховые"²¹. Після цього зроблено посилання на привілеї, отримані від польських королів, жалувані грамоти, універсали та відповідні артикули Литовського статуту, які цілком виразно доводять права вільних мешканців міських осель на віднесення до окремого міського стану.

Однак головним критерієм відмінності міщан від решти поспільства укладачі рапортів вбачали у різних повинностях. У рапорті київської полкової канцелярії наголошувалося, що ще за польської влади міщанство було виокремлено в окремий стан, члени якого були особисто вільні та зобов'язувалися лише повинностями. Це їхнє особливе становище підтверджувалося грамотами російських царів. Рапорт Київської полкової канцелярії зазначає і повинності, які мають виконувати міщани, оскільки їй важливо було довести відміну від повинностей, які виконують селяни. Як зазначається у рапорті, міщани "кроме отправления указанных повинностей и податей и выставления под переважающих с нужными делами подвод и для колодников и казни караних, и более никому подданных работ не отправляют"²². Окрім цього укладачі рапорту наводять вельми оригінальний факт. Так, цехові ремісники "особо по имеющимся в них польским привилегиям всегда без перемены ко всем церквам Божиим большие свечи годовые изо всех ремесств поставляют". Зазначення такого побутового факту, на думку укладачів рапорту, має підкреслити цей побутово-церемоніальний аспект і побутову відокремленість міщан від решти поспільства.

В основі всіх аргументів київської полкової канцелярії – вирізнення міщан від селянства, оскільки міщани були соціально незалежні від кріпосника землевласника, а селяни ж на той час, як правило, належали поміщику, а якщо так – спільний термін "поспільство" стає для мешканців міських осель, першочергову роль у яких відігравали представники торговельного капіталу, надто небажаним. Київська канцелярія стверджувала, що в "селах и деревнях жительствоющие обыватели не исчисляются мещанами, для того что оные кроме податей государевых и подданных работы отправляют".

Відповідь Стародубської полкової канцелярії значно поступається в об'ємі та інформативності відповіді Київської канцелярії. Перед складанням рапорту Стародубська полкова канцелярія зробила запит до магістрату м. Стародуб, і на основі отриманої відповіді склала рапорт. Це короткий за змістом документ, який не дає відповіді на поставлені запитання. Якщо в рапортах інших полкових канцелярій укладачі намагалися юридично

обґрунтувати права міщан та особливості їхньої станової організації, а також зазначити відмінні повинності, особливості господарського життя та інше, то в рапорті Стародубської канцелярії зроблено спробу обґрунтувати відмінність міщан від решти населення за ознакою на особливості міського самоврядування: "для отправления дел имеются канцелярии и ратуши и с оных мещан по указам и по правам как з большего и з меньшого звания по выборам определяются урядники и искони для всех гражданских порядков установлены и утверждены цехи"²³.

Окрім того в зазначеному рапорті наведена характеристика станових груп, що належали до стану міщан: "в Малой России в городах и местечках сотенных гражданских обыватели (кроме войсковых чинов) как купечеством бавячиесь также ремесленные и пашенные люде обычно даже до меньшого звания люде искони по древнему здешнему малороссийскому обыкновению и ныне называются мещане".

У рапорті Стародубської полкової канцелярії, на відміну від інших рапортів, полкові канцеляристи окремо розглядали правове становище "пашенных людей". У рапортах від Київської, Лубенської канцелярій і Чернігівського магістрату це питання не розглядається, Ніжинська, Прилуцька і Полтавська прирівнювали все міське населення, що займається землеробством, до вільних посполитих. Тільки в рапорті Стародубської полкової канцелярії зазначено відмінність між міщанами землеробами і жителями сіл "кои под ратушой состояли и ныне не состоят". Це ратушні селяни, які повинні були сплачувати на користь магістрату податки і відбувати повинності.

Чернігівська полкова канцелярія, як і Стародубська, звернулася до магістрату полкового міста за поясненнями про правове становище міщанського стану. З магістрату вона здобула не з'ясування складу міщанського стану, як це зробив магістрат м. Стародуб, а низку привілеїв і грамот м. Чернігів, що мало управління на маґдебурзькому праві, привілеїв польських королів, грамот російських царів, універсалів українських гетьманів. З них, на погляд магістрату, виходило, що всі "мейской кондиции люде ... числятся, писатись должны быть мещанами"²⁴ та всі вони писані в ревізіях міщанами. Щоправда, це стосується вірогідно саме м. Чернігів, яке мало маґдебурзьке право. Свої докази магістрат підкріпив посиланнями як на "права малороссийские", так і на Литовський статут (докладно цитує 2 артикул 3 розділу).

Далі у рапорті Чернігівської полкової канцелярії йдуть повідомлення від сотень. Це відповіді від Березанської, Менської, Волинської та Сосницької сотень. Оцінки сотенних канцелярій на правове положення міщан різняться. Наприклад, Березанська сотенна канцелярія дає довідку, яка за змістом мало відрізняється від вищерозглянутих повідомлень Прилуцької, Ніжинської, Лубенської полкових канцелярій. Зокрема до міщан має належати виключно торговельна буржуазія, цехове ремісництво та "питаючись рукоделием ис пашенных своїх земель". У рапорті міститься посилання на Литовський статут (25 артикул 3 розділу та 6 артикул 12 розділу), після чого сотенна канцелярія зазначає, що мешканці містечка Березна "издревле по гражданскому состоянию состоят мещанами" та мають ратушу, для управління і суду, а до цієї ратуші приписані цілі села та млини. Будучи фінансово могутніми, міщани м. Березна підпорядковували своїм інтересам інші міські стани, тому Березанська сотенна канцелярія старанно обґрунтовує права цього стану. Через що сотенна канцелярія висловлюється категорично – мешканці м. Березна "состоять должны мещанами"²⁵.

У відповіді Сосницької сотенної канцелярії звертається увагу на те, що мешканці м. Сосниці, як ті, що обробляють землю, так і ті, що "бавятыся промыслом" і ремісники – всі пишуться міщанами, але як їх відрізнити від вільних посполитих – вільних селян – "о том в Сосником правлении справиться не почему". У відповіді дається натяк, що різниця по ревізіях проводилася і за майновими ознаками "имуществ в ревизиях по дворовому числу разделенных"²⁶.

До протилежних висновків приходять у своїй відповіді Волинська сотенна канцелярія. На відміну від Березанської сотні у Волинській торговельно-промислових центрів не було, тому тут "хотя и суть посполитого звания люде... толко купеческих промыслов не имеют, а имеют пропитание рукоделием своим ис пашенных своих земель"²⁷. Ці селяни записані в ревізіях як посполиті. Вони спочатку були вільні, далі потрапили під відання Комісії економії, втратили особисту свободу і стали кріпаками сотника Олександра Брежинського. Відповідно позиція сотника знайшла відображення у відповіді волинської сотні: "как де посполитым по малороссийским правам мещанами быть должно в сотенном Волинском правлении знать не должно", тобто міщанського стану, а значить особисто вільних мешканців міст і містечок, тут не було, тому вільні селяни всі поставали кріпаками.

У Менській сотні мала місце інша ситуація. Тут юридично вільні мешканці м. Мена були, однак місцева влада їх не визнавала. На думку Менської сотенної канцелярії, яка підкріплювалася посиланням на Литовський Статут, "мещанами де называться должно тем, как в полковых городах при магистратах жителствуют и привели государственные имеют, а тем, которые в городах и местечках живут, называются мещанами не должно, но посполитыми"²⁸. Отже, право на міщанський стан дає належність до полкового міста, що має міське станове управління – магістрат, де "правами маґдебурскими судятся". Решта має відійти до складу посполитих, тобто тепер вже до вільного селянства, а те, що їх у ревізіях було записано міщанами, є простим непорозумінням.

Безперечно, відповідь Менської сотенної канцелярії є чітко обґрунтованою, виходячи з правових норм тодішнього законодавства, і містить чіткий критерій віднесення осіб до стану міщан. У зв'язку з цим цікавим є чолобитна, що подається у додатку до рапорту Чернігівської полкової канцелярії. У протесті міщан м. Мена з дій позиції сотника Г.Кузьминського, вони посилаються на давнє значення свого міста, що в нім мешкали "высланы от державца в сей севера ... дозорцы", на "привилей выданных менским цехам", що в тих привілеях ремісництво названо міщанами, а наявність за польських часів у м. Мена замку і те, що "мещане все города Менска ... належали до замку городского" (цей аргумент свідчить проти їхніх доказів. Він зазначає їхню залежність від державної влади, а не органів самоврядування, як це було в інших більших містах, тобто доводить їхню повну відокремленість в окремий стан), а також на те, що міщанами вони називаються і при приєднанні до Росії, мають в м. Мена ратушу і вважають, що право на цей стан мають не тільки міста за маґдебурзьким правом. Як зазначено у чолобитній, сотник Г.Кузьминський не повідомив менську ратушу про довідку, яку він подав, а посполитими записав "по злобе своей на менских мещан". Тим часом у м. Мена її мешканців за "прежних годов были многие таковые, что имели и немалые промыслы торговые в лавках всяким мелким товаром, так и иные теми ж промыслами и другими ремеслами и протчими художествами бавячиесь". Далі в чолобитній висунуто аргументи, чому саме жителі м. Мена повинні

називатися міщанами: усі входять до цехів, у давніх офіційних документах і в ревізіях усі вони називаються міщанами, окремі їхні представники перебували на державній службі. Окрім того, у чолобитній наголошувалося, що як і все вільне населення Гетьманщини, жителі м. Мена були приведені до присяги російськими царями "о возшестьи вашего императорского величества на всероссийский наследный престол... присяги на верность приводимы были и на печатных листах столько нас при ратуши менской имеется все до единого подписались мещанами"²⁹, а також, що в міській ратуші за минулих часів "заседания не малых судов было". Чолобитна закінчується протестом, що вони є не посполиті, а міщани, які "на в честь де партикулярном подданстве... никогда не были, да и быть им де по указам высокочайшему Сената не должно"³⁰.

Правові аспекти цієї справи в чолобитній зазначені. Очевидно, що м. Мена було торговельно і промислово розвинутим, інакше воно б вибороло собі маґдебурзьке право за польських часів. У XVIII ст. економіка міста значно підупало і вже були в минулому ті особи "что имели немалые промыслы торговые". Як наслідок, місто втрачає свою свободу і в 1752 р. його було пожалувано сотникам Забілам³¹.

Відповідь на третє запитання, чому при минулих ревізіях міщани записувалися посполитими, у всіх рапортах звучить однаково: "оние всех городов и местечек мещане не равно писаны, в иных городах особо мещанским промыслом бавячиеся и убогие с заработков бавячиеся, а других посполитыми генерально, а сельские обыватели подданными". Ревізори не мали певної інструкції, тому стосовно міських мешканців при переписах вони використовували то термін міщанин, то посполитий: "то же чинено для того что, как ревизорам наставлений в том как кого писать ниоткуда не давано, так и них кто как хотел по тому собою и писал в безвизию, а иные мещанами, а другие посполитыми, ибо тот термин посполитый генерально точию называется что не козацкого звання"³².

Таким чином, архівні матеріали свідчать, що у 1749 р. зроблено спроби провести чітку межу між міщанами та іншими верствами населення, а особливо селянами. При визначенні правового статусу міщан полкові канцелярії використовували різні джерела, які нерідко надавали суперечливу інформацію. Однак, незважаючи на деякі відмінності між рапортами, при визначенні правового становища міщан усі полкові канцелярії висловили єдину думку – ними могли бути лише ті особи, які проживали у місті і займалися різними промислами та торгівлею а також підлягали юрисдикції лише міським органам влади.

Ураховуючи і ту обставину, що маґдебурзьке право не охоплювало всіх груп міських поселень, поза нього стояли такі стани як козаки та шляхта, що становили пануючу верхівку, у руках якої перебували важелі державної влади, тому вони могли безкарно втручатися у будь-які справи, порушуючи при цьому права інших станів. Саме тому на середину XVIII ст. маґдебурзьке право збереглося лише у великих й економічно сильних містах, що могли вести боротьбу проти втручання у їхні справи козацько-старшинської влади. Менші ж міста і містечка, що втратили маґдебурзьке право, перетворювалися на звичайні вільні міста, які згодом віддавалися на ранг представникам вищих органів влади Гетьманщини.

Однак подібна строкатість станової структури Гетьманщини і відмінність у законодавчих нормах явно не подобалася уряду Російської імперії. Саме тому Катерина II, видавши Жалувані грамоти дворянам і міс-

там Російської імперії у 1785 р., поширює їхню дію і на територію Гетьманщини. Внаслідок проведеної реформи, до міщан було віднесено все міське населення, а міщанське станове самоврядування було замінено органом самоврядування всього міського суспільства.

¹ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959; Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963; Круглова Т.А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. (по мат. Генеральной описи 1765–1769 гг.). – М., 1989; Швидько А.К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века. – Днепропетровск, 1984; Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986; Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. – К., 1988. ² НБУ НАНУ, ІР. – Ф. І, спр. 54486, 54498, 54505, 54548, 54549, 54580, 54620, 54621, 54639. ³ Канцелярія міністерського правління – колегіальний орган управління Гетьманщиною, що складалася із трьох українців та трьох росіян. Діав у 1734–1750 рр., тобто в період по смерті Данила Апостола і до призначення гетьманом К.Разумовського. До канцелярії міністерського правління, призначалися чиновники і військові вихідці із Росії, які погано розумілися на особливостях українського права, через що для вирішення справ вони змушені були звертатися із різноманітними запитами до генеральної військової канцелярії. ⁴ НБУ НАНУ, ІР. – Ф. І, спр. 54505, арк. 135–136. ⁵ Россиха Л. К истории грузинской колонии на Украине (вторая половина XVIII–XIX век) // Литературная Грузия. – 1984. – № 8. – С. 186. ⁶ НБУ НАНУ, ІР. – Ф. І, спр. 54548, арк. 235–235 зв. Так, запит, який було направлено з генеральної військової канцелярії до полкових канцелярій 25 липня 1749 р. то вже 10 серпня було отримано перший рапорт (Київська полкова канцелярія), проте останній рапорт було отримано 14 грудня (Полтавська полкова канцелярія). ⁷ Ревізії першої половини і середини XVIII ст. зафіксували становий поділ українського суспільства: посполиті, козацтво і духовенство. Якщо терміни "козацтво" і "духовенство" є зрозумілими і не вимагають розкриття, то термін "посполиті" вимагає дати певне пояснення. На Лівобережній Україні в середині XVIII ст. він вживався стосовно людей, що не були зобов'язані військовою службою, вживався термін "поспільство", до якого включалися вільні хлібороби, ремісники, представники торгівельного та фінансового капіталу. ⁸ Ці запити не дійшли до нас у їх первинному вигляді. Відповідь Стародубського магістрату було скорочено і подано у вигляді додатку до рапорту від полкової канцелярії, а відповідь київського магістрату було одразу включено до тексту рапорту. ⁹ Свої рапорти надіслали всім полковим канцеляріям. Не прислали свої рапорти, чи вони не збереглися, Переяславська і Миргородська полкові канцелярії. ¹⁰ Клименко П.В. Місто і територія на Україні за Гетьманщини (1654–1767 рр.) // Записки историко-филологического відділу Всеукраїнської академії наук (Далі ЗІФВ ВУАН). – 1926. – Кн. 7–8. – С. 309–357. ¹¹ Окиншевич Л. Міщани на Лівобережній Україні середини XVIII ст. // НБУ НАНУ, ІР. – Ф. 10, спр. 10150, арк. 12. Ця стаття є відповіддю на статтю П.В.Клименка "Місто і територія на Україні за Гетьманщини (1654–1767 рр.)"; Шамрай Г.С. До історії лівобережних міст в середині XVIII ст. // Историко-географичний збірник. – К., 1928. – Т. II. – С. 159–168; Швидько А.К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века. – Днепропетровск, 1984. – С. 19–20; Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на левобережной Украине в первой половине XVII в. – К., 1986. – С. 105–106. ¹² Як показує аналіз донесеннями із сотенних канцелярій користувалися Гадяцька, Лубенська і Прилуцька полкові канцелярії. ¹³ Головщина і нав'язка – штраф, відшкодування за вбивство, який сплачувався злочинцем рідні вбитого. Головщина сплачувалася незалежно від покарання для злочинця. ¹⁴ Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. / За ред. Ю.С.Шемшученко. – К., 1997. – С. 546. ¹⁵ НБУ НАНУ, ІР. – Ф. І, спр. 54620, арк. 512–512 зв.; Спр. 54549, арк. 538 зв. ¹⁶ Там само. – Спр. 54580, арк. 425–425 зв. ¹⁷ Там само. – Спр. 54621, арк. 514 зв. ¹⁸ Там само. – Спр. 54549, арк. 236 зв. ¹⁹ Там само. – Арк. 236 зв. ²⁰ Там само. – Арк. 236. Місто Полтава, на думку М.Бужинського, отримало маґдебурзьке право лише в 1752 р. Автор, дослідивши акти книги міського уряду, стверджує, що місто користувалося деякими правами, належними маґдебурзьким містам, проте робити висновок що м. Полтава користувалося маґдебурзьким правом до 1752 р. не можна; Бужинський М. З історії полтавського магістрату за перші роки його існування (1752–1767 рр.) // ЗІФВ ВУАН. – 1927. – Кн. XI. – С. 172. ²¹ Там само. – Спр. 54639, арк. 552. ²² Там само. – Арк. 552 зв. ²³ Там само. – Спр. 54505, арк. 136. ²⁴ Там само. – Спр. 54486, арк. 43 зв. ²⁵ Там само. – Спр. 54486, арк. 46. ²⁶ Там само. – Арк. 46 зв. ²⁷ Там само. ²⁸ Там само. – Арк. 46–46 зв. Сотник Григорій Кузьминський заперечував права жителів м. Мена на основі 3 артикулу, 12 розділу Литовського статуту, саме цього артикулу, на основі якого в усіх інших рапортах обґрунтовували права міщан, як окремого міського стану. ²⁹ Там само. – Спр. 54498, арк. 115 зв. – 116. Також на цьому моменті наголошувалося в рапортах ніжинської і лубенської полкових канцелярій. ³⁰ Там само. – Арк. 116 зв. ³¹ ЦДІАК. – Ф. 269, спр. 1053, арк. 17 зв. – 18. ³² НБУ НАНУ, ІР. – Ф. І, спр. 54639, арк. 552 зв.

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА І БОЙОВА ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВИХ КАДРІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано і висвітлено маловідомі аспекти рівня морально-психологічної і бойової підготовки військових кадрів Червоної Армії на території України напередодні та під час Великої Вітчизняної війни і заходи, які проводилися в цьому напрямі.

It analyses and reflect not popular of the moral-psychological and battle training soldiery personnel of the Red Army on territory of Ukraine during Large Home Winnow that me accurse which conducted in this direction.

Історія минулої війни була і, без сумніву, залишатиметься в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Історики, юристи і суспільствознавці, письменники і журналісти, керівні діячі країни та воєначальники вже в роки війни почали осмислювати і вивчати її події. Та найбільш активно і систематично ця тема досліджувалася у повоєнні роки. Вагомий внесок в історіографію другої світової та Великої Вітчизняної воєн внесли вчені України.

Аналіз виданої в роки війни літератури свідчить, що ніколи раніше проблемі захисту Батьківщини не надавалося такого значення. Та все ж головною темою історичних досліджень були поточні події війни.

22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина напала на СРСР. Причиною війни стало намагання Німеччини встановити світове панування. Загарбання СРСР повинно було слугувати плацдармом для агресії проти Закавказзя, Ірану, Персидської затоки, Індії та захоплення стратегічних джерел сировини. Важливе місце в планах німецького командування відводилося захопленню в найкоротші терміни України з її величезними сировинними ресурсами і родючими землями. Мета агресії полягала в тому, щоб шляхом нещадного терору і насильства максимально пограбувати країну, піддати геноциду населення, запровадити систему його безжальної експлуатації. У планах колонізації зазначалося: "Україна – найродючіша область Європи, її завдання – постачати продукти харчування та сировину Новій Європі"¹. За планом "Барбаросса" в Україну вдерлися 57 дивізій і 13 корпусів групи армій "Південь". Їм протистояли 80 дивізій Київського та Одеського військових округів, перетворених після початку війни у Південно-Західний та Південний фронти. Концентрація в республіці цього найчисленнішого радянського військового командування пояснюється вказівкою Сталіна про те, що у випадку війни саме південний захід буде головним напрямком удару німецької армії. Якщо у групі армій "Південь" налічувалося 850 танків, 16 тис. гармат і 1,3 тис. літаків, то у військах Південно-Західного і Південного фронтів – 5625 танків, 17 тис. гармат та 2,7 тис. літаків, але танки і літаки новітніх конструкцій тут становили не більше 20 %².

Втрати Червоної Армії на початку війни, озброєної переважно машинами застарілих типів, співвідносилися із втратами противника як 20:1. Таким чином, опинившись уже на середину серпня 1941 р. практично без літаків і танків, радянські війська були приречені на відступ. На цей час із 170 дивізій діючої армії боєздатність зберігали 70. Червона Армія втратила за перші три тижні війни близько 850 тис. чол., 3,5 тис. літаків, 9,5 тис. гармат³.

Настрої паніки та розгубленості панували в армії, і непоодинокі факти героїзму воїнів Червоної Армії не могли істотно вплинути на розвиток подій. Тим часом з місць боїв надходили бадьоро-оптимістичні рапорти, як той, наприклад, що його "підмахнув"⁴ начальник

управління політ пропаганди Київського особливого військового округу бригадний комісар Михайлов: "Моральний дух військ округу високий. Особовий склад сповнений грізної ненависті до німецького фашизму Усі сили й засоби військ округу обрушені на ворога, знищуючи його там, де він перетинав кордон"⁵. Такого роду "інформація" у стилі кращих пропагандистських зразків на початку війни не могла не дезорієнтувати вище керівництво, відірване від реалій життя. Між тим, про дійсний стан речей можна судити із свідчень полонених червоноармійців. Рядовий 20 артполку 70 стрілецької дивізії А.Аристов свідчив: "Політрук сказав, що про війну з Німеччиною не може бути й мови, бо з нею укладемо мирний договір"⁶. З допиту з'ясувалося, що за час служби він, навіть, не бачив танків.

Перебіг подій на радянсько-німецькому фронті відразу ж набрав несприятливого для Червоної армії характеру. У перший день війни в смузі Південно-Західного фронту бомбового удару було завдано 66 аеродромам і виведено з ладу 579 літаків. До участі в бойових діях залишилися придатними лише 359, які були змушені перебазуватися на тиллові аеродроми. Уже на шосту годину цього трагічного дня аеродроми радянських ВПС мали вигляд страхітливих кладовищ понівеченого і розплавленого металу, серед якого безсилі зарадити тому, що сталося, у розпачі блукали поодинокі фігури вцілілих льотчиків. Як розповідав ветеран війни А.Лаврентьєв, напередодні війни поблизу Станіслава нашвидкуруч був збудований військовий аеродром. На ньому встигли розмістити 315 літаків. Причому машини були розмонтовані – знято зброю, злите паливо. Льотний склад відпущено на добу в місто на відпочинок. Коли ранком льотчики прибігли на свій аеродром, усі 315 літаків було знищено ворожою авіацією.

Надзвичайно складна обстановка виникла під Києвом. Німці кинули на цю ділянку великі сили, передусім танки, літаки, авіацію. Червона армія за допомогою місцевого населення більше двох місяців тримала оборону. Однак у радянського командування не вистачало танків, літаків, резервів. Незважаючи на це, командуючий Південно-Західним фронтом М.П.Кирпонос і член військової ради М.Хрущов у телефонній розмові з Й.Сталіним запевнили його, що ними "вжито всіх заходів для того, щоб ні в якому разі не дати противнику як перейти на лівий берег Дніпра, так і взяти Київ"⁷. Через два тижні після цієї розмови, у кінці серпня, противник безперешкодно форсував Дніпро на північ і південь від Києва і розпочав операцію з оточення міста. Загроза наростала день у день.

Тим часом становище дедалі загострювалося. Німецьке командування ретельно і холоднокрівно готувало для радянських військ величезний "котел". У наказі № 29 по 17 німецькій армії від 10 вересня говорилось: "Беручи до уваги різні ознаки, слід зробити висновок, що противник кинув на оборону рубежу Дніпро–Десна свої останні сили. Тактичні бойові дії він

також переважно веде при відсутності резервів. Боездатність багатьох бойових з'єднань противника є низькою. Це становище необхідно використати шляхом граничної концентрації сил з тим, щоб відвернути вихід основних сил противника з оточення⁸. 11 вересня начальник штабу південно-Західного фронту (у недалекому минулому військовий аташе в Німеччині) генерал І.Д.Тупиков, характеризуючи обстановку, яка склалася, відверто писав начальнику Генерального штабу Б.Шапошникову: "Початок зрозумілої для вас катастрофи – справа двох днів"⁹. Відповідь на ім'я командуючого військами Південно-Західного фронту М.П.Кирпоноса продиктував особисто Й.Сталін: "Генерал-майор І.Д.Тупиков подав у Генштаб панічне донесення. Обстановка, навпаки, вимагає збереження холоднокрюковості й витримки командирів усіх рівнів. Необхідно не піддаватися паніці, вжити заходів до того, щоб зберегти становище, яке склалося, та особливо міцно утримувати фланги. Треба прищепити всьому складу фронту необхідність уперто битися, не оглядаючись назад. Необхідно неухильно виконувати вказівки товариша Сталіна, дані Вам 11 вересня. Б.Шапошников. 14.09.1941 5 год. 00 хв."¹⁰. Вказівка пішла за підписом не Й.Сталіна – автора цього тексту, а начальника Генштабу.

16 вересня 1941 р. до штабу Південно-Західного фронту прибув начальник оперативного управління штабу Південно-Західного фронту І.Х.Баграмян з наказом С.К.Тимошенка залишити Київ і виводити війська з оточення. Два дні вагався командуючий фронтом генерал М.П.Кирпонос, побоюючись приймати рішення про вихід, яке суперечило вказівці Сталіна. Його нерішучість можна зрозуміти: адже незадовго до того був розстріляний за звинуваченням у зраді його колега – командуючий Західним фронтом І.Павлов. Тільки 17 вересня Ставка дозволила залишити Київ. Та було пізно: вороже кільце замкнулося. У київському оточенні загинуло чотири армії. Це була найбільша катастрофа з відомих до того в історії. Стільки ж армій загинуло й на Південному фронті.

Причиною поразок Червоної Армії, які серйозно послабили її боездатність, були масові репресії в державі, армії та флоті, жертвами яких стали 47 тис. військовослужбовців. З армії протягом 1937–1938 рр. було усунуто понад 40 тис. командирів і комісарів, висока питома вага серед них належала представникам вищого командного складу. Причому від репресій найбільше постраждав Київський військовий округ¹¹.

Армія втратила визначних теоретиків воєнної науки – М.М.Тухачевського, О.І.Єгорова, Й.Е.Якіра. Із 186 командирів дивізій 154 були вбиті та закатовані у сталінських казематах. У цілому із 827 чол. вищого командного складу в живих залишилося 127 чол. Репресії в армії, масові призначення на керівні посади на військованців призвели до приниження авторитету і ролі командного складу, послаблення дисципліни у військах. Абсолютна більшість командирів полків була тільки напередодні війни призвана із запасу і мала нечітке уявлення про те, як управляти військами в бою. Також причиною поразок стала помилковість військової концепції, яка була заснована на ідеї непереможності Червоної Армії та існування теорії перемоги малою кров'ю на чужій території¹².

Прорахунки й упущення передвоєнного періоду були такими серйозними, що їх не змогли компенсувати вжиті урядом країни для її безпеки заходи, спрямовані на підвищення боездатності та настроїв армії, навіть такі, як сформування протягом трьох передвоєнних років 125 нових дивізій¹³.

Припустившись згубних помилок та прорахунків у керівництві військами, влада вдавалася до репресивних

заходів в армії на початку війни. Про обстановку в діючій армії в цей час можна судити із свідчення командувача 27 стрілецького корпусу Південно-Західного фронту генерала Артеменка, за словами якого співробітникам особливого відділу "було доручено на місці розстрілювати офіцерів, якщо з їхнього боку мали місце наміри здачі у полон або дезертирства, незважаючи на звання"¹⁴. Таким чином, влада як морально-психологічні заходи підвищення боездатності військ застосовувала право розстрілу "в позасудовому порядку"¹⁵, використання загороджувальних загонів та штрафних батальйонів, карну відповідальність близьких родичів "винуватців"¹⁶. Вищезазначене скувало ініціативу командирів та прирікало на безглузду загибель цілі з'єднання, і аж ніяк не сприяло підвищенню бойового та морально-психологічного стану армії.

Несприятливий розвиток подій на радянсько-німецькому фронті на початку Великої Вітчизняної війни для СРСР обумовив необхідність дієвих заходів з підвищення рівня морально-психологічної та бойової підготовки військових кадрів Червоної Армії, оскільки бойові дії на початку війни показали, що рівень бойової та морально-психологічної підготовки військ знаходився на низькому рівні. З метою покращання стану бойової та морально-психологічної підготовки військових кадрів у СРСР на початку 1942 р. було створено велику кількість військово-політичних училищ, за прискореними програмами діяли військові академії, проводилося партійно-ідеологічне навчання.

Зміцнення військових кадрів та підвищення їхнього морально-психологічного стану мало першочергове значення. Втрати, яких вони зазнали в перші роки війни, були компенсовані масовими патріотичними вчинками людей. Так, в Україні водночас із мобілізацією на фронт більше як 2 млн жителів республіки (з них понад 200 тис. добровольців)¹⁷, за прикладом Москви і Ленінграда з числа тих, хто не підлягав призову до армії, створювалися формування народного ополчення та винищувальні батальйони для охорони прифронтового тилу. В основному силами цивільного населення та ополчення було здійснено будівництво більше як 4 тис. км оборонних ліній ті військових споруд. З добровільних внесків громадян було створено фонд оборони країни.

Лише на осінь 1942 р. військові кадри Червоної Армії набули бойового досвіду. Паралельно із реорганізацією стрілецьких військ збільшилася їхня чисельність, формувалися нові частини і з'єднання. Наприкінці 1942 р. близько 10 тис. політпрацівників було переведено на командні посади. У травні 1943 р. у військових академіях, які також діяли і на території України, було поновлено підготовку офіцерів по повній програмі навчання. У Вищу військову академію ім. Ворошилова в 1943 р. було зараховано 19 генералів й офіцерів із керівного складу фронтів і армій, 87 офіцерів із числа командирів і начальників корпусів, дивізій та бригад, а також 18 старших офіцерів полкової ланки. Навчання проводилося і у військовій академії ім. Фрунзе, Артилерійській академії ім. Дзержинського, Військовій академії бронетанкових та механізованих військ ім. Й.Сталіна, Військово-повітряній академії командного і штурманського складу ім. Жуковського. В академіях у зв'язку з вимогами війни були переглянуті навчальні програми.

Головна увага зверталася на глибоке вивчення нової техніки та способів її застосування на полі бою, тверде засвоєння загальної тактики й основ оперативного мистецтва. На ці дисципліни відводилося до 85 % всього навчального часу. Професорський викладацький склад складали бойові генерали й офіцери. Практикувалося направлення викладачів

академії на стажування в діючу армію, що покращувало якість підготовки військових кадрів.

Багато командирів у 1943 р. були направлені на короткострокові курси перепідготовки та вдосконалення командного складу, тільки за 1943 р. кількість таких курсів збільшилася втричі. Також із середини 1943 р. було збільшено термін навчання у військових училищах. Якщо в перші роки війни військові училища комплектувалися цивільною молоддю, то з другої половини 1943 р. основну масу курсантів складали рядові та сержанти. Кількість військових училищ і шкіл сухопутних військ у 1943 р. збільшилася в 1,5 рази порівняно з 1941 р. У 1943 р. кількість слухачів у всіх військово-навчальних закладах і на курсах складала більше третини всього командного складу Червоної Армії. Тільки у військових академіях і інститутах навчалося понад 38 тис., а на курсах удосконалення – 25 тис. офіцерів. Частка українців у Червоній Армії в 1943 р. складала у військово-повітряних силах понад 28 тис. офіцерів. Серед офіцерів бронетанкових і механізованих військ Червоної Армії налічувалося понад 14 тис. українців. Велика кількість навчальних закладів, зміцнених у другому періоді Великої Вітчизняної війни, забезпечувала не тільки безперервне поповнення офіцерського корпусу та втрат у діючій армії, але і формування нових частин і з'єднань, а також створення резерву командного складу. Улітку 1943 р. в резерві фронтів і армій знаходилося понад 93 тис. офіцерів усіх родів військ. Значна кількість офіцерських кадрів були у командування військових округів й управлінь кадрів усіх родів військ¹⁸.

З метою підвищення морально-психологічного стану військових кадрів, широко практикувалася діяльність груп позаштатних агітаторів при політуправліннях фронтів, політвідділах армій, дивізій. З метою покращання роботи політпрацівників було звільнено від командних й адміністративних функцій, що давало можливість усю діяльність спрямувати на підвищення боєздатності особового складу, підвищення їхнього морально-психологічного стану. Значна робота з підготовки поповнення для діючої армії і формування нових частин була проведена військовими округами в тилу. З цією метою створювалися навчальні центри військових округів, навчальна, матеріальна база та озброєння яких використовувалося для бойової підготовки. Особовий склад також проходив навчання у запасних полках разом із поповненням та військовими, які поверталися із госпіталів після лікування від поранень.

У червні 1942 р. був створений Український штаб партизанського руху, який коригував бойові дії партизанів в Україні. На території України діяли кілька тисяч партизанських загонів, які вели бойові дії проти окупантів.

У перший рік війни партизанський рух носив малоорганізований характер. Партизанські групи були малочисельними, погано озброєними. Утворювалися вони, в основному, у лісостеповій смузі України офіцерами Червоної Армії, що втекли з оточення, полону, радянськими активістами, їх поповнювало й усіляко підтримувало населення України. Перші виступи проти фашистів не мали організованої військової сили, носили епізодичний характер. Тільки із серпня 1942 р., з початком діяльності спеціальної партизанської групи полковника Д.Медведева, розпочинається масовий партизанський рух в Україні. Створюються сильні партизанські з'єднання, загони під командуванням С.Ковпака, П.Вернигори, О.Сабурова.

Наприклад, партизанський загін під командуванням О.Сабурова восени 1942 р. здійснив важкий і великий

рейд з Брянських лісів на Правобережну Україну. Кількасоткілометрову відстань 7 загонів і 2 спецгрупи (артилеристи й автоматники) сабурівського з'єднання подолали протягом місяця, форсувавши при цьому Десну, Дніпро і Прип'ять. Тільки в дні рейду загони партизанів-сабурівців розгромили великі фашистські гарнізони в шести райцентрах, зруйнували 29 залізничних і шосейних мостів, провели широку політичну роботу серед населення, внаслідок чого особовий склад з'єднання зріс наприкінці походу до 2700 бійців. Сабурівці спільно з коваківцями з допомогою жителів місцевих загонів Житомирської і Рівненської обл., а також білоруських партизанів утворили в Поліссі вільний від фашистів край, який охоплював 14 районів з населенням 200 тис. чол.¹⁹

Дії радянських партизанських загонів в Західній Україні не знайшли такої підтримки, як у східній і центральній частинах. Там значно більший вплив мали загони ОУН.

Головною метою партизанської війни було руйнування німецьких комунікацій ("рейкова", "шляхова" війна)²⁰. Це сковувало, послаблювало німецькі війська, збільшувало напруженість, безладдя у їхньому стані. Партизанські загони практикували і тактику рейдів зі своїх "партизанських домівок"²¹. Так, у 1943 р. був здійснений Карпатський рейд П.П.Ковпака. Хоча він і не досягнув своєї мети, але продемонстрував здатність українського народу вести героїчну боротьбу з ворогом.

Зброю, боєприпаси народні месники отримували з "Великої землі", поповнювали за рахунок німецьких трофеїв. Продуктами, одягом, взуттям партизанам допомагав народ України. У партизанських з'єднаннях, загонах військові підрозділи поділялися на зразок Червоної Армії. Там же були й навчальні підрозділи, де поповнення готували до військової справи.

Збройну боротьбу з фашистами вели 60 з'єднань і біля 2 тис. партизанських загонів. Сила і могутність підпілля і партизанського руху була в тому, що його міцно підтримував увесь український народ. За героїчну боротьбу 63,5 тис. партизан і підпільників відзначено урядовим нагородами, 95 – удостоєнні звання Героя Радянського Союзу.

Активну роль третьої сили на території України в умовах бойових дій відігравала Організація Українських Націоналістів. Ще до початку війни з Німеччиною організація ОУН поділилася на дві фракції: ОУН під керівництвом Степана Бандери та ОУН під керівництвом Андрія Мельника. "Бандерівці" були прихильниками революційної боротьби за визволення України силами власного народу, без орієнтації на Німеччину та інші держави. "Мельниківці" були схильні до боротьби проти СРСР спільно з Німеччиною. Напередодні нападу на СРСР у німецькій армії з числа українців, що проживали на зайнятих німцями територіях, було сформовано українське збройне з'єднання із близько 600 чол. (підрозділи "Нахтігаль" та "Роланд"), українці сподівалися, що вони стануть основою майбутньої української армії, але німці цього в планах не мали і використовували їх у своїх цілях. Через це ОУН С.Бандери, переорієнтувавши частину бійців "Нахтігаль" без узгодження з Берліном, 30 червня 1941 р. захопили м. Львів і проголосили акт про відновлення української держави. Німці на це відреагували арештом С.Бандери та його однодумців, розстрілами членів ОУН. Незважаючи на це, ОУН без згоди німців на захоплених ними територіях починає партизанський рух. Наприкінці 1941 р. із партизанських загонів формується нерегулярна військова частина "Поліська Січ"²². Наприкінці 1942 р. всі загони ОУН та "Поліської Січі" об'єднуються в Українську Повстанську Армію. УПА поділялася на чотири групи: Північ, Південь, Захід, Схід, які діяли майже в усіх регіонах

України. Бойовою одиницею УПА був курінь, який мав по три-чотири сотні, по 130–200 бійців кожна²³. В апогеї своєї сили УПА налічувала понад 40 тис. вояків. Нове поповнення УПА отримувало військову підготовку в трьох підпільних військових школах: школі офіцерів (старшин) у Великих Мостах, підофіцерів (підстаршин) у Клевани на Волині та Поморянах (Галичина). Крім цього, на Волині та Поділлі діяли різні військові курси. На північному заході України, у лісах, проводилися тренування, навчання збройних груп. Як і радянські партизанські загони, УПА практикували рейди по тилах німців, влаштування засідок, диверсій тощо. Мали місце сутички УПА із Червоною Армією.

Відповідно до Закону України від 22.10.1993 "Про статус ветеранів війни, гарантії їхнього соціального захисту", вояки УПА, інших військових формувань, які брали участь у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у 1941–1945 рр., і які не вчинили злочинів, та вояки, які реабілітовані – віднесені до учасників бойових дій і користуються пільгами, що встановлені державою для учасників Великої Вітчизняної війни.

Саме на території України відбулося найбільш жорстоке зіткнення двох тоталітарних систем світу: сталінізму і гітлеризму, й український народ боровся проти поневолення як у лавах Червоної Армії та партизанських загонів, так і в лавах УПА.

¹ Архів М.О. СРСР. – Ф. 32, оп. 231350, арк. 36–41. ² Там само. – Арк. 75–76. ³ Там само. – Арк. 84. ⁴ Історія Великої Вітчизняної війни: У 12 т. – М., 1975. – Т. 3. – С. 207. ⁵ Архів М.О. СРСР. – Арк. 84. ⁶ Історія Великої Вітчизняної війни... – С. 214. ⁷ Там само. – С. 223. ⁸ Коваль М.В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. – К., 1999. – С. 198. ⁹ Трофимович В. Україна в роки другої світової війни. – Львів, 1995. – С. 79. ¹⁰ Історія України: Документи. Матеріали. Коментарі В.Ю.Короля. – К., 2001. – С. 12–76. ¹¹ Всесвітня історія. Друга світова війна. – М., 2000. – С. 284–298. ¹² Король В.Ю. Система каральних органів в окупованому Києві (1941–1943) та їх виконавці // Історія в школі. – 2000. – № 11–12. – С. 10–12. ¹³ Король В.Ю., Мошук І.В. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна. – 1997. – № 9–10. – С. 34–35. ¹⁴ ЦДАВО. – Ф. 4620, оп. 2, с. 1, арк. 5, 6. ¹⁵ Там само. – Арк. 21. – С. 16–19. ¹⁶ Всесвітня історія... ¹⁷ Муковський І. З історії мобілізації людських резервів України до лав Червоної Армії на початку війни. Мат. наук.-теорет. конф. "Україна в роки другої світової війни". – К., 1995. – С. 24. ¹⁸ Ко-

роль В.Ю. Військовополонені – жертви війни. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К., 2000. – С. 18–36. ¹⁹ Супруненко М. З досвіду північної боротьби проти німецьких окупантів // Наукові записки. Інститут історії і археології АН УРСР. – 1943. – Кн. 1. – С. 56–83. ²⁰ Макаруч С.С. Документальні публікації в Україні з історії другої світової війни. – К., 1994. – С. 26–45. ²¹ ЦДАВО. – Ф. 1, оп. 2, с. 1, арк. 5, 6. ²² Муковський І. Військова мобілізація в Україні: друга половина 1941 – перша половина 1942 років "Україна у другій світовій війні". Уроки і сучасність. Мат. міжнарод. наук. конф. – К., 1995. – С. 12–56. ²³ Ніколаєць Ю.О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в перший період війни. – К., 1998. – С. 28.

Надійшла до редколегії 29.09.04

Ю.В.Легун, канд. іст. наук

ВИКУПНІ ДОКУМЕНТИ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ГЕНЕАЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКИХ РОДИН (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Проаналізовано документи, які укладалися у ході реалізації аграрної реформи 1861 р. Досліджено генеалогічний аспект інформації, яку містять ці джерела.

The article describes whole complex of resources made during realization of agricultural reform in 1861. The author underlines genealogical meaning of these documents.

Реформа 1861 р. залишила по собі масиви різноманітних документів, що утворюють архівні фонди установ від повітового до загальноімперського рівня. Ці збірки стали предметом численних розвідок з питань соціально-економічних відносин, проведення викупної операції, селянських рухів, аграрних виробничих перетворень¹. Однак значення цих документів для досліджень мікродсторичного рівня – історії сімей, генеалогічних реконструкцій, переважно залишалося поза увагою науковців.

Зацікавленість у вивченні власних родоводів виявляється у сучасному українському суспільстві з 90-х рр. минулого століття. Поступово вона поширюється і на нащадків наймасовішої верстви населення у XIX ст. – приватновласницьких та державних селян.

Наразі в Україні існує потреба у джерелознавчих дослідженнях, що є своєрідними дороговказами для роботи практичних генеалогів – професіоналів та аматорів. До кола документів, які використовуються ними у своїй роботі, поряд з найбільш відомими обліковими документами – метричними книгами, ревізками та посімейними списками, необхідно вводити й інші їхні види.

Ми вже звертали свою увагу на менш шановані дослідниками архівні джерела, у яких міститься інформація про окремих селян Поділля². Однак їхній перелік у цих студіях є далеко неповним і потребує розширення.

Зокрема, 1996 р. у своїй статті В.Любченко зазначав: "добре репрезентовану групу джерел складають "уставні грамоти", які зберігаються у фонді Подільського у селянських справах Присутствія і які

містять інформацію про земельні садибні та польові наділи, що знаходились у користуванні селянських родин"³.

Із жалем зазначимо, що цей фонд став однією із жертв пожежі, яка на початку 2003 р. завдала значної шкоди зібранню Кам'янець-Подільського міського архіву (нині переданого до обласного архіву у м. Хмельницький – ДАХО). Така ситуація примушує звертати пильнішу увагу на збірки інших архівів, які містять аналоги втрачених справ⁴.

Окремі уставні грамоти й інші документи періоду земельної реформи знаходимо у фондах волосних правлінь, з'їздів мирових посередників, приватного походження Інституту рукопису НБУВ⁵, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві⁶, Державного архіву Вінницької обл.⁷. Зауважимо, що у вінницькому сховищі на збереженні знаходяться документи 74 волосних правлінь Подільської губернії. У Державному архіві Хмельницької обл. нараховується 61 фонд волосних і три – сільських правлінь Поділля й 11 фондів волосних правлінь з Волині. Більшість з цих збірок містять і викупні документи часів земельної реформи.

Щоправда, кількість волостей у губернії на 1875 р. нараховувала 312 одиниць⁸. Відповідно, до сьогодні збереглися зібрання документів меншої частини органів сільського самоврядування Поділля XIX – початку XX ст.

Внаслідок цього інтерес дослідників викликають архівні збірки центральних державних установ, у яких викупні справи зібрані масивними групами. Йдеться про 577 фонд "Головна викупна установа Міністерства фінансів" (Главное выкупное учреждение) Російського

Державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург). Установу-фондоутворювача було засновано 27.10.1861 для здійснення загального керівництва викупною операцією відповідно до Положення 19.02.1861. До 02.08.1862 вона підпорядковувалася Петербурзькій охоронній скарбниці (рос. – сохранный казне), надалі – Міністерству фінансів. До складу Головної викупної установи входили представник МВС та два депутати від дворянства.

Коло повноважень закладу було досить широким. Масштаби реформи вимагали постійного контролю і швидкої реакції на проблеми та ускладнення, що виникали при її здійсненні на місцях, тому викупна установа змушена була постійно розглядати звернення органів влади, селян, поміщиків і спрямовувати роз'яснення щодо вирішення конкретних ситуацій. Крім того, установа видавала дозволи на отримання позик для забезпечення викупних угод, які попередньо розглядалися та затверджувалися у губернських селянських "присутствіях". Нарешті, вона укладала щорічні звіти про проведення викупної операції (до 15 січня 1885 р., з 1865 р. – разом із Радою селянських установ).

У складі цієї інституції діяли відділення (1–8, 10 відділення загальних справ), канцелярія та бухгалтерія.

Ліквідована Головна викупна установа 1 липня 1895 р., її функції передані до відомо Департаменту окладних зборів⁹.

Серед архівних досьє, що відображають діяльність ГВУ, містяться і справи про викуп земельних наділів селянськими громадами. Вони включають копії уставних грамот, викупні договори та інші супровідні документи. Основною за своїм значенням серед них є уставна грамота, у якій фіксувалися імена ґазд дворів та майнові характеристики господарств селян до і після реформи 19 лютого 1861 р. Саме наявність другого типу свідчень пояснює увагу дослідників до вивчення цього виду документів. Крім вищезазначених узагальнюючих праць, присвячених дослідженню реформи, маємо і такі, де вивчаються уставні грамоти значно менших регіонів та окремих населених пунктів¹⁰.

Останнім часом звертають свою увагу на викупні документи й автори краєзнавчих досліджень. Зокрема О.Петренко у своїй книзі, присвяченій історії с. Лука-Мелешківська Вінницького повіту, виділяє окремий розділ "селянська реформа і село", у якому подає список господарів за уставною грамотою та описує процес звільнення селян рідного села¹¹.

Загалом зібрання 577 фонду нараховує 89584 справи. Їхні назви та основні характеристики відображені у кількох десятках об'ємних описів. Серед тих, які містять уставні грамоти, до території України відносяться наступні: Волинська губернія – опис № 7 (2777 справ), Катеринославська губ. – оп. 11 (906 справ), Київська – оп. 14 (2454 одиниці зберігання), Подільська – оп. 29 (2126), Полтавська – оп. 30 (2473), Таврійська – оп. 39 (49 справ), Харківська – оп. 45 (1390 одиниць), Херсонська – оп. 46 (1278) і Чернігівська губернія – оп. 47 (2097 справ). Таким чином, території Центральної і Північної України представлені колекціями викупних документів, які майже суцільно охоплюють сільські населені пункти цих регіонів.

Слід мати на увазі, що кількість справ фонду не є тотожною числу сіл, жителі яких набували особисту свободу та кількості уставних грамот. Адже грамота укладалася не на населений пункт, а на економію, окреме господарство пана-землевласника, тому кілька справ можуть бути присвячені одному селу або містечку. Наприклад, у поселенні (селенні) Краснопілка

Гайсинського повіту укладалися наступні викупні документи: у маєтку Є.А.Равської частини Краснопілки¹², Р.П.Рудзької¹³, А.І.Сосницького¹⁴, Ф.І.Чарнецької¹⁵ та Ф.І.Ясинецької частини того ж поселення¹⁶. У той же час окремі одиниці зберігання додатково містять викупні документи ще одного або кількох сіл, крім анонсованих в описі.

Відомо, що процес землерозподілу відбувався непростим, часто набуваючи форм гострого протистояння між звиклим до визиску кріпаків паном та селянами громади, які справедливо прагнули здобути поруч з особистою й економічною незалежністю. Як наслідок, зустрічаємо приклади повторного укладання документів або внесення значних змін до уставних грамот у тому самому селі. Наприклад, справу з маєтку Р.П.Борейка у с. Хомутинці за 1866–1868 рр.¹⁷, та ще одну під аналогічною назвою за 1870 р.¹⁸. І такі приклади досить розповсюджені.

Крім назви села та прізвища й ініціалів землевласника описи фонду подають нам інформацію про час укладання викупної справи та кількість аркушів, що містить одиниця зберігання. Справи згруповані за розміщеними за абеткою повітах губернії. У кожному повіті вони також розташовані за абеткою за прізвищами панів. У більшості випадків імена землевласників подані ініціалами, однак зустрічаємо і повне ім'я без "по-батькові", титули (князь, баронеса, граф) подаються. Звичайно, землевласниками були переважно дворяни (здебільшого польського та російського походження). Однак затягування процесу укладання уставних грамот до 90-х рр. XIX ст. приводило до того, що деякі з них відображали вже і нові економічні реалії пореформених часів. Наприклад, одиниці зберігання № 276, 277, 278, 279 укладені переважно у 1890–1894 рр., є документами, що фіксували розподіл земель між новими господарськими утвореннями – Товариствами Степанівського та Тростянецького цукрових заводів з одного боку, і селянами Тростянця, Демківки та інших сіл – з другого. Унікальним для Поділля є і соціальний статус землевласника поселення Ксаверівки Вінницького повіту – селянина К.Д.Мельника. Ця справа також укладена вже у 1893 р.¹⁹.

Оскільки процес упорядкування викупних документів розтягувався на роки, нерідко у цей час відбувалася зміна власника маєтку. Вона знаходила своє відображення у назві архівної збірки у двох основних формах, визначених порядком переходу майнових прав до нових осіб. Якщо це успадкування, тоді бачимо у титулі термін "наследники"²⁰. Якщо ж перехід права власності на маєток відбувався за іншими цивільно-правовими угодами, у назві зазначалося й ім'я попереднього поміщика: "Новосельського Николая ранее Загурской О.Л. селений Гавенос и Дигар" Балтського повіту²¹.

Адміністративний статус населеного пункту також зазначається. Переважно це поселення (селения), менше сіл, "деревень" та містечок. Зустрічаємо "приселки" та хутори. Є поодинокі випадки, коли уставна грамота укладена у маєтку (имении).

Як уже говорилося, на Подільську губернію припадає 2126 викупних справ з 577 фонду. Вони охоплюють усі повіти. Зокрема, до Балтського повіту відносяться справи № 1–152, Брацлавського – 153–279, Вінницького – 280–439, Гайсинського – 440–538, Кам'янецького – 539–764, Лeticівського – 765–966, Літинського – 967–1206, Могилівського – 1207–1398, Ольгопільського – 1399–1465, Проскурівського – 1466–1687, Ушицького – 1688–1854, Ямпільського – 1855–2102. Низки збірок включають документи з різних

частин губернії і об'єднані під назвою "справи різних повітів", що зберігаються під номерами 2103–2123. Три одиниці зберігання (№ 271⁶, 458⁶, 881⁶) є літерними.

Кожна одиниця є унікальною. Однак специфіка судочинства установи та законодавчо закріплені вимоги до викупних документів дозволяють нам визначити типову форму архівних збірок із 577 фонду РДІА. Крім уставної грамоти більшість з них включають: викупний акт по маєтку поміщика, що укладався мировим посередником за вказівкою повітового мирового з'їзду; детальний розрахунок (подробный расчет) до викупного акту; інформацію про викупні платежі вже внесені селянами до моменту укладання акту; документи, що засвідчують право власника на маєток, копію постанови губерньського із селянських справ присутствія про розгляд викупних документів тощо. Якщо у цих додаткових паперах і міститься інформація про імена господарів, економічний стан маєтку та селянських дворів, то вона, як правило, просто повторює ті відомості, які сконцентровані у тексті уставної грамоти.

Традиційно документи викупного характеру досліджувалися як джерело з історії соціально-економічних відносин. Однак роль уставних грамот для розробки питань селянської генеалогії є доволі важливою. У них містяться повні переліки господарів з окремих населених пунктів періоду 60–70-х рр. У цей час ревізійські списки (рос. – сказки), що надавали таку інформацію, вже відійшли у минуле. Своєрідною заміною їм стали посімейні списки. Однак реєстри Подільської губернії, що зберігалися у фонді Казенної палати Кам'янець-Подільського міського держархіву також здебільшого згоріли під час пожежі 2003 р., тому зібрання уставних грамот РДІА набуває унікального характеру. Зазначимо, що український дослідник має можливість працювати з фотокопіями деяких з цих документів, переданими з РДІА до місцевих архівів у радянські часи. Наприклад, у ДАВО є фотокопії викупних документів із Санкт-Петербурга щодо наступних населених пунктів:

- Вороновиці, Ганщини, Тростянця, Шпикова – Брацлавського повіту;
- Голяків, Забужжя, Калинівки, Курників, Станіславчика, Стрижавки, Сутисок, Уладівки, Шершнів, Шостакивки – Вінницького повіту;
- Джулинки, Шляхової – Гайсинського повіту;
- Бараболівки, Генрихівки, Гибалівки, Дерев'янок, Хутора Добровольського, Шостаківки, Розкоші, Слободи-Шарапанівської, В. Кукавки, Хрінівки, Кукавки, Копайгорода, Ковбасної, Маслівки, Пугачівки, Попівки, Сугаків, Шаргорода, Юзефівки, Ялтушкова – Могилівського повіту;
- Бершаді, Соколівки, Левківки, Ободівки, Цибулівки, Флорини, Бирлівки, Рогузки-Бершадської, Лісничого, Чоботарки – Ольгопільського повіту;
- Дзигівки, Ярошинки, Джурина, Красного, Клембівки, передмістя Качанівки, Тростянця, Ямполь – Ямпільського повіту²².

Їхнє родознавче значення не обмежується одним лише переліком господарств. Паралельно з укладанням цих документів йшла велика робота з виготовлення планів сіл і земель, що розмежовувалися. У формулярі уставної грамоти поруч з колонкою "номер по порядку" був і "номер по плану". На жаль ці картографічні джерела не становлять єдиної систематизованої архівної збірки, як у випадку з актовими викупними документами. Їхня збереженість є фрагментарною²³. Однак у разі віднаходження такого джерела, співставлення свідчень уставної грамоти і пов'язаного з нею плану села дозволяє нам ідентифікувати розташування окремих селянських садиб. Ураховуючи ту обставину, що чимало

родин понад сто років проживають в одних і тих самих подвір'ях, ми отримуємо додаткову реальну можливість встановити зв'язок між сучасними жителями села та їхніми предками.

Форма таблиць-грамот, у яких записувалася інформація про селян, була уніфікованою. Друкувалися спеціальні бланки з певними графами. Однак зустрічаємо і рукописні зразки, де деякі пункти могли пропускатися. Наприклад, у подібній уставній грамоті Луки-Мелешківської Вінницького повіту²⁴ в таблиці-списку селян пропущена графа "оценка усадеб", крім того, тут зазначені лише імена, прізвища господарів та категорії г'аздівств – тяглові, піші, городники, бобилі. Побатькові селяни не названі, що позбавляє нас цінної генеалогічної інформації у цьому конкретному випадку.

Отже, аналіз викупних документів дозволяє нам зробити наступні висновки:

- зібрання таких справ у архівах України і Росії є достатньо представницьким й охоплює майже всі сільські населені пункти Подільської губернії другої половини XIX ст.
- Основна генеалогічна інформація щодо селян регіону міститься в уставних грамотах. Родознавчий зміст їх доволі обмежений і полягає в повному переліку господарів окремої сільської громади. Крім цього, грамоти містять короткі відомості про земельні наділи та господарства селян.
- Максимально ефективне використання уставних грамот можливе лише у тісному поєднанні з вивченням пов'язаних з ними інших типів документів, в першу чергу – планів сіл.
- Генеалогічне значення цих збірок значно зросло через фрагментарну збереженість облікових документів щодо селян Поділля пореформеного періоду, обтяжену катастрофічними втратами архівної джерельної бази останнього часу.

¹ Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1959; Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. – К., 1959; Лещенко Н.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-і роки XIX ст.). – К., 1970; Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). – Дніпропетровськ, 1960; Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1968; Крутиков В.В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900). – Дніпропетровськ, 1980. ² Легун Ю., Петренко О. Ревізійний перепис населення 1795 р.: Брацлавська губернія. – Вінниця, 2003; Легун Ю. Унікальне значення матеріалів картографічного характеру для реконструкції селянських родоводів (Подільська губернія, кінець XVIII – поч. XX ст.) // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Ч. 7. – С. 211–233. ³ Любченко В. До селянської генеалогії Поділля: можливість дослідження, джерела та їх інтерпретація // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. – К., 1996. – С. 153. ⁴ Шандра В.С. Від культури архівної справи до державної політики в архівній справі: шляхи реконструкції втрачених фондів // Архіви України. – 2003. – № 1–3. – С. 42–47. ⁵ Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі – ІР НБУВ). – Ф. VI. – Спр. 449–450. Уставна грамота с. Грузького Гайсинського повіту і подвірний список селян. ⁶ ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 2, спр. 1546 (уставна грамота с. Куманівки); Ф. 258 "Строганови", оп. 1, спр. 74 "Копії з викупних договорів, укладених із селянами Немирівського маєтку"; Ф. 249 "Гіжицькі", оп. 1, спр. 13 (уставні грамоти сіл Кустівці, Слободи Кустовецької). ⁷ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 332 "Гавришівське волосне правління", оп. 1, спр. 15 (уставна грамота Майдана Чапельського); Спр. 17 – (уставна грамота хутора Кайдачихи); Ф. 811 "Ольгопільсько-Балтський з'їзд мирових посередників", оп. 1, спр. 2 (уставна грамота с. Чоботарки). ⁸ Список волостей і гмин Европейської Росії. С распределением по призывным участкам для отбывания воинской повинности. По сведениям к 1 января 1875 г. – СПб., 1875. – С. 135–142. ⁹ Полное собрание законов Российской империи. – 1861. – Вып. 2. – Т. 36. – № 33659; 1862 – Т. 37. – № 38537; 1863. – Т. 38. – № 39350; ПСЗ-3. – 1885. – Т. 5. – № 2668; 1895. – Т. 15. – № 11508. ¹⁰ Максименко М.М. Уставные грамоты Таврической губернии // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. – Минск, 1964. – С. 455–458. ¹¹ Петренко О.С. Лука-Мелешківська: нариси історії села. – Вінниця, 1999. – С. 126–136. ¹² РДІА. – Ф. 577, оп. 29, спр. 501. ¹³ Там само. – Спр. 502. ¹⁴ Там само. – Спр. 509. ¹⁵ Там само. – Спр. 518. ¹⁶ Там само. – Спр. 536. ¹⁷ Там само. – Спр. 289. ¹⁸ Там само.

– Спр. 290.¹⁹ Там само. – Спр. 364.²⁰ Там само. – Спр. 335, спадкоємців Жабоклицького К.К. поселення Василівки, 1892 р.²¹ Там само. – Спр. 73.²² ДАВО. – КМФ-3 (224, 225, 227–232, 234–236); КМФ-3 (132–144) Оп. 1, спр. 5–8, 10–17; КМФ-3 (145–147) Оп. 1, спр. 18–20; КМФ-3 (226) оп. 1, спр. 52; КМФ-3 (148–155) Оп. 1, спр. 21–28.²³ Наприклад, чимало з них зберігаються у фондах повітових у чиншових справах

присутствій: у Держархіві Вінницької області це фонди Гайсинського (Ф. 4), Вінницького (Ф. 5), Ямпільського (Ф. 11), Літинського (Ф. 12), Могилів-Подільського (Ф. 369), Ольгопільського (Ф. 666) повітів. У Хмельницькому таких збірок менше і кількість справ у них не перевищує 3 одиниць.²⁴ РДІА. – Ф. 577, оп. 29, спр. 331.

Надійшла до редколегії 04.10.04

В.А.Лоха, асп.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ

Розглянуто історію створення та функціонування Переяславського колегіуму як одного з освітньо-культурних осередків Лівобережної України XVIII – початку XIX ст.

In the article the history of creation and work of Pereyaslav College, as a cultural and educational center of Left side Ukraine is enlightened in XVIII–XIX.

Виникнення Переяславського колегіуму було зумовлене стабілізацією та подальшим розвитком козацької держави на зламі XVII–XVIII ст., піднесенням культури, формуванням національної системи освіти. За Гетьманщини визначальними явищами у сфері освіти, насамперед, були формування розгалуженої мережі початкових навчальних закладів, створення системи спеціальної професійної освіти, становлення школи вищого типу. Початкова освіта здобувалася переважно у парафіяльних або приходських школах, які існували при церковних приходах й утримувалися коштом громад чи церковних братств. У Переяславі така школа діяла при кафедральному Вознесенському соборі, заснованому Іваном Мазепою у 1700 р.¹. Надалі вона стала складовою новоствореного Переяславського колегіуму (1738). У діяльності цього навчального закладу, який функціонував протягом XVIII – початку XIX ст. можна виділити три етапи: перший – 1738–1785 рр., другий – 1785–1799 рр., третій – 1799–1817 рр.

Перший період – час становлення і розквіту Переяславського колегіуму завдяки зусиллям його засновника Арсенія Берла та інших єпископів – І.Козловича, Г.Линцевського, І.Кондратовського. Для цього періоду характерне матеріальне та кадрове облаштування закладу, введення нових дисциплін, серед учнів помітні ознаки всестановості. Колегіум стає одним із помітних центрів освіти в Україні. Другий період характеризується поступовою втратою демократичних засад. Зокрема, закриваються вищі класи, скорочується викладацький склад, серед вихованців спостерігається цілеспрямоване переважання вихідців з духовенства. Існує навіть загроза закриття навчального закладу. У третьому періоді помітне відродження навчального процесу в деяких аспектах, а саме: розширення обсягу предметів та збільшення чисельності викладачів та учнів, зумовлене зміною статусу колегіуму на духовну семінарію. У 1817 р. відбувається подальша реорганізація семінарії на вузькостановий духовний заклад (1817 – друга половина XIX ст.), розгляд діяльності якого не є завданням нашої статті.

Реалізації цього задуму сприяв указ Синоду від 24 лютого 1734 р., виданий за велінням імператриці Анни Іоанівни, який передбачав заснування училищ для навчання дітей у тих єпархіях, де подібні заклади були відсутні.

З метою створення колегіуму, єпископ Арсеній зібрав відомості про учнів київських училищ⁴, які потенційно могли стати учнями колегіуму, а також залучив до складу майбутніх учнів з усієї своєї єпархії "священнических и причетнических сынов искусных и удобных к научению славяно-латинскому"⁵, акцентуючи увагу на дітях священиків. Зазначимо, що відкрившись, колегіум був повністю незалежним від Києво-Могилянської академії⁶.

Крім того, усі учні колегіуму називалися студентами⁷, а саме училище викладачі ("professores") називали "Collegio Berliana-Pereiaslaviae"⁸, тобто Переяславський-Берліанський колегіум, на честь його засновника.

Архімандрит Києво-Печерської лаври Іларіон Негребецький подарував училищу чотири хати, т. зв. "Тамаринські", які знаходилися поблизу Переяслава⁹. Ці хати були перевезені підводами до кафедрального Вознесенського собору, на землю, придбану в полковника Івана Мировича¹⁰. Тут же було споруджене з дерева і приміщення самого колегіуму.

2 жовтня 1738 р. в новобудовах при архієрейському будинку було відкрито власне колегіум, у якому започатковано вчення фара, інфіма, граматика, синтаксис, поетика та риторика¹¹. Заклад був на утриманні єпархіальних монастирів та церковних земель, з яких брали певну частку: 20 або 30 %.

Засновник Переяславського колегіуму єпископ Арсеній підтримував тісні зв'язки з Київською академією, запрошуючи її викладачів для вчителювання¹². Викладацький склад постійно поповнювався за рахунок кращих випускників Києво-Могилянської академії¹³. Фактично першими викладачами Переяславського колегіуму були вихованці Київської академії, які мали досить високий фаховий рівень. Звідси і прослідковуються певні схожі риси в навчально-програмній структурі обох шкіл¹⁴. Зазначимо, що кількість викладачів у 50-х рр. XVIII ст. збільшилася з 3 до 4.

У цей час там працювали такі відомі префекти: ієродиякон згодом ієромонах Павло Терлецький (1751–1754, 1758–1760), ієродиякон Іоїл (1758–1760)¹⁵. Григорій Сковорода, що прибув у Переяслав на запрошення місцевого єпископа і викладав поетику у 1753–1754 рр. Могло здатися, що Г.Сковорода знайшов для себе належну посаду та міг би залишатися на ній, а з часом обійняти кафедру філософії. Однак він тут не вжився, провчителювавши всього близько року. Церковно-викладацькій кар'єрі Г.Сковороди стала на заваді його філософсько-прямолинійна різкість у спілкуванні з верхівкою духовництва та лібералізм його засадних поглядів, відкриті висловлювання "ex cathedra". У дусі вільного філософського твору він написав "Судження про поезію і мистецтво керівництва нею". Не сприйнявши цього твору, єпископ визнав його "дивним", не характерним для світогляду викладачів православної богословської школи й наказав змінити керівництво та не вводити новизни до методу викладання поезії. Упевнений у своєму знанні, Г.Сковорода не погодився виконувати ці вимоги, тоді архієрей почав вимагати в судовому порядку через консисторію письмової відповіді, чому він не виконав його волі. Поет-мислитель відповів: він "покладається на суд усіх знавців", що написаний ним твір правильний,

заснований "на самій природі цього мистецтва – поезії", додаючи до цього латинський вислів: "Alia res – sceptrum, alia (est) plectrum" ("Найшла, як кажуть, коса на камінь"). Єпископ Іоанн Козлович обурено сприйняв це як вияв гордині і вигнав Г.Сковороду з Переяслава¹⁶.

До речі, цей епізод ілюструє той факт, що у 1733–1785 рр. колегіум перебував у безумовній залежності від місцевих переяславських єпископів. Вони самі обирали та звільняли ректорський і викладацький склад, стежили за навчанням і поведінкою як учнів, так і викладачів. Усілякі зміни у житті колегіуму втілювалися в життя лише з єпископського дозволу¹⁷. Зауважимо, що за соціальним станом викладачі колегіуму були переважно вихідцями із сімей священнослужителів. Та в процесі розвитку закладу до Переяславського колегіуму входили і світські педагоги. За етнічним походженням це були українці з різних регіонів.

Навчальний процес був дещо перерваний пригодою 18 липня 1748 р. "Необычайно" сильною пожежею знищено навчальні будівлі разом із кафедральними та іншими міськими будинками¹⁸. Внаслідок цього колегіум був перенесений у суміжний з монастирем пустуничий будинок Семена Мировича, який раніше належав генеральші Кантакузиновій¹⁹. Зусиллями єпископа Переяславського Іоанна Козловича (1753–1757) був споруджений новий кам'яний корпус колегіуму при Вознесенській церкві. Тут містилися чотири класні кімнати та приміщення для бібліотеки, що збереглися до нашого часу. Будучи до призначення у Переяслав ректором Московської академії, Іоанн Козлович відтак використовував на облаштування колегіуму більшу частину своїх прибутків²⁰. Так, завдяки йому було побудовано два дерев'яні корпуси для бурси (за монастирськими стінами), розраховані на проживання 30 колегіантів²¹ із малозабезпечених сімей або сиріт. Викладачі мали окремі помешкання – келії. Господарською частиною бурси та колегіуму опікувалися спеціальні наглядачі-прокуратори, одним із яких у 1740-х рр. був дякон Костянтин Сохович. З 1764 р. фіксується збільшення кількості учнів, які проживали в колегіанській бурсі з 30 до 40 чол. Наглядачем був дякон Іван Стеблинський. Заможні колегіанти жили "за батьківський кошт" на винайнятих квартирах, причому зазвичай мали за певну плату інспекторів-репетиторів. Деякі колегіанти-сироти утримувалися коштом приходів, закріплених за їхніми батьками²². У 1782–1783 рр. за єпископства Іларіона Кондратковського було прибудовано два аудиторські класи до кам'яного колегіумського корпусу а на купленій землі протоієрея Павла Добринського збудовано три дерев'яні будинки для бурси²³. Семінарський одноповерховий будинок при Вознесенському монастирі складався із шести класних кімнат та сьомої бібліотечної, вкритої залізом. Бурса, або особливий "студентський" будинок поза монастирем, мав вигляд восьми невеликих житлових кімнат для студентів. Крім цього, тут були кухня та дві комори²⁴.

У 1753 р. вперше викладачам колегіуму було призначено сталу заробітну платню. Так, кожного року усім учителям видавалося по десять карбованців з кафедральної казни. Крім того, як нагорода, видавалися консольїї та респекти – дрібні суми на різні потреби. Викладачів також забезпечували одягом та харчами. Цікавими є відомості за 1771 р. щодо викладачів колегіуму, які отримували платню – 10 крб. із сум "кондиціональних" (від ставлеників на священницькі і дяконські місця). Додатково із архієрейської казни протягом кожної третину року платню отримували:

префект й учитель риторки – 10 крб.; учитель поетики – 8 крб. 33 $\frac{1}{3}$ коп.; таку ж суму отримував учитель синтаксими і граматики; а викладач інфіми й аналогії – 6 крб. 66 $\frac{1}{4}$ коп. Деякі з учителів користувалися частиною священницького прибутку з приходів, при яких вони числилися за розпорядженням архієрея. Існувало і таке джерело вчительського прибутку, – "політичний дарунок", який одержували від батьків семінаристів "відомого рангу"²⁵. У 1807 р. порівняно з 1798 р. фінансування навчального закладу збільшилося вдвічі. Ректор за ректуру і викладання предмету отримував 400 крб., префект – 300, викладачі від 140 (нижчих класів) до 230 крб. (риторики)²⁶. Отже, платня значно диференціювалася, залежно від адміністративної посади та дисципліни, яку викладали. Архієрейська казна фінансувала витрати й на колегіантів. Так, нею в 1771 р. видано 150 крб. на купівлю в Москві потрібних колегіантам підручників, а 1772 р. тією ж казною було куплено в Києві 40 "Платонівських катехізисів"²⁷.

Особливо заслуговує на увагу діяльність Арсенія Берла щодо матеріального забезпечення й підтримки навчального процесу. За його вказівкою, учнів колегіуму утримували не лише монастирі, а й міські священники, у зв'язку з чим у 1738 р. визначено їхні прибутки та можливі розміри внесків²⁸. Податки, які збиралися з духовництва Переяславської єпархії, контролювалися єпископом. Так, у 1771 р. із архієрейської казни викладачам було виділено 43 крб. та на утримання колегіантів – 193 крб. 15 коп., а у 1775 р. – відповідно 135 крб., і – 66 крб. 1 коп. На утримання вихованців монастирі і духовенство вносили певну частку натурою, тобто "семинарскую дачу". Так, у 1760 рр. монастирі щорічно віддавали: Переяславський Михайлівський – четверть (міра ваги, яка відповідала 0,25 кг) пшона, пуд сала, пуд масла, п'ять відер сиру; а Золотоніський Красногірський – дві з половиною четверті пшона, два пуди сала, два пуди масла, десять відер сиру²⁹. Таким чином, розміри грошових сум та товарних внесків були постійні й коливалися залежно від потенційних можливостей та потреб.

У Переяславському колегіумі основна увага приділялася вивченню гуманітарних дисциплін, опануванню латини, освоєнню поетичної та ораторської стилістики на основі античної і християнської літератури. Навчання в закладі розпочиналося з підготовчого класу – фари. У наступних трьох особливу увагу приділяли вивченню латинської, грецької, російської, польської, а також української книжної та слов'янських мов. Не залишалася поза увагою і література, особливо класична. Поряд з цим учні вивчали арифметику, геометрію, нотний спів, катехізис.

Єпископ Іов Базилевич 17 вересня 1773 р. відкрив у Переяславському колегіумі новий вищий клас, де ввів філософію. Її першим викладачем протягом трьох років був префект колегіуму Петро Базилевич.

Єпископом Іларіоном Кондратковським, який управляв єпархією з 1776 по 1785 рр., було закінчене улаштування колегіуму в аспекті навчання. У 1781 р. він відкрив вищий клас – богослов'я, першим учителем якого був ігумен Переяславського Михайлівського монастиря Варлаам Шишацький, пізніше – архієпископ Могилевський та Вітебський³⁰. Такі нововведення дали можливість випускникам отримати повну богословську освіту в одному навчальному закладі. Додатково ще у 1763–1764 рр. у Переяславському колегіумі було введено вивчення німецької мови, першим учителем якої був Назарій Яворський. Вивчали її 20 колегіантів³¹.

Щодо кількості студентів, то, наприклад, число тих, які присягнули на вірність імператриці Єлизаветі Петрівні в 1741 р. то їх за "Списком..." було в "школах": риторики – 24 особи, поетики – 30, інфіми – 20, граматики – 16 (усього 90). Проте загальна кількість фіксується (в архівній справі) – 132 особами³².

Одночасно з відкриттям у колегіумі філософського і богословського класів відбулися посадові зміни – замість префекта була заснована вища посада ректора. До заснування ректури префект здійснював нагляд за всіма аспектами навчального процесу, поєднуючи функції ректора, інспектора та економа. Першим ректором Переяславського колегіуму був Варлаам Шишацький, уродженець містечка Шишаки Миргородського повіту Полтавської губернії³³, який перебував на цій посаді з 1781 р. по 1785 р. До 1781 р. він викладав філософію, а пізніше – богослов'я, деякий час викладав в обох цих класах³⁴.

За важливістю предметів вивчення класи ділилися на ординарні – головні, відкриті із самого початку, та екстраординарні – менш важливі, другорядні, відкриті пізніше. У класі аналогії або фари вчили читати й писати слов'янською, латинською, а потім – грецькою мовами. У класі інфіми, перейменованому згодом у нижчий граматичний, привчали учнів до початкового граматичного розбору; у граматичному, перейменованому у середній граматичний, прочитувалася повністю граматика мов, що вивчалися; у класі синтаксими, перейменованому у вищий граматичний, надавалася перевага перекладам з мов, що вивчалися, російською і навпаки. У цих же нижчих класах викладали катехізис, арифметику, нотні співи, а під кінець століття – географію та священну історію.

На заняттях з поезії – мистецтва складання віршів – учнів привчали до правильного висловлення думок і складання речень, знайомили з усіма видами поезії. Необхідним доповненням при вивченні поезії вважалася міфологія, яку потім опановували, вивчаючи також з другої половини XVIII ст. історію Гібнера. У цьому ж класі вивчення риторики передбачало роботу над зародженням та ходом думки, оформлення її структури та словесне вираження. Крім того викладалися правила складання листів та різного роду промов. До риторики приєднали діалектику, яка була перехідною ланкою до філософії. З другої половини XVIII ст. в риториці продовжували вивчати історію, а за розпорядженням єпископа Гервасія вивчали ще православне сповідання католицької східної церкви та книгу про посади людини і громадянина (до відкриття вищих класів).

При навчанні у філософському класі головна увага приділялася вивченню Аристотеля, поки його не замінили з другої половини XVIII ст. Баумейстером, а у богословському перше місце посідала система Феофана Прокоповича і православне сповідання католицької східної церкви та книга про посади людини і громадянина³⁵. У навчанні простежується ступенева система освіти та різнобічність дисциплін, що вивчалися.

Структура навчання у семінарії кінця XVIII – початку XIX ст., пройшовши низку еволюційних змін, здійснювалася на основі розпорядження Синоду 1798 р. і була в дечому схожа із попереднім періодом та навчанням у Києво-Могилянській академії, Чернігівській та Харківській семінаріях³⁶. Однак вона мала свою відмінність, що полягала у настановах, випущених у детальному "конспекті" переяславського єпископа С.Лебединського, тому у викладанні дисциплін зазначимо деякі тенденції. Так, філософію доповнили історією філософії, логікою, метафізикою,

руською історією по Щербатову і "Летописцу" Ломоносова. Важливим є той факт, що із філософії писали дисертації (латинською та російською мовами), проголошуючи їх з кафедри. Богослов'я вивчали за методикою С.Лебединського. При вивченні цього курсу читалася Біблія і "кормчая" книга та писалися дисертації і проповіді, які виголошувалися. У семінарії періодично проводилися приватні і відкриті виступи та диспути. Із необов'язкових філологічних предметів викладалася: французька, німецька і польська мова. Зазначимо, що з 1802 р. для вихованців вищих класів стали викладати основи лікарської науки. При семінарії існував музичний курс або нотний клас, у якому вивчали співи та церковний і пасхальний устав. Для вивчення дисциплін у нижчих і середніх класах відводився річний курс, а для вищих: філософського – двохрічний, богословського – трьохрічний. Навчальні посібники в цей період були друковані, але викладачі середніх і вищих дисциплін видавали і свої наукові записки³⁷. Отже, навчання у семінарії, як і в попередній період у колегіумі, тривало близько 11–12 років.

Зазначимо, що від 1785 р. і на початку XIX ст. навчальні програми колегіуму, пізніше семінарії, відповідали підготовчим факультетам західноєвропейських університетів. Стандарти програм колегіуму орієнтувалися на підготовку як духовенства, так і світських осіб, охоплюючи культурно-освітні потреби різних категорій населення. У процесі навчання враховувалися також природні нахили та творчі здібності учнів. Спискомом Переяславським Гервасієм Линцевським у серпні 1764 р. було видано розпорядження, згідно з яким "тих семінаристів, які до вивчення схоластичної латини не схильні, навчали ремесла, іконописання, малярства, аптекарства, столярства та інших подібних", зазначаючи при цьому, що вони по закінченні навчання "мають право в духовному сані на церковне місце бути прийняті". Здобити колеґіантів він відправляв доводитися у вищі класи філософії та богослов'я у Київ та Чернігів, підтримуючи їх матеріально в міру необхідності³⁸. Особливу увагу єпископ звернув на освіту вихідців з духовенства, вимагаючи, щоб священники присилали для навчання своїх синів, попередньо вдома підготувавши до вступу. Для більшої сили цієї вимоги Гервасій оповістив на єпархії, щоб священницькі сини, не навчені риторичному вченню, не з'являлися для отримання священницького сану³⁹, тому ці заходи спонукали молодь вчитися й отримувати освіту, яка потрібна була їм для майбутньої професії.

Із самого початку свого існування Переяславський колегіум був відкритим закладом. Аналіз соціального складу його учнів свідчить, що в ньому здобували освіту представники різних станів тогочасного суспільства – це вихідці із сімей козацької старшини та урядовців, духовенства, купецтва, рядового козацтва, міщан, селян. Близько половини учнів складали вихідці з малозабезпечених сімей. Колегіум мав шість класів, у яких, наприклад, у 1738–1739 рр. навчалося 110 учнів: 30 опановувало фару, 27 – інфіму, 11 – граматичну, 24 – синтаксиму, 6 – поетику, 12 – опановували риторику. Серед тих, хто навчався, крім дітей священників, були й діти осавулів, сотників, старостів, двох компанійських полковників, компанійських козаків, одного фактора полкового, але найбільше (45) – міщан та посполитих.

Учні колегіуму походили з різних міст: Гадяча, Глухова, Конотопа, Любича, Сум, Ніжина та навіть із Києва та Чернігова, де були свої освітні заклади⁴⁰. Це свідчить про зростання авторитету Переяславського колегіуму як великого освітнього центру в Гетьманщині. З часом помітно спостерігається тенденція до збільшення кількості учнів – вихідців із світських верств

населення у 1742–1743 рр. Так, із 136 вихованців вихідців із духовенства було 75, із світських – 62. У 1763–1764 рр. виявляється переважання світських над духовенством – 71 і 66 відповідно⁴¹. Отже, у 60-х рр. XVIII ст. співвідношення вихідців з духовенства та світських верств населення залишалося приблизно на одному рівні. Так, у 1766 р. в колегіумі навчалось 122 учні. Синів священиків серед них було 67, дяків – 8, шляхтичів – 7, козацької старшини – 20, козаків – 9, простолюдинів – 11⁴². Проте, вже на початку 70-х рр. XVIII ст. намітилася тенденція до поступового збільшення учнів вихідців з духовенства та зменшення світського елементу. А точніше із 169 учнів, з родин духовенства – 96, світських – 73. Так, на 1780–1785 рр. світських вихованців Переяславського колегіуму було лише 15–25 % серед загальної кількості учнів⁴³.

Схожі процеси характерні для подібних навчальних закладів Гетьманщини, зокрема Чернігівського колегіуму⁴⁴, що пояснюється, насамперед, такими чинниками: 1) цілеспрямованою політикою російської влади, яка прагнула перетворити колегіуми в духовні семінарії; 2) підтримкою Синодом та місцевими архієреями належного рівня освіти серед духовенства; 3) нововведеннями стосовно зайняття місця священика не через обрання приходом, як це було раніше, а через архієрейське призначення; 4) зменшенням можливостей отримати освіту серед збіднілих верств населення у зв'язку з погіршенням його економічного становища та посиленням кріпосного права⁴⁵.

Зберігся список учнів 1744 р. Переяславського колегіуму, за яким можна простежити їхній соціальний та віковий склад⁴⁶. Вік наймолодших вихованців становив 11 років, вони вивчали інфіму та граматику. Фару вивчали старші учні віком від 17 до 25 років. Вікові межі колегіантів, що вивчали риторику, коливалися від 16 до 25 років.

Так, помітна тенденція до поступового збільшення числа семінаристів. Чисельність вихованців семінарії з 1800 р. коливалася від 700 до 800 осіб, що вдвічі більше попереднього періоду, коли нараховувалося близько 300–400 учнів. У навчальному закладі існував диференційований поділ на початкові, середні та вищі ступені освіти, що засвідчує зміни статусу семінаристів, зокрема студентами називалися вихованці, що навчалися у вищих класах, усі інші називалися учнями⁴⁷.

Після закінчення Переяславського колегіуму, а надалі – семінарії, її випускники знаходили себе в службовій кар'єрі по-різному. Одні, як того й вимагалось "Духовним регламентом", займали церковні посади. Інші йшли на державну службу, отримуючи роботу в козацьких полках та канцеляріях. Дехто продовжував навчання в Чернігівському колегіумі та Київській академії. У 50–70-х рр. XVIII ст. серед переяславських випускників спостерігається тенденція до вивчення медичних та інших наук у Петербурзі й Москві. Очевидно, що початкові, медичні знання майбутні медики отримували саме в Переяславі.

Закриття Переяславсько-Бориспільської єпархії у 1785 р. негативно позначилося на функціонуванні Переяславського колегіуму, оскільки були закриті вищі класи філософії та богослов'я, тому частина викладацького та учнівського складу була переведена до Новгород-Сіверської семінарії⁴⁸. У зв'язку з цим колегіум тимчасово втратив характер повної освітньої школи та перейшов до підпорядкування Київської академії.

Прикметно, що в 1776 р. надійшли розпорядження від російського уряду про перетворення українських

колегіумів на духовні семінарії⁴⁹, тому з цього моменту студенти стали семінаристами. У такий спосіб імператриця Катерина II прагнула взяти під контроль навчальні заклади, що спричинилося до деградації Переяславського колегіуму в науковому плані та переходу його до рівня вузькостанового духовного закладу – семінарії. У 1803 р. Переяславська семінарія отримала ще назву Полтавської⁵⁰.

За єпископства Амфілохія Леонтовича (1797–1799) Переяславська єпархія була знову відновлена – у статусі вікаріатства Київської митрополії, тому і семінарія відійшла до відомства місцевих архієпископів. Стараннями єпископа з 1798 р. збільшилося асигнування до 3500 крб., що дало можливість значно поліпшити навчальну структуру і побут викладачів та учнів⁵¹. У цей період для контролю над вихованцями у семінарії було запроваджено офіційний облік учнів. У журналі або "именный всем священо- и церковнослужительским детям по алфавиту список"⁵² відмічалася успішність та поведінка кожного учня. Амфілохій уперше після перерви поновив у 1799 р. семінарське правління, до якого входили префект, протоієрей Федір Домонтович, учитель красномовства Йосип Козачковський і вчитель поезії Анастасій Савинський⁵³. Його наступник – єпископ Сильвестр Лебединський (1799–1807) звернув особливу увагу на навчально-освітню частину, склавши детальний "конспект для учителей семинарии, каким способом преподавать каждому учителю в своем классе учение"⁵⁴, а також написав настанову – яким чином зберігати бібліотеку навчального закладу, передавши 52 книги із власної бібліотеки в семінарську, яка тоді була "и в малейшем количестве и в крайнем беспорядке"⁵⁵. С.Лебединський слідкував, щоб учні своєчасно з'являлися на навчання після вакацій (канікул), суворо караючи за порушення. Наприклад, позбавляючи деяких учнів державного утримання і звільняючи із колегіуму, а за втечі – передавав цивільному відомству для проходження військової служби. Важливим моментом було відновлено "у зв'язку з необхідністю" у 1799–1800 рр., за його ініціативи, викладання філософських та богословських курсів⁵⁶, що дозволило Переяславській семінарії на початку XIX ст. досягти повного складу класів та отримати самостійність у вирішенні справ стосовно навчального процесу. А.Леонтовича та С.Лебединського можна по праву назвати другими засновниками семінарії.

Адміністративна та навчально-виховна структура семінарського життя цього часу була подібна до попередньої. Очолювали семінарію ректори – Федір Домонтович (1802–1812), із серпня 1812 р. – Іриней, а у 1819 р. – Віталій. Помічниками ректора були префекти, перейменовані Комісією духовних училищ у 1817 р. на інспекторів. Із префектів особливо відзначилися Федір Домонтович та Йосип Козачковський⁵⁷. Ф.Домонтович викладав у класі богослов'я, догматику за системою І.Фальковського, латинською мовою, яку знав на високому рівні також досконало володіючи грецькою мовою⁵⁸. Й.Козачковський знаходився на посаді викладача російського красномовства (1798), а з 1799 р. – викладав риторику⁵⁹, історію та географію⁶⁰. У 1810 р. він був призначений ректором Переяславського повітового училища (1817–1832) та інспектором Полтавської семінарії, де знаходився на посаді професора філософських наук (1817–1823)⁶¹.

На початку XIX ст. збільшилося число викладачів порівняно із попереднім періодом: у 1797 р. – 4, 1800 – 8, а у 1801 – 9. Найбільш відомі: Іосаф Мохов, у подальшому ректор і професор богослов'я в Київській академії; Єпифаній (світське Євдоким) Канівецький –

єпископ Воронезький і Черкаський; Гавриїл (Йосип) Орловський — настоятель Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря та наглядач духовного училища; Августин (Михайло) Полонський — наглядач Полтавського училища, а потім ректор Архангельської та Олонецької семінарії; Марк Кійков — кафедральний протоієрей у Полтаві та законовчитель інституту шляхетних дівиць, Даніїл Єллінський — протоієрей Гадяцького повіту; Семен Анрущенко, один із найталановитіших у красномовстві викладачів свого часу; Леонтій Савич, обдарований поет, перу якого належать оди та вірші⁶². На початку XIX ст. авторитет Переяславської семінарії зріс. Це підтверджують факти: 1) у 1803 р. із семінарії до Санкт-Петербурга вимагалось "для образования ста учителей к распространению наук в империи" п'ять студентів та у 1804 р. в медико-хірургічну академію також п'ять, хоча в Петербурзі набиралося всього 50 осіб; 2) митрополит Новгородський і Санкт-Петербурзький Амвросій прохав єпископа Сильвестра направлення в його єпархію двох учителів семінарії для призначення на посади, які відповідають їх високопрофесійним здібностям⁶³.

Із стін Переяславського колегіуму вийшло багато відомих особистостей. Серед них Анастасій Романенко-Братановський — член Академії Наук, Синоду, архієпископ Білоруський і Могилевський у 1797–1805 рр., а пізніше — Астраханський, виходець із дворянської родини протоієрея містечка Баришівки Переяславського повіту; Ілля Федорович Тимківський — професор, ректор Харківського університету; Михайло Матвійович Херасков — ректор Московського університету, відомий письменник і поет; Йосип Максимович Бодяньський — професор історії літератури слов'янських мов Московського університету; Хома Трохимович Тихорський — член Санк-Петербурзької академії наук, доктор медицини та ін. У колегіумі також вчився та працював Іван Васильович Леванда — професор Київської академії та протоієрей Києво-Софіївського собору, який славився надзвичайно інтелектуальними та емоційними проповідями⁶⁴.

За Гетьманщини Переяславський колегіум мав важливе освітнє значення. Тут трудилася професійна викладацька еліта та навчалися представники різних станів тогочасного суспільства. До 1785 р. він був провідним освітнім закладом Переяславської єпархії і забезпечував потреби регіону в професійних кадрах учителів, церковнослужителів та службовців державних установ. На початку XIX ст. Переяславський колегіум реорганізується в духовну семінарію. Одночасно спостерігаються позитивні тенденції — розширення обсягу дисциплін, викладацько-учнівського складу, збереження статусу вищого навчального закладу, цьому сприяли єпископські розпорядження, що стосувалися удосконалення навчального процесу. Однак з погляду суспільно-культурного поступу набирали сили і негативні чинники — поступова втрата демократичних засад, зміни в складі учнів, більшість з них — уже вихідці з духовенства, що було наслідком станової політики російського царизму, який уніфікував усі духовні навчальні заклади.

С. 740. ⁷ Там само — С. 750. ⁸ Лазаревский. А. Из семейной хроники Берлов (1672–1805) // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1899. — С. 106. ⁹ Полтавские епархиальные ведомости 1878 г. — № 2. — С. 66. ¹⁰ Краткий очерк истории Переяславско-Полтавской семинарии // Полтавские губернские ведомости. — 1862. — № 52. — С. 811. ¹¹ Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 735. ¹² Там само — С. 739. ¹³ Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. — К., 2001. — С. 69. ¹⁴ История Киевской Академии. — СПб., 1843. — С. 191. ¹⁵ Пархоменко В. Зазнач. праця. — Полтава, 1908. — С. 76. ¹⁶ Леонтовский. В. Полтавский мыслитель — поэт (Г.С.Сковорода) и генезис его философии // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. — 1908. — Ч. I. — Вип. 5. — С. 125. ¹⁷ Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 741. ¹⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАУ(К)) — Ф. 51, оп. № 3, спр. № 8840, арк. 82–84, Арк. 273–279; А. А. Страницка из прошлого г. Переяслава // Киевская старина. 1889. — № 8 — С. 470. ¹⁹ Пархоменко В. Зазнач. праця. — С. 75. ²⁰ Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 742. ²¹ Краткий очерк истории Переяславско-Полтавской семинарии — С. 819. ²² Пархоменко В. Зазнач. праця. — С. 73. С. 78–79. ²³ Юзефович Д. Иерархия Переяславско-Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. — 1863. — № 15. — Ч. официал. — С. 95; Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 745. ²⁴ Пархоменко В. Зазнач. праця. — С. 83. ²⁵ Там само. — С. 76, 80. ²⁶ Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 774. ²⁷ Пархоменко В. Зазнач. праця. — С. 79–80. ²⁸ Берло А. Арсений Берло, епископ Переяславский и Бориспольский. Биографический очерк // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — К., 1904. — Кн. 18. — С. 56. ²⁹ Вл. П. К истории материального положения Переяславской кафедры и семинарии в XVIII веке // Полтавские епархиальные ведомости. — 1906. — № 7. — С. 355, 357. ³⁰ Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 744; Пархоменко В. Зазнач. праця. — С. 81. ³¹ Пархоменко В. Зазнач. праця. — С. 81. ³² ЦДАУ(К) — Ф. 51, оп. № 3, спр. № 8236, арк. 11–12. ³³ Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 751–752. ³⁴ Пархоменко В. Зазнач. праця. — С. 82. ³⁵ Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 747–748. ³⁶ Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — К., 2003. — Т. 3. — С. 464–470. ³⁷ Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 770–772. ³⁸ Пархоменко В. Зазнач. праця. — С. 77. ³⁹ Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 743. ⁴⁰ Лоха В.А. Викладацько-учнівський склад Переяславської семінарії 1738–1785 рр. // Наукові записки з української історії. 36. наук. ст. — Переяслав-Хмельницький, 2003. — Вип. 14 — С. 196. ⁴¹ Там само — С. 197, 200. ⁴² Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — К., 2003. — Т. 3. — С. 470. ⁴³ Лоха В.А. Зазнач. праця. — С. 201. ⁴⁴ Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (XVIII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01. — Л., 2003. — С. 11. ⁴⁵ Лоха В.А. Етапи історико-педагогічного розвитку Переяславського колегіуму 1738–1785 рр. // Школа першого ступеня: теорія і практика. 36. наук. праць. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип. 5 — С. 45. ⁴⁶ В. Г. Ученики переяславських славяно-латинських шкіл в 1744 г. // Киевская старина. — 1888. — № 10. — С. 24–25. ⁴⁷ Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 773–774. ⁴⁸ Пархоменко В. Зазнач. праця. — С. 86–87. ⁴⁹ Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — К., 2003. — Т. 3. — С. 446. ⁵⁰ Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 761. ⁵¹ Там само — С. 756–757. ⁵² Там само — С. 758. ⁵³ Там само — С. 758–759. ⁵⁴ Там само — С. 760. ⁵⁵ Там само — С. 760. ⁵⁶ Там само — С. 760–761; Пархоменко В. Зазнач. праця. — С. 87. ⁵⁷ Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 766–767; Попов П. Материалы для истории Переяславско-Полтавской семинарии, извлеченные из дел, хранящихся в архивах Полтавской духовной консистории и семинарии, за время от 1818 до 1862 года // Полтавские епархиальные ведомости. — 1888. — № 22. — Ч. неофициал. — С. 844. ⁵⁸ Там само — С. 752, 767; Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. — С. 187–188. ⁵⁹ Историко-статистическое описание Переяславского Троицкого прихода и его храма // Полтавские епархиальные ведомости — 1869. — № 14 — част. неофициал. — С. 377–378. ⁶⁰ Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. — К., 2001. — С. 264. ⁶¹ Историко-статистическое описание Переяславского Троицкого прихода и его храма... — С. 378. ⁶² Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 768–769. ⁶³ Там само — С. 762. ⁶⁴ Лоха В.А. Зазнач. праця. — С. 204.

Надійшла до редколегії 05.10.04

¹ Костомаров Н. Поездка в Переяслав // Исторический вестник. Историко-литературный журнал — 1885. — № 12. — С. 500; А.Т. Покровская церковь в Переяславе // Киевская старина — 1883. — № 6. — С. 590. ² Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ея (1738 г.) до преобразования // Полтавские епархиальные ведомости. 1888 г. — № 20. — Ч. неофициал. — С. 737. ³ Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 гг.) — Полтава, 1908. — С. 70; Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 736. ⁴ Ордер протополу переяславскому Андрею Берло // Полтавские епархиальные ведомости. — 1887. — № 17. — С. 525. ⁵ Демидовский В. Зазнач. праця. — С. 738–739. ⁶ Там само —

В.Г.Малюх, асп.

ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕ І РОЛЬ УКРАЇНИ У ПЛАНАХ НІМЕЧЧИНИ В 1918 РОЦІ

Висвітлено деякі аспекти політики Німеччини щодо України у 1918 р. Основну увагу приділено військово-політичним факторам та їхньому впливу на українську політику Німеччини у контексті її Східної політики.

The article flows the light on the some aspects of the policy of Germany concerning Ukraine in 1918. Basically military and political factors that influenced Ukrainian politics of Germany in the context of the Eastern policy are analyzed in the article.

Німецьку політику щодо України доцільно б прослідкувати на межі XIX – початку XX ст., але з кінця 1917 – початку 1918 рр. ця політика набирає особливого значення, коли український народ був визнаний суб'єктом міжнародного права, що надало "українському питанню" політичного забарвлення. Тож не дивно, що ця проблема завжди привертала до себе увагу фахівців, а на сучасному етапі розбудови суверенної Української держави залишається особливо привабливою й актуальною для дослідників.

Частково до цієї теми зверталися як сучасники тодішніх подій, так і фахові дослідники пізніших часів та сучасності. Радянська історіографія торкалася німецької політики щодо України здебільшого побіжно і, як правило, у контексті стосунків між Росією та Німеччиною. Українська радянська історіографія звертала увагу на проблеми, які стосувалися Брестського миру та питань збройної боротьби з німецькими військами. Українська історіографія діаспори зосереджувала свою увагу на дослідженні української національної ідеї, політики українізації після 1917 р. та на збройній боротьбі за існування української держави. У цьому плані слід окремо виділити дослідження І.Каменецького, у яких автор зосереджує увагу на політиці Німеччини щодо України. Сучасна українська історіографія теж звертається до цієї проблематики, що висвітлюється в працях М.Несука, В.Перепаді та ін. Праці цих авторів написані переважно на німецькомовній джерельній базі. У них приділяється значна увага німецько-українським відносинам. Німецька історіографія цієї проблеми представлена працями П.Боровські, К.Ремера Ф.Фішера, у цих роботах автори досліджують проблеми Брестського миру, окупації України та ін.

У нашій статті досліджуються порівняно маловідомі аспекти німецької політики стосовно України у 1918 р., зокрема конкретизуються обставини, які сприяли співпраці Німеччини з Центральною Радою, розглядається позиція Рейхстагу щодо підписання мирного договору з Україною, а також дається аналіз тогочасної політики Німеччини відносно України та її наслідки для обох держав.

Інтерес до України в німецьких урядових колах проявлявся ще задовго до початку першої світової війни. Україна розглядалася не лише як джерело сировини для німецької економіки і ринок збуту промислової продукції, їй відводилася значна роль також у геополітичних планах Німеччини. Узавши курс на досягнення світового панування і переділ світу шляхом збройної боротьби, Німеччина щодо Східної Європи, у т. ч. і до України, діяла згідно з гаслом "Дранг нах Остен" – натиск на схід, обґрунтовуючи це необхідністю розширення свого життєвого простору за рахунок східних територій. Під час першої світової війни "українське питання" майже не сходило зі шпальт німецьких газет, піднімалося також і у виступах відомих політичних діячів Німеччини, що справляло помітний вплив на політику імперського керівництва в цьому питанні.

Теоретиками німецької східної політики було сформовано кілька поглядів стосовно України, які суттєво відрізнялися один від одного. На думку українського історика з діаспори І.Каменецького, з якою

цілком можна погодитися, виразниками цих поглядів було три групи. Одна з них Пангерманська ліга і Партія Батьківщина, які головну мету вбачали в розгромі Російської імперії і перенесення її кордонів далеко на схід. Український рух сприймався ними як чинник, який значно сприятиме послабленню Росії. Проте справді незалежна Україна в плани пангерманців не входила. Друга журналістсько-академічна група, найвідомішим представником якої був Пауль Рорбах, виступала за незалежність неросійських народів Російської імперії. Україна потенційно розглядалася як точка опори у Східній Європі проти експансії Росії на Захід. Третя група, яку очолював професор Отто Герш, розвивала політичний напрям О.Бісмарка на утримання з Росією добросусідських відносин і виходила з того, що Росія залишиться неподільною державою, не виключаючи, щоправда, певних територіальних поступок з боку Росії: порубіжних територій і балтійських провінцій¹.

Ці плани так і залишилися б планами, адже, починаючи з 1916 р. Антанта, завдавши низку відчутних ударів по противнику, зуміла перебрати військову ініціативу до своїх рук, а Німеччина змушена була перейти до стратегічної оборони. У політичних колах висловлювалася думка, що якщо події будуть розгортатися таким же чином, то не виключено, що вже у 1917 р. Німеччина зазнає фіаско у війні. Проте революція в Росії внесла суттєві корективи до німецької політики на Сході. У 1917 р. в Німеччині активно обговорювалася можливість сепаратного миру з Росією. Саме протягом 1917 р. зростає зацікавлення Німеччини Україною у зв'язку з активізацією українського національного руху². Буремні події в Україні давали можливість Берліну перейти від ідей та планів до їхньої реалізації у практичній площині.

Успіхи українського руху спонукали Берлін пильніше слідкувати за подіями в Україні. 9 серпня 1917 р. на нараді канцлера Міхаельса і фельдмаршала П.Гінденбурга було обговорено питання про значення України в боротьбі проти Росії. Канцлер і фельдмаршал домовилися, що необхідно внести ясність до планів стосовно України і використовувати український національний рух у "німецьких інтересах". Однак слід зазначити, що німецьке керівництво так і не спромоглося до кінця 1917 р. розробити свою політику в українському напрямку³.

Позиції Німеччини в "українському питанні" почали різко мінятися під час переговорів у Брест-Литовську, коли стало зрозуміло, що більшовики не бажають приймати умови миру Центральних держав і свідомо затягують процес переговорів для того, щоб виграти час. Поряд з тим, їхні війська просуvalися в західному напрямку, захоплюючи значні території, у т. ч. і частину України. У цей час Німеччина вирішує активно розіграти українську карту, як інструмент тиску на Москву⁴.

Обставини, які склалися на той час, прискорили кристалізацію німецької політики щодо України. По-перше, вище німецьке керівництво усвідомлювало, що Україна може стати для Німеччини не просто допоміжним, а й життєво важливим чинником для досягнення перемоги у війні. Найважливішою передумовою виконання цього чинника є визнання права українців на створення національної держави⁵. По-друге,

Німеччина гостро відчувала нестачу продовольства. На переконання німецького уряду, яке висловив у Рейхстазі міністр закордонних справ Німеччини Р.Кюльман, "Україна володіє і зараз, після досить тривалої війни, великими запасами хліба і фуражу, котрими вона в змозі частково поділитися"⁶. Це дало б змогу стабілізувати внутрішнє становище в країні і створити передумови для досягнення перемоги на Заході. Німецький Генеральний штаб ще не втрачав надію і сподівався, що вони зможуть переломити хід війни на свою користь і здобути перемогу на полях Франції, якщо перекинути війська зі Сходу на західний театр, де на весну 1918 р. німці готували масштабну наступальну операцію. Перспектива збереження антинімецького фронту, який проходив по території, підконтрольній УНР, хоча фактично і розвалювався, але не міг не непокоїти Четверний союз. Для Німеччини було бажаним створити умови для мирного, а не збройного оволодіння територіями на Сході, адже це становило загрозу загальнонаціонального опору нападнику⁷.

Таким чином, на початку 1918 р. у Німеччині розглядали українську проблему як одну зі складових частин засобу досягнення "миру на Сході". Німецьке керівництво наважалося на розробку українського напрямку з метою змусити Росію укласти мир, або, якщо це не вдасться, підірвати військову потугу більшовиків на антинімецькому фронті, коли переговори з більшовиками остаточно втратили перспективу⁸. Ще одним фактором, який сприяв підписанню перемир'я з УНР, було занепокоєння можливістю посилення впливу Англії і Франції в новостворених країнах. Про що зокрема заявив кайзер Вільгельм II на нараді з представниками уряду і Верховного командування у Гамбурзі у лютому 1918 р.⁹.

У 1917 р. Берліном була сформована політика "автономізації Східної Європи", в основу якої імперське керівництво поклато принцип національного самовизначення, висунутий американським президентом В.Вільсоном. Поєднуючи його з принципом "Мир без анексії і контрибуцій", військово-політичні кола сподівалися на успішну реалізацію східної політики. Проте цим самим Німеччина ставила під питання національну проблему на територіях, які знаходилися під німецьким й австро-угорським суверенітетом. Німецьке керівництво дійшло до висновку, що в даних обставинах не можна здійснювати політику розчленування, обійшовши принцип самовизначення, а тому свідомо розуміло, що, висуваючи такий принцип, Німеччина закладає міну спільної дії і на власній території. З іншого боку, російський Тимчасовий уряд не відкидав права на автономію чи незалежність неросійських народів, а більшовики на чолі з В.Ленінінм навіть підкреслювали ці права, проте втілити їх у життя виявилось досить проблематично. Успішна реалізація цієї політики дозволила б створити т. зв. "санітарний кордон" із народів Східної Європи, які входили до складу Російської імперії і досягнути однієї із стратегічних цілей Німеччини, а саме послаблення тиску Росії в західному напрямку, у т. ч. і на Балканах. Таким чином, це давало можливість вивести війська центральних держав із східно-європейської території¹⁰.

9 лютого 1918 р. у Брест-Литовську було підписано мирний договір між Україною і Четверним союзом, який відкрив нову сторінку у політиці Німеччини стосовно України. Обговорення мирного договору з Центральною Радою розпочав у рейхстазі 20 лютого міністр закордонних справ Німеччини Р.Кюльман, який очолював німецьку делегацію на мирних переговорах у Брест-Литовську. Ним були викладені основні економічні і політичні причини, виходячи з яких Німеччина й уклала мирний договір з

УНР. Переважна більшість депутатів німецького парламенту підтримала укладання мирного договору з Україною, щоправда зі своїми зауваженнями і пропозиціями. Представник націонал-ліберальної фракції в парламенті Г.Штресеман вітав договір з Центральною Радою, у першу чергу тому, що "Україна – величезний господарський організм Російської імперії і потрібно радити тому, що німецька політика досягла її відокремлення від Росії і вступ в економічні відносини з Німеччиною, я вітаю це ще і тому, що ми тут створили свого роду договір-модель для встановлення господарсько-правових відносин, котрий покликаний компенсувати всі втрати німецького інвестиційного капіталу за кордоном"¹¹.

Представник прусського юнкерства, лідер консервативної фракції в рейхстазі граф Вестарп схвалював укладання договору з Центральною Радою, проте він вимагав у своєму виступі, щоб наступні договори, що будуть укладатися з державами, які виникли на теренах Російської імперії, обумовлювали виплату Німеччині воєнних контрибуцій. Також Вестарп вважав помилкою укласти мир на основі самовизначення націй і радив дотримуватися думки, що все, отримане німецьким мечем, повинно слугувати німецьким інтересам¹². Таким чином, він не схвалював програму, прийнятту в Берліні у 1917 р., в основу якої було покладено принцип "національного самовизначення народів, що в тодішніх реаліях давав можливість Німеччині отримати успіх на східному напрямку"¹³. Слід зазначити, що німецька зовнішня політика під час першої світової війни формувалася чи формально уточнювалася в чотирьох центрах: уряд канцлера та міністерство закордонних справ, кайзер і його оточення, Генштаб і Рейхстаг. Хоча політика офіційних кіл Німеччини стосовно Сходу не завжди була послідовною, на думку І.Каменецького, кайзер і Генеральний штаб лавірували між поглядами Пангерманської ліги й кіл проф. О.Герша, а канцлер і міністерство закордонних справ стояли ближче до групи П.Рорбаха¹⁴. Програма ж, яка була прийнята в 1917 р., розроблялася саме Міністерством закордонних справ, тому зрозуміло, чому Вестарп не підтримував принципу самовизначення народів, тому що поділяв погляди пангерманців у східній політиці. Підтримали, у цілому, уряд в українському питанні партія центру і соціал-демократи, хоча представник соціал-демократів у виступі звинувачував уряд у нечесності і загарбницьких планах, висловлюючись проти анексії областей колишньої Царської Росії. Не підтримала уряд лише фракція незалежних соціал-демократів, вважаючи, що мирний договір з Україною це лише привід до інтервенції Центральних держав на схід¹⁵.

На нашу автора, визнання України Німеччиною, закінчення стану війни з нею і налагодження демократичних стосунків, було виявленням аж ніяк не доброї волі з боку імперського керівництва. Це волевиявлення було прагматично націлене на мету – якнайшвидше досягнення миру на Сході, звільнення значних військових сил на цьому театрі військових дій і передислокація їх на Захід, де Генеральний штаб проводив підготовку до наступальної операції і тому потребував додаткових резервів, а також вирішення внутрішніх проблем за рахунок українського продовольства.

Рішення Берліна про надання військової допомоги було прийняте Вільгельмом II після підписання мирного договору у зв'язку зі складним становищем українського уряду і, як зазначив у Рейхстазі канцлер Гертлінг, "з метою забезпечити для

нас плоди укладеного з Україною миру"¹⁶. Генерал М.Гофман з цього приводу писав наступне: "Те, що ми не могли у цьому проханні відмовити, було для мене логічним і зрозумілим. Ми сказали А і зобов'язані сказати Б. Ми визнали український уряд як правосильний і уклали з ним мир, отже тепер мусили дбати, щоб укладений мир справді втілювався у життя, а для цього потрібно було, у першу чергу, підтримувати уряд, який з нами замирився, тому наші війська увійшли на Україну"¹⁷. Німеччина, відгукнувшись на заклик Центральної Ради і встановивши свій контроль на українських територіях, дуже швидко зрозуміла, що опинилася перед складною дилемою: чим для Німеччини є Україна – засобом війни чи метою.

Ця проблема була викладена у меморандумі генерального консула Німеччини в Україні Тіля до канцлера від 23 березня 1918 р.: "якщо нам з огляду на стан з постачанням продовольства та на пов'язані з цим внутрішньополітичні проблеми необхідно довести, що укладений з Україною мир відповідає нашим сподіванням на покращання ситуації з продовольством, то ми мусимо обрати шлях, на якому нас чекає небезпека необхідності повалити уряд, з яким ми уклали мир. Якщо ж ми маємо наголошувати на погляді, згідно з яким завдяки нашому миру з Україною ми досягли політичної мети, а саме – розпаду Російської імперії на низку незалежних держав, то ми мусимо рахуватися з тим, що питання забезпечення продовольством буде розв'язане незадовільно"¹⁸.

Як зазначав В.Перепадя у своїй праці, повної й однозначної відповіді на цю дилему німецька влада так і не спромоглася дати. Невизначеність пріоритетів Берліна, а саме цілей війни – стратегічне послаблення Росії через підтримку української незалежності та засобів війни – використання українських ресурсів задля стратегічної військової перемоги – так і не було трансформовано в органічну і внутрішню несутеречливу українську політику¹⁹.

Нездатність Центральної Ради виконати взятих на себе зобов'язань, налагодити ефективне державне управління, забезпечити елементарний правопорядок у країні стала на заваді реалізації планів, які поклалися на Брестський мир у Німеччині, що і змусило німців втрутитися у внутрішні справи України. Перед військовим командуванням постали два ймовірні варіанти дій: окупувати територію України, або продовжити підтримку української державності. Розуміючи, яку небезпеку становить у собі спроба реалізації першого із них – боротьба з національним опором, німці схилилися до другого варіанту і підтримали гетьманський державний переворот²⁰.

З проголошенням Української держави і встановленням режиму гетьманату німецьке керівництво отримало змогу в більшій мірі реалізовувати свої наміри стосовно України. Новий режим, на відміну від Центральної Ради, спираючись на німецьку підтримку, гарантував відносну стабільність і прихильне ставлення уряду до політичних, військових та економічних потреб Німеччини. Переворот відкривав перед Берліном перспективу розбудови військово-політичного партнерства, що, правда, з провідною роллю Німеччини в районі Східної Європи.

Німецькі теоретики східної політики: П.Порбах, А.Шмідт та інші вважали, що відрив України від Росії і підкорення її Центральним державам змінить співвідношення сил у Східній Європі, послабить Росію і зміцнить Німеччину²¹. Незалежна Україна під опікою німецької держави повинна стати не лише протигаєм Росії, а також протигаєм Польщі. Українські і польські

інтереси перетнулися в порубіжних регіонах: Галичина, Холмщина, Підляшшя – і віддавши ці території Україні, Німеччина отримала б надійного союзника в польській політиці²².

Окупація України німецькими військами викликала пожвавлення серед прибічників експансіоністської політики. У вищих колах почали висувати конкретні плани стосовно використання й експлуатації території і природних багатств України. Так, представники великих німецьких монополій 4 липня 1918 р. на засіданні Імперської економічної ради вирішили створити синдикат, який включав би до сфери своїх інтересів транспортне господарство, шахти, промислові підприємства окупованих територій. Фінансувати весь цей комплекс повинні були великі банки: Німецький, Гамбурзький, Дрезденський та ін.²³. Економічну політику Німеччина зводила до трьох основних напрямів: вивезення з України якнайбільшої кількості сировини і предметів стратегічного значення; завоювання на українському ринку міцних позицій; досягнення позитивного платіжного балансу²⁴.

Весною – на початку літа 1918 р. Німеччина здійснила останні зусилля здобути перемогу на Західному фронті, проте вони виявилися невдалими. Імперське керівництво усвідомлювало, що поразка у війні є неминучою, тому в Німеччині посилювалося переконання, що з огляду на несприятливе завершення війни на Заході їй буде під силу зберегти свій вплив на Сході. Реалізувати свій намір, таким чином, Німеччина сподівалася за рахунок підтримки незалежності нових держав: Дону, Кубані, Кавказу та, насамперед, України. З цього приводу секретар закордонних справ В.Зольф писав до Е.Людендорфа 4 жовтня 1918 р.: "З огляду на наше скрутне становище під політичним кутом зору виглядає необхідним повна концентрація всіх наших сил. В іншому випадку нашу найвищу ціль, а саме досягнення найбільш сприятливих для Німеччини умов миру, буде поставлено під загрозу"²⁵. Під концентрацією сил В.Зольф розумів виведення німецьких військ з Прибалтики і Туреччини, проте збереження своєї присутності у Румунії, Польщі, та в Україні.

3 жовтня державним секретарем Німеччини з іноземних справ В.Зольфом була вперше з часу укладання Брестського миру розроблена програма німецької політики щодо України. Вона складалася з наступних пунктів: збереження незалежності України й забезпечення домінування в ній німецьких інтересів; німецько-український мирний договір має зберегти свою чинність і після укладання загального миру (з Антантою); видалення з України великоросійських елементів та агентів впливу Антанти; мирний договір між Україною та Німеччиною має бути доповнений окремими спеціальними договорами. Більше того, Німеччина гарантувала своє сприяння у намаганнях Києва досягнути міжнародного визнання Української держави, у т. ч. й у визнанні України країнами Антанти та прийнятті її до Ліги Націй²⁶.

Зацікавлення Берліна в українській незалежності спонукало його до зусиль з примирення режиму Гетьмана з українським національним рухом, тому що німецька влада розуміла, що в іншому разі їй прийдеться вести знову війну на два фронти тільки на цей раз з національним опором²⁷.

Проте розпад Четверного блоку восени 1918 р. остаточно зруйнував німецьку політику стосовно Східної Європи і тому виведення військ з окупованих територій безпосередньо призвело до зміни в поглядах в офіційних колах Німеччини до "українського питання". 3 листопада 1918 р. військовий кабінет обговорив українські справи, де на порядок денний винесено було

питання про виведення німецьких військ з України, односторонньої думки з цього приводу досягнуто не було. Програму секретаря з іноземних справ В.Зольфа від 3 жовтня 1918 р. було визнано нереальною, але нової програми так і не було створено.

На початку листопада в Німеччині вибухнула революція, а 11 листопада німецька делегація в Комп'єні підписала акт капітуляції. Антанта вимагала від Німеччини надати військову допомогу уряду гетьмана в його боротьбі з ліворадикальними силами, що чудово вписувалося в німецьку програму від 3 жовтня 1918 р. Адже німецька дипломатія намагалася тоді сприяти співпраці Антанти з гетьманським режимом та забезпечити в такий спосіб німецьким інтереси на Сході. Проте Німеччина утрималася від масштабного втручання в українську внутрішню політичну боротьбу і встановила де-факто відносини з Директорією. Однак ситуація в Україні для Німеччини складалася несприятливо, німецький вплив у країні постійно падав і реалізація політики в Україні, що ґрунтувалася на правовій базі Брест-Литовська, стала неможливою²⁸.

Підсумовуючи, слід зазначити, що низка зовнішньополітичних і внутрішніх обставин, які склалися, сприяли співпраці Німеччини з Україною. У цьому контексті позиція німецького парламенту стосовно укладання мирного договору з Центральною Радою, у цілому, була схвальною, щоправда з певними зауваженнями і пропозиціями. Розглядаючи політику Німеччини щодо України у 1918 р., слід визнати, що вона була суперечливою. Це пояснюється тим, що імперський уряд не мав виробленої чіткої стратегії і діяв швидше з тактичних розрахунків, що було зумовлено зовнішньополітичними обставинами і внутрішньою нестабільністю в Україні. Хоча восени 1918 р. в Німеччині було вироблено програму політики стосовно України, проте нову стратегію не вдалося реалізувати у

зв'язку з надто швидкими політичними змінами як у Німеччині, так і в Україні.

¹ Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 14–15. ² Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття // Політична думка. – 1995. – № 2–3. – С. 51. ³ ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 248, т. 2, арк. 36. ⁴ Перепадя В.В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1918 рр. – Запоріжжя, 1999. – С. 32. ⁵ Кураєв О. Ідея української держави і нові засади "східної політики" Німеччини (1914–1916) // Розбудова держави. – 2000. – № 7–12. – С. 169. ⁶ Кулінич І.М. Окупація України кайзеровськими військами в 1918 г. і Рейстаг // Вопросы германской истории : В 2 т. – Днепропетровск, 1998. – Т. 1. – С. 71. ⁷ Гойло І.М. Українське питання в політиці європейських держав після першої світової війни // Питання історії нового та сучасного часу. – Чернівці, 1994. – Вип. № 4. – С. 167. ⁸ Перепадя В.В. Зазнач. праця. – С. 32. ⁹ Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора. Сб. док. : В 2 т. – М., 1968. – Т. 1. – С. 327. ¹⁰ Каменецький І. Зазнач. праця. – С. 17–18. ¹¹ Швагуляк М.Н. Україна в експансіоністських планах германського фашизма (1933–1939). – К., 1983. – С. 214. ¹² Кулінич І.М. Зазнач. праця. – С. 72–73. ¹³ Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. – К., 1999. – С. 11. ¹⁴ Каменецький І. Зазнач. праця. – С. 16. ¹⁵ Кулінич І.М. Зазнач. праця. – С. 74–75. ¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 248, т. 2, арк. 58–59. ¹⁷ Гофман М.Ф. Берестейський мир // Берестейський мир. (Спомины та матеріали)... – С. 268–269. ¹⁸ Wogowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918. – Luebek; Hamburg, 1970. – С. 90. ¹⁹ Перепадя В.В. Зазнач. праця. – С. 34. ²⁰ Машевський О.П. Політика Німеччини щодо України в 1917–1918 роках // Питання нової та сучасної історії. – 1998. – Вип. 44. – С. 43. ²¹ Пол І.И. Восточная политика центральных держав после Брестского мира // Германская восточная политика в новое и новейшее время. – М., 1974. – С. 136–137. ²² Кураєв О. Зазнач. праця. – С. 169. ²³ Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.). – К., 1983. – С. 30. ²⁴ Проданюк Ф.М. Економічна політика Центральних держав щодо України в 1918 р. // Вісн. КНУ ім. Т.Шевченка. Історія... – Вип. 63. – С. 58. ²⁵ Wogowsky P. Зазнач. праця. – С. 272. ²⁶ Перепадя В.В. Зазнач. праця. – С. 40–41. ²⁷ Машевський О.П. Вплив Німеччини на формування внутрішньої політики уряду Гетьмана П.Скоропадського (квітень–грудень 1918) // Вопросы германской истории : В 2 т. – Днепропетровск, 1998. – Т. 1. – С. 90. ²⁸ Перепадя В.В. Зазнач. праця. – С. 42–46.

Надійшла до редколегії 07.10.04

О.А.Михалко, здобувач

ВИНОКУРІННЯ ТА ШИНКУВАННЯ В ГЕТЬМАНЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТОЛІТТЯ). ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Подано аналіз літератури кінця XIX – XX ст. з історії винокуріння та шинкування в Гетьманщині.

This article given analysis literature of the and XIX–XX s. about manufacturing and sale of alcohol on the region of Getman XVII–XVIII s.

Вивчення внутрішнього життя України доби Гетьманщини є надзвичайно важливим для усвідомлення історії нашої країни. Саме розуміння цього життя дає змогу збагнути ті соціальні та економічні процеси, що призвели до створення Гетьманської держави і до її загибелі. Політичним подіям завжди передують економічні та соціальні чинники. Без усвідомлення цього неможливо об'єктивно висвітлити жодну історичну подію.

Одним із значних соціально-економічних чинників другої половини XVII – XVIII ст. було ґуральництво та шинкування. Доходи від цих промислів були чи не найбільшими серед доходів від інших промислів, та, таким чином, становили фінансову основу феодального господарства. Держава на всіх владних паралелях приділяла неабияку увагу винокурінню та шинкуванню. Протягом XVIII ст. саме у цих галузях українці намагалися щонайдовше зберігати свої "правила гри", зовсім відмінні від російських, та, незважаючи на всі спроби, невпинно втрачали свої позиції.

Стан розробленості цього питання характеризується відсутністю спеціальних узагальнюючих робіт з історії ґуральництва та шинкування в Україні. Існують лише окремі спостереження щодо цих промислів, які можна зустріти в роботах, присвячених вивченню інших тем. Так,

Д.М.Бантиш-Каменський у підібраних ним джерелах з української історії говорить про ту увагу, що приділяли російські власті ґуральництву та шинкуванню в Україні¹.

Одним із перших, хто зацікавився ґуральництвом та шинкуванням у Гетьманщині був О.М.Лазаревський. Так, у роботі "Описание старой Малороссии", він зазначає, що винокуріння було дуже прибутковим і розповсюджено промислом, зосереджує увагу на "арендах" (аренда – право монопольного продажу горілки за відкуп)², підкреслює важливість винокуріння та шинкування, як джерела значних прибутків для окремих осіб, міст і держави в цілому³. Зупиняється О.М.Лазаревський і на проблемі зловживання старшини у сфері ґуральництва та шинкування⁴.

Праці О.М.Лазаревського підштовхнули істориків до вивчення внутрішнього життя Гетьманщини. Особливо цікавими є публікації у журналі "Киевская старина"⁵, де вийшло чимало статей з історії ґуральництва та шинкування⁶.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явилося чимало праць, які так чи інакше торкалися проблем навколо ґуральництва та шинкування. Так, В.О.Барвінський⁷, І.Джиджора⁸ приділили увагу податкам, що збиралися державою з цих промислів. А.Андрієвський⁹ звернувся до ґуральництва та шинкування, розглядаючи

© О.А.Михалко, 2005

адміністративне управління Києвом. Оpubліковані В.Л.Мод-залевським¹¹ актові книги "городових урядів" Полтави та Стародуба дають можливість побачити, яку велику частку серед судових справ у цих містах наприкінці XVII ст. займали справи, що так чи інакше стосувалися винокуріння та шинкування. Політико-економічний аспект цієї проблеми привернув увагу І.В.Теличенка¹², О.Єфименко¹³, О.Яковліва¹⁴. Звертаючись у своїх роботах до адміністративно-правових питань, І.Ф.Павловський¹⁵ та Л.Окиншевич¹⁶ не залишили поза увагою юридичних документів, що стосувалися ґуральництва та шинкування. Зібрані й опубліковані за редакцією М.П.Василенка документи та матеріали дають уявлення про те, наскільки широко виробництво та продаж горілки були розповсюджені та пов'язані з різноманітними сторонами суспільного життя другої половини XVII – XVIII ст.¹⁷

Першу спробу створити більш-менш цілісну картину щодо ґуральництва в Гетьманщині зробив М.Слабченко у своїй праці "Организация хозяйства на Украине"¹⁸. Автору вдалося зібрати досить розрізнений друкований матеріал, що дало змогу зробити певні узагальнюючі висновки. Він звернув увагу на винокуріння, як на дуже масштабний промисел. У роботі переконливо доводиться, що деякі з винокурень за масштабами виробництва можуть вважатися мануфактурами, а саме винокуріння до кінця XVIII ст. мало всі ознаки мануфактурного виробництва. Варті пильної уваги і додаткового вивчення поставлені М.Слаб-ченком проблеми знищення на потреби винокуріння лісів та зв'язку розвитку винокуріння з воєнними кампаніями¹⁹.

Однак недоступність для автора архівних джерел призвела до низки суттєвих помилок. Його твердження, що відходи від ґуральництва не могли йти на корм худобі, тому що становили незначну кількість²⁰ та використовувалися для харчування людей, спростовується архівними даними²¹.

У подальшому тема ґуральництва та шинкування в Гетьманщині привертає до себе дедалі більшу увагу. З'являються роботи Миколи Тищенка, на які слід звернути особливу увагу. Дослідник виділив ґуральництво та шинкування горілкою як окремий, вартий детального наукового вивчення об'єкт. Саме він запропонував розглядати ці промисли у взаємозв'язку, як невід'ємні частини одного економічного процесу та, в жодному разі, не об'єднуючи їх в одне. Такий підхід, на думку М.Тищенка, давав змогу якнайширше дослідити цю проблему²². У своїй праці "Гуральне право та право шинкування горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в."²³ М.Тищенко зупиняється на російському та гетьманському законодавстві щодо ґуральництва та шинкування, доводячи велику зацікавленість цими промислами владою та намагання всіляко їх контролювати; боротьбі козаків, міщан та монастирів за права і вольності в цих промислах. Відкупна система, т. зв. "оренди" – викликає особливу увагу автора. Він подає досить повну історію цієї проблеми, аналізує її причини та наслідки. На основі багатого архівного матеріалу в роботі проведений детальний аналіз податків та зборів із ґуральництва та шинкарського промислу. Уперше в історіографії вказано на очевидний зв'язок розвитку ґуральництва з неврожайми²⁴.

Проблеми, що були пов'язані із шинкуванням у містах аналізуються у другій праці М.Тищенка "Боротьба київських козаків із магістратом за право шинкувати горілкою"²⁵. Темою цього дослідження є майже сторічний конфлікт, який розпочався наприкінці XVII ст. та розвивався протягом XVIII ст. між козаками та міщанами з приводу шинкування, що мав під собою

не тільки соціальне чи економічне підґрунтя, а й нечітке та неузгоджене законодавство.

М.Тищенко акцентує увагу на непримиренному протистоянні станів у боротьбі за свої права у шинкуванні горілкою²⁶ та на тому, що в бажанні збереження "вольностей" та прибутків козаки йшли на силові та політичні дії, незважаючи на жодні, навіть найсуворіші, заходи з боку влади²⁷. На основі великої кількості джерел висвітлюється конкуренція навколо шинкування у Києві, яка тут переросла у жорстоку боротьбу. Держава не могла стояти осторонь цієї ситуації, яка, врешті-решт, була типовою для міст України середини XVIII ст. і брала активну участь у залагодженні цих непорозумінь²⁸.

На початку XX ст. з'явилася низка статей Ольги Грушевської, які перегукуються із роботами М.Тищенка²⁹.

Особливо слід відзначити праці С.Шамрая, що відтворюють ґуральництво та шинкування в контексті міського господарства та визначають його роль та місце. Автор доводить, що боротьба козаків за право вільно шинкувати в містах була притаманною більшості міст України³⁰.

Вивчаючи матеріали Румянцевської ревізії, М.Ткаченко показав роль, яку відводила влада контролю над ґуральництвом та шинкуванням³¹.

Робота П.Федоренко "З історії монастирського господарства на Лівобережжі"³² займає особливе місце у вивченні історії ґуральництва та шинкування. Автор на основі архівного матеріалу Київського Петропавлівського монастиря відтворив картину монастирського життя і привернув увагу до ґуральництва та шинкування горілкою, як до одних з основних видів господарської діяльності монастирів у XVIII ст. Було детально реконструйовано всі ланки процесу – від вироблення сировини – до продажу кінцевого продукту, відображено структуру управління та контролю за винокурним промислом. У роботі детально проаналізовано всі видатки та доходи від ґуральництва та шинкування³³. Уперше в історіографії було зосереджено увагу саме на значенні винокуріння у монастирському господарстві. Збільшує цінність роботи приведена в ній карта вотчин Петропавлівського монастиря, на якій зазначені всі шинки та винокурні монастиря. Автор довів, що саме шинкування було основним постачальником коштів до скарбниці монастиря³⁴.

Наприкінці 30-х рр. XX ст. науковий інтерес до історії Гетьманщини згас і ми не маємо хоч яких-небудь значних робіт щодо ґуральництва. У 1960-і рр. з'являються роботи В.О.Романовського, де висвітлюється питання утримання армії наприкінці XVII – початку XVIII ст. за рахунок коштів від горілчанних відкупів³⁵.

Із 70-х рр. XX ст. спостерігається поступове поживлення інтересу науковців до історії Гетьманщини. З'явилася монографія О.М.Пономарьова³⁶, у якій автор стверджує, що в XVIII ст. йшов інтенсивний процес переростання дрібного товарного виробництва у велике й утворення мануфактур. Спираючись на архівні дані, О.М.Пономарьов доводить, що діяльність багатьох винокурних заводів була спрямована на задоволення потреб ринку³⁷. Особлива цінність роботи полягає в проведеному аналізі чисельності робітників винокурень, їхнього становища, кваліфікації та доходів³⁸.

ґуральництву та шинкуванню присвятив частину своєї монографії О.І.Путро³⁹, який увів до наукового обігу багато невідомих архівних матеріалів, що дало йому змогу безперечно довести, що винокуріння до кінця XVIII ст. мало промисловий характер і було

найбільш доходною статтею феодального господарства⁴⁰. Робота містить багато цінного статистичного матеріалу.

Ще одна монографія, що посідає особливе місце у вивченні винокуріння та шинкування, належить О.Ф.Сидоренко. Розділ цієї праці, присвячений виникненню й розвитку мірного посуду, ємностей для рідин, написаний переважно на документах, що стосувалися ґуральництва та шинкування. Це доводить, що саме ці промисли впливали на виникнення та застосування різних ємностей, саме вони визначали їхню еволюцію⁴¹.

Багато уваги діяльності старшинської верхівки в першій чверті XVIII ст., пов'язаної з винокурінням та шинкуванням, приділив у своїх роботах Л.Г.Мельник⁴².

Дуже цікава, написана тільки на архівному матеріалі, робота В.М.Мордвінцева⁴³. На прикладі Києво-Печерського, Києво-Видубицького та інших монастирів розглядається монастирське винокуріння та шинкування. Використання інвентарних описів монастирських вотчин дало змогу автору різнобічно висвітлити ці питання, вивести узагальнюючі статистичні дані⁴⁴.

У вивченні виробництва й продажу горілки в Україні кінця XVII–XVIII ст. не залишилися осторонь і російські вчені. Особливе місце серед робіт із зазначеної нами проблеми посідає робота І.Прижова "История кабаков в России"⁴⁵. Ця масштабна праця, якій автор присвятив майже все своє життя, дає уявлення про історію винокуріння, його значення та роль у загальнодержавному розвитку. Великий розділ праці присвячений українській специфіці цього промислу. Дуже цінним є матеріал про київські державні кабаки⁴⁶.

Свій внесок у вивчення ґуральництва та шинкування в Гетьманщині зробили і такі російські вчені як Б.Б.Кофенгауз, П.О.Хромов, Т.О.Круглова⁴⁷.

Особливо хочеться виділити роботу М.Я.Волкова "Очерки истории промыслов России. Вторая половина XVII – первая половина XVIII в.", у якій розглядається характер розвитку винокурного виробництва а також питання кількості винокурень різних категорій і організації виробництва в них. Хоча ця праця визначає місце винокурної промисловості Росії (без Прибалтики й України) у соціально-економічному розвитку держави, вона, безперечно, корисна при дослідженні ґуральництва в Україні, оскільки дає усвідомлення тих багатьох значних відмінностей у цій галузі між Україною й Росією у складі єдиної держави протягом XVIII ст.⁴⁸.

Робота В.В.Похльобкіна "История водки"⁴⁹ привертає увагу великою кількістю цікавого, раніше неопублікованого матеріалу. Автор розглядає історичні, технологічні, лінгвістичні та соціальні аспекти проблеми. Акцентує увагу на значних відмінностях між українською горілкою та російською "водкой", що пов'язані з технологією виробництва та сировинною базою. Робота містить відомості, які не зустрічаються в іншій літературі⁵⁰.

Отже, огляд робіт, що присвячені ґуральництву та шинкуванню в Гетьманщині, дозволяє помітити, що протягом XIX–XX ст. вченими зібрано багато фактів та спостережень. Та, на жаль, досліджень фундаментального характеру майже немає. Існуючі роботи мають фрагментарний характер і, у переважній більшості, носять описовий характер, що дає підставу стверджувати, що історія ґуральництва та шинкування кінця XVII–XVIII ст. недостатньо розроблена. Викликає подив, чому стратегічна галузь, що і на сьогоднішній день дає державі надприбутки, є державною монополією, так слабо вивчена. До того ж, поза

інтересами істориків залишилися не лише XVII–XVIII ст., а й пізніші часи. Взагалі, щодо ґуральництва і шинкування та історії їхнього вивчення можна поставити багато запитань, що потребують відповіді.

Детальніші дослідження ґуральництва та шинкування викличуть зацікавлення не тільки в істориків, а й у юристів, економістів, соціологів та ін.

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории – М., 1858. – Ч. 1. – С. 21; 1859. – Ч. 2. – С. 296. ² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1893. – Т. 2. – С. 461. ³ Там само. – К., 1902. – Т. 3. – С. 88–89, 244. ⁴ Там само. – Т. 2. – К., 1893. – С. 247, 51–65; Т. 3. – К., 1902. – С. 227.; Лазаревский А. Украинские исторические мелочи. Ч.1. – К., 1901. – С. 34–35. ⁵ Лазаревский А. Зазнач. праця. – Т. 2. – С. 187, 204. ⁶ А. А. Разновидность марципан и ганнусковой горелки // Киевская старина. – 1883. – № 7. – С. 637–651; А.А. Арестование водки везеной из полтавского монастыря в Киевскую канцелярию "на поклон" (1775 г.) // Киевская старина. – 1893. – № 2. – С. 378; А. А. Казенные кабаки в Киеве (1721–1734 гг.). // Киевская старина. – 1893. – № 2. – С. 376–378. ⁷ Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. Оттиск из журнала "Киевская старина" – К., 1891. – С. 24–29. ⁸ Барвинский В.А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. Х., 1909. – С. 172; Заметки по истории финансового управления в Гетьманщине. – Харьков, 1914. – С. 12. ⁹ Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правління до України в 1720-х і 1730-х рр. / Записки наук. тов-ва ім.Т.Шевченка. – 1904. – Т. 61. – С. 7; Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. 171. ¹⁰ Андриевский А. Войтовство Ивана Сычевского в Киеве 1754–1766. – К., 1891. – С. 5, 90–101; Андриевский А. Последние киевские сотники. – К., 1896. – С. 23–29. ¹¹ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 / Под ред. В.Л.Модзалевского. – Чернигов, 1914. – С. 95; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. 1664–1671 / Под ред. В.Л.Модзалевского. – Чернигов, 1912. – Вып. 1. – С. 26, 84. ¹² Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. – К., 1891. – С. 170. ¹³ Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба (Исторический очерк). Окрема відбитка з "Вестник Европы". – 1891. – № 8. – С. 528–529. ¹⁴ Яковлев А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. – С. 5, 148. ¹⁵ Павловский И.Ф. К истории малороссии во время генерал-губернатора кн. Г.Н.Репнина (очерки, материалы и переписка, по архивным данным). – Полтава, 1905. – С. 105–107. ¹⁶ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – К., 1930. – Ч. II. – С. 302. ¹⁷ Василенко Н.П. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726–1730 г. (январь–июнь 1727 г.) // Сборник РИО. – СПб., 1888. – Ч. III. – Т. 63. – С. 494–495; Василенко Н.П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. – К., 1927. – С. 16, 67. ¹⁸ Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. – Одесса, 1922. – Т. 2. – С. 128–143. ¹⁹ Там само. – С. 140. ²⁰ Там само. – С. 130. ²¹ ЦДІА в м. Києві – Ф. 127, оп. 177, спр. 10, арк. 8, 17–17 об.; Ф. 128, оп. 1, спр. 2814, арк. 8 об. ²² Тищенко М. ґуральне право та право шинкувати горілку в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. – К., 1927. – С. 1. ²³ Там само. – С. 1. ²⁴ Там само. – С. 34. ²⁵ Тищенко М. Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою – К., 1926. ²⁶ Там само. – С. 12–14. ²⁷ Полное собрание законов Российской Империи. – СПб., 1830. – Т. 13 – № 9846. – С. 424. ²⁸ ЦДІА в м. Києві. – Ф. 51, оп. 1, спр. 758, арк. 36–37; Андриевский А. Исторические материалы, извлеченные из архива Киевского губернского правления. – К., 1886. – Вып. 6. – С. 203–210; ПСЗ. – Т. 15. – № 1128. – С. 544–547. ²⁹ Грушевська О.О. Київські посперки з приводу шинкування / Записки українського наукового товариства в Києві. – К., 1928. – Т. 27. – С. 61–66. ³⁰ Шамрай С. Місто Васильків (IX–XVIII вв.) – К., 1929. – С. 80–81, 106–107; Шамрай С. Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом в XVII–XVIII в. // Україна. – 1930. – Січень–лютий. – С. 32–63; Шамрай С. До історії Баршполя у XVIII в. // 36. історико-філол. відділу. – К., 1927. – № 46. – С. 107, 116–117. ³¹ Ткаченко М. Наукове розроблення Румянцівської ревізії. – К., 1924. – С. 39–52; Ткаченко М. М.Остер в XVII–XVIII вв. за Румянцівською ревізією та іншими матеріалам. – К., 1925. – С. 28, 50–52; Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Румянцівською ревізією (Студія з економічного та соціального життя Полтавського Подніпров'я). – К., 1926. – С. 64. ³² Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII–XVIII вв. Господарство Петропавлівського монастиря біля Глухова. – К., 1927. – С.30–54. ³³ Там само. – С. 45, 52–53. ³⁴ Там само. – С. 54. ³⁵ Романовский В.А. Феодально-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. ст. – М. 1959. – С. 294–300. ³⁶ Пономарев О.М. Развитие капиталистических отношений в промышленности Украины. XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 55–80. ³⁷ Там само. – С. 72. ³⁸ Там само. – С. 65–67, 73, 77. ³⁹ Путоро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. – К., 1988. – С. 64–67. ⁴⁰ Там само. – С. 3–33. ⁴¹ Сидоренко О.Ф. Исторична метрологія Лівобережної України XVIII в. – К., 1975. – С. 20–77. ⁴² Мельник Л.Г. Гетьманщина першої чвері XVIII ст.

– К., 1997. – С. 135, 191; Мельник Л.Г. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. в документах і матеріалах. – К., 1997. – С. 54–58. ⁴³ Мордвинов В.М. Торгово-промышленное предпринимательство монастырей Левобережной Украины в XVIII в. – К., 1988. – С. 6–11. ⁴⁴ Там само. – С. 7–9. ⁴⁵ Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. – Казань, 1915. – С. 137–145. ⁴⁶ Там само. – С. 142–144. ⁴⁷ Кофенгауз Б.Б. Экономические связи Украины и России в конце XVII – начале XVIII столетия // Воссоединение Украины с Рос-

сией. Сб. ст. – М., 1954. – С. 435; Хромов П.А. Очерки экономики докапиталистической России. – М., 1988. – С. 217; Круглова Т.А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. – М., 1989. – С. 118. ⁴⁸ Волков М.Я. Очерки истории промыслов России. Вторая половина XVII – первая половина XVIII в. – М., 1979. ⁴⁹ Похлебкин В.В. История водки. – Новосибирск, 1994. ⁵⁰ Там само. – С. 132–135.

Надійшла до редколегії 05.10.04

НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МАТЕРІАЛІВ ПРАЗЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО АРХІВУ ЯК ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ ОСНОВИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На основі аналізу архівних матеріалів охарактеризовано основні комплекси джерел з української історії, зібрані та збережені представниками української політичної еміграції у Празі в міжвоєнний період.

In the article on the basis of close analysis of the archival materials the main complexes of Ukrainian history sources, which had been collected and preserved by Ukrainian émigrés in Prague during the interwar period, were characterized.

Важливим компонентом національної історико-культурної спадщини є документальні зібрання, створені українцями впродовж XX ст. в еміграції. Найбільший їхній комплекс репрезентують матеріали т. зв. Празького українського архіву, який отримав у науковій літературі назву за місцем розташування архівних осередків української політичної еміграції у період між двома світовими війнами. У зв'язку з цим слід зазначити, що в Празі функціонувало три українські документальні центри: Український національний музей-архів при Українському громадському комітеті (УГК) (згодом – Українському інституті громадознавства) у Празі (1923–1930), Музей визвольної боротьби України (1925–1948) та Український історичний кабінет при Міністерстві закордонних справ (згодом – Міністерстві внутрішніх справ) ЧСР (1930–1945). Колекції цих трьох центрів, які у 1940–1950-х рр. були перевезені до СРСР і розміщені, головним чином, у "спецсховищах" українських архівів, отримали в архівознавчій та історичній літературі назву "Празький український архів".

Під час панування радянського тоталітарного режиму наукова розробка матеріалів була заборонена, тому їхнє вивчення розпочалося на межі 1980–1990-х рр. і було обумовлено змінами у суспільно-політичній ситуації, що уможливило їхнє розсекречення та поступове введення до суспільного та наукового обігу. Важливу роль у постановці проблеми відіграла публікація Л.Лозенко "Празький український архів: історія і сьогодення", у якій стисло характеризувалася історія створення цього зібрання та вперше в українській історіографії за архівними документами висвітлювалися окремі етапи його переміщення в Україну¹.

Окрему увагу Празькому архіву приділила у низці своїх ґрунтовних праць відома американська дослідниця Патриція Кеннеді Грімстед, яка впродовж багатьох років вивчала проблеми переміщення, реституції та доступу до архівних зібрань під час другої світової війни та у повоєнний період. Зокрема, у монографії "Trophies of War and Empire: The Zerkina, the International Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution" – "Трофеї війни та імперії: Архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції". П.К.Грімстед розглянула дане питання в контексті вивчення проблеми переміщення українських архівів під час другої світової війни та міжнародної політики реституції (розділ 9: "Émigré Archival Ukrainian Retrieved: Prague, Kyiv, and Moscow")².

Упродовж останнього десятиліття вийшли друком також кілька конкретно-історичних досліджень, присвячених історії створення та діяльності архівних осередків, що існували у Празі в міжвоєнний період, зокрема, Українському національному музею-архіву (УНМА)³, Музею визвольної боротьби України (МВБУ)⁴, Українському історичному кабінету (УІК)⁵.

Автор статті розглядає історію Празького архіву як складову процесу створення, збирання, зберігання та переміщення архівів української еміграції упродовж XX ст. Цієї теми торкається низка публікацій автора та

виступів на наукових конференціях, у яких висвітлено важливі аспекти створення та розгортання діяльності архівних центрів української еміграції на теренах європейських та північноамериканських країн у контексті вивчення зарубіжної архівної україніки⁶.

Однак слід зазначити, що дослідження матеріалів Празького архіву значною мірою ускладнюється тим, що на сьогоднішній день в Україні не видано навіть їхнього попереднього переліку, хоча триває робота над підготовкою міжархівного довідника "Празькі архіви: Зведений каталог архівів української еміграції в міжвоєнний період", ініціатором якої виступив у 2001 р. Державний комітет архівів України. Не існує також сучасного путівника по фондах ЦДАВО України, у якому нині перебуває на зберіганні основний масив цих документів. На жаль, сьогодні дослідники мають можливість користуватися тільки покажчиком тої частини колекції, яка зберігається у Центральному державному архіві у Празі (Státní ústřední Archiv v Praze; опис фонду було підготовлено чеським архівістом Р.Махатковою та видано в Україні у 1996 р.)⁷.

Перед сучасними істориками та архівістами стоїть важливе завдання не тільки реконструкції документальної колекції Празького архіву, але й вивчення джерельної цінності зібраних у ній матеріалів. Одним з аспектів цього дослідження є визначення окремих їхніх тематичних комплексів, з подальшою класифікацією та типологізацією представлених у них документів. Метою цієї публікації є визначення науково-інформативного потенціалу матеріалів "празької колекції" для проведення конкретно-історичних досліджень з української історії.

При цьому слід мати на увазі, що під назвою Празький український архів в українській історіографії розуміють комплекс матеріалів (у т. ч. – писемних документів, речових пам'яток, іконографічних джерел, періодичних та неперіодичних видань), які у міжвоєнний період були зібрані у Чехословаччині у створених представниками української еміграції архівно-музейних осередках. Виникнення цих центрів було пов'язано з переміщенням за кордон величезної кількості українців, що відбулося у зв'язку з глобальними катаклізмами на європейському континенті – передусім подіями першої світової війни, а також соціально-політичними перетвореннями на українських землях, внаслідок чого вони на тривалий час були інкорпоровані до складу радянської держави.

За кордоном опинилася значна кількість документів та пам'яток, у т. ч.: 1) документи державних установ та особові колекції, вивезені емігрантами з українських теренів; 2) документи українських дипломатичних місій та інших державних представництв УНР, Української держави гетьмана П.Скоропадського, ЗУНР, які впродовж 1917–1920 рр. діяли за кордоном; 3) матеріали офіційного та особового характеру, які утворилися внаслідок діяльності громадсько-політичних, військових, культурних, наукових установ, організацій та товариств, створених представниками української еміграції в різних країнах світу.

Значний відсоток матеріалів, що були сконцентровані в архівних відділах створених в

еміграції установ, торкався подій української революції та міжвоєнного періоду. Як говорилося в одному зі звітів про діяльність УНМА, у його зібранні було представлено понад 30 тис. документів, з яких 12 тис. висвітлювало період 1917–1920 рр. Причому серед матеріалів у кількісному відношенні переважали документи Директорії УНР та періоду еміграції, проте були представлені також періоди першої світової війни, Центральної Ради та Гетьманату П.Скоропадського.

У відділі документів УІК у Празі було зібрано значну кількість важливих писемних джерел, переважна більшість яких охоплювала період від початку ХХ ст. до кінця 1930-х рр. Тут були широко представлені матеріали, які віддзеркалювали діяльність українських політичних партій початку ХХ ст. (у т. ч. Революційної української партії, Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної партії та Української соціал-демократичної спілки); матеріали доби першої світової війни (зокрема, матеріали про хід українізації військових частин, з'єднань та організації перших українських військових формацій, протоколи військових з'їздів, статuti військових організацій тощо); документи періоду Української Центральної Ради, Гетьманату П.Скоропадського, Директорії УНР (універсали, грамоти, декларації, закони, інструкції, протоколи міжнародних переговорів, постанови та накази влади в галузі освіти, матеріали з історії діяльності Української автокефальної церкви та ін.). Найчисельнішим був архів Директорії УНР, який надійшов до колекції УІК у 1931 р. (разом з іншими матеріалами УНМА).

Важливе місце посідали також матеріали, що торкалися діяльності українських дипломатичних місій та консульств (протоколи нарад та конференцій, звіти, аналітичні огляди, ноти та ін.). Тут також були представлені особові справи українських дипломатів та документи, за якими можна простежити призначення окремих осіб на відповідальні посади в дипломатичних представництвах різних країн світу. Великою була й збірка документів, що відображала історію функціонування таборів інтернованих вояків-українців у Польщі (Каліш, Щипорно та ін.) і Чехословаччині (Німечке Яблонне, Йозефов та ін.).

Ще одну групу документальних фондів УІК складали матеріали різних українських установ, що діяли в Галичині, Буковині та на Закарпатті. Вони торкалися різних проявів національного, громадського, культурного та наукового життя українського народу цих територій, відображали його взаємини з іншими народами та державними інституціями. Ці документи розкривали боротьбу за українську мову та національну школу, процес створення культурно-освітніх товариств, видавництва та ін.

Товариство Музею визвольної боротьби України своїм пріоритетним завданням вважало збирання та збереження матеріалів, пов'язаних з боротьбою українського народу за соборність та державність. У відозві до українського громадянства його керівництво підкреслювало, що "мета товариства – заснувати та утримувати Музей для збирання і збереження матеріальних пам'яток, документів, архівів, словом усіх предметів, що безпосередньо або посередньо зв'язані з визвольною боротьбою України, особливо ж з подіями світової війни, революції та національної війни за незалежність України"⁸. У першому відділі музею було зосереджено архіви дипломатичних місій УНР, Української Держави, ЗУНР. Другий відділ містив документи з таборів інтернованих вояків-українців, які існували під час першої світової війни на теренах Австро-Угорщини та Німеччини, а також архів Союзу визволення України та матеріали січових стрільців. У

третьому відділі було зібрано документи різних осіб та українських еміграційних установ, що діяли в різних країнах. У колекції музею були представлені найрізноманітніші види документів – писемних, речових, зображальних. Наративні джерела включали офіційну документацію політичних партій, українських державних, громадських, наукових установ, особові фонди відомих громадсько-політичних та культурних діячів (Д.Ан-тоновича, І.Горбачевського, Д.Дорошенка, О.Лотоцького та ін.). У музейному зібранні зберігалися прапори та відзнаки українського війська. Репрезентативною та чисельною була колекція фотодокументів.

Проте діяльність цих осередків у Чехословаччині була перервана у середині 1940-х рр. Після закінчення другої світової війни та встановлення соціалістичного ладу в Чехословаччині радянські урядові діячі наполягли на передачі еміграційних архівів, що функціонували у міжвоєнний період на її території, до СРСР. Першою в УРСР потрапила колекція УІК, яка за наполяганням "радянської сторони" була передана чехословацьким урядом Українській РСР та оформлена "дарчим актом" від 30 серпня 1945 р. в м. Прага. Упродовж 1945–1951 рр. ці документи пройшли науково-технічне опрацювання "за скороченим циклом" в Особливому відділі таємних фондів Центрального державного історичного архіву УРСР, внаслідок чого було сформовано 340 фондів (36956 справ) та 752 кг документального розсипу.

Протягом 1952–1953 рр. фонди були передані в різні архіви, а саме: а) 258 фондів (23410 справ) та 69 кг розсипу до Центрального державного архіву Жовтневої революції, м. Харків (нині – ЦДАВО України); б) 12 фондів (623 справи) до ЦДІА СРСР, м. Москва; в) 70 фондів (12923 справи) та 683 кг розсипу до філіалу ЦДІА УРСР у м. Львові⁹.

У листопаді 1958 р. з Чехословаччини надійшло ще 10 т розсипу. Як зазначалося у звітних документах це були "матеріали українських націоналістичних організацій і частина матеріалів, вивезених з УРСР німецькими окупантами". За своїм походженням вони становили основу зібрання МВБУ, який припинив свою діяльність ще у 1948 р. Внаслідок науково-технічного опрацювання з розсипу було сформовано 173 фонди (7232 справи) за 1918–1944 рр., які надійшли на тимчасове зберігання до таємного відділу ЦДІА УРСР. У 1970 р. у зв'язку з переїздом ЦДАЖР з м. Харкова до м. Києва ці фонди були передані на зберігання до ЦДАЖР УРСР¹⁰.

Як уже зазначалося, у радянський період доступ до цих матеріалів був закритий для дослідників. Натомість вони досить активно використовувалися в "оперативно-чекістських цілях", особливо у повоєнний період. Взагалі організації роботи з матеріалами таємних фондів приділялося надзвичайно важливе значення як архівним керівництвом, так і органами держбезпеки. Так, 18 липня 1945 р. нарадою начальників відділів таємних фондів державних архівів України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Молдавії, Карело-Фінської ССР, Курської та Московської обл. була прийнята спеціальна резолюція про стан роботи із використання таємних документальних матеріалів в оперативно-чекістських цілях та про міри щодо її поліпшення¹¹. Згідно з цим документом, працівники й керівництво архівів мало:

- вжити заходів щодо негайного упорядкування найбільш актуальних фондів державних архівів, що перебувають на таємному зберіганні;

- ширше розгорнути практику інформування оперативних органів шляхом укладання "орієнтировок", спецповідомлень та коротких історичних довідок про доку-

ментальні дані з питань, що мають "оперативно-чекістський" інтерес;

- з метою забезпечення повної схоронності таємних документальних матеріалів виділити для них спеціальні кімнати з ґратами на вікнах, щоденно їх опечатувати, а також посилити охорону приміщень та "підвищити пильність усіх працівників відділів таємних фондів";

- звернути пильну увагу всіх працівників відділів таємних фондів на правильну організацію роботи із науково-технічного опрацювання таємних документальних матеріалів, "на дотримання та покращання методик і техніки виявлення та взяття на облік антирадянських елементів"¹².

Що стосується колекцій Празького архіву, то щорічні плани роботи Особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР включали низку заходів, які мали сприяти оперативному використанню архівів української еміграції співробітниками Міністерства внутрішніх справ та Міністерства державної безпеки. Зокрема, у плані роботи на 1947 р. передбачалося "на виявлених українських емігрантів, що займалися антирадянською діяльністю, та інший контрреволюційний елемент, що проходить по матеріалах, періодично (не менш ніж один раз на квартал) укладати довідки-орієнтировки з додаванням до них копій документів, які характеризують їх ворожу діяльність"¹³. У 1947 р. для детального перегляду з метою "виявлення контрреволюційного елементу" було виділено 20 фондів, у т. ч.: Український громадський комітет у Празі; Громада кубанців у Празі; Кубанський закордонний архів у Празі; Центральний комітет УПСР за кордоном; Закордонна організація УПСР у Празі; Українське видавництво "Пробоем"; Культурно-наукове видавництво "Українське національне об'єднання в Празі"; Український вільний університет у Празі; особові фонди Н.Григорієва, М.Шаповала, А.Животка, П.Богацького, М.Балаша, В.Петріва, Ю.Тищенко та ін.

Крім того, з метою оперативного використання документальних матеріалів, а також утворення науково-довідкового апарату на фонди було заплановано написання чотирьох т. зв. "довідок-орієнтировок": 1) "Зовнішня політика Директорії УНР" (охоплювала 16 фондів); 2) "Підготовка націоналістичних кадрів української білоеміграції в ЧСР" (14 фондів); 3) "Суспільно-політична діяльність українсько-націоналістичного студентства в еміграції (ЧСР)" (13 фондів); 4) "Діяльність Товариства кубанців та окремих діячів кубанських контрреволюціонерів в білоеміграції" (2 фонди).

Причому укладання українськими архівістами подібних довідок контролювалося не тільки з боку республіканських спецслужб, але й на загальнодержавному рівні. Одним із свідчень цього є лист начальника відділу використання Головного архівного управління Міністерства внутрішніх справ СРСР капітана Старова на ім'я начальника Архівного управління Міністерства внутрішніх справ УРСР майора П.Гудзенка від 25 лютого 1947 р. Погоджуючись у цілому з планом роботи Особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР на 1947 р., він, водночас, звертав увагу на "аполітичні назви" окремих довідок-орієнтировок. На думку радянського чиновника, "вони неправильно орієнтують і створюють недостатню уяву про суто ворожу українському народу "діяльність" білогвардійських емігрантських організацій на протипаву дійсному змістові матеріалу, наприклад: "Суспільно-політична діяльність українсько-націоналістичного студентства в еміграції" або "Зовнішня політика Директорії УНР", яка за своєю

сутністю авантюристична – антирадянська". Старов підкреслював, що необхідно "дати політично витримані назви цим довідкам, відповідно до змісту документальних матеріалів"¹⁴.

Таким чином, матеріали Празького архіву, будучи у радянський період закритими для дослідників, досить активно використовувалися з метою збирання інформації про діяльність українських установ та організацій в еміграції, укладання картотеки діячів української еміграції, а також написання аналітичних оглядів на різні історичні теми.

І тільки на початку 1990-х рр. українські та зарубіжні історики отримали можливість розпочати їхню наукову розробку. Сьогодні основними місцями зберігання колекцій Празького архіву в Україні є: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України); Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України); Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІА України, м. Львів); Центральний державний кінофотофоноархів України (ЦДКФФА України). Крім того, окремі групи документів були передані на зберігання до державних архівів Волинської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Харківської обл.

Слід особливо наголосити на тому, що далеко не всі документальні комплекси Празького архіву збереглися у своєму первісному, "нерозпорошеному" вигляді. Значний масив документів був приєднаний до фондів іншого походження. Так, у ЦДАВО України матеріали з празької колекції можна виявити у ф. 1075 (Військове міністерство УНР), ф. 1078 (Головне управління Генерального Штабу Армії УНР), ф. 1429 (Канцелярія Директорії УНР) та ін. Водночас зберегли свою цілісність архівні фонди окремих українських установ, що діяли в еміграції – ф. 3859 (Український вільний університет у Празі), ф. 3972 (Український високий педагогічний інститут ім. М.Драгоманова), ф. 4026 (Товариство Музею визвольної боротьби України) та ін.

Матеріали Празького архіву є надзвичайно цінним джерелом з багатьох проблем суспільно-політичної, соціально-економічної та культурної історії України першої половини ХХ ст., особливо часів першої світової війни, визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. та діяльності української еміграції у країнах Європи в міжвоєнний період.

Як уже зазначалося, основний їхній комплекс зберігається у ЦДАВО України і досить широко використовується дослідниками при написанні праць з історії Української Центральної Ради, Директорії УНР, діяльності української еміграції. Однак суттєвою перешкодою на шляху до активнішого використання наукового потенціалу "празьких фондів" та актуалізації їхньої джерельної інформації є відсутність сучасного путівника по фондах ЦДАВО України. Нагальною є також потреба у цілісній реконструкції празького зібрання та виданні на її основі міжархівного путівника по "празьких фондах".

Основними тематичними групами, що представлені серед матеріалів Празького архіву в ЦДАВО України, є:

- матеріали українських урядів – Української Центральної Ради, Української Держави Гетьмана П.Скоропадського, Директорії УНР, ЗУНР;

- архіви дипломатичних місій УНР, УД, ЗУНР, що діяли в Австрії, Німеччині, Чехословаччині, Швейцарії, Великобританії, Румунії, Греції та в інших країнах – Посольство Української Держави у Німеччині (ф. 3077), Посольство Української Держави в Австро-Угорщині (ф. 3198), Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині (ф. 3518), Надзвичайна дипломатична місія УНР у Чехословаччині (ф. 3519) та ін.;

• військові матеріали та документи з історії таборів українських військовополонених та інтернованих у часі першої світової війни та післявоєнний період, що існували на теренах європейських країн, матеріали про діяльність Союзу визволення України, документи українських січових стрільців та Української Галицької Армії – Штаби груп інтернованих військ Армії УНР, табори Вдовиці, Каліш, Олександрів, Пікуличі, Щепіорно (ф. 2439); Товариство допомоги українській шкільній молоді в таборах інтернованих у Польщі (ф. 2467); Українська військово-санітарна місія у справах полонених в Німеччині, м. Берлін (ф. 3192); Команда Української бригади в м. Німецьке Яблонне, Чехословаччина (ф. 3520); Український військовий табір у Йозефові, Чехословаччина (ф. 3521); Табір полонених старшин УГА в Тухолі, Польща (ф. 3522); Організації українських націоналістів у таборі військовополонених у Фрайштадті, Австро-Угорщина (ф. 4404); Союз визволення України (ф. 4405) та ін.;

• матеріали політичних партій (РУП, УПСР, УСДП) – Закордонна група УСДРП, м. Прага (ф. 4412); Празький відділ закордонної організації УСДРП (ф. 3911) та ін.;

• матеріали громадських, політичних, культурно-освітніх та наукових осередків української еміграції – Український громадський комітет в ЧСР (ф. 3801), Український інститут громадознавства в Празі (ф. 3793); Українська господарська академія в Подебрадах, Чехословаччина (ф. 3795); Український вільний університет, Український науковий інститут у Варшаві (ф. 3532); Українське історико-філологічне товариство в Празі (ф. 4372); Український високий педагогічний інститут ім. М.Драгоманова в Празі (ф. 3972); Український науковий інститут у Берліні (ф. 4158) та ін.;

• документи з історії студентського руху в еміграції – Союз українських студентських організацій в Польщі, м. Львів (ф. 3569); Українська студентська громада у Варшаві (ф. 3571); Союз українського студентства у Німеччині (ф. 3572); Союз відродження українського студентства, м. Прага (ф. 3671); Центральний союз українського студентства у Празі (ф. 3905) та ін.;

• матеріали з історії преси і журналістики – Українське видавництво "Східноєвропейський Кореспондент", м. Берлін (ф. 3573); Українське бюро преси в Берліні (ф. 3575); Союз українських журналістів та письменників у Відні (ф. 4373); Українське пресбюро у Відні (ф. 4385); Українське видавничє товариство "Дзвін", м. Прага (ф. 3919) та ін.;

• матеріали з історії церкви та релігії – Церковна рада Української православної автокефальної церкви в Парижі (ф. 3536); Українське православне братство ім. св. Кирила та Мефодія, м. Тарнів, Польща (ф. 3635); Рада Української православної парафії в Подебрадах (ф. 4429) та ін.;

• особові фонди українських громадсько-політичних та культурних діячів – С.Петлюри, В.Липинського, Д.Дорошенка, М.Шаповала, Д.Антоновича, С.Шелухина та ін.

Серед матеріалів колекції документів "Український музей у Празі" ЦДАГО України (ф. 269, 1644 спр.)¹⁵ значний інтерес для вивчення історії українських визвольних змагань 1917–1920 рр., історії українського війська, історії дипломатії, діяльності політичної еміграції становлять документи Посольства УНР в Австрії (1919–1923), Головної військово-судової управи УНР (1919–

1921), Президіальної канцелярії Західноукраїнської Народної Республіки (1917–1923), Представництва Західноукраїнської Народної Республіки в Канаді (1921–1926), Головної команди частин Української Галицької Армії в Чехословацькій Республіці (1918–1925), Бойової управи Українських січових стрільців (1913–1921) тощо. Тут зберігаються закони УНР, меморандуми, звернення, заяви керівництва ЗУНР, дипломатичне листування, листи С.Петлюри, А.Лівицького, Є.Петрушевича та ін.¹⁶

На жаль, сьогодні ці та інші документи колекції є недоступними для дослідників, хоча їхнє розсекречення відбулося ще на початку 1990-х рр. Залишається лише сподіватися на те, що їхнє технічне опрацювання закінчиться найближчим часом, внаслідок чого в істориків з'явиться можливість залучити їх до наукового аналізу та реконструкції різних аспектів історії української державності та політичної еміграції ХХ ст.

Використання цих груп документів дозволить розширити джерельну базу вивчення громадсько-політичної історії України доби визвольних змагань 1917–1921 рр., а також дасть можливість прояснити деякі малодосліджені аспекти виникнення та діяльності українських емігрантських організацій, культурних установ, бібліотечних та архівних осередків. Однак повноцінний інтелектуальний доступ до фондів празької колекції в Україні може забезпечити тільки сучасний науково-довідковий апарат, який має включати зведений каталог фондів та описів.

¹ Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – № 1/6. – С. 18–30; Лозенко Л. До історії Празького українського архіву // Генеза. – 1995. – № 1/3. – С. 141–145. ² Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. – Cambridge, 2001. ³ Палієнко М.Г. Діяльність української еміграції із заснування національного архівного центру за кордоном у 20-х роках ХХ ст. // Історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 27–38. ⁴ Мушинка М. Музей визвольної боротьби України і доля його фондів. – Мельбурн, 1996; Мушинка М. Музей визвольної боротьби у Празі та його останній директор Симон Наріжний // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследования: В 2 ч. – Прага, 1995. – Ч. 2. – С. 806–815; Заремба С. Український музей визвольної боротьби у Празі // Київська старовина. – 1997. – № 1–2. – С. 122–137; Палієнко М., Срібняк І. Музей визвольної боротьби України у Празі (1925–1948): створення, діяльність, доля архівної колекції // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. зб. – К., 2000. – Вип. II – С. 35–47. ⁵ Палієнко М.Г. Створення та діяльність Українського історичного кабінету в Празі (1930–1945 рр.) // Вісн. Київ. нац. лінгв. ун-ту. Історія. Економіка. Філософія. – 2001. – Вип. 5. – С. 349–356. ⁶ Палієнко М.Г. Українські архівні центри за кордоном: історіографічний аспект проблеми // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка. Історія. – 2001. – Вип. 54. – С. 42–46; Палієнко М.Г. Українські архівні центри за кордоном // Нариси з історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 537–558; Палієнко М.Г. Архіви української еміграції – важлива складова національної історико-культурної спадщини // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Тези наук. доп. міжнар. наук. конф. (Бердянськ, 24–25 травня 2001 р.). – К., 2001. – С. 66–68. ⁷ Український музей у Празі (1925–1948): Опис фонду / Р.Махаткова. – К.; Прага, 1996. ⁸ Вісті Музею визвольної боротьби України. – Прага, 1925. – Ч. 1 (Липень). ⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 14, оп. 7, спр. 984, арк. 25–26. ¹⁰ Там само. – Арк. 1. ¹¹ Там само. – Спр. 61, арк. 26–31. ¹² Там само. – Арк. 29. ¹³ Там само. – Спр. 246, арк. 2. ¹⁴ Там само. – Спр. 218, арк. 9–9 зв. ¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник. – К., 2001. – С. 243–282; ¹⁶ Докладніше про склад колекції див.: Кентій А.В. Фонд "Український музей у Празі" ЦДАГО України як складова "Празького Архіву" // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 43–49.

Надійшла до редколегії 11.10.04

В.М.Павленко, канд. іст. наук

НАТО І ЄВРОПЕЙСЬКА БЕЗПЕКА

Розглянуто діяльність НАТО у розбудові європейської безпеки та місце і роль України в цьому процесі на сучасному етапі.

The article is studied the NATO's activity in formation of the European security and role and place of the Ukraine in this process at the present stage.

Важливі події кінця 80–90-х рр. XX ст. зумовили глибокі позитивні зміни, наслідком яких стало закінчення глобальної конфронтації і розколу Європи. На перший план виходить завдання європейського єднання, формування спільного євроатлантичного простору безпеки, миру та співпраці. Виникає необхідність по-новому поглянути на критерії і параметри загальноєвропейської безпеки в нових історичних умовах, зокрема і посилення ролі НАТО – союзу, який відстоює збереження миру і майбутньої безпеки.

Упродовж 40 років діяльність НАТО була зосереджена передусім на колективній обороні й твердому протистоянню зовнішнім загрозам. Однак з 1989 р. європейська політична структура почала швидко змінюватися. Впала Берлінська стіна, що свого часу стала символ розколу Європи. Відбулося об'єднання Німеччини, Чехословаччина розкололася, а на уламках двох тоталітарних федерацій – бувших СРСР та Югославії з'явилося 20 нових незалежних державних утворень. Глибокі політичні перетворення, що сталися в країнах Центральної та Східної Європи, радикально змінили ситуацію в Європі й у світі. Захід вітав розвал радянської імперії, однак це означало й те, що Москва, по суті, зняла із себе відповідальність за "порядок" на Сході.

Зрозуміло, що такі швидкі зміни викликали додаткове напруження, пов'язане, передусім, з питаннями безпеки. У 1989–1990 рр. НАТО намагався запевнити Москву, що та може "відпустити" Східну Європу без загрози для своєї безпеки. Вимагалася лише одна поступка – об'єднання Німеччини та входження її до НАТО¹. Водночас країни – члени Варшавського договору, більш за все, бажали вийти з організації і вивести радянські гарнізони зі своїх територій.

19 січня 1989 р. відбулася зустріч учасників НБСЕ, яка закінчилася знаменною угодою між країнами НАТО і Варшавського договору. Починаються процеси демократизації Східної Європи і на зустрічі учасників НБСЕ 21 листопада 1990 р. в Парижі майже офіційно було проголошено кінець "холодної війни". Глави держав і урядів 34 країн визнали, що епоха протиріч і поділу Європи завершилася.

Керівництво НАТО оголосило про тверді наміри пристосувати організацію до реалій нової епохи. У Лондоні у липні 1990 р., а пізніше в Римі у листопаді 1991 р. було висунуто нову стратегічну концепцію. НАТО починає модифікацію планування оборони й організаційних структур відповідно до тих завдань і ролі, які в майбутньому необхідно буде виконувати її збройним силам².

Радикальні соціально-політичні зміни, що почалися в країнах Центральної Європи наприкінці 80-х рр. XX ст., надали нового значення традиційно вживаному слову "Європа". Якщо на початку демократичних перетворень у країнах соціалістичного табору поняття "європейська єдність" та "спільний шлях розвитку всіх європейських народів" були абстракціями, то з розпадом структур Організації економічної взаємодопомоги та Організації Варшавського договору ці поняття набували цілком реального змісту.

У період 1990–1992 рр. розвиток міжнародних відносин у межах Гельсінського процесу відбувався у напрямі визволення від спадщини минулого і побудови демократичного ладу на принципах єдності та співпраці.

Об'єктивні зміни у світі потребували встановлення нових якісних відносин між державами і нового розуміння безпеки, яка мала бути неподільною і всеохоплюючою, створеною на основі демократичних цінностей, включаючи повагу до прав людини й основних свобод.

У листопаді 1991 р. керівники держав та урядів країн – членів НАТО заснували Раду північноатлантичного співробітництва (РПАС) як форум для діалогу і консультацій з політичних питань і питань, пов'язаних з обороною, за участі держав – членів НАТО, країн Центральної та Східної Європи, а також новостворених держав на території колишнього Радянського Союзу.

Крім того, у 1991 р. НАТО прийняв рішення скоротити свій ядерний арсенал наземного базування більш ніж на 80 %. Це скорочення було завершено у 1993 р. Подальше скорочення відбулося у 1998 р., після виведення та ліквідації ядерних бомб Великої Британії у зв'язку з тим, що стратегічна роль надавалася англійським балістичним ракетами "Трайдент"³.

Починаючи структурну перебудову, НАТО ще на початку 1993 р. дотримувалося думки не розглядати питання про розширення альянсу: такої думки дотримувалися США, Велика Британія та Франція. Однак у травні 1993 р. федеральний міністр оборони ФРН Ф.Рюс на парламентській сесії Північноатлантичної асамблеї у Берліні поставив питання про прийняття в НАТО країн Центральної та Східної Європи⁴. Саміт у Брюсселі (січень 1994) прискорив перебудову НАТО. Представники 16 країн – членів Північноатлантичного союзу у Бельгії підтвердили відкритість НАТО і заявили, що вони не тільки очікують, а й вітатимуть розширення організації на Схід і будуть вважати цю дію невід'ємною частиною еволюційного процесу у напрямі становлення політики безпеки у всій Європі⁵.

Чимало європейських країн отримали вигоду від безпеки, гарантованої альянсом. Зараз, коли покладено край розмежуванню Європи, альянс не тільки запрошує нові держави приєднатися до нього, а й реорганізовується таким чином, щоб інші країни могли брати активну участь у його заходах. Уся Європа, таким чином, виграє від посилення стабільності та взаємної довіри.

Проте членство в НАТО і співпраця з альянсом – це не просто планування на чорний день. Йдеться про активні кроки на шляху до зміцнення безпеки у Європі. Співпраця НАТО з країнами, що не є членами альянсу, та з міжнародними організаціями допомагала запобігти подальшому загостренню конфліктів й утвердити перспективи миру. Адже НАТО – єдина міжнародна організація, що має необхідний потенціал для здійснення цієї місії. Щоб підготуватися до розв'язання подібних проблем у майбутньому, альянс трансформував свої політичні та військові структури, пристосовавши їх до проведення миротворчих операцій та управління кризовими ситуаціями.

Держави – члени НАТО, колективно чи індивідуально приймаючи участь у діяльності НБСЕ, вносячи пропозиції з усіх питань, які належать до сфери її компетенції НБСЕ – завжди підтримували і стимулювали процес НБСЕ протягом усього періоду її діяльності, від заснування і до наших днів. Слід згадати, що рішення про створення інститутів НБСЕ, ухвалені у 1990 р. на Паризькій зустрічі на найвищому рівні, було активно підтримано державами – членами НАТО, які на своїй зустрічі найвищого рівня, що відбулася в Римі у 1991 р., виступили з конкретними

пропозиціями, спрямованими на зміцнення майбутньої ролі НБСЄ. На іншій зустрічі держав – членів Північноатлантичного альянсу, яка проходила на рівні міністрів закордонних справ в Осло 4 червня 1992 р., було ухвалено заключне комюніке, у якому заявлялося, що учасники НАТО готові підтримувати в кожному окремому випадку і згідно з прийнятими в НАТО процедурами заходи, здійснювані в межах НБСЄ і спрямовані на підтримання миру, у т. ч. надавати наявні в НАТО ресурси, сили і досвід. Міністри закордонних справ держав – членів НАТО, у комюніке, ухваленому в червні 1993 р., ще раз підтвердили позицію Північноатлантичного альянсу щодо підтримки НБСЄ в цій сфері її діяльності.

У Декларації Гельсінської зустрічі на найвищому рівні (1992) високо оцінювалася практична допомога, яку НАТО надала НБСЄ. Держави – учасниці НБСЄ запросили НАТО, а також інші компетентні міжнародні організації брати участь у зустрічах, які відбуваються в межах НБСЄ, і в роботі над спеціальними питаннями цієї організації.

Так, беручи участь у Форумі НБСЄ з питань співпраці в галузі безпеки, держави – члени НАТО разом з іншими учасниками внесли багато суттєвих пропозицій з таких питань як координація, обмін інформацією оборонного характеру, нерозповсюдження зброї і передача зброї, співпраця і контакти у військовій сфері, міжнародний обмін інформацією військового значення, заходи зі стабілізації в умовах локалізованих кризових ситуацій.

Слід наголосити, що НАТО і нині продовжує спрямовувати зусилля на підвищення ефективності НБСЄ та вдосконалення її інститутів у тих сферах, які пов'язані з попередженням конфліктів, управлінням кризовими ситуаціями та мирним вирішенням суперечок.

У грудні 1994 р. міністри закордонних справ держав-союзниць почали вивчати можливості розширення НАТО. Було досягнуто домовленості про те, що результати роботи будуть представлені до проведення наступної зустрічі міністрів у Брюсселі в 1995 р. Країни – члени НАТО дійшли висновку, що розширення Альянсу стане ще одним кроком на шляху досягнення головної мети – посилення безпеки та стабільності всього євроатлантичного регіону, яка ґрунтується на плідній співпраці.

НАТО прагне залишитися тільки оборонним союзом, метою якого є збереження миру в євроатлантичному регіоні та дотримання безпеки його членів. У своєму виступі на прес-конференції, яка відбулася 28 вересня 1995 р. в штаб-квартирі НАТО, тодішній генеральний секретар організації Біллі Клас заявив, що у вивченні питання про розширення НАТО було використано комплексний та збалансований підхід, який забезпечує поступовий, зважений характер цього процесу. Було заявлено, що жодну країну не буде піддано загрози або маргіналізації, і не може бути мови про переможців або переможених⁶. Нові члени НАТО не тільки користуватимуться усіма правами, а й повинні взяти на себе усі зобов'язання згідно з Вашингтонським договором. Кількість членів Північноатлантичного альянсу зростатиме одночасно з розвитком Європейського Союзу та доповнювати його. Рішення про розширення будуть прийматися самим НАТО⁷.

Якщо вести мову про розширення, то НАТО сприятиме побудові нової Європи і не призведе до чергових переділів. Безумовно, це буде розширювати зону стабільності в Європі, яка нині поширюється лише на країни Європейського Союзу і НАТО. Проте при цьому необхідно дотримуватися дружніх відносин між розширеним НАТО і країнами, що залишаються поза її структурами. Насамперед, це стосується повноцінного партнерства між НАТО і країнами колишнього СРСР, де по-різному сприймають НАТО і справу організації

безпеки в Європі. Особливе місце серед цих країн посідає Росія, у якій останніми роками поширилася думка про те, що розширення НАТО на схід не тільки суперечить інтересам безпеки Росії, а й порушує деякі загальні правила, відповідно до яких закінчилася "холодна війна". Експансія НАТО на схід розглядається в сучасній Росії у кращому випадку як помилкова політика, що може призвести до політичного напруження і появи нових протиріч. А в гіршому випадку – як здійснення "великого задуму" щодо оточення й ізоляції Росії, з метою отримання стратегічної переваги над нею, і, врешті-решт, розчленування самої Росії, щоб раз і назавжди покінути її нею як великою державою.

Тривалий час Росія відкрито й уперто виступає проти розширення НАТО на схід. Необхідно наголосити, що цей погляд поділяють і лідери провідних опозиційних партій. На їхню думку розширення НАТО стане лише черговим проявом "холодної війни", а сама "процедура прийняття рішення про входження нових членів до НАТО викликає сумнів"⁸. Російські політики вважають, що входження в НАТО нових членів з країн Центральної та Східної Європи тільки наблизить до Росії лінію розколу і сприятиме посиленню ворожості з їхнього боку. Крім того, різні позиції з найважливіших питань можуть призвести не тільки до "холодного миру", а й до поновлення напруженості й гонки озброєнь⁹.

Таку позицію Москви відомий політик, у минулому держсекретар США Генрі Кіссінджер, пояснює "євразійським характером Російської держави та її незмінними імперськими зазіханнями". "У Москві панує, як і раніше, риторика старої імперії", – наголошує він¹⁰.

Росія дуже багато поставила у свій час на карту СНД. Бути лідером великої групи держав означало мати аргумент проти розширення НАТО. Проте цей запланований союз не відбувся. Росія, як європейська держава, що хотіла провадити європейську політику, втратила серйозний важіль.

Водночас, слід зазначити, що європейська безпека, яка спирається на Північноатлантичний альянс, не може бути ефективною без повної і рівноправної участі однієї з найбільших європейських держав – Росії. І тому в новій Європі, з її кардинально зміненим середовищем безпеки, цілком природним є очікування того, що нова Росія і новий НАТО повинні стати партнерами.

Слід зазначити, що нове партнерство між НАТО і Росією почалося ще на початку 1990-х рр. Упродовж майже трьох років відбувалися спільні консультації між НАТО і Росією на рівні міністрів та експертів, під час яких розглядався широкий спектр питань, пов'язаних із безпекою. Особливого значення в розвитку відносин між НАТО і Росією набув підписаний у Парижі на рівні глав держав і урядів "Основоположний акт про взаємні відносини, співпрацю і безпеку між НАТО і Росією". Цей документ мав розвінчати застаріле уявлення про те, що НАТО і Росія застигли в позах супротивників.

Підписання цього документа, безперечно, не означає, що розбіжності у політиці та світогляді між НАТО і Росією автоматично зникнуть. Однак разом з тим, важливішим було утворення постійної спільної ради НАТО–Росія, робочої структури для консультацій, співпраці і координації. Це, безперечно, було кроком уперед в питанні європейської безпеки і співпраці.

У грудні 1997 р. НАТО і Росія узгодили насичену робочу програму на 1998 р., яка охоплювала широкий спектр тем консультацій та співпраці. Важливим аспектом нових стосунків між НАТО і Росією є обмін інформацією і публічна дипломатія. Водночас зрозуміло, що стабільного й надійного партнерства між НАТО і Росією одні документи, якими б докладними і далекоглядними вони не були, не забезпечать. І це

підтверджують дебати між Росією і НАТО щодо розширення Північноатлантичного блоку, що виявили суттєві розбіжності у поглядах з низки питань.

Російські політики, виступаючи проти розширення НАТО, як не дивно, нічого не пропонують в обмін. Заперечення проти розширення НАТО, по суті, ґрунтуються на логіці минулої епохи, як правило, на несхваленні тих змін, що відбуваються у Європі. НАТО намагається об'єднати Західну Європу та Північну Америку, а Росія – Східну Європу з північною частиною Азійського континенту аж до Тихого океану. Хоча здоровий глузд підказує, що і НАТО, і Росія мають поставити за мету створення ефективної системи безпеки, яка б поширювалася від Ванкувера на схід до Владивостока. А вона, у свою чергу, була б підкріплена стратегічним договором про співпрацю між НАТО і Росією, а можливо, й Україною. Тоді держави Центральної та Східної Європи не залишилися б у "сірій зоні", а навпаки, стали б активними учасниками цього процесу.

Потрібно наголосити, що розширення НАТО для Росії проблема, передусім психологічна, але саме це й робить її практично нерозв'язною у найближчому майбутньому.

Безумовно, дуже важко людям, вихованим на певних традиціях попередніх десятиліть, звикнути до різкого переходу від психології повної переваги, – коли ОВД мало 200 мотострілкових дивізій проти 40 у НАТО, – до того факту, що тепер у НАТО є близько 100 бригад, тоді як у Росії – 26¹¹. Зрозуміло й те, що нова конфронтація з НАТО, навіть фарсова, знищить останні ресурси Росії, перед тим неминуче зупинить реформи і спричинить політичний та економічний хаос у країні¹². Крім того, у цивілізаційному відношенні країни Центральної Європи вже зробили чіткий вибір на користь Заходу, і Росії доведеться сприймати це як належне. Важко було б уявити, що НАТО могло сказати "ні" розширенню на схід. Це було підтверджено у Мадриді 8–9 липня 1997 р. на засіданні на вищому рівні НАТО. Альянс офіційно запросив Угорщину, Польщу і Чеську республіку для участі в переговорах зі вступу їх до НАТО.

Разом з тим, розширення НАТО підняло низку проблем. Насамперед, це вартість самої операції з розширення, яка оцінювалася приблизно у 35 млрд дол. Половину цієї суми повинні були взяти на себе європейські члени НАТО, другу половину – молоді члени НАТО.

Інша проблема, у зв'язку з розширенням НАТО на схід – це місце і роль України у побудові нового європейського ладу і гарантії безпеки на континенті. Тут слід наголосити, що поява незалежної України об'єктивно дала шанс і надію, що, нарешті, у цьому регіоні будуть будуватися відносини між країнами згідно із сучасними нормами міжнародної безпеки. Не випадково, що З.Бжезінський назвав одержання Україною незалежності серед трьох найбільш впливових явищ ХХ ст.¹³

Відносини між НАТО й Україною були започатковані у 1991 р. У 1992 р. Україна приєдналася до Ради північноатлантичного співробітництва, а у лютому 1994 р. Україна підписала Рамковий документ програми "Партнерство заради миру". У межах програми "Партнерство заради миру", Україна бере участь у багатьох військових навчаннях. Кілька таких навчань навіть відбулося на її території.

Партнерство набуває різних форм. Двадцять сім країн взяло участь у "Партнерстві заради миру", яка ґрунтується на узгодженому Рамковому документі та

Програмах індивідуального партнерства. Що стосується країн – членів Ради євроатлантичного партнерства, серед яких і держави Альянсу, то в основі зазначеного партнерства лежить всеосяжний План дій. Росія та Україна, що є учасницями "Партнерства заради миру" та членами Ради євроатлантичного партнерства, підписали двосторонні документи з Альянсом. Співпраця з шістьма середземноморськими країнами, що беруть участь у Середземноморському діалозі НАТО, базується на узгодженій робочій програмі. Це є позитивним фактором, що сприяє посиленню європейської безпеки.

І слід визнати, що на сьогодні НАТО є надійним й ефективним чинником європейської безпеки, хоча головною організацією в системі європейської безпеки, поза сумнівами, є НБСЄ. Це найбільш представницька організація, яка уповноважена видавати мандат на виконання миротворчих функцій, має добре відпрацьований механізм. Усе ж на практиці вирішальний голос у розв'язанні важливих питань Європейської безпеки належить НАТО. Треба погодитися, що НБСЄ завжди не вистачало військового хребта, що знижувало її значення і можливості при вирішенні питань Європейської безпеки.

Що стосується нової архітектури безпеки, то гнучка, розумна політика, політика вірного врахування можливостей та інтересів як особистих, так і іншої сторони більш плідна, ніж вигадкування різноманітних схем і умовних конструкцій. Часи стратегії і політики залякування належать минулому. Сьогодні головне – це загальна безпека в межах Європи, а, врешті-решт, у глобальних межах. Сьогодні тенденції інтеграції й об'єднання, безумовно, переважають у сучасному світі тенденції роз'єднання.

Той факт, що на початок ХХІ ст. НАТО об'єднує європейські держави від Норвегії до Туреччини і від Португалії до Польщі, що НАТО об'єднала під егідою "Програми заради миру" 27 держав – нечленів Альянсу, не можна не враховувати¹⁴. На сьогодні для НАТО характерна глибока зануреність у складний процес, який включає в себе як внутрішню, так і зовнішню адаптацію. Коли після завершення цього процесу з'явиться оновлений Північноатлантичний союз, ми побачимо такий НАТО, у якому одні партнери стануть його членами, а інші – будуть мати з альянсом такі тісні зв'язки, що їх важко буде відрізнити від дійсних членів. А належність і навіть співпраця з НАТО в сучасному світі – це додатковий показник стабільності, яка потрібна для європейської безпеки як повітря.

¹ Фридмен Л. Силовой потенциал и вакуум безопасности в Европе // Международная экономика и международные отношения. – 1995. – № 2. – С. 28.
² Североатлантический Союз. Модель международного сотрудничества независимых суверенных государств. – Брюссель, 1992. Январь. – С. 5.
³ Вестник НАТО. – 1996. – № 4. – С. 7.
⁴ Рахманинов Ю. О причинах и возможных последствиях расширения НАТО... – С. 21.
⁵ Исследования по вопросу о расширении НАТО. – Брюссель. – 1995. – С. 4.
⁶ Вестник НАТО. Исследование о расширении НАТО. – 1995. – № 6. – С. 14.
⁷ Там само. – С. 15.
⁸ Рахманинов Ю. О причинах и возможных последствиях расширения НАТО... – С. 28.
⁹ Чимошевич В. Членство в НАТО – важнейшая цель обеспечения безопасности Польши // Вестник НАТО. – 1996. – № 4. – С. 12.
¹⁰ Киссинджер застерігає західний світ щодо Москви // Час – 1997. – 20–26 берез.
¹¹ Европейская безопасность: теория и практика. Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 1. – С. 60.
¹² Тренин Д. Как избежать новой конфронтации с НАТО // Вестник НАТО. – 1996. – № 3. – С. 9.
¹³ Тодоров І.Я. До питання вивчення міжнародних відносин країн Центральної і Південно-Східної Європи в першій половині 1990-х рр. // Питання історії міжнародних відносин. Мат. наук.-практ. конф. "Актуальні проблеми історії міжнародних відносин нового та новітнього часу". – Одеса. – 1996. – трав. – С. 200.
¹⁴ Олійник О. Україна – НАТО: неподільність Європейської безпеки // Урядовий кур'єр. – 1997. – 22 берез.

РОЗРОБКА ЗАСОБІВ ОБОРОНИ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ НАУКОВЦЯМИ УКРАЇНИ У ПЕРІОД 30–40-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто умови, у яких працювали науковці УРСР протягом 30–40-х рр. ХХ ст. і проблеми, що виникали в ході розробки озброєння.

The conditions, in which scientists had been working at the beginning of the War and the problems, which had appeared during the armament development are considered here.

Діяльності науковців України, яка відігравала надзвичайно важливу роль у зміцненні військового потенціалу СРСР і Червоної Армії зокрема, вже присвячено низку наукових праць. Однак досі її повністю не досліджено. Історики не зовсім повно розкрили особливі умови діяльності науковців на певних етапах Великої Вітчизняної війни. Серед них мають місце оцінки діяльності науковців, репресованих як напередодні, так і на початку війни, тому глибоке вивчення діяльності науковців, що створювали військову техніку і збройний потенціал Червоної Армії стало нагальним завданням.

У нашій статті проаналізовано основні опубліковані джерела (документальні матеріали та публіцистичні твори) з історії першого періоду Великої вітчизняної війни. Аналіз здійснено таким чином: виділено два періоди (1960–1970, 1980–1990 рр.), у межах яких розглянемо найвідоміші наукові праці, що аналізують цю проблему.

Вивчення проблеми внеску українських учених у розробку військового оснащення для Червоної Армії відбувалося протягом багатьох повоєнних років, але їхня діяльність розглядалася переважно у контексті діяльності вчених і науковців СРСР. Так, у перший зазначений період у працях "Украинская СССР в Великой Отечественной войне Советского Союза", "Історія Академії наук Української РСР", "Вклад учених АН УРСР у перемогу над Німеччиною" І.І.Ладивіра, "Организация научных исследований в годы войны" С.В.Кафтанова та інших розповідається про досягнення в галузі технічних наук, дається опис процесу мобілізації науковців на створення єдиного науково-технічного простору, діяльність якого була спрямована на зміцнення обороноздатності СРСР та Червоної Армії. Поза увагою авторів залишаються умови, у яких працювали науковці, проблеми, що виникали в ході розробки того чи іншого виду озброєння¹.

У другий період (1980–1990) у працях "Советская наука в годы Великой Отечественной войны" Б.В.Левшина, "Ученые фронта (1941–1945)", Е.І.Гракіна, "Сила великой дружбы" В.Ю.Короля характеризується діяльність Академії наук Української РСР, висвітлюються проблеми використання наукового потенціалу країни в цілому, розкриваються форми організації наукової діяльності, зміна тематики наукових досліджень та основні досягнення науки в період війни. І знову ж таки, діяльність українських учених розглядається як складова всього наукового потенціалу країни².

У зв'язку з цим хотілося б зосередити увагу на діяльності саме українських учених, визначити їхній внесок у зміцнення оборонного потенціалу СРСР, висвітлити умови, у яких їм доводилося працювати.

Як ми вже знаємо, у планах нацистської верхівки задовго до війни вирішувалася доля українського народу: "Східні території стануть великим експериментальним полем встановлення нового суспільного ладу в Європі, і в цьому велике значення нашої східної політики. Загальна освіта є отрутою... кожен стан матиме свій рівень освіти. Для широких мас рабів буде зроблено добродіяння – вони залишаться

неграмотними. Ми самі позбудемося усіх гуманних та наукових забобів"³.

Загарбання території України розглядалося в цих планах як один з важливих етапів послідовного завоювання СРСР та світу. Після перемоги над Радянським Союзом нацисти планували захопити колоніальні володіння своїх імперіалістичних конкурентів в Африці, Азії, на Близькому Сході, а потім підкорити Сполучені Штати Америки. Про те, яка доля чекала на людство в разі здійснення цих планів, свідчили перші кроки нацистів після захоплення влади в Німеччині і завоювання майже всіх країн Європи.

Улітку та восени 1941 р. фашистська армія отримала швидку перемогу. Здавалося, підтверджується міф про її "непереможність". Однак міцнів радянський тил, працював народ на перемогу, у яку вірив. Промисловість і наука стояли поряд, було зроблено все, щоб завдати армії ворога нищівної поразки.

Науково-технічний, економічний та ідеологічний потенціал держав, матеріальне забезпечення воєнних дій, боєздатність та здоров'я солдат значною мірою залежали від рівня розвитку науки, ефективності науково-технічної організації та масштабів застосування наукових досягнень.

З перших же днів Великої Вітчизняної війни радянські вчені активно включалися в мобілізацію науково-технічного потенціалу на боротьбу з фашизмом. 23 червня 1941 р. на позачерговому розширеному засіданні Президії АН СРСР за участю 60 найбільш видатних учених країни під керівництвом віце-президента АН СРСР акад. О.Ю.Шмідта було прийнято резолюцію із закликом об'єднати всі сили науки для боротьби з німецько-фашистськими загарбниками. Ученим довелося переглядати тематику більшої частини наукових досліджень, сконцентрувати всі зусилля на оборонних роботах, які можливо було б негайно використовувати на практиці.

Учені України, відгукнувшись на цей заклик, негайно розпочали перегляд тематики наукових досліджень, сконцентрували всі зусилля на оборонних роботах, які могли бути негайно використані на практиці. Вони розгорнули активну роботу з духовної мобілізації українського народу на боротьбу з фашизмом. Майже кожного дня багато хто з них виступали в пресі, на радіо, звертаючись до радянської та закордонної спільноти із закликом згуртувати всі сили в боротьбі з фашизмом, для захисту цивілізації від гітлерівців.

Учені Академії наук УРСР, провідних університетів та вузів України обмінювалися листами з видатними вченими Великої Британії та США, науковими та культурними товариствами цих країн, виступали по зарубіжному радіо. Ця підтримка допомагала вітчизняним ученим у їхніх дослідженнях. Однак уряд не заохочував такі взаємини.

Більшість працівників науки були призвані до лав Червоної армії або пішли добровольцями на фронт, вступили до народного ополчення, винищувальних батальйонів, партизанських загонів. Майже всі наукові робітники та викладачі вузів, що залишилися в тилу, брали участь у будівництві оборонних споруд, у роботі на оборонних підприємствах.

Однак головним полем діяльності вчених залишалися наукові лабораторії інститутів та заводів,

конструкторські бюро, а найважливішим завданням – перебудова їхньої роботи для потреб фронту та тилу.

Усі наукові заклади країни зосередилися на розробці проблем, пов'язаних з конструюванням нових засобів оборони та військової техніки, на науковій та технічній допомозі промисловості в опануванні нових видів продукції та удосконаленні технології виробництва, в організації масового виробництва військової техніки, вивченні військової техніки противника та в пошуку засобів боротьби з нею, мобілізації сировинних ресурсів країни, пошуку сировини та замінників дефіцитних матеріалів. Вони взяли участь у перебазуванні промисловості на схід, у налагодженні роботи підприємств на нових місцях.

25 червня 1941 р. АН УРСР повністю передивилася свої плани і прийняла рішення про зміну тематики досліджень та наближення їх до "потреб моменту"⁴.

Воєнні обставини вимагали нових форм організації наукової діяльності, посилення координації досліджень, які дозволили б оперативно вирішувати складні науково-технічні проблеми. Комісії та ради об'єднали вчених різних спеціальностей, партійних робітників, спеціалістів різних галузей промисловості незалежно від відомчого підпорядкування; створювалися дослідницькі творчі консультативні групи вчених, які виконували оперативні завдання Державного комітету оборони, різних військових відомств, оборонних наркоматів.

Галузеві науково-дослідницькі заклади отримали відповідні вказівки від своїх відомств. Так, 28 червня 1941 р. Народний комісаріат хімічної промисловості видав наказ інститутам та заводським лабораторіям про активізацію дослідницьких робіт з удосконалення технології виробництва, переведення його на дешевшу сировину та про посилення координації наукових досліджень⁵.

За зміною дослідницької проблематики поставало немало складностей. Досвідом перебудови наукової діяльності в таких величезних масштабах, яких вимагала Велика Вітчизняна війна, наукові заклади не володіли. Необхідно було швидко й оперативно переключити їхню роботу на вирішення першочергових завдань галузей, не випускаючи з виду специфіку кожного інституту, об'єднати спеціалістів різних галузей знань, кожному знайти місце.

У воєнних умовах зв'язок наукової теорії з практикою набував особливо великого значення. Війна прискорювала експериментальну перевірку нових ідей, скорочувала терміни їхнього випробування та практичної реалізації. При складанні планів заклади встановлювали контакти безпосередньо з військовими організаціями. Завдання, які у мирний час вимагали місяців на виконання, у нових умовах вирішувалися за декілька днів.

10 липня 1941 р. ГКО організував Раду з координації наукових робіт в області хімії та суміжних з нею наук. У Раду з числа українських учених увійшли М.Д.Зелінський, П.Л.Капіца, К.К.Снітко, С.І.Вольфович, А.А.Жукович, А.Ф.Іоффе, М.Г.Бруєвич та ін. Рада встановила ділові зв'язки з військовими організаціями, наркоматами, дослідницькими та проектними інститутами, вузами та промисловістю, залучила до роботи відомих військових спеціалістів, що "полегшило та прискорило розробку і впровадження нововведень, знявши відомчі перешкоди"⁶.

Рада координувала дослідження з найважливіших науково-технічних проблем, допомагала виявити найбільш актуальні завдання та забезпечити максимально швидке впровадження результатів науково-дослідницьких робіт у виробництво. Члени Ради координували також дослідження та розробки робітників на самих підприємствах.

Червона Армія вела запеклі оборонні бої, тому одним з першочергових завдань, яким зайнялася Рада, була проблема вибухових речовин. У перші місяці війни вченими хімічних інститутів було запропоновано декілька способів отримання вибухових речовин, у т. ч. використання як вибухівки суміші рідкого кисню із запалювальними речовинами для авіаційних бомб та запалювальних сумішей для боротьби з танками противника. Пляшки із запалювальними сумішами були досить ефективною зброєю.

Уже в перші тижні війни величезних втрат зазнала наука та вища школа західних районів України, оскільки не встигали евакуювати ні науковців, ні обладнання лабораторій та науково-дослідних інститутів.

З початку липня 1941 р. почався перший етап евакуації науково-дослідницьких інститутів АН УРСР до Уфи (Башкирська АССР).

Уже до початку 1942 р. 19 науково-дослідницьких інститутів з найбільш цінним обладнанням, 400 дійсних членів, членів-кореспондентів та наукових співробітників АН України розташувалися в Уфі⁷.

Евакуйовані з України науково-дослідницькі інститути та вищі навчальні заклади зливалися з місцевими аналогічними закладами. Внаслідок злиття наукових закладів однакового профілю кількість науково-дослідницьких інститутів союзного значення значно скоротилася. Кількість закладів АН Української РСР зменшилася з 31 до 17. Мережа вузів зменшилася з 817 до 460, а чисельність студентів у них знизилася з 811,7 тис. до 224,4 тис.⁸ чол.

Незважаючи на скорочення науково-дослідницьких закладів, учені природничого та технічного профілю майже повністю переключилися на вирішення оборонних завдань. Незважаючи на репресії проти таких науковців як С.Корольов, І.Клеймьонов, Г.Лангемак та інші конструктори бойової техніки внесли вагомий внесок в укріплення обороноздатності нашої армії.

Саме в цей період у надзвичайно складних умовах у працях К.Е.Ціолковського розвивається нова галузь техніки – ракетобудівництво.

Визначною була участь українських учених у підготовці до використання на фронті нових артилерійських установок БМ-13, названих народом "катюшами". Студенти Харківського фінансово-економічного інституту разом із П.Вербою пішли на спеціальні курси, де вчилися застосовувати на практиці снаряди – ракети. Курсанти вчилися поводитися із важкими і небезпечними зарядами, швидко складати їх, заряджати "катюшу"⁹.

У Харкові відповідно до розробленого плану почалася евакуація. Технологи та спеціалісти заводів досконало продумували плани евакуації, поділ праці з підготовки до перебазування. За спогадами ветерана заводу І.Д.Випірайленка, у його бронекорпусному відділі АВО було створено такі бригади з демонтажу й підготовки до вантаження металообробних верстатів та іншого технологічного обладнання¹⁰.

18 вересня 1941 р. із заводу № 183 через станцію Харків-Балашівський пішов перший ешелон, який вивозив групу конструкторів, технологів, необхідну технічну документацію танка, моделі, штампи, унікальні станки.

Кожного дня на відправку подавалися усе нові ешелони з обладнанням і людьми. Конвеєр із збирання танків продовжував працювати, при цьому для прискорення (скорочення циклу) збирання були переглянуті технологічні процеси, відмінні або об'єднані деякі операції. Так, випробувальний пробіг танків поза заводом було замінено жорсткішим

внутрішньо заводським, подвійне фарбування було замінено ґрунтовкою¹¹.

Після перебазування заводу № 183 з виготовлення танків Т-34 на Урал протягом двох-трьох місяців здійснено технічне переозброєння мартенівських та електромагнітних печей, ливарного та ковальського виробництв; по-новому створено кольорово-ливарне виробництво, бронекорпусне та механікоскладальне виробництво, термічний і модельний цехи, інструментальний та цех оснащення. Завдяки таким оперативним діям перша партія танків із 25 машин була виготовлена вже в грудні 1941 р., в основному з деталей і заготовок, привезених із Харкова¹².

Внаслідок непослідовної політики щодо підтримки науки як основної галузі, що мала на меті зміцнити обороноздатність країни, нечуваного розмаху як перед війною, так і на її початку набули репресії проти науковців, які працювали на оборону. Так, механізовану пускову установку реактивних снарядів "катюша" було запущено у серійне виробництво з великим запізненням, а вчених-конструкторів розстріляно або репресовано як політичних злочинців. У сталінських таборах загинули такі конструктори нових видів озброєння, танків, літаків, як В.Бекаурі, В.Заславський, К.Челпан, О.Фірсов, К.Калінін¹³.

Така політична ситуація та дії радянського уряду значно погіршували та ускладнювали діяльність конструкторських бюро.

У 1941 р. за ініціативою групи конструкторів М.О.Кучеренко, М.О.Набутовського та інших Т-34 було озброєно 76-мм гарматою, снаряди якої мали більшу початкову швидкість, ніж будь-яка іноземна гармата такого ж калібру. Крім гармати, танк було озброєно двома кулеметами ДТ.

Уперше в масовому виробництві на Т-34 було встановлено потужний високооборотний дизельний танковий двигун В-2, який працював на важкому паливі з максимальною потужністю 520 к. с. Участь у його створенні брав відомий український учений М.П.Піддубний¹⁴.

Величезну роль у переведенні евакуйованого виробництва танків та іншого озброєння на потік відіграло відкриття швидкісного автоматичного зварювання голим електродом під покриттям флюсу за методом академіка АН УРСР Є.О.Патона¹⁵.

Поряд з танками в роки війни почали розповсюджуватися самохідні артилерійські установки. В умовах маневреної війни, самохідні артилерійські установки прийшли на зміну гарматам супроводу піхоти на кінній тязі. Влучність вогню, здатність швидко переносити його та змінювати бойові позиції, велика руйнівна сила, яка дозволяла змітати зі шляху війська, танки й артилерійські засоби противника, руйнувати фортифікаційні споруди та прокладати піхоті шлях для атаки, зробили самохідну артилерію могутньою зброєю.

Потужною галуззю в обороні країни стала авіаційна техніка. В СРСР було накопичено величезний досвід, створено серійне виробництво передової авіаційної техніки.

З початком війни літакобудівні та моторні конструкторські бюро, які були евакуйовані разом із заводами на Схід, почали модифікацію створених до війни зразків та нових конструкцій.

У 1940 р. відбувся політ ракетоплана (двоступеневої ракети) РП-318 конструкції С.П.Корольова з речовинним реактивним двигуном. До середини 1941 р. було не лише накопичено багатий досвід конструювання та виготовлення різноманітних класів ракет, але й створено спеціалізовані науково-дослідницькі та проектно-конструкторські організації, які готували кваліфікованих кадрів ракетобудівництва¹⁶.

Будівництво та розвиток ракетної техніки відбувалося у важких, іноді навіть трагічних умовах.

Безпідставні репресії проти керівників ракетобудівного науково-дослідницького інституту (далі РНДІ) – начальника РНДІ І.Т.Клеймьонова, його заступника Г.Е.Лангемака, яких оббрехали та розстріляли в 1938 р., начальника 5 авіаційного відділу (крилатих ракет і ракетопланів) С.П.Корольова та інших загальмували рішення актуальних проблем ракетної техніки, у вивченні яких радянські вчені вийшли на передові рубежі світової науки¹⁷.

У першому півріччі 1941 р. з'явилося 1946 літаків-винищувачів нових типів, 458 пікіруючих бомбардувальників, 249 штурмовиків ІЛ-2¹⁸.

Щоб якимось посприяти виробництву нових літаків, уряд змушений був створити спеціальний науковий центр в умовах таборів і в'язниць Центральне конструкторське бюро – 29 (далі ЦКБ-29), де працювали відомі авіаконструктори та інженери – "вороги народу" – А.Туполєв, Д.Томашевич, Р.Бартіні, В.Петляков, В.Александров, Б.Вахмістров, В.Чижевський (усього 30 осіб, у т. ч. й із України)¹⁹.

Ведення війни було неможливим без масового застосування різними родами військ засобів радіотехніки у всіх бойових операціях. Вітчизняна радіоелектроніка у роки війни продовжувала розвиватися, спираючись на довоєнні досягнення у цій галузі. Розробкою радіотехнічних засобів різного призначення займалися наукові заклади Академії наук СРСР та УРСР, галузеві інститути та дослідницькі підрозділи військового відомства. Діяльність учених яскраво проявилася у розробці різних радіолокаційних приборів для армії, які зіграли величезну роль у посиленні оборони країни.

Відомого конструктора перших радіолокаційних приладів П.Ощепкова було заарештовано разом із колегами Харківського університету. Як наслідок, Червона Армія напередодні війни залишилася без радіолокаторів, які довелося за золоту купувати в Англії та США вже в розпалі бойових дій.

Пізніше, у 1941 р., макет радіолокаційної установки створила група українських учених у складі Ю.Б.Кобзаріва, П.А.Погорєлка та М.Я.Чернецова. У 1941 р. ця група продовжувала роботу над збільшенням дальності дії та підвищенням точності визначення координат радіолокаційних установок. Уже в перші дні оборони Києва радіолокаційні установки РУС-2 показали свою роботу. Частини протиповітряної оборони Києва завдяки таким установкам давали гідну відсіч ворогу. Тільки за перші п'ять днів війни вони знищили 93 ворожих літаки, з них винищувальна авіація – 5 та зенітна артилерія – 35²⁰.

Немало зробили вчені, евакуйовані з України, для збільшення бойової міцності радянського Военно-морського флоту. Одним із напрямів науково-технічної допомоги флоту була боротьба з неконтактними мінами противника. Характерною особливістю розвитку морської мінної зброї став перехід від контактних (ударних) мін до індукційних магнітних, акустичних та мін комбінованої дії, які спрацьовували при наближенні до них корабля.

Під час евакуації підприємств річковим та морськими шляхом німецьке командування намагалося міцно заблокувати радянські кораблі в їхніх базах за допомогою неконтактних мін. З початком воєнних дій вони виставили мінні загородження в бухтах Севастополя, Одеси та в інших портах.

У зв'язку з цим наукові співробітники фізико-технічного інституту В.Р.Регель, П.Г.Степанов та К.К.Щебро створили установку, яка розмагнічувала міни противника. У кінці липня 1941 р. такі установки почали монтуватися на більшості кораблів Чорноморського флоту.

Наступним кроком була відправка групи вчених на чолі з О.О.Олександровим та І.В.Курчатовим до Севастополя, де вони успішно займалися розмагнічуванням бойових кораблів. Приїзд ведучих учених допоміг покращити

організацію і якість робіт з розмагнічування кораблів на Чорноморському флоті та здійснити евакуацію підприємств, що чекали у затоках. Їхня діяльність показала, що вітчизняний пристрій для розмагнічування за технічними даними виявився досконалішим ніж англійський.

Ще більшої шкоди завдали німецькі неконтактні акустичні міни, які вибухали під дією гуркоту корабля. Шукати проти цих мін ефективний засіб боротьби взялися співробітники фізичного інституту Академії Наук СРСР, наші співвітчизники В.М.Туткевич та Б.Д.Тартаковський.

Уже в липні 1941 р. вчені запропонували застосувати для знешкодження цих мін шумові акустичні тралі, які викликали вибух акустичних мін на відстані, безпечній для тральщиків. А перші екземпляри тралів цього типу були випробувані на початку вересня 1941 р. на Клязьминському водосховищі під Москвою.

На Чорному морі вчені встановлювали тральні пристрої в Новоросійську та в Туапсе. Успішно створити протидію акустичним мінам допомогло дослідження ворожої зброї, яку виловили під Севастополем.

Одним з найважливіших напрямів бойової діяльності флоту була боротьба з підводними човнами противника. Для їхнього виявлення в Інституті теоретичної геофізики АН СРСР проф. О.Г.Калашников побудував диференційний магнітометр. У цьому ж інституті проф. О.О.Харкевич разом з іншими вченими розробили гідролакаційну апаратуру, яка дозволяла за допомогою вузького пучка ультразвукових променів виявити техніку ворога під водою. Для морських протичовнових мін проф. О.О.Харкевич створив підричника, який спрацював лише за звуковим сигналом певної дальності.

Інтенсивно велися роботи з оснащення підводних човнів новою апаратурою, було створено гігроскопічний прилад "Спрут-1", який дозволяв підводному човну без ходу довгий час перебувати на заданій глибині й ефективніше протистояти торпедам. Збільшилися заряди та швидкість нових торпед. Вони розвивали швидкість до 51 вузла і були найшвидкісними у світі.

Створені суднобудівниками бойові кораблі за своїми тактико-технічними даними, особливо з озброєння, не поступалися іноземним кораблям і, навіть, мали переваги над ними.

Успіх важливих стратегічних і тактичних рішень залежав від маневреності військових з'єднань та геолого-географічних розрахунків. Від них же залежав вибір оперативного напрямку, шляхи обходу, контроль за переправами, виграш у часі, силах, засобах та ін.

Велике значення мали складені Інститутом географії воєнно-географічні описи території фронтів. Такі описи

було зроблено на Правобережжі та Степовому півдні України. Завдяки ним бойові частини краще могли орієнтуватися на місцевості та пристосовуватися до погодних умов та території.

Значну увагу вчені приділяли використанню маскування оборонних смуг, станцій постачання, аеродромів, нафтобаз, воєнно-промислових об'єктів. До цих робіт залучалися геологи, оптики, хіміки, які працювали в Академії наук СРСР.

Відсутність у достатній кількості табельних маскувальних засобів примусила при виконанні робіт з маскування в основному виходити з місцевих ресурсів. Учені склали зведення маскувальних матеріалів районів прифронтової зони, розробили рецептури типових маскувальних кольорів на основі місцевої сировини і менш дефіцитних пігментів та сполучників речовин.

Велику роботу вчені вели з обслуговування фронту аерофотозйомкою та з дешифрування аерознімків рельєфу місцевості і промислових об'єктів.

Таким чином, українськими науковцями напередодні та під час Великої Вітчизняної війни було розроблено унікальну зброю та допоміжні засоби для ведення боїв у найскладніших умовах, але внаслідок неадекватності уряду та репресій проти ведучих спеціалістів значна кількість наукових розробок та винаходів, на жаль, так і не була застосована.

¹ Історія Академії наук Української РСР. — К., 1967. — Кн. 1; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза : В. 3 т. — К., 1975. — Т. 1; Кафтанов С.В. Организация научных исследований в годы войны // Советская культура в годы Великой Отечественной войны. — М., 1976; Ладивир І.І. Вклад учених АН УРСР в перемогу над фашистською Німеччиною. — К., 1970. ² Левшин Б.В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны. — М., 1983; Гракина Э.И. Ученые фронту /1941–1945/. — М., 1989; Король В.Е. Сила великой дружбы. — К., 1985. ³ Клоков В.Н. Витки нашої перемоги // Наука і суспільство. — 1985. — № 5. — С. 2. ⁴ Ладивир І.І. Вклад учених АН УРСР в перемогу над фашистською Німеччиною. — К., 1970. ⁵ Левшин Б.В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны / Архив АН СССР. — М., 1983. — С. 63. ⁶ Кафтанов С.В. Организация научных исследований в годы войны // Советская культура в годы Великой Отечественной войны. — М., 1976. — С. 56. ⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского союза 1941–1945 гг... — Т. 1. ⁸ Крулянский М.Р. Высшая школа и подготовка специалистов для фронта и тыла // Советская культура в годы Великой Отечественной войны. — М., 1976. — С. 83. ⁹ Олександров В. Піротехнік Верба // Наука і суспільство. — К., 1985. — № 5. — С. 10. ¹⁰ Харьковский паровозостроительный завод. ХПЗ — завод имени Малишева, 1895–1995: Краткая история развития / А.В.Быстриченко, Е.И.Добровольский, А.П.Дроботенко и др. — Х., 1995. — С. 254–257. ¹¹ Там само. — С. 262–263. ¹² Там само. — С. 264–265. ¹³ Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. — К., 2004. — С. 12–14. ¹⁴ Ротмистров П.О. Танки на войне. — М., 1970. — С. 25. ¹⁵ ЦДАВО. — Ф. 2, оп. 7, спр. 360, арк. 41–43. ¹⁶ Гракина Э.И. Ученые фронту 1941–1945. — М., 1989. — С. 50. ¹⁷ Там само. — С. 52. ¹⁸ Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках... — С. 42. ¹⁹ Там само. — С. 45. ²⁰ Левшин Б.В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны. — М., 1983. — С. 20.

Надійшла до редколегії 12.10.04

Н.П.Тимчик, канд. іст. наук

В.Л.БЕРЕНШТАМ (ДО 100-РІЧЧЯ 3 ДНЯ СМЕРТІ)

На основі архівних джерел, спогадів сучасників, вивчення наукової літератури здійснено спробу реконструювати основні віхи життя, громадсько-культурну діяльність В.Л.Беренштама.

On the base of archives sources, memories of contemporaries, studying scientific literature, the attempt to reconstruct main landmarks, civic and cultural activity of V.L.Berenshtam is taken.

Мало кому відомо, що у листопаді 2004 р. виповнюється 100 років з дня смерті видатного українського громадсько-культурного діяча, визначного педагога й археолога Вільяма Людвіговича Беренштама. Його енергійна різнобічна діяльність зробила суттєвий внесок до історії розвитку українського національного відродження.

10 листопада 1839 р. у Києві у єврейській родині Людвіга Івановича Беренштама народився хлопчик. Його

назвали Вільям. Сім'я Беренштамів складалася із семи чоловік: батька, вихідця із Курляндії, матері (на жаль, про неї не збереглося майже ніяких відомостей, крім того, що, за свідченням М.Кістяківської, вона зберегла "... живий розум до глибокої старості...")¹, трьох синів: Альберта, Ольгерда, Вільяма і двох дочок: Софії та Євгенії².

Людвіг Іванович перейшов до лютеранства і повністю прийняв німецьку культуру, тому вдома

розмовляли переважно німецькою мовою і дотримувалися німецьких релігійних звичаїв та обрядів.

Початкову освіту Вільям Людвігович отримав у пансіонаті француза Гедуена. Це був найкращий пансіонат того часу.

Протягом 1849–1857 рр. В.Л.Беренштам навчався у першій Київській гімназії, яка розташовувалася у Кловському палаці, у Липках. Тоді це був закритий дворянський становий заклад, куди, як виключення, допускалися діти поважних осіб та міської буржуазії. За спогадами самого В.Л.Беренштама, під час його навчання у 5 класі "... у всій гімназії було усього чотири учні з потомствених почесних громадян і купців І гільдії, переважали сини польських поміщиків з південно-західного краю і малоросійських з Чернігівської і Полтавської губерній"³. Одним з цих чотирьох був Вільям Людвігович. Згадуючи гімназійний період, він з особливою повагою писав про викладача математики П.Е.Рощина. Багато уваги учням приділяв професор політичної економії та права Київського університету М.Х.Бунге, який постачав їм книги та журнали, зокрема, "Современник", "Отечественные записки", "Русский Вестник".

Закінчивши гімназію, В.Беренштам спочатку вступив на математичний факультет Університету св. Володимира, а потім на історико-філологічний, який закінчив у 1862 р. Університетський період був визначним етапом у становленні національної свідомості вченого. Вільям Людвігович багато займався самоосвітою, брав активну участь у створенні перших недільних шкіл.

Зазначимо, що видатна роль в організації недільних шкіл належала попечителю Київського навчального округу М.І.Пирогову. Взагалі 1858–1861 рр. – період його діяльності на цій посаді – В.Беренштам назвав "... квітучою епохою у житті київських навчальних закладів: у гімназіях повіяло новим духом – підвищилися значення викладачів: вони стали самостійнішими, посилилася діяльність педагогічних рад, поштовхалося викладання, відношення до учнів стало ввічливим і гуманним, різні тілесні покарання, ... майже зникли"⁴. Він навіть сприяв участі студентів у роботі недільних шкіл.

Одна з перших недільних шкіл була заснована у Полтаві у 1858 р. За підрахунками А.Ширинського-Шихматова, протягом 1859–1862 рр. в Україні було відкрито 81 недільну школу⁵. Особливо слід виділити Подільську, що була ареною діяльності, головним чином, діячів з Лівобережжя і М.Драгоманова, та Новоросійську, де зосереджувалася робота товаришів В.Антоновича. У навчальному процесі широко використовували "Граматку" П.Куліша (1857), підручники "Домашня наука" (Перші початки) і "Домашня наука" (Вищі початки) К.Шейковського (1860), "Букварь южнорусский" Т.Шевченка (1861), "Українську абетку" М.Гатцука (1861), "Українські прописи" О.Кониського (1862), "Арифметику" Д.Мороза (1862) та ін.⁶

Царський уряд усіляко обмежував діяльність недільних шкіл. А 10 червня 1862 р. наказом Олександра II вони були закриті.

Педагогічна жилка В.Л.Беренштама та його друзів не давала їм спокою: вони влаштували приватну школу-інтернат, де викладання велося виключно українською мовою з використанням методу навчання звукової грамоти⁷. Студенти навіть брали собі на виховання хлопчиків переважно із сільської місцевості.

Зазначена вище діяльність Вільяма Людвіговича, інтерес до українського народу, любов до його національних традицій призвели до того, що він був змушений піти з рідного дому, де панували

лютеранство та німецька культура й оселитися у друзів на квартирі.

Отже, на 1862 р. – рік закінчення університету – Вільям Людвігович вже мав певний досвід, практику у педагогічній діяльності і відчув, що педагогіка – його покликання, тому у 1862 р., відразу після закінчення університету, вступив на педагогічні курси (були відкриті у 1860 р. з метою підвищення педагогічної підготовки після університету). Спеціальність, яку вибрав собі Вільям Людвігович, була історія та географія.

Після завершення курсу 31 грудня 1864 р. Вільям Людвігович отримав призначення на посаду вчителя історії у Кам'янець-Подільську гімназію, де дуже швидко встиг завоювати симпатії учнів. Зокрема, про це свідчать спогади В.Науменка, який згадував про В.Беренштама як про "... молодого, енергійного, талановитого вчителя географії, який встиг протягом декількох місяців стати улюбленим учителем усіх малюків 2 класу"⁸.

Улітку 1868 р. Вільям Людвігович переїжджає до Києва. Тут на декілька місяців він влаштувався у Подільську гімназію, де викладав французьку мову. Однак був змушений залишити службу по Міністерству народної освіти через незадоволення діяльністю графа Д.Толстого і перейти до Військово-навчального відомства. 28 листопада 1868 р. В.Беренштам отримав посаду викладача географії у Київській військовій гімназії.

Київська педагогічна діяльність Вільяма Людвіговича тривала 11 років. Протягом цього значного періоду за ним "... остаточно встановилася репутація чудового педагога, видатного талантом і знаннями"⁹.

Період кінця 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. відзначився поштовхом діяльності українських національних нелегальних організацій – громад, зокрема Київської громади. У цей час до міста повертаються із заслання з Архангельської губернії П.Чубинський, з Поділля, – П.Житецький, з Німеччини – М.Лисенко, із Златопільської прогімназії до Києво-Подільської перевівся О.Русов¹⁰. В.Антонович зі своїми колегами та при підтримці таких талановитих помічників, як М.Драгоманов, П.Житецький, М.Зібер, М.Лисенко, М.Старицький, П.Чубинський та інші утворили "Стару громаду", яка отримала таку назву для того, щоб відрізнитися від нових громад, які також склалися переважно із студентів.

Повний сил та енергії Вільям Людвігович повністю поринув у практичну реалізацію багатьох задумів громади. Збори були конспіративними, відбувалися переважно ввечерами на квартирах її членів, досить часто у приміщенні В.Беренштама. Зазначимо, що у громадському середовищі Вільям Людвігович фігурував під прізвиськом Вілька¹¹ або Вілімка¹².

13 лютого 1873 р. у Києві відбулося офіційне відкриття Південно-західного відділу Російського географічного товариства. Заяву про його заснування підписали 17 чоловік, серед яких є і прізвище Л.Беренштама: М.Бунге, В.Бооль, В.Беренштам, Ф.Волков, П.Житецький, В.Зайончевський, О.Клоссовський, В.Кравцов, М.Константинович, М.Левченко, М.Лисенко, П.Любимов, О.Русов, П.Чубинський, Ю.Цвітковський, В.Шульгін, М.Яснопольський. Чотирнадцять з них були активними діячами Київської громади або їй співчували.

Відділ був створений для п'яти губерній: Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини і Чернігівщини – з метою збирання, обробки та поширення в Росії географічних, етнографічних і статистичних відомостей про Росію, а також розповсюдження матеріалів про Росію в інших країнах ("Положение о Юго-Западном Отделе Императорского Русского Географического Общества,

Высочайше утвержденное в 10 день ноября 1872 г. с выпиской соответствующих параграфов Устава Императорского Русского Общества, относящихся к Юго-Западному Отделу")¹³. Головою відділу був обраний Г.П.Галаган, а керуючим справами – П.П.Чубинський.

Протягом існування відділу відбулося 28 засідань, на яких було прочитано 33 доповіді. Усі вони надруковані у двох томах "Записок" відділу, що вийшли у світ в 1874–1875 рр. Якщо ми їх уважно переглянемо, то будемо вражені: прізвища В.Беренштама немає. Однак його діяльність у роботі відділу була суттєва. Вільям Людвігович брав участь в усіх засіданнях відділу, займався збиранням матеріалів. Однією із визначних подій відділу було проведення 2 березня 1874 р. одноденного перепису населення м. Києва. В.Беренштам входив до складу Особливої комісії¹⁴, яка повинна була розробити детальний план одноденного перепису. Вона складалася із шести осіб під головуванням керуючого справами відділу П.Чубинського та В.Антоновича, В.Беренштама, К.Жука, В.Рубінштейна і М.Ясно-польського. Під час підготовчої роботи до перепису В.Беренштама було обрано керуючим справами Розпорядчого комітету. Усього відбулося п'ять засідань цього комітету. На останньому, що проходило під головуванням Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора М.Дондукова-Корсакова, було прийняте рішення провести одноденний перепис під керівництвом Спостережного комітету у кількості 29 чол., серед яких ми знову зустрічаємо прізвище В.Беренштам. До його складу увійшли О.Антопович, В.Антонович, В.Беренштам, О.Білоусов, П.Богданов, В.Борисов, Ф.Волков, О.Воронін, З.Грабовський, К.Жук, С.Завойко, Л.Ільницький, О.Клоссовський, М.Ковалевський, М.Константинович, М.Левченко, О.Ліндфорс, М.Лисенко, О.Лісцін, П.Любимов, О.Михайлов, К.Михальчук, І.Новицький, В.Рубінштейн, Д.Синицький, М.Старицький, О.Ушинський, Ю.Цвітковський, і П.Чубинський¹⁵.

Вільям Людвігович брав участь в організації проведення і роботі III Археологічного з'їзду, який проходив у Києві з 2 по 16 серпня 1874 р. під головуванням графа О.Уварова.

3 літа 1874 р. періодичним органом Відділу стала газета "Киевский телеграф". Дружина проф. С.Гогоцького, А.Гогоцька, придбала власну друкарню і купила часопис "Киевский телеграф". До участі в редакції вона запросила таких діячів відділу як В.Антоновича, В.Беренштама, Ф.Волкова, М.Драгоманова, П.Житецького, М.Зібера, О.Русова, Ю.Цвітковського, П.Чубинського, Я.Шульгіна та ін.

На початку 1875 р. "Киевский телеграф" проголосив, що газета буде "прагнути ставитись неупереджено до всіх виявів взаємодії націй і станів у нашій вітчизні...", звертати особливу увагу на потреби і прояви життя народної маси, що становить основну силу вітчизни як за чисельністю, так і за економічним виробництвом, тим більше, що недостатність освіти в ній вимагає особливої уваги з боку інтелігентних класів"¹⁶. Характеризуючи оновлений часопис, М.Драгоманов писав: "Сміло скажу, що в Україні не було ніколи видання, котре б так підходило за своїм напрямом до програми Кирило-Мефодіївського братства, як наш "Киевский телеграф" 1875 р."¹⁷.

Наприкінці липня 1875 р., після того як В.Шульгін виступив проти політичного спрямування газети. А.Гогоцька почала затримувати співробітникам заробітну плату, втручається в редакційні справи. Її лист до Ю.Цвітковського містив рішучий ультиматум: "... або відмовитися від крайнього напрямку, або з 1 серпня

редакція перейде в інші руки"¹⁸, тому редакція, не чекаючи вигнання, сама залишила цей часопис.

Українознавчий ухил діяльності відділу у поєднанні з активізацією роботи громади призвели до появи доповідної записки М.Юзефовича про українознавство, скликання особливої наради і видання 18 травня 1876 р. в Емську цензурного акту у формі височайшого наказу, за яким майже повністю заборонялося українське друковане слово. 7 липня 1876 р. Південно-західний відділ нібито "тимчасово", а, як сталося, назавжди, був закритий. До громад, активних діячів відділення були застосовані репресивні заходи.

У квітні 1875 р. відбулася подія, яка набула значного розголосу у Росії: на Балканському півострові, у Герцеговині спалахнуло повстання, яке незабаром охопило і Боснію. В.Беренштам і Ю.Цвітковський створили особливий комітет зі збирання пожертвуваль для підтримки герцеговинців¹⁹. Усе ж його діяльність вийшла за заплановані межі: крім допомоги, була виявлена велика кількість людей, що співчували повстанню.

Через деякий час повстанців підтримали Сербія і Чорногорія. У квітні 1876 р. почалося повстання в Болгарії, що поглибило Східну кризу. Уже влітку 1876 р. діячі українського національного руху активно взялися допомагати повстанцям Сербії. За їхньою ініціативою був створений неофіційний комітет, до складу якого увійшли Ю.Цвітковський, В.Беренштам, Є.Тригубов та ін.²⁰. Комітет займався збиранням коштів, одягу і відправленням волонтерів до Сербії.

Діяльність комітету майже відразу викликала симпатії киян, чого не можна сказати про Слов'янський комітет, який повинен був вирішувати зазначені вище питання. У своєму листі до М.Драгоманова від 8 вересня 1876 р. В.Беренштам писав: "Рух, викликаний співчуттям до слов'ян, дуже сильний, він у тому, що ви майже не почуєте інших розмов, крім про сербів, гроші, ... і у масі людей, які ідуть або бажають іти до Сербії... У наших робочих і солдатах ... я зустрів таку масу ідеалізму, і безкорисність, чесність, таку готовність жертвувати собою, ... за справу, яку вони вважають святою. Що я був вражений, особливо коли порівнював з інтелігенцією. До ... волонтерів публіка виказує глибоке співчуття, ...на вокзалі ... лунають гасла за свободу, за свободу слов'ян, за сербів, за Україну, за Київ, за київських волонтерів... Слов'янський комітет зовсім затертий нами; нас знають усі, їх ніхто"²¹.

У 1879 р. на земсько-конституційних з'їздах у Москві В.Беренштам разом з П.Житецьким, Ю.Цвітковським, В.Антоновичем та іншими відстоював право українського народу на національне самовизначення.

Зупинимось на діяльності Вільяма Людвіговича у галузі міського самоуправління. 8 років Києвом керувала група на чолі з колишнім ректором Київського університету Н.К.Ранненкампом. На кінець 1878 р. нараховувалося багато незадоволених діяльністю Київської міської ради. Зокрема, В.Беренштам і об'єднав навколо себе ці сили. Протягом трьох місяців він плідно працював: проводив передвиборні збори, висував власну програму. Внаслідок цього 4 квітня 1879 р. відбулося засідання нової думи, на якому В.Беренштам був обраний гласним.

Зазначена вище активна діяльність Вільяма Людвіговича, яка мала суто українську національну спрямованість, призвела до того, що влітку 1879 р. він був переведений до Псковської військової гімназії на посаду викладача історії і географії. Однак уже восени 1880 р. був переведений до Петербурзької 1-ої військової гімназії. У Петербурзі В.Беренштам майже відразу увійшов до складу Петербурзької громади. Тут найбільш близькі стосунки він підтримував з

М.Костомаровим²². Після його смерті Вільям Людвігович допомагав дружині Костомарова у видавництві творів ученого.

Перебуваючи у Петербурзі, В.Беренштам підтримував тісні зв'язки з Київською громадою. Його будинок тут, як і Ю.Цвітковського, був центром, де збиралися українці. За дорученням громади Вільям Людвігович отримав дозвіл на видання у 1883 р. "Кобзаря" Т.Шевченка.

У 1881 р. В.Беренштам співпрацював у газеті "Порядок".

Протягом 1883–1898 рр. Вільям Людвігович працював у Петербурзькому вчительському інституті.

Після виходу у відставку у 1898 р. В.Беренштам знову у Києві, де енергійно впливає на події українського науково-культурного життя. Так, у 1899 р. у Києві було здійснено спробу створити Південний відділ Російського географічного товариства, який би продовжив справу діячів Південно-західного відділу. На засіданні підсекції із статистики 26 серпня 1898 р. дійсний член Імператорського Російського географічного товариства Л.Лічков зробив повідомлення щодо незадовільного стану розвитку офіційної статистики в Україні. Учений скаржився на відсутність у краї вченого товариства, яке б мало на меті дослідження економіки, етнографії та статистики. У заключній частині свого виступу Л.Лічков запропонував підняти клопотання про створення Південного відділу. Відповідну заяву підписали 114 чоловік, серед яких були й колишні члени відділу: В.Беренштам, О.Русов, О.Лазаревський, М.Зайончевський та ін. Однак спроба відновити діяльність Південно-західного відділу так і лишилася на папері.

Закономірним результатом розвитку громадського руху в Україні було заснування у Києві у 1882 р. часопису "Киевская старина", діяльність якого в умовах русифікаційної політики царського уряду сприяла консолідації інтелектуальних сил української нації. Протягом 1898–1904 рр. В.Беренштам зблизився з редакцією часопису.

Невгамовна натура Вільяма Людвіговича ще була повна сил, ідей, але їм не судилося здійснитися. 10 листопада 1904 р. о 21 год. В.Л.Беренштам раптово помер від розриву серця.

Постать В.Беренштама, на наш погляд, найбільш лаконічно охарактеризував Л.Куперник: "Три культури відобразилися на цьому великому і глибокому розумі, три темпераменти чудно сплелися у його дуже витриманому, рішучому, але в той час дуже м'якому характері. За походженням єврей, за початковим вихованням німець, за освітою і розвитком росіянин, В.Беренштам поєднав у своєму характері, житті і діяльності пристрасну переконливість семіта, громадськість і порядність німця і широкий, вільний порив слов'янина. Це був гуманіст у повному і найкращому розумінні"²³.

¹ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. Х, спр. 5301, арк. 1. ² Беренштам В.Л. (Некролог) // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 693. ³ Беренштам В. Из школьных лет А.С.Лашкевича // Киевская старина. – 1899. – № 11. – С. 249. ⁴ Там само. – С. 254–255. ⁵ Білан В. Мережа недільних шкіл на Україні (1859–1862) // Архіви України. – 1966. – № 5. – С. 33. ⁶ Стельмах С.П. Борьба царизма с украинскою народною школою в другой половине XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної історії XVIII–XX ст.: 36. наук. праць. – К., 1990. – С. 62. ⁷ ІР НБУ. – Ф. Х, – спр. 5301, арк. 6. ⁸ Беренштам В.Л. (Некролог) // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 687. ⁹ ІР НБУ. – Ф. Х, спр. 5301, арк. 12. ¹⁰ Цибаньова О. Лаври і терни... – К., 1996. – С. 37. ¹¹ Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 54. ¹² Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях // Былое. – 1907. – Июнь. – С. 122. ¹³ Савченко Ф. Заборона українства 1876 року. – Х.: К., 1930. – С. 235–238. ¹⁴ Киев и его предместья. – К., 1875. – С. 15. ¹⁵ Савченко Ф. Заборона українства 1876 року. – Х.; К., 1930. – С. 53. ¹⁶ Информация // Киевский телеграф. – 1875. – № 42. – С. 1. ¹⁷ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 246. ¹⁸ Левицький О. Українці в приймах в чужій часописі (Згадка з минулого) // Наше минуле. – 1919. – № 1–2. – С. 60. ¹⁹ ІР НБУ. – Ф. Х, спр. 5301, арк. 20. ²⁰ Катренко А., Чирикало Н. Науково-культурницька й політична діяльність Київської громади (70-і – початок 80-х років XIX ст.) // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1999. – С. 164. ²¹ Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 64–65. ²² Беренштам В. Воспоминания о последних днях Костомарова // Киевская старина. – 1885. – Кн. 6. – С. 219–237. ²³ Беренштам В.Л. (Некролог) // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 694.

КЕРІВНИКИ БІБЛІОТЕКИ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА (1834–1919)

Висвітлено маловідомі сторінки життя та діяльності перших бібліотекарів бібліотеки Університету св. Володимира. The article deals with unknown pages of the first librarians of St. Volodymyr University Library live and activities.

Історія Київського університету, як потужного осередку освіти, науки і культури в Україні нерозривно пов'язана з історією його бібліотеки – невід'ємної й особливої структури навчального закладу, без якої була б неможлива повноцінна праця студентів, викладачів та науковців. Організована у 1834 р., водночас із заснуванням Університету св. Володимира в Києві, бібліотека пережила складний період свого становлення й розвитку. У цьому процесі значну роль відіграли її перші керівники – бібліотекарі (посада бібліотекаря тоді відповідала сучасній посаді директора бібліотеки). Проте до останнього часу їхні імена та їхня праця залишалися маловідомі не лише широкій громадськості, але й фахівцям з історії бібліотечної справи. Між тим уривчасті відомості про перших бібліотекарів можна зустріти на сторінках деяких спеціальних видань XIX – початку XX ст.¹, а в останні роки окремі аспекти діяльності керівників бібліотеки стали предметом розгляду дослідників². Проте постаті цих осіб досі не отримали належної всебічної оцінки, що й спонукало до підготовки статті.

Першим директором бібліотеки Університету св. Володимира став Павло Йосипович Ярковський. Народився він 1871 р. у Волинській губернії в дворянській родині. Освіту здобув у Кременецькому училищі, після закінчення якого у 1801 р. залишився там учителем французької мови³. З відкриттям у 1805 р. Волинської гімназії (Кременецького ліцею) був запрошений на посаду бібліотекаря і перебував на цій службі протягом усього часу існування навчального закладу до 1832 р. Згідно зі статутем Волинської гімназії, де зазначалося, що "запроваджена при гімназії із внеску громадян бібліотека має перебувати під наглядом бібліотекаря, котрий, у додаток до своєї посади, зобов'язаний викладати курс загальної граматики та бібліографії або книгопису"⁴. Павло Йосипович свої обов'язки бібліотекаря, які виконував спочатку на громадських засадах, поєднував з викладанням французької мови й етики, а в 1809–1832 рр. із викладанням курсів загальної граматики та бібліографії. Варто наголосити, що саме П.Ярковський, як підкреслюють дослідники, перший на теренах Російської імперії започаткував систематичний курс викладання бібліографії, надавши йому наукового характеру. Водночас, застосовуючи свої теоретичні здобутки у практичній роботі, він досяг успіху у створенні каталогу та наведенні зразкового порядку у дорученій йому книгозбірні. Визнаний фаховий авторитет П.Ярковського доповнювала і його наукова діяльність: з-під пера дослідника вийшло чимало змістовних праць, писаних польською мовою, які, на жаль, залишилися у рукописах. Найбільш відомі, підготовлені для отримання звання професора бібліографії та загальної граматики: ("O rozszatkach, pochodzeniu i wykształceniu języków" ("Про початок, походження та розвиток мов"); "O bibliografii i o niezbednych dla bibliotekarza wiadomościach tejze" ("Про найнеобхідніші відомості з бібліографії для бібліотекаря")⁵. Усі ці обставини вирішили подальшу службову кар'єру Павла Йосиповича: після закриття Волинського ліцею його без вагань призначили бібліотекарем до новоствореного Університету св. Володимира⁶, поклавши відповідальність за перевезення книжкового фонду з Кременця до Києва.

Десятиріччя праці П.Ярковського в бібліотеці Університету св. Володимира пройшло в розбиранні, перевірці і приведенні до ладу книжкових колекцій, які надходили до університету з інших закритих навчальних закладів. Робота ускладнювалася тим, що ці зібрання прибували здебільшого з надто короткими і неточними описами. Додавало клопоту і поглинуло більше року фізичної праці переміщення бібліотеки та нумізматичного кабінету, який також був переданий під його нагляд, із тимчасових приміщень на Печерську до нової університетської будівлі⁷.

Крім книгозбірні Волинського ліцею в 1834–1840 рр. до університетської бібліотеки надійшли зібрання з Віленського університету (5387 видань у 7554 томах); Віленської медико-хірургічної академії (12262 видань у 171556 томах); Віленської римсько-католицької духовної академії (231 видання у 863 томах) і книжки, подаровані Санкт-Петербурзькою ермітажною бібліотекою (611 видань у 897 томах). Врешті загальний книжковий фонд на 1841 р. нарахував 34939 назв книг і рукописів у 52157 томах⁸.

П.Ярковському випало не тільки організовувати роботу, але й самостійно виконувати безліч різноманітних справ. За штатним розкладом у бібліотеці спочатку працював секретар та двоє службовців, один з яких був закріплений за нумізматичним кабінетом і не брав участі у бібліотечній діяльності. Лише з введенням нового університетського статуту у 1842 р. штат було збільшено на дві одиниці⁹. Інструкція бібліотекарю, складена за дорученням університетської Ради проф. С.Бого-родським та Е.Гофманом, з'явилася у 1838 р., а до того часу доводилося на власний розсуд керувати бібліотекою. Разом з тим доречно зазначити, що більшість із запровадженого П.Ярковським у роботу бібліотеки перейшло до інструкції без суттєвих змін.

При П.Ярковському була створена окрема бібліотека для казеннокоштных студентів, яка комплектувалася із фондів основної книгозбірні і щорічно поповнювалася новими виданнями за рахунок виділених для цього університетом коштів.

Після смерті П.Ярковського (19.05.1845) залишилися матеріали розробленого ним бібліографічного опису, призначеного для складання систематичного каталогу фондів університетської бібліотеки. На жаль, не вдалося завершити і складання загального каталогу, натомість встигли впоратися з хронологічним описом трьох покажчиків (алфавітного, предметного і мовного), які доповнювалися з надходженням нової літератури та систематичним каталогом авторів в 11 томах⁹.

Наступником П.Ярковського став Антон Якович Красовський. Народився він у 1810 р. у Мінській губернії в дворянській родині. У 1835 р. закінчив історико-філологічне відділення філософського факультету Харківського університету зі ступенем кандидата¹⁰. У вересні того ж року був затверджений на посаді старшого вчителя у I Київській гімназії, а із серпня 1836 р. до 1845 р. і в II Київській гімназії¹¹. З 1837 р. він завідує бібліотекою I гімназії, опрацьовує наявний книжковий фонд, укладає каталоги. 28 червня 1845 р. міністром народної освіти А.Красовського було затверджено на посаді бібліотекаря Університету св. Володимира¹² та завідувача нумізматичним кабінетом¹³. З відкриттям 1852

р. Київського Центрального архіву давніх актів (КЦАДА) почав поєднувати посади завідуючого бібліотекою та архівом¹⁴. Праця його в університеті тривала до виходу на пенсію у 1865 р.

А.Красовський продовжив розпочате його попередником складання систематичного каталогу, але робота просувалася повільно. На порядку денному давно стояло питання про необхідність створення єдиного каталога фондів. За ініціативою Антона Яковича та наказом ректора Е.Траутфеттера 17 серпня 1851 р. було розпочато складання алфавітного каталогу усієї бібліотечної колекції¹⁶, жорсткі терміни вимагали значного напруження сил і у 1853–1858 рр. його було видано у п'яти томах на 1693 сторінках¹⁷. До каталогу увійшли книги, придбані університетом до 1853 р. (54690 назв). Своєю появою це видання значною мірою завдячує наполегливій праці А.Красовського. У 1861 р. був складений і виданий покажчик книг, які придбала бібліотека за період 1854–1860 рр., надалі аналогічні покажчики складалися щорічно до 1864 р. і друкувалися в "Университетских известиях" та виходили окремими відбитками. Крім складання і видання алфавітного каталогу, за керівництва бібліотекою А.Красовським, був відкритий професорський лекторій (1859) та студентський відділ бібліотеки (1863). У КЦАДА було забезпечено належні умови для зберігання актових книг. За участі Антона Яковича почалося прийняття на зберігання актових книг, які надходили із судових установ Правобережної України. Протягом перших десяти років архівом було підготовлено і видано біля дев'ятисот записів із актових книг. Починаючи з 1855 р., розпочалася робота з опису документів, у розробці методики якої взяв участь й Антон Якович. За час його керівництва архівом було описано за скороченою системою 216 книг, які містили 45756 документів. Проте підготовлені описи не були надруковані, оскільки спеціально призначена комісія з професорів університету визнала їх неякісними, констатуючи "отсутствие всякого однообразия". Протягом 1862–1864 рр. надрукували лише список актових книг, що зберігалися у КЦАДА¹⁸.

А.Я.Красовського змінив на посаді бібліотекаря Кирило Олексійович Царевський. Він народився 23 березня 1830 р. у м. Великий Устюг Вологодської губернії. Початкову освіту здобув у Немирівській гімназії¹⁹, у 1852 р. зі ступенем кандидата закінчив навчання на юридичному факультеті Університету св. Володимира. У листопаді 1853 р. його призначили виконуючим обов'язки професора цивільних законів і законів державного благоустрою в ліцеї князя Безбородька. Одночасно з викладацькою роботою із серпня 1860 р. працював бібліотекарем ліцею²⁰. У вересні 1862 – серпні 1863 рр. – виконував обов'язки радника з господарської частини. Приділяв увагу й науковій роботі: за час перебування в ліцеї видрукував низку своїх статей у фахових виданнях²¹. 26 листопада 1865 р. на засіданні ради Університету св. Володимира його обрали бібліотекарем та завідуючим КЦАДА²², на цих посадах він залишався до кінця життя (8 березня 1894 р.). На момент вступу К.Царевського на посаду бібліотекаря, університетська бібліотека налічувала 64860 видань у 109650 томах, 638 рукописів та 386 періодичних видань. Прийом і перевірка фондів після його попередника тривала до початку 1870 р. і виявила нестачу 477 одиниць зберігання. К.О.Царевський продовжив роботу зі складання та видання щорічних каталогів книг, які друкувалися в "Университетских Известиях" та виходили окремими відбитками до 1873 р. У цей період було закінчено опис книг

студентської бібліотеки, складено їхній каталог, надрукований у 1875–1876 рр.

На долю К.О.Царевського випало здійснити низку бібліотечних перетворень, серед яких варто згадати, передусім, створення постійного бібліотечного комітету та запровадження нової інструкції бібліотекаря. Ідея створення бібліотечного комітету належала проф. О.П.Вальтеру. На початку 1866–1867 навчального року у своїй заяві Раді університету він мотивував її таким чином: "Досі від бібліотекаря вимагалися знання технічної частини бібліотечної справи і збереження в цілості бібліотечного майна. Але для людей, котрі присвятили себе праці вчених, важливіше, щоб бібліотека правильно поповнювалася книжками, і щоб організація її відповідала меті її призначення – бути дійсно допоміжним закладом для університету"²³. Проф. Вальтер пропонував залучити до керування бібліотекою комітет із фахівців різних галузей знань, а бібліотекаря залишити функцію завідування внутрішніми механізмами управління. Ідея ця була схвалена Радою університету на засіданні 10 лютого 1867 р. і бібліотечний комітет вирішили створити на наступних засадах. Крім куратора професорської лекторії і бібліотекаря (призначалися постійними членами комітету), до його складу обиралися представники від усіх факультетів (на 4 роки) та голова (неодноразово комітет очолювали Ф.Фортинський, М.Дашкевич, В.Іконников, Ю.Кулаковський та ін.). Комітет поряdkував розподіл бібліотечних сум між окремими кафедрами, факультетами, поповненням бібліотеки цінними виданнями (іноді їх купували на аукціонах, спеціально випикували за кордоном), мав обговорювати усі питання щодо устрою бібліотеки та її потреб і клопотати перед Радою про їхні задоволення²⁴. Одним з перших розпоряджень бібліотечного комітету стали Правила бібліотеки, до яких було внесено низку змін.

Діяльність Кирила Олексійовича, як завідуючого КЦАДА була спрямована на чіткіше визначення завдань і функцій архіву, як наукової установи. Він вбачав головне завдання архіву у забезпеченні джерельної бази для історичних та правових досліджень, зміцнив архів у кадровому відношенні. У 1867 р. за його пропозицією було введено дві нові посади тимчасових помічників, головним обов'язком яких стало складання описів. У різний час ці посади обіймали І.Каманін, М.Ясинський, О.Левицький, І.Новицький та інші висококваліфіковані історико-архівісти, переважно випускники Університету св. Володимира. Внаслідок цього вже у 1869 р. було видано перші чотири описи актових книг, підготовлено до видання вісім, а всього за період перебування К.О.Царевського на посаді завідувача архівом було складено 90 описів до актових книг, що містили 30655 документів, з них віддруковано 44 книги²⁵.

Наступним керівником бібліотеки Університету св. Володимира від початку її заснування став Веніамін Олександрович Кордт. Народився він 19 лютого 1860 р. у м. Дерпт (Тарту, Естонія) у німецькій родині. Початкову освіту отримав у місцевій гімназії. Потім учився на юридичному (1878–1880)²⁶ та історико-філологічному (1881–1885) факультетах Дерптського університету, який закінчив з відзнакою та був нагороджений золотою медаллю за твір: "Сношение Московского государства с Нидерландами"²⁷. Здібного юнака на початку 1879 р. обрали дійсним членом Естонського наукового товариства для вивчення мови, літератури та історії²⁸, а в грудні 1885 р. призначили

бібліотекарем цього товариства²⁹. У 1883 р. він почав працювати в бібліотеці Дерптського університету спочатку за вільним наймом, а з отриманням ступеня кандидата дипломатії у 1888 р. – помічником бібліотекаря³⁰. У 1893 р. В.О.Кордта за рекомендацією проф. російської історії Е.Шмурло відрядили до Голландії, де він вивчав архівні матеріали з історії російсько-голландських та російсько-шведських відносин XVI–XVII ст.³¹. Після повернення з відрядження він розпочав виклади в університеті, друкує наукові праці в "Ученых записках Дерптского университета"³².

11 квітня 1894 р. В.О.Кордта було призначено бібліотекарем Університету св. Володимира та завідуючим КЦАДА³³. Свій попередній досвід роботи він активно застосовує на новій посаді. У бібліотеці Київського університету під його керівництвом почалася розробка класифікаційної схеми для систематичного каталогу та схеми розподілу нових книг для основної та студентської бібліотек. З 1895 р. в університетській бібліотеці почало запроваджуватися систематичне розміщення книжкового фонду. Продовжувалося складання алфавітного каталогу – його підготовлені розділи друкувалися в "Университетских известиях" до 1910 р., а частину книжок, що надійшли у 1910–1913 рр., було описано і надруковано в одному примірнику, який, на жаль, не зберігся³⁴.

За часів В.Кордта бібліотека збагатилася цінними виданнями за рахунок приватних зібрань. Зокрема, у дар були передані особисті книгозбірні: М.Костомарова (понад 2700 томів), М.Бунге (5000 томів), І.Сікорського (понад 10000 томів), В.Субботіна (4000 томів), Д.Бібікова (понад 14000 томів), О.Лазаревського (1000 томів)³⁵.

У 1909 р. під час наукового відрядження до Німеччини В.Кордт ознайомився з проектом будівлі Королівської бібліотеки Геттінгенського університету та з бібліотечною справою. За його ініціативою на зразок цієї бібліотеки в 1914 р. розпочалося спорудження окремого будинку для бібліотеки Університету св. Володимира (архітектор В.Осьмак). З початком першої світової війни Веніамін Олександрович Кордт керував евакуацією фондів бібліотеки до Саратова, а згодом порядкував поверненням їх до Києва.

З 1910 р. за рекомендацією проф. М.Довнар-Запольського він був обраний приват-доцентом кафедри російської історії, викладав історіографію та історію картографії³⁶. У 1918 р. один із засновників Всенародної бібліотеки України (тепер Національна бібліотека ім. В.І.Вернадського). 1918–1924 рр. – професор бібліотекознавства Київського археологічного інституту. У 1920 р. – викладач Київського інституту зовнішніх відносин, КІНО. З 1927–1928 р. після передання особливо цінних колекцій книг, рукописів (500 тис. томів) колишнього університету переходить на працю до Всенародної бібліотеки України.

Таким чином, перші керівники бібліотеки Університету св. Володимира на долю яких випав скла-

дний організаційний період її історії своєю працею сприяли становленню та побудові цієї установи. Значною мірою успіх їхньої роботи зумовлювався як організаційними здібностями, так і високим рівнем професійної підготовки та попередньо набутим практичним досвідом.

¹ Шульга В.Я. История Императорского университета св. Владимира. – К., 1860; Encyclopaedia Powszeczna. – W., 1863. – Т. 13. – С. 79–80; Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета св. Владимира. – К., 1884. – Т. 1; Савенко И.Г. Библиотека университета св. Владимира // Историко-статист. записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира (1834–1884) / Под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 309–334; Русский биографический словарь. – СПб., 1913. – Т.: Яблоновский – Фомин. – С. 158–159. ² Українські архівісти. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 168–171, 178–179, 336–337; Ковальчук Г. Книгознавча концепція П.І.Ярковського (до джерел історії вітчизняної бібліологічної науки) // Наук. праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 167–175; Гисцова Л. Київський Центральний архів давніх актів: перший етап діяльності // Студії з архівної справи та документознавства. – 2002. – Т. 8. – С. 29–36. ³ Сборник постановлений по Министерству Народного просвещения. – СПб., 1864. – Т. 1. – С. 372. ⁴ Добнов Н.В. История русской библиографии от древнего периода до начала XX века. – М., 1955. – Т. 1. – С. 94. ⁵ Журнал министерства народного просвещения (далі ЖМНП). – 1834. – № 4. – С. СІХ. ⁶ Державний архів м. Києва (далі ДАК). – Ф. 16, оп. 284, спр. 102, арк. 1. ⁷ ДАК. – Ф. 16, оп. 284, спр. 102, арк. 3. ⁸ ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 50, арк. 71–78. ⁹ Савенко И.Г. Библиотека Университета Св. Владимира // Историко-статистические записки. – К., 1884. – С. 312. ¹⁰ Там само. – С. 313. ¹¹ ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 53, арк. 69–69 зв. ¹² ДАК. – Ф. 16, оп. 284, спр. 126, арк. 7–8. ¹³ Столетие Киевской первой гимназии (1809–1811–1911 гг.). – К., 1911. – Т. 1. – С. 11, 108. ¹⁴ ЖМНП. – 1845. – № 8. – С. 42. ¹⁵ ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 4751, аАрк. 163 зв.–164. ¹⁶ ЖМНП. – 1852. – № 7. – С. 1–2. ¹⁷ ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 4751, арк. 161 зв. ¹⁸ ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 95, арк. 6. ¹⁹ Каталог книг библиотеки Университета Св. Владимира. – К., 1854–1858. – Т. 1–5. ²⁰ Список актов книг, хранящихся в Киевском центральном архиве. – К., 1862–1864. ²¹ ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 74, арк. 117 зв.–118. ²² ДАК. – Ф. 16, оп. 304, спр. 239, арк. 34 зв.–35. ²³ О практических занятиях при изучении права в высших учебных заведениях // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. – СПб., 1858. – Кн. 1; О существовании юридического формализма // Журнал Министерства юстиции. – 1860. – Т. 5. № 9. – С. 361–404. ²⁴ ДАК. – Ф. 16, оп. 304, спр. 236, арк. 23 зв. ²⁵ ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 4824, арк. 1 зв. ²⁶ Университетские Известия. – 1867. – № 4. – С. 17–20. ²⁷ ЖМНП. – 1867. – № 6. – С. 331–334. ²⁸ Университетские Известия. – 1895. – № 5. – С. I–II. ²⁹ Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. – Dorpat, 1889. – Nr. 10297. – S. 741. ³⁰ ДАК. – Ф. 16, оп. 349, спр. 99, арк. 14. ³¹ Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat. – Mattiesen, 1880. – S. 179. ³² Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat. – Mattiesen, 1886. – S. 264. ³³ Центральний державний історичний архів Естонії. – Ф. 402, оп. 3, спр. 834, арк. 16, 32; Отчет о занятиях в голландских архивах летом 1893 года // Известия Императорской Академии наук. – 1895. – Т. 3. – № 1. – С. 75–115. ³⁴ Rossica historica за 1890–1892 гг. // Ученые записки Юрьевского университета. – 1893. – № 1. – С. 33–51; Библиографические заметки об иностранных путешественниках по России до конца XVII века // Ученые записки Юрьевского университета. – 1893. – № 2. ³⁵ ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 279, арк. 22. ³⁶ Колесник Е.А. Библиотеки дореволюционных учебных заведений Киева в фондах ЦНБ АН УССР // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. – К., 1984. – С. 139. ³⁷ Каталог библиотеки Н.И.Костомарова, пожертвованной в 1894 г. Университету Св. Владимира Алиной Леонтьевной Костомаровой. – К., 1903; Каталог отдела имени Н.Х.Бунге в библиотеке Университета св. Владимира. – К., 1908; Систематический каталог частной библиотеки, принадлежащей профессору Университета Св. Владимира Ивану Алексеевичу Сикорскому. – К., 1895; Краткий отчет о состоянии и деятельности Императорского университета св. Владимира в 1900 году. – К., 1901. – С. 11; Отчет о состоянии и деятельности Императорского университета св. Владимира в 1901 году. – К., 1904. – С. 23. ³⁸ ДАК. – Ф. 16, оп. 349, спр. 99, арк. 2–2 зв.

Надійшла до редколегії 05.10.04

В.В.Каран, асп.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАЛАГОДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджено основні напрями налагодження міжнародних зв'язків української кооперації у 20-х рр. ХХ ст.

The article deals with the main directions of the establishment of international relations of the Ukrainian cooperation in 20-th years of the XX cen.

Актуальність історичного дослідження розвитку міжнародних зв'язків української кооперації

визначається його непересічним науково-теоретичним і практичним значенням. Адже в сучасний період розвитку

ку національної економіки зміни, що відбуваються, нагадують радикальні зрушення всередині самого громадянського суспільства, тому вони не можуть не торкатися в минулому однієї з найбільших галузей національного господарства – кооперативного виробництва. Ще за часів Радянського Союзу завдання післявоєнного відродження кооперації першої третини XX ст. визначалося як одне з головних у внутрішньодержавній політиці. Відновлення повноцінної участі радянської кооперації в загальносвітових економічних процесах спиралося на основні засади діяльності однієї з найбільших світових організацій – Міжнародного кооперативного Альянсу (МКА). На принципах цієї організації організовувалася діяльність кооперативних об'єднань Росії та України в період 1920–1930-х рр. Слід підкреслити, що саме історичний аспект діяльності Альянсу на українських землях не був предметом спеціального комплексного дослідження, хоча окремі галузі історії кооперативних та різного роду інших громадських організацій на Україні вивчалися.

Історичний аспект розвитку кооперації на українських землях дасть змогу відновити ретроспективу відносин між українськими та закордонними центрами, а також змалює реальну картину взаємопроникнення економічних процесів Заходу та Радянської України.

Безумовну історіографічну цінність та важливе теоретичне значення мають здобутки вчених та практиків, що створювали основи дослідження кооперативного руху протягом багатьох десятиліть. Серед дослідників надбань кооперації в міжнародному плані слід зазначити О.І.Крашеніннікова, О.Піцака, Г.Я.Бланка, К.І.Вахитова, Н.В.Бондаренко, Р.Родригеша, Б.Тордарсона та ін.

На сучасному етапі проблема суто історичного дослідження міжнародних зв'язків української кооперації набуває дедалі більшого значення. Початок XX ст. позначився як період, коли відбувається переосмислення багатьох концептуальних положень існування і діяльності системи світової кооперації у минулому, заради майбутнього усвідомлення і практичного втілення в Україні останніх рішень конгресів МКА. Велика кількість змін у нашій державі торкнулася багатьох аспектів життєдіяльності країни. Серед них реформування відносин власності, що ускладнюється тим багаторічним курсом керівництва колишнього Радянського Союзу, спрямованого на злиття усіх форм власності в єдину соціалістичну і, як наслідок, що спричинив суттєву деформацію кооперативної власності, її усупільнення і знеособлення, відчуженості об'єктів власності від пайовиків, надмірної концентрації майна у вищих структурних ланках системи – споживчих спілках. Критичний історичний підхід до суперечливих концепцій розвитку саме цієї організації та її міжнародних магістральних зв'язків, безумовно, дасть можливість сучасним теоретикам кооперативного руху віднайти раціональніший шлях відродження та вдосконалення української кооперації.

Співпраця української кооперації з організаціями різних закордонних країн відбувалася у світлі діяльності МКА. Адже зміцнення позицій саме в цій організації давало змогу суттєво впливати на світові процеси не тільки в економічній але, що в той час було найбільш суттєвим, на політичній арені. Зокрема, принциповим питанням було досягнення мети повноправного членства в міжнародних центрах кооперування. Суттєва потреба в новітньому устаткуванні для виробництва різного роду продукції, у т. ч.

сільськогосподарської, підштовхувала до укладання договорів із закордонними кооперативами, які вже тривалий час займалися виробництвом такої продукції. Ілюстрацією нагальної необхідності в імпортованому обладнанні містить лист-відповідь від швейцарського виробника сепараторів компанії "Діаболо-сепаратор", у якому зазначалося, що у відповідь на численні запити, котрі вони отримували з різних кінців Радянського Союзу, повідомляли про відправлення сепараторів до "Сільського Господаря" в Харків на Україну¹. У свою чергу, МКА через свої бюро намагався контролювати розвиток кооперативних відносин у тих країнах, що підпадали під його юрисдикцію, серед яких заслуговує на увагу Міжнародне бюро праці. Ним у 1929 р. було розіслано опитувального листа, якого у цьому ж році отримали радянські кооперативні центри. Відомості з таких листів становили основу міжнародного щорічника кооперативних організацій, у якому були досить цікаві дані про збут продукції та продаж товарів членам кооперативних спілок у період з 1926 по 1928 рр. Так, зазначалося, що в 1926–1927 рр. кількість товарів, проданих і куплених товариствами, складала загальну суму в розмірі 110 778 934 крб., а в 1927–1928 рр. сукупна кількість збільшилася до 169 321 817 крб. Отже, валовий обіг купівлі-продажу за рік виріс на 58 542 883 крб., що свідчило про інтенсивність зростання активності членів кооперативних спілок².

Налагодженням міжнародних зв'язків з українського боку займався найбільший на той час кооперативний центр – "Сільський господар". Вироблення й напрацювання власної концепції кооперативного будівництва спонукало до встановлення особливих принципів діяльності вищезазначеного всеукраїнського центра кооперації. Він об'єднував усі центри сільськогосподарської спеціальної кооперації: "Добробут", "Плодоспілку", "Укрбурякосюз", "Насінньосоюз", "Кооптах", "Укррибакоспілку", "Укрмеліосоюз", "Укрколгоспсоюз", а також 41 союз сільськогосподарської кредитної кооперації. Центр постачав своїм членам сільськогосподарські машини, лісоматеріали, будівельні матеріали та інші засоби виробництва. Він спеціалізувався також у заготівлі і збуті зернофуражних продуктів технічних культур. Поряд з цим кооперативний центр займався проектуванням промислово-торгівельного будівництва в системі сільськогосподарської кооперації, консультував організації у справах будівництва підприємств сільськогосподарської кооперації для переробки сировини, а з метою роз'яснення ідей державного кооперування видавав журнал "Кооперативна Громада"³.

У 20–30-х рр. XX ст. Всеукраїнським Союзом сільськогосподарської кооперації велася активна переписка з комітетами та підкомітетами МКА. І.Любимов, що в той час обіймав посаду голови правління "Сільського Господаря", у своєму листі у відповідь на циркуляр з Центрального комітету Альянсу пропонував до розгляду, поряд з уже запланованими питаннями майбутнього Віденського конгресу, наступні: споживча кооперація й боротьба проти загрози світової війни; участь споживчої кооперації в економічній діяльності робітничого класу; контроль за суттєвим зростанням розповсюдження озброєнь у світі, що погрожувало основній базі кооперативного руху. Радянські кооператори ставили перед світовою кооперацією ці питання як основні і серед інших зазначали, що існує необхідність запровадження роцдельських принципів визначення ведення політики кооперативів відносно трестів і картелів, висвітлення світових економічних проблем, затвердження

економічної програми МКА на найближчі роки⁴. Серед суто економічних питань до розгляду пропонувалися ті, що були життєво важливими для молодії радянської держави, яка перебувала в оточенні власних не тільки ідеологічних, а й політичних ворогів. Контроль діяльності на міжнародній арені української кооперації здійснював саме Центросоюз, тому циркулярний лист від Альянсу не міг бути не проаналізованим у Бюро іноземної кооперації, яким керував Є. Варьяш. Саме до нього спрямований наступний лист від "Сільського Господаря", де в конкретнішій формі пропонувалося включити до порядку денного найближчого засідання ЦК Альянсу питання боротьби проти воєнної небезпеки та про залучення кооперації до економічного життя робітничого класу, а також надати можливість радянській кооперації зайняти належне місце в регламентній комісії конгресу. Саме це дало б змогу впливати на ситуацію у світі не тільки на папері, а досить реальними заходами відносно зміцнення політичної боротьби проти капіталістичного табору⁵. Особливе занепокоєння в кінці 1920-х рр. викликав сільськогосподарський сектор, що становив одне з головних джерел отримання державного прибутку і здійснення експортних операцій, удосконалення цього сектора покладалося на "Сільського Господаря". Підготовка спеціалістів із місцевих кадрів суттєво затягувала процес максималізації підвищення прибутковості сільського господарства, тому відчувалася потреба в якнайшвидшому налагодженні зв'язків з міжнародними кооперативними центрами. Навіть було складено план, запропонований Хлібним відділом "Сільського Господаря", у якому чітко визначалися основні пріоритети та висвітлювалися наріжні проблеми розвитку кооперації у найближчому майбутньому.

До цього часу експортна робота системи сільськогосподарської кооперації, крім експорту хліба та яєць, мала лише рекогносцирувальний характер. У таких галузях сільського господарства як виробництво тютюну, хмелю, картоплі, лікарських рослин, скотарства, молочних виробів, м'яса експорт майже не розвивався. Це пояснювалося невідповідністю кооперації до налагодження експортних відносин.

Неналагодженість експортних операцій в основному пояснювалася відсутністю відповідного стандарту експортного товару, відсутністю та неналагодженістю переробних підприємств, відсутністю спеціалістів як у відношенні до виготовлення об'єкта експорту, так і для налагодження переробних підприємств. До того ж були відсутні знання ринків споживання та експорту й організації торговельного механізму експорту: прийому, зберігання, оцінки, сортування, обробки, переробки і т. д. Хоча з усіх перелічених моментів на Заході вже були сформульовані певні принципи, які з найменшими втратами давали максимальні прибутки⁶.

При налагодженні переробки сільськогосподарських продуктів експорту праця селянина, що має справу з продуктами експорту, буде оплачуватися краще, а це неминуче приведе до прогресивної реформи селянського господарства. Безперечно, що вагомим фактором стимулювання прогресивної реформи селянського господарства буде вдале розташування поруч з удосконаленням механізму експорту та переробки продуктів, поліпшення та вивчення агрикультурної й організаційної характеристик у справі кооперативної роботи. Поряд з цим зазначалося, що агрономія сільськогосподарської кооперації та взагалі агрономія України зовсім не знайома з формулюванням

питання агропомогі населенню за кордоном, з організацією спеціальних господарчих агрономічних закладів (розплідників, злучних пунктів, прокатних пунктів і т. ін.), із системою підготовки кадрів сільськогосподарських галузей, а також їх перекваліфікацією.

Ще менше досвіду мала сільськогосподарська кооперація у справі ознайомлення з методами проведення інструктування та організаційного будівництва закордонної сільськогосподарської кооперації.

Поруч із широким розвитком на території України кооперативного будівництва та прискіпливою увагою до будівництва кредитної системи сільськогосподарської кооперації, знайомство з методами роботи закордонної сільськогосподарської кооперації, особливо кредитної, додавало б упевненості фахівцям у їх роботі.

Торкаючись загальної характеристики апарата системи сільськогосподарської кооперації у зв'язку з надзвичайним зростанням кооперації та нових її видів, зокрема в переробці продуктів по всіх галузях сільського господарства, слід констатувати, що кооперація в кінці 20-х рр. не мала таких працівників, які досконало знали цю справу і могли своїми знаннями забезпечити подальший розвиток. Навпаки, на той момент кооперативні робітники, зустрічаючись із необхідністю адміністративного керування, при нових вимогах життя до адміністративної роботи часто залежали від випадкових осіб, які й самі не розумілися на цьому⁷. Однак оскільки вони були єдиними фахівцями, то робітники були змушені звертатися до них, що з одного боку не завжди давало позитивні результати, з іншого – робота будувалася не за останніми вимогами закордонної техніки.

Беручи все вищезазначене до уваги, питання закордонних відряджень було єдиним шляхом до подальшого розвитку кооперативної роботи, яка мала на меті поліпшення добробуту господаря шляхом удосконалення агрикультурної та організаційної роботи, налагодження переробних підприємств та принципів їх будівництва, а також поліпшення якості продукції.

Умови відрядження бути такими: кожна кооперативна установа по галузі діяльності, у якій вона вважає за необхідне провести відповідне вивчення, має делегувати відповідного фахівця на умови, за якими людина, що їде у відрядження за кордон, мусить гарантувати установі, що її відрядила, певний термін служби, як компенсацію за витрачання установою коштів. Закордонні відрядження мають бути по всіх галузях діяльності системи кооперації від кожної центральної кооперативної установи. Мета відрядження, зазначення галузей, де проводиться вивчення, країна, куди відряджається фахівець, і кошторис закордонного відрядження повинні бути розглядатися в окремих кооперативних установах та відповідних галузях діяльності. Наприклад, по лінії "Добробуту" мали відправити по одному фахівцю до Польщі, Німеччини та Данії з метою вивчення ринків споживання молочних виробів, організації постачання м'яського населення, збуту молочних продуктів. До Німеччини, Данії та Фінляндії – для вивчення принципів будівництва молочних заводів, сирзаводів, вивчення методів будівництва підприємств, що займаються переробкою молока, для вивчення справи здійснення державного контролю над маслозаводами, а також з метою вивчення організації холодильної промисловості і будівництва холодильних підприємств до Німеччини та Данії⁸. До Фінляндії та Данії – з метою вивчення роботи фахових кооперативів у галузях скотарства: контролю

племінного товариства, товариства із закупівлі фуражу, вивчення роботи товариств із зв'язків між переробними підприємствами з господарюючим населенням (виращування худоби, племінна справа, зразкові молочні ферми зі штучним доїнням). По лінії "Плодоспілки" потрібно було відрядити по одному фахівцю до Німеччини та Америки. За мету їм ставилося вивчення устаткування іноземних фабрик, сучасних методів консервування, організації та раціоналізації виробництва, засобів пакування, герметичний посуд, засоби зберігання, холодильне та морозильне устаткування, а також ознайомлення з місцевими ринками збуту. До Канади – для ознайомлення з методами сушки та обробки сировини. Проводилося вивчення техніки будування та практичного складання проектів сушарень для України: двох великих та семи малих. До Німеччини, Канади, РСФСР – з метою отримання в системі "Плодоспілки" інструкторів з технічної переробки садівини та городини. Їхнім завданням було ознайомитися з устаткуванням підприємств та з усіма процесами переробки п'яти основних галузей: сушарка (кустарна та механічна), виготовлення повидла, пюре, пастили, варення, екстракти та пастеризовані соки, консервування в герметичному посуді, консервування в розсолі (соління, квашення, маринування, мочіння), вивчення техніки складання виробничих планів, кошторисів й інше, а також з вимогами місцевих закордонних ринків та географією продажу товару⁹. Декілька чоловік було відправлено до Каліфорнії та Африки для ознайомлення з роботою місцевих кооперативів у галузях методів збору врожаю, правилами сортування, зберігання, пакування, транспортування та устаткування плодосховищ з подальшою їх експлуатацією. По лінії "Сільського Господаря" була потреба вивчати такі галузі: техрослини, хлібну справу, агрикультурну та організаційну роботу. Одного представника передбачалося відрядити до Франції, Німеччини, на Кубань та Південний Кавказ для ознайомлення з технікою видобутку та рафінування лікарських рослин, вивчення заготівельної роботи з лікарськими рослинами, вимог закордонного ринку щодо лікарської сировини, ринків споживання та ринків експорту, сезонів збирання та цін на лікарські рослини. Було заплановано відрядити одного працівника до Італії, Німеччини та Англії для практичного ознайомлення на місцях із процесами первісної обробки прядива, ознайомлення з вимогами закордонного ринку до якості сировини, сортування та пакування. Одного представника передбачалося направити до Чехословаччини, Ельзас-Лотарингії, Бельгії, Німеччини, РСФСР для ознайомлення з методикою сушки хмелю, для вивчення техніки культури хмелю та боротьби із хворобами і шкідниками, вивчення вимог закордонного ринку (сезонів продажу та сезонних цін). Одного працівника планувалося відрядити до Польщі, Румунії і Франції з метою ознайомлення з вимогами до тютюну різних сортів: махорки, сигарового та цигаркового¹⁰. У країні відчувалася потреба в ознайомленні з принципами Французької тютюнової монополії, вивченні можливості налагодження збуту тютюну. По одному представнику передбачалося направити до Північної Америки (Сполучених Штатів та Канади) у справах удосконалення хлібного збуту та організації елеваторної справи, а також вивчення практики збирання зерна і його сушіння; до Північної Америки – для вивчення методів збирання кукурудзи, зберігання її та переробки; до Кенігсберга – для вивчення методів

збирання та переробки бобових культур та організації переробних підприємств. Для запозичення досвіду з організаційної та агрономічної роботи робітники мали делегуватися до Америки, Данії, Німеччини, Італії; з метою вивчення роботи агрономів, агрономів-консультантів – до Америки; мандрівних кафедр – до Італії; для дослідження організації справи агрономічної допомоги сільськогосподарським кооперативам та кооперованому населенню, для ознайомлення з методами підготовки кадрів серед робітників сільського господарства, а також перекваліфікації агрономів у методах створення різних посібників, агрокабінетів, сільськогосподарських музеїв, курсів, виставок, вивчення організації агропомоги населенню різними агрокультурними підприємствами: розплідниками, злучними пунктами, прокатними пунктами, насіннєвими господарствами та інше – до Данії. Трьох робітників планувалося відрядити для вивчення організаційної роботи сільськогосподарської кооперації у Німеччині. Важливим було також вивчення кредитної роботи всіх ланок системи кредитної кооперації, дослідження взаємин кредитної кооперації з фаховою кооперацією і вивчення структури апарату з різних видів системи сільськогосподарської кооперації¹¹.

Не випадково існує закономірність логічного висновку, що активізація кооперативного будівництва в Україні відбувалася саме за часів проведення нової економічної політики. Адже саме в цей період громадськість отримала можливість вийти, хоч і не надовго, з-під юрисдикції сталегового державного апарату тотального контролю. Намагаючись увійти повноправними членами до складу міжнародних кооперативних центрів і безпосередньо до МКА, кооперація радянської України зіштовхнулася не тільки з проблемами суто адміністративними, а й з неминучим визнанням хибності тих заходів, що впроваджувалися у життя з огляду на вказівки центральних органів. Саме кооперація виявилася тим засобом порятунку вітчизняної економіки після розрухи громадянської війни та безжального проведення продрозкладок серед господарюючого селянства та міських кустарів. Процеси методичної та послідовної підготовки власних фахівців з використанням широкого закордонного досвіду стажування, поруч із дослідженням можливостей місцевих ринків збуту промислової та сільськогосподарської продукції для майбутніх торговельних зв'язків, допомогли створити потужний механізм, розпад якого ми спостерігали в 90-х рр. XX ст.

Безумовно, кожен фахівець мав своє бачення проблеми історичного дослідження діяльності споживчої, кредитової та різного роду іншої кооперації. Однак робити це треба об'єктивно, спираючись на фактичний матеріал і цим сприяти концентрації спільних зусиль на створення умов для відновлення розвитку національного кооперативного сектора економіки. На даному етапі вітчизняної історії назріла необхідність розробки концепції історичного дослідження не тільки самої кооперації, а і її міжнародних зв'язків, підвалини для яких були закладені ще в 20-х рр. XX ст. Тим більше, що діяльність кооперативних формувань у наш час може бути використана і як форма економічного й соціального самозахисту населення від агресивного ринкового середовища.

¹ ЦДАВОУ. – Ф. 290, оп. 6, спр. 629, с. 11. ² Там само. – Оп. 7, спр. 18, с. 103. ³ Там само. – Оп. 7, спр. 18, с. 11. ⁴ Там само. – Оп. 7, спр. 18, с. 84. ⁵ Там само. – Оп. 7, спр. 18, с. 90. ⁶ Там само. – Оп. 6, спр. 278, с. 111. ⁷ Там само. – Оп. 6, спр. 278, с. 112. ⁸ Там само. – Оп. 6,

спр. 278, с. 113.⁹ Там само. – Оп. 6, спр. 278, с. 114.¹⁰ Там само. –
Оп. 6, спр. 278, с. 115.¹¹ Там само. – Оп. 6, спр. 278, с. 116.

Надійшла до редколегії 12.10.04

Kyiv National Taras Shevchenko University

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуски 80–81

Редактор Т.Гуз

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати і редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01033, Київ, 6-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 234 2290

Підписано до друку 22.06.05. Формат 60х84^{1/16}. Вид. № 442. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 20. Зам. № 25-2719.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01033, Київ, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; (38044) 234 0105; факс (38044) 234 22 90.
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>